SVERIGE OCH JUDARNAS TILLGÅNGAR

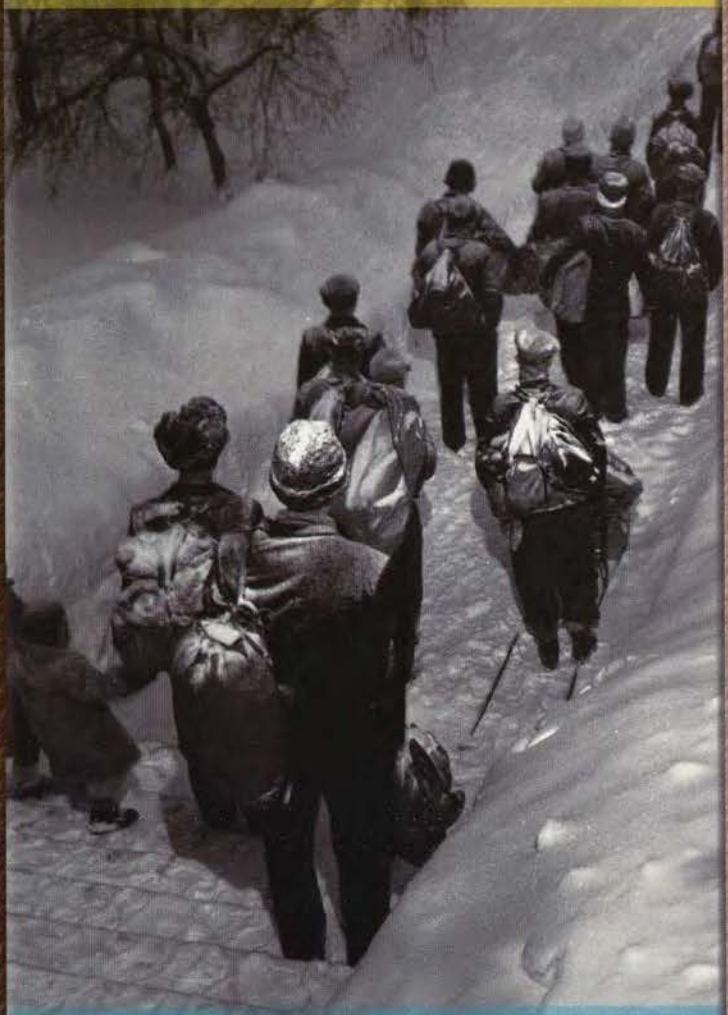

SLUTRAPPORT FRÅN KOMMISSIONEN OM JUDISKA TILLGÅNGAR I SVERIGE VID TIDEN FÖR ANDRA VÄRLDSKRIGET

SOU 1999:20

Ref KB
Occ SOU

Statens offentliga utredningar
1999:20
Utrikesdepartementet

Sverige och judarnas tillgångar

Slutrapport

Kommissionen om judiska tillgångar
i Sverige vid tiden för andra världskriget
Stockholm 1999

SOU och Ds som ingår i 1999 års nummerserie kan köpas från Fakta Info Direkt. För remissutsändningar av SOU och Ds som ingår i 1999 års nummerserie svarar Fakta Info Direkt på uppdrag av Regeringskansliets förvaltningsavdelning.

Beställningsadress: Fakta Info Direkt, Kundservice
Box 6430, 113 82 Stockholm
Tel: 08-587 671 00, Fax: 08-587 671 71
E-post order@faktainfo.se

Svara på remiss. Hur och varför. Statsrådsberedningen, 1993.
– En liten broschyr som underlättar arbetet för den som skall svara på remiss.

Broschyren kan beställas hos:
Information Rosenbad
Regeringskansliet
103 33 Stockholm
Fax: 08-405 42 95
Telefon: 08-405 47 29

91-7610-925-9
ISBN ~~91-7610-908-9~~
ISSN 0375-250X

Elanders Gotab, Stockholm 1999

Grafisk formgivning av omslag samt kartor:
Per Jonebrink, RÅDIS AB
Fotografi: Gullers, Nordiska Museets bildbyrå

Till statsrådet och chefen för Utrikesdepartementet

Regeringen bemyndigade genom beslut den 13 februari 1997 chefen för Utrikesdepartementet att tillkalla en kommission med uppgift att skapa största möjliga klarhet i vad som kan ha hänt i Sverige när det gäller egendom av judiskt ursprung som förts hit i samband med judeförföljelserna före och under andra världskriget (dir. 1997:31).

Med stöd av nämnda bemyndigande utsågs den 21 februari 1997 f.d. landshövdingen Rolf Wirtén till ordförande i kommissionen. Samma dag förordnades som ledamöter docenten Nina Einhorn, professorn Boel Flodgren, f.d. justitierådet Per Jermsten, advokaten Lennart Kanter, fil. dr Helène Lööw och ambassadören Krister Wahlbäck.

Som sakkunniga förordnades samma datum fil. dr. Paul A. Levine och docenten Alf W. Johansson. Den senare entledigades på egen begäran från uppdraget den 17 april 1997. Den 11 april 1997 förordnades som sakkunniga även direktören Salomo Berlinger, f.d. ambassadören Sven Fredrik Hedin, professorn Mats Larsson, riksarkivarien Erik Norberg, f.d. bankdirektören P.G. Persson, avdelningsdirektören Hans Seyler, dr Israel Singer, direktören Göran Strömgren, docenten Kersti Ullenhag, avdelningsdirektören Göran Wikell och f.d. ambassadören Eric Virgin. Den 14 december 1998 entledigades Sven Fredrik Hedin på egen begäran från sitt uppdrag.

För att som experter biträda kommissionen förordnades den 11 april 1997 kanslirådet Bertil Ahnborg och departementsrådet Berndt Fredriksson.

Fr.o.m. den 14 april 1997 anställdes huvudsekreteraren i kommissionen hovrättsassessorn Gertrud Forkman och sekreteraren fil. dr Ingrid Lomfors, vars anställning på hennes begäran varade endast t.o.m. den 14 december 1998. Fr.o.m. den 1 februari 1998 anställdes som sekreterare även hovrättsassessorn Peder Bjursten.

Kommissionens uppdrag skulle enligt direktiven redovisas senast den 1 mars 1998.

Den 11 december 1997 biföll regeringen en begäran från kommissionen om förlängd uppdragstid. Därvid bestämdes att uppdraget skulle redovisas senast den 30 november 1998. Samtidigt

fick kommissionen tilläggsdirektiv, som innebar att kommissionen med förtur skulle utföra och redovisa den del av uppdraget som avser Riksbankens guldaffärer (dir. 1997:148).

Den 9 juli 1998 överlämnade kommissionen med anledning av tilläggsdirektiven sin interimrapport Naziguldet och Riksbanken (SOU 1998:96).

En begäran från kommissionen om ytterligare förlängd uppdragstid till den 1 mars 1999 bifölls av regeringen den 29 oktober 1998.

Uppdraget har krävt omfattande arbete, som utförts under tidspress.

Härmed överlämnas kommissionens slutrapport Sverige och judarnas tillgångar.

Kommissionen avser att senare publicera ett antal forskningsrapporter, vilka författats av uppdragstagare anlitade för att ta fram underlag till kommissionens bedömningar.

Stockholm den 3 mars 1999

Rolf Wirtén

Nina Einhorn

Boel Flodgren

Per Jermsten

Lennart Kanter

Helène Lööw

Krister Wahlbäck

/Gertrud Forkman

/Peder Bjursten

Innehåll

Förkortningar **11**

Sammanfattning **13**

1 Inledning **41**
1.1 Regeringens uppdrag till kommissionen 41
1.2 Rapportens uppläggning 42
1.3 Perspektiv på kommissionens uppdrag 43
1.3.1 Introduktion 43
1.3.2 Förtränga, förneka och bekänna 45
1.3.3 Vittnenas "strid för minnet" 49
1.3.4 Det svenska opinions- och forskningsläget 51

2 Det historiska sammanhanget **57**
2.1 Introduktion 57
2.2 Judarna i Europa 59
2.2.1 Historisk bakgrund 59
2.2.2 Judarnas ställning under nazitiden 61
2.2.3 Flykt och plundringar 63
2.2.4 Tillgångar till Sverige? 64
2.3 Nazismens rasideologi och föreställningsvärld 65
2.3.1 Bakgrund 65
2.3.2 Antisemitismen 66
2.3.3 Antisemitismens ursprung 67
2.3.4 Den antisemitiska diskursen 68
2.3.5 Bojkottaktioner 72
2.3.6 Konfiskeringar som "återbetalning" 72
2.4 Sveriges politik mot Nazityskland 73
2.4.1 Flyktingpolitiken 73
2.4.2 Neutralitetspolitiken 85
2.4.3 Handelspolitiken 96
2.4.4 Opinionen och regeringen 108

3	**Kommissionens arbete**	**119**
3.1	Introduktion	119
3.2	Definitioner och avgränsningar	119
3.2.1	Egendom av judiskt ursprung	119
3.2.2	Rövat guld	121
3.2.3	Herrelösa tillgångar	122
3.2.4	Avgränsningar i övrigt	123
3.3	Hypoteser	125
3.4	Metoder	128
3.4.1	Inledande planering	128
3.4.2	Arbetsformer	128
3.4.3	Studiebesök	130
3.4.4	Forskningsuppdrag	130
3.4.5	Rapportförfattande	130
3.5	Källor	130
3.5.1	Offentliga svenska arkiv	131
3.5.2	Enskilda svenska arkiv	133
3.5.3	Utländska arkiv	136
3.5.4	Direktkontakter	137
3.5.5	Litteratur m.m.	139
4	**Danaarv och herrelösa tillgångar**	**141**
4.1	Allmänt om "danaarv" och "herrelösa tillgångar"	141
4.1.1	Banktillgångar	141
4.1.2	Försäkringar	142
4.1.3	Övrigt	143
4.1.4	Preskription	144
4.1.5	Arkiveringsrutiner	145
4.1.6	Sekretess m.m.	145
4.2	Överenskommelser m.m. på 1940-talet	146
4.2.1	Washingtonöverenskommelsen	146
4.2.2	Den svenska avvecklingen av tyskt flyktkapital	147
4.3	Utredningar på 1960-talet	148
4.3.1	Inledande förslag och diskussioner	148
4.3.2	Bankföreningens och Bankinspektionens åtgärder	149
4.3.3	Utredningar om försäkringar	153
4.3.4	Utredningar om herrelösa tillgångar av annat slag	154
4.4	Kommissionens kompletterande utredningar	155
4.4.1	Banktillgångar	155
4.4.2	Försäkringar	158
4.4.3	Depositioner hos utlandsmyndigheter m.fl.	162
4.4.4	Övrigt	165
4.5	Sammanfattande slutsatser	166

4.5.1 Danaarv ... 166
4.5.2 Övriga herrelösa tillgångar i banker ... 167
4.5.3 Övriga herrelösa tillgångar i försäkringsbolag m.m. ... 169
4.5.4 Allmän slutsats ... 170

5 Affärsverksamhet ... 173
5.1 Inledning ... 173
5.2 Ariseringen av näringslivet i Nazityskland ... 176
5.2.1 Valutaregleringen blev ett ariseringsinstrument ... 176
5.2.2 Diskriminerande lagar tvingade fram utträngningen ... 180
5.3 Varuhandeln mellan Sverige och Nazityskland ... 183
5.3.1 Introduktion ... 183
5.3.2 Mycket talar för att ariserad egendom av judiskt ursprung stannade i Nazityskland ... 184
5.3.3 Under kriget kombinerade regeringen handelsavtal och licenskrav ... 185
5.3.4 Ihandeln med ariserade företag blev det fråga om vem på tysk sida som skulle betala eller få betalt ... 187
5.3.5 Varubetalningar från Tyskland kvittades på statlig nivå mot betalningar dit ... 189
5.4 De finansiella relationerna och betalningsbalansen ... 191
5.4.1 Sverige fick svårt att få betalt för lånen till Tyskland ... 191
5.4.2 Lånebetalningarna knöts därefter till varuclearingen ... 192
5.4.3 Betalningsbalansen visade ökande underskott för Tyskland ... 193
5.5 Planer på att överlåta judiskt ägda företag till Sverige ... 194
5.5.1 Förslag om delägarskap i Warburgbanken ... 194
5.5.2 Erbjudande avseende järnverket i Witkowitz ... 197
5.5.3 Erbjudande avseende ett pappersbruk i Ungern ... 198
5.6 Möjligheter att överföra immateriella tillgångar ... 199
5.6.1 Redan hotet om arisering kan ha föranlett överlåtelser ... 199
5.6.2 Svenskt skydd kan ha sökts efter arisering ... 200
5.7 Köp av värdepapper från ockuperade områden ... 202
5.7.1 Värdepapper konfiskerades från judar ... 202
5.7.2 Den svenska valutaregleringen innebar kontroll av bland annat värdepappershandeln ... 203
5.7.3 Riksbanken övertog obligationer som ett led i handelsutbytet med Nederländerna ... 206

5.7.4 Riksbanken tog emot även aktier och obligationer från andra länder ... 212
5.7.5 Även Stockholms Enskilda Bank handlade med utländska värdepapper ... 213
5.8 Exempel på hur kreditförhållanden kunde utveckla sig när företag ariserades ... 216
5.9 Affärer med guld ... 219
5.9.1 Allmänt om köp och import av guld ... 219
5.9.2 Delbetalningar i guld förekom när tyska obligationslån löstes in ... 220
5.9.3 Sverige accepterade guld från Nazityskland för att reglera betalningsbalansen ... 224
5.9.4 I Enskilda Bankens affärer med Otto Wolff förekom guld ... 228
5.9.5 I övrigt tycks få betalningar med guld ha förekommit ... 229
5.9.6 Guldhaltigt skrot importerades från nazidominerade länder ... 234
5.10 Svenska dotterbolag i nazidominerade områden ... 238
5.10.1 Dotterbolag till stora svenska bolag fanns i nazidominerade områden ... 238
5.10.2 Dotterbolag kan ha övertagit fastigheter som ägts av judar ... 239
5.10.3 Krigsfångar förekom i arbetskraften ... 240
5.11 Tyska intressen i svensk industri ... 241
5.11.1 I Sverige förekom åtskilliga tyskägda företag ... 241
5.11.2 Handelskommissionen fäste inget avseende vid judisk anknytning ... 241
5.11.3 Svenskt intresse fanns för att överta agenturer som judar haft ... 242
5.12 Code of conduct ... 243
5.12.1 Ariseringen var känd och måste ha lett till att frågor kom upp ... 243
5.12.2 Under krigsåren låg ansvaret för policybildningen hos regeringen ... 251
5.13 Sammanfattning och slutsatser ... 253

6 Rövade tillgångar ... 261
6.1 Inledning ... 261
6.2 Nazitysklands konfiskering och plundring av personliga tillgångar ... 263
6.2.1 Allmänt ... 263
6.2.2 Särskilt om utrensning och plundring av konst ... 266

6.3 Möjliga flyktvägar till Sverige ... 269
6.4 Kommissionens utredningar ... 271
6.5 Kommissionens iakttagelser ... 274
6.5.1 Rövade tillgångar i Sverige ... 274
6.5.2 Särskilt om konst ... 291
6.6 Sammanfattning ... 303
6.6.1 Inledning ... 303
6.6.2 Nazitysklands konfiskering och plundring av personliga tillgångar ... 304
6.6.3 Kommissionens iakttagelser ... 305

7 Avvecklingen av tyska tillgångar i Sverige ... 313
7.1 Inledning ... 313
7.2 Åtgärder vid krigsslutet ... 315
7.2.1 De allierades varningar och framställningar ... 315
7.2.2 Tidiga svenska lagstiftningsåtgärder ... 316
7.3 Washingtonavtalet ... 318
7.3.1 Bakgrund ... 318
7.3.2 Washingtonöverenskommelsen ... 319
7.3.3 Genomförandet av avvecklingen i huvuddrag ... 323
7.4 Svenska myndigheter och regelverk ... 325
7.5 Kommissionens utredningar ... 327
7.6 Flyktkapitalbyråns verksamhet och arbetssätt ... 329
7.6.1 Organisation och uppgifter ... 329
7.6.2 Särskilt om flyktkapital ... 329
7.6.3 Deklarationer ... 332
7.6.4 Tysk egendom ... 333
7.6.5 Undantag från skingringsförbud och Kungl. Maj:ts efterföljande beslut om friställande av belopp ... 337
7.6.6 Kvarstadsärenden ... 344
7.6.7 Särskilt om företag ... 345
7.6.8 Särskilt om restitutionsgods m.m. ... 350
7.7 Frågor kring genomförandet av likvidationen ... 352
7.7.1 Vissa fordringsanspråk mot de tyska tillgångarna. 352
7.7.2 Avtalet med Västtyskland ... 355
7.8 Kommissionens slutsatser ... 358

Litteratur m.m. ... 361

Bilagor

1. Kommittédirektiv
2. Tilläggsdirektiv
3. Uppdragstagare och rapporter
4. Arkiv
5. Tabeller över banktillgångar
6. Lista över herrelösa banktillgångar
7. Katalog från Galleri S:t Lucas 1944

Förkortningar m.m.

AG	Aktiengesellschaft
BIS	Bank for International Settlements (Internationella regleringsbanken)
Degussa	Deutsche Gold und Silber Scheideanstalt
Dnr	Diarienummer
Ds	Departementsserien
FED	Foreign Exchange Depository
Fkb	Flyktkapitalbyråns arkiv
GmbH	Gesellschaft mit beschränkter Haftung
HD	Högsta domstolen
Ibid	Ibidem (på samma ställe)
IWÖ	Interessengemeinschaft in der Wiedergutmachungsfrage der in Schweden lebenden Österreicher
Joint	The American Joint Distribution Committee
NA	National Archives, USA
NJA	Nytt juridiskt arkiv
NZZ	Neue Zürcher Zeitung
OMGUS	Office of Military Government of Germany (U.S.)
RM	Reichsmark
RSHA	Reichssicherheitshauptamt
SD	Sicherheitsdienst
SFS	Svensk författningssamling
SKF	Svenska kullagerfabriken
SNB	Schweizerische Nationalbank (Schweiziska nationalbanken)
SOU	Statens offentliga utredningar
SS	Schutzstaffel
STAB	Svenska Tändasticksaktiebolaget
SUAV	Sverige under andra världskriget
SvJT	Svensk Juristtidning
SÖ	Sveriges överenskommelser med främmande makter

TF	Tryckfrihetsförordningen
TGC	Tripartite Commission on the Restitution of Monetary Gold. Numera benämnd Tripartite Gold Commission.
Treuarbeit	Deutsche Revisions- und Treuhand Aktiengesellschaft
UD	Utrikesdepartementet
WJC	World Jewish Congress (Judiska världskongressen)
WJRO	World Jewish Restitution Organization
WVHA	Wirtschafts-und Verwaltungs-hauptamt

Sammanfattning

Förintelsens största tragedi ligger i att miljoner människor förlorade sina liv. En väsentlig del av Europas kultur slogs i spillror. Det finns också en materiell aspekt. Miljoner judiska hem, liksom tusentals judiska institutioner, ödelades och tillgångarna skingrades.

Det finns åtskilliga skildringar av andra världskrigets historia. De historiska beskrivningarna av Förintelsen är färre och frågan om dess ekonomiska dimension har länge varit relativt obearbetad, men har under senare år tilldragit sig betydande itnernationellt intresse. Det är denna den senast nämnda frågan, vad gäller Sverige, som kommissionen har haft att behandla.

Nationella skillnader i den historiska erfarenheten ställer olika krav på olika nationers frågeställningar och arbete. I länder som var ockuperade av tyskarna utreds under 1990-talet i huvudsak frågor rörande konfiskering av judiska tillgångar. I de under kriget neutrala staterna är bank- och affärsförbindelserna med Nazityskland en huvudfråga, liksom vilken roll judiska tillgångar kan ha spelat i dessa förbindelser. För USA, Storbritannien och Frankrike handlar det till stor del. om att granska de riktlinjer som segermakterna drog upp efter kriget rörande bl.a. fördelning av rövat guld. Trots olikheter i perspektiv och metod är sökandet efter historisk sanning en förenande länk i det internationella arbetet.

Alla perspektiv på historien om andra världskriget måste utgå från vetskapen om det nazistiska våldets omfattning och konsekvenser. Det gäller inte bara för den judiska befolkningen utan även för många andra människor i Europa. Detta har också varit en självklar utgångspunkt för kommissionens arbete.

På senare tid har den gängse svenska synen på Sveriges roll under andra världskriget blivit ifrågasatt. Den förda politikens följder har diskuterats. Dessa frågor har visat sig vara relevanta också för kommissionens i och för sig avgränsade uppdrag att skapa största möjliga klarhet i vad som kan ha hänt i Sverige när det gäller egendom av judiskt ursprung som förts hit i samband med judeförföljelserna före och under andra världskriget. Kommissionen har därför valt att i de inledande kapitlen av sin slutrapport översiktligt diskutera flykting-

politiken, neutralitetspolitiken, handelspolitiken samt förhållandet mellan opinionen och regeringen. Det kan konstateras att den politik som Sverige under större delen av kriget drev mot de krigförande stormakterna baserades på ett maktpolitiskt synsätt. Man bortsåg alltför mycket från moraliska frågor och agerade i det allt övergripande syftet att hålla Sverige utanför kriget och klara landets försörjning. Ett sådant synsätt kan naturligtvis i dag uppfattas som beklagligt.

Kommissionens forskning avseende det egentliga uppdraget har avsett fem frågeställningar.

- Tog Riksbanken emot något konfiskerat eller plundrat personguld?
- Vad hände med judiska tillgångar som efter kriget stod herrelösa i Sverige?
- Kan judisk egendom ha kommit till Sverige inom ramen för affärsutbytet med Nazityskland?
- Har rövade tillgångar, såsom konst och juveler, förts till Sverige?
- Kan judiska tillgångar ha kommit att ingå vid avvecklingen av de tyska tillgångarna i Sverige efter kriget?

Riksbankens affärer med guld från Nazityskland har behandlats i kommissionens interimrapport *Naziguldet och Riksbanken* (SOU 1998:96) som offentliggjordes i juli 1998. De ytterligare efterforskningar som gjorts sedan dess har inte förändrat bilden som där presenterades.

Vad hände med judiska tillgångar som efter kriget stod herrelösa i Sverige?

I fråga om tillgångar som blivit herrelösa i Sverige till följd av nazisternas förföljelser av judar och andra före och under andra världskriget fanns redan från början två principiella frågeställningar.

- Vad borde ske med s.k. danaarv efter dem som avlidit utan arvingar?
- Vad borde ske med övriga herrelösa tillgångar med okända ägare?

Danaarv

När det gällde de svenska danaarven efter Förintelsens offer kunde olika lösningar tänkas. Närmast till hands låg att behandla dem som andra danaarv och låta dem gå till Allmänna arvsfonden. Men man kunde också ha hävdat att det fanns fog för att låta dessa danaarv bilda eller tillföras en särskild fond med syfte att hjälpa andra som drabbats

av Förintelsen. Likaså kunde man göra gällande att de skulle överlämnas till någon judisk organisation. De två sistnämnda lösningarna hade - om de över huvud taget var möjliga - krävt särskild lagstiftning.

I förhandlingarna med de allierade efter kriget, inför det s.k. Washingtonavtalet, valde man från svenska statens sida att utgå från en lösning som innebar att tillgångarna i fråga formellt hanterades som andra danaarv och därför skulle tillföras Allmänna arvsfonden. Samtidigt åtog man sig att verka för att "värdet av sådan....egendom" ställdes till de allierades förfogande för hjälpändamål. I praktiken var det naturligtvis inte möjligt att från statens sida göra en exakt beräkning av detta värde. Det gick nämligen inte att identifiera och värdera alla danaarv efter Förintelsens offer, vilket också måste ha stått klart för de svenska förhandlarna i Washington. I efterhand får det konstateras att det är tveksamt om man kan anse att Sverige i formell mening uppfyllde sitt åtagande i Washingtonavtalet beträffande danaarven.

Övriga herrelösa tillgångar i banker

När det gäller andra herrelösa tillgångar i svenska banker än danaarven måste utgångspunkten vara att insättarna eller deras rättsägare skall tillgodoses på bästa sätt. I de fall insättarna avled i Förintelsen är det som regel deras efterlevande som är rättsägare.

För efterlevande till offer för Förintelsen kan särskilda svårigheter ha förelegat när det gällt att tillvarata sina rättigheter. Eftersom det kan ha varit särskilt komplicerat för dem att identifiera och lokalisera tillgångarna i fråga kan de också ha varit förhindrade att exempelvis avbryta preskriptionsfrister eller bevaka värdeutvecklingen avseende deponerade värdepapper.

Dessa omständigheter kan sägas tala för att staten eller bankerna borde ha vidtagit särskilda åtgärder för att underlätta för de efterlevande att komma till sin rätt. Detta kunde exempelvis ha skett genom undantag i preskriptionslagen, genom lättnader i banksekretessen tillsammans med publicering av uppgifter om de banktillgångar som inte efterfrågats sedan krigsslutet eller genom förordnanden av s.k. gode män med uppgift att ta tillvara de efterlevandes intressen.

Men det fanns också skäl som talade emot förslag om åtgärder av det slag som nyss nämnts. Bland annat kunde anföras att det inte fanns något reellt behov av att förlänga preskriptionsfristerna, eftersom bankerna enligt praxis aldrig åberopar preskription mot efterlevande rättsägare. Vidare kunde det hävdas att skälen för en bibehållen banksekretess vägde tyngre än skälen mot, särskilt med hänsyn till att det inte var möjligt att skilja ut sådana herrelösa tillgångar som kan tänkas

härröra från Förintelsens offer men också för att det från judiskt håll kunde finnas betänkligheter på grund av befarade negativa konsekvenser av en publicering. Slutligen kunde den uppfattningen finnas att godmansförordnanden i praktiken innebar inskränkningar av rättsägarnas egna befogenheter och dessutom kunde vara kostsamma. Arvoden till gode män betalas i regel med de medel som förvaltas.

Såvitt kommissionen kunnat finna ägnades de här diskuterade principiella frågeställningarna inte någon större uppmärksamhet från statens sida före 1960-talet, då initiativ togs till utredningar i Bankinspektionens och Svenska Bankföreningens regi. Detta dröjsmål är anmärkningsvärt, särskilt mot bakgrund av att framställningar gjordes från judiska organisationer redan på 1940-talet.

Kanske var det till följd av att nämnda frågor inte övervägdes och ventilerades tillfredsställande på 1940-talet som de blev aktuella igen på 1960-talet.

Vad som sedan skedde var att bankerna, efter framställningarna från judiska organisationer och viss statlig inblandning, på eget initiativ bildade en fond för nazismens offer. Fondbeloppet beräknades efter uppskattning av det sammanlagda värdet av sådana herrelösa tillgångar i svenska banker som kunde ha tillhört offer för Förintelsen. Det fördelades av Röda Korset. Fonden påverkade inte möjligheten för de efterlevande att fortfarande få betalt från bankerna. Fordringar, depåer, förvar och bankfack stod kvar. Fondbildningen i sig innebar alltså ingen förlust för de anhöriga till de Förintelsens offer som hade tillgångar i svenska banker, utan var ett frivilligt bidrag till andra människor som drabbats av nazisternas förföljelser.

Debatten på 1960- och 1970-talen kom i stor utsträckning att kretsa kring frågan om hur fondbeloppet beräknades. Bland annat ifrågasattes huruvida ränta medräknades och huruvida verkligen samtliga tillgångar av aktuellt slag beaktades. Mot bakgrund av att fonden bildades på frivillig bas, utan att rättsägarnas anspråk beskars, kan kommissionen inte se att frågor som de nämnda numera bör tillmätas någon avgörande betydelse. Tyvärr måste det dock i efterhand konstateras att de utredningar som gjordes på 1960-talet, under medverkan av flera departement, Bankinspektionen, Bankföreningen och bankerna, starkt bidrog till att teknikaliteterna kring fondbildningen kom att skymma frågan om hur ifrågavarande rättsägare skulle kunna tillgodoses. I stället för att diskutera hur ifrågavarande rättsägare skulle kunna tillgodoses ägnade man sig åt en långdragen och oklar handläggning kring frågan om villkoren för den fondbildning som gjordes till förmån för andra drabbade personer. Varken från bankernas eller från de statliga instansernas sida tog man exempelvis upp möjligheterna att underlätta för rättsägarna genom att offentliggöra uppgifter om försvunna konto-

havare och depå- eller bankfacksinnehavare eller att förordna gode män.

När det gäller bankernas hantering av enskilda rättsägares anspråk skall det först påpekas att kommissionen inte har sett några tecken på att bankerna underlåtit att betala rättmätiga fordringar. I den internationella debatten har det hävdats att banker ofta har ställt orimligt höga krav på bevisning om att en kontohavare avlidit i Förintelsen. Kommissionen instämmer i att det är olämpligt att driva sådana beviskrav för långt, men konstaterar samtidigt att det inte är känt att någon svensk bank skulle ha kritiserats för sådant agerande i något fall. Bankerna har numera uttryckligen förklarat att de är beredda att göra undantag från den annars gällande principen att dokumentation om insättarens dödsfall skall presenteras.

Kommissionen har i mars 1998 offentliggjort en lista över sådana banktillgångar som stått herrelösa sedan krigsslutet. Offentliggörandet har lett till att, sent omsider, utbetalningar i flera fall har kunnat göras till rättsägare som är efterlevande till offer för Förintelsen och som inte tidigare kände till att tillgångarna i fråga fanns. Därmed anser kommissionen att man från bankernas sida, med kommissionens hjälp, äntligen har gjort vad som kan krävas för att underlätta rättsägarnas möjlighet att uppmärksamma sina tillgångar. Bankerna har i sina kontakter med kommissionen och de personer som hört av sig efter publiceringen varit tillmötesgående och samarbetsvilliga. Man bör, enligt kommissionens bedömning, kunna utgå från att bankerna agerar så även vid prövningen av anspråk som ännu inte framförts eller handlagts. Sammanfattningsvis kan alltså följande konstateras.

- Frågan om vad som borde ske med herrelösa tillgångar i svenska banker togs inte i tillräcklig utsträckning på allvar av regeringen och bankerna under åren närmast efter kriget.
- När frågan togs upp på 1960-talet var handläggningen långdragen och oklar. Den ledde till stor missbelåtenhet från judisk sida.
- Kommissionen har inte funnit något tecken på att någon bank har underlåtit att betala någon rättmätig fordran, som varit herrelös.
- Bankerna har nu, under kommissionens arbete, gjort vad som kan krävas för att söka rättsägarna.

Försäkringsfordringar

Kommissionens utredningar har gett vid handen att sannolikheten är mycket liten för att herrelösa försäkringstillgångar finns i Sverige. Endast livförsäkringsfordringar kan ha blivit herrelösa. Svenska försäkringsföretag torde över huvud taget inte ha haft något intresse av att

under den aktuella tiden ingå livförsäkringsavtal med personer som var bosatta utomlands. Varken de uppgifter som inhämtats från försäkringsföretag som var verksamma under aktuell tid, verkställda stickprovskontroller i bevarat arkivmaterial eller några uppgifter i övrigt tyder på att det i Sverige skulle förekomma försäkringsfordringar som blivit herrelösa till följd av naziförföljelserna. Det kan emellertid inte uteslutas att något enstaka fall förekommit.

Egendom som deponerats hos utlandsmyndigheter

Kommissionens arbete har visat att det förekom att judar som var bosatta i utlandet deponerade tillgångar på svenska utlandsmyndigheter. Det kan inte uteslutas att sådana tillgångar blev herrelösa till följd av naziförföljelserna och att de i några fall finns kvar i statens besittning, på myndigheterna i fråga eller i andra lokaler. Att det kan förhålla sig så har inte uppmärksammats innan kommissionen lät göra sina utredningar av dessa förhållanden.

Kommissionen har emellertid inte haft möjlighet att hinna med att göra en fullständig kartläggning av i vad mån det faktiskt förhåller sig så att herrelösa tillgångar av judiskt ursprung ännu finns i statens besittning. Genomförandet av en sådan utredning måste ske i samarbete med företrädare för de lokala myndigheterna. Det kan förutses att det är arbetskrävande. Till skillnad från vad som är fallet när det gäller banktillgångar finns ingen tidigare utredning att utgå från. Kommissionen anser emellertid att en utredning i annat sammanhang måste göras.

Eventuell egendom hos transportbolag, revisorer och advokater

Det kan naturligtvis ha förekommit att transportbolag, revisorer eller advokater i Sverige haft om hand egendom som blivit herrelös till följd av att ägaren avlidit i Förintelsen. Möjligheten att utreda huruvida så var fallet visade sig vara synnerligen begränsad redan på 1960-talet. Efter förnyade kontakter med branschorganisationerna och med de familjer som hör till de judiska församlingarna i Sverige måste kommissionen tyvärr konstatera att det i dag är mycket svårt att komma närmare sanningen härvidlag.

Allmän slutsats

I ett moraliskt perspektiv är det beklagligt att vissa rättsägare sent eller ännu inte fått kännedom om tillgångar som blivit herrelösa till följd av

Förintelsen. Minst lika beklaglig är risken för att vissa rättsägare helt kan ha gått miste om sin möjlighet att framställa anspråk. Kommissionen förutsätter att regeringen initierar sådana åtgärder som krävs för att bringa moralisk upprättelse åt de berörda.

Kan judisk egendom ha kommit till Sverige inom ramen för affärsutbytet med Nazityskland?

Tyskland var Sveriges viktigaste handelspartner både före och under andra världskriget. Det fanns därmed en stor kontaktyta mellan svenska och tyska näringsidkare.

Ramarna för affärslivet

När Hitler tog makten i Tyskland påbörjades en målmedveten "arisering" av det tyska näringslivet. Judiska företagare och kapitalägare uteslöts med olika metoder. Tidigt utnyttjades de ingripande tyska valutareglerna till nackdel för judarna. Stegvis infördes sedan under senare delent av 1930-talet en rad specialförfattningar som efter hand uteslöt möjligheterna för judar att ha inflytande i det tyska näringslivet och att äga egendom. I de naziockuperade länderna utvecklades förhållandena på liknande sätt. Ariseringen skedde öppet. Detaljerad information om skeendet fanns lätt tillgänglig i Sverige. Egendom av judiskt ursprung kunde i dessa sammanhang tänkas komma hit av bland annat följande skäl. För det första kunde en företagare som hotades av arisering försöka föra sin egendom i säkerhet här. För det andra kunde den som vid tvångsvis genomförd arisering avvecklade eller övertog ett judiskt företag sälja eller på annat sätt överföra företagets egendom till Sverige. Slutligen kunde ariserad egendom överföras inom ramen för sedvanligt fortlöpande handelsutbyte.

Kommissionen har funnit utrett att det i vissa fall förekom att judiska näringsidkare som hotades av ariseringsåtgärder försökte säkra sina tillgångar genom försäljning till affärspartners i Sverige. I de fall som kommissionen har uppmärksammat kom någon överlåtelse av olika skäl aldrig till stånd. Det skall också noteras att planerna inte gick ut på att egendom faktiskt skulle föras till Sverige, utan innebar att företag i nazidominerade områden tänktes få svenska ägare.

I de fall arisering genomfördes med tvångsvis ordnad likvidation talar det mesta för att tillgångarna stannade inom det område där de befann sig vid ariseringen. Kommissionen har uppmärksammat att den svenska säkerhetspolisen utredde misstankar av annat slag mot tyska sympatisörer och intressen i Sverige. Trots ingående granskningar av

såväl Säkerhetspolisens som flera stora svenska näringsidkares arkiv har kommissionen inte funnit belägg för att överföringar från likviderade judiska företag skedde till svenska näringsidkare. Men det har inte heller kunnat uteslutas att så faktiskt skedde.

Om ariseringen innebar att ett till Sverige exporterande företag övertogs av någon som fortsatte dess verksamhet, kan det ha förekommit att den svenske importören betalade den nye företagsföreträdaren för varor som producerats på den judiske ägarens tid.

Efter krigsutbrottet pågick i de nazidominerade områdena samtidigt med ariseringen en statligt organiserad insamling och tvångsinlösen av bland annat värdepapper och guld. Sådana åtgärder riktades mot befolkningarna som helhet. Men även här särbehandlades judarna. För dem gällde särskilda regler och hårdare tvång. Som exempel kan nämnas att judarna i Nederländerna i augusti 1941 ålades att omgående deponera sina värdepapper m.m. hos den s.k. LIRO-banken.

Den svenska statens styrning av utrikeshandeln blev allt starkare vid tiden för andra världskriget. Redan i mitten av 1930-talet samordnades betalningsformerna för varuhandeln med Tyskland på så sätt att betalningar mellan länderna kontinuerligt kvittades genom statlig medverkan. När kriget bröt ut införde Sverige snart licenskrav för import och export av åtskilliga varuslag. Kort därefter slöts detaljerade bilaterala handelsavtal med Tyskland liksom med Storbritannien. När avtalen utformades försökte de svenska förhandlarna i första hand tillgodose folkförsörjningen för att möjliggöra fortsatt svensk självständighet och neutralitet. Licenser för import och export anpassades till innehållet i de avtal som slöts. På så sätt kom staten att styra även omfattningen och inriktningen av handeln med Nazityskland. Den starka statliga styrningen innebar inget direkt hinder mot att egendom av judiskt ursprung fördes till Sverige. Men den innebar att de enskilda svenska näringsidkarnas valfrihet beskars. Deras möjligheter att utnyttja tillfälliga vinstchanser inskränktes därmed. Företagarna agerade på regeringens uppdrag i ett system av planekonomisk karaktär.

Betalningsbalansen reglerades med guld

Den svenska importen från Tyskland var hela tiden mer omfattande än den svenska exporten dit. Betalningsbalansen mellan de båda länderna påverkades emellertid inte endast av varuhandeln. Stor betydelse hade den svenska exporten av transporttjänster och de finansiella relationerna. Sedan 1920-talet fanns stora tyska lån delvis placerade hos svenska banker och företag. Sverige fick allt svårare att få betalt

från Nazityskland för dessa lån. Särskilda avtal om betalning på dessa och andra tyska lån slöts därför mellan länderna samtidigt som systemet med clearing av varu- och tjänstebetalningar infördes. När Sverige och Nazityskland förhandlade om handelsavtal kom även dessa ekonomiska relationer att diskuteras. Trots det svenska importöverskottet uppkom sammantaget en växande tysk skuld till Sverige.

På hösten 1940 löstes en del av det tyska Kreugerlånet in. Tyskarna betalade delvis med dollar och delvis med guld. På svensk sida tog Riksbanken emot guldbetalningen och ersatte sedan de svenska fordringsägarna på annat sätt. Kommissionen ser inget anmärkningsvärt i sig i att guld togs emot som betalning i detta sammanhang. Guld har traditionellt använts som betalningsmedel centralbanker emellan. Syftet med denna affär var från svensk sida att minska en kredit till Nazityskland. Grund för kritik från kommissionen skulle ändå kunna föreligga om det fanns skäl att tro att det aktuella guldet härrörde från judar. Mot bakgrund av vad som hittills är känt om tyska Reichsbanks guldinnehav och guldförvärv kan det guld som togs emot av Riksbanken 1940 sannolikt inte ha innehållit sådant guld som konfiskerats eller plundrats från judar och andra särskilt förföljda personer.

När betalningsbalansen i förhållande till Nazityskland visade ett allt mer betydande tyskt underskott ledde detta till att svenska exportörer fick vänta på sina betalningar. Rent faktiskt kan man säga att Tyskland åtnjöt betalningsanstånd, vilket på svensk sida inte ansågs önskvärt. Att få betalt i tyska riksmark var inget tänkbart alternativ. Tyskarna hade inte heller tillgång till fria valutor, som exempelvis dollar, att betala med. Det stod vidare allt mer klart att man från tysk sida inte kunde reglera balansen genom att leverera ytterligare varor. I det läget uppkom idén att Reichsbank skulle sälja guld till Riksbanken för att på så sätt få valutor att betala med. Sedan en överenskommelse därom hade slutits tog Riksbanken från sommaren 1942 till sommaren 1944 emot sammanlagt 20,3 ton guldtackor och 1,5 ton guldmynt. Merparten av guldet kom aldrig till Sverige utan förvarades utomlands till krigets slut. I interimrapporten har kommissionen pekat på att det inför den sista affären, som avsåg de nyss nämnda guldmynten, inledningsvis fanns en misstanke hos riksbankschefen om att det därvid skulle kunna vara fråga om mynt som härrörde från judar. Misstanken förkastades efter en muntlig kontrollfråga. I interimrapporten har kommissionen vidare påtalat att guldaffärerna från 1942 hade direkt samband med det svensk-tyska handelsavtalet, som i sin tur var ett centralt instrument för den svenska neutralitetspolitiken. Denna allt övergripande politik innebar svåra avvägningsfrågor. Med dagens ögon sett finns det emellertid, enligt kommissionens uppfattning, skäl att ifrågasätta om den till handelsavtalet knutna särskilda guldöverenskommelsen verk-

ligen var nödvändig under hela krigstiden. Kommissionen står fast vid sin tidigare framförda kritik mot att de moraliska aspekterna på det svenska förhållningssättet till konfiskerat och plundrat personguld inte senast i samband med köpet av guldmynten på sommaren 1944 övervägdes öppet, brett och seriöst. Likaså vidhåller kommissionen att det hittills inte finns något som klart indikerar att Riksbankens förvärv inkluderade guld med inslag från förintelselägren, medan det inte kan uteslutas att vissa guldpartier - nämligen 16,4 ton - innehöll någon mindre andel guld som i andra sammanhang konfiskerats eller plundrats från judar.

Värdepappersaffärer

Sedan Nederländerna hade anfallits på våren 1940 och ockuperats kom det svenska handelsutbytet med detta land att behandlas vid de svensk-tyska handelsförhandlingarna. Från svensk sida ville man kunna sälja trävaror till Nederländerna. Som betalning kunde man tänka sig att ta emot svenska värdepapper som ägts av privatpersoner i Nederländerna. I augusti 1941 rekvirerade den nederländska centralbanken för detta ändamål från allmänheten svenska värdepapper som sedan transfererades till Riksbanken. Huvudsakligen var det fråga om statsobligationer, som sedan överläts i augusti och september 1941 på Riksbanken. Denna betalade då 97 procent av de nominella värdena och den sammanlagda summan för överlåtelserna blev cirka nio miljoner kr. Strödda affärer med andra värdepapper förekom både då och senare. I februari 1944 protesterade den nederländska exilregeringen officiellt mot affären, eftersom man ansåg att papperen hade sålts på rättsstridigt sätt. Den svenska regeringen försvarade sig bland annat med att man utgått från att de privata obligationsägarna fått full ersättning. Den utredning som kommissionen genomfört tyder på att det var fråga om värdepapper som rekvirerats från den nederländska allmänheten generellt och alltså inte särskilt från judarna.

Under krigsåren köpte Riksbanken även mindre poster svenska värdepapper från andra länder än Nederländerna, däribland Schweiz, USA och vissa ockuperade länder. Inget har framkommit som tyder på att det i dessa fall skulle ha varit fråga om papper som konfiskerats eller plundrats från judar.

Även Stockholms Enskilda Bank, som leddes av bröderna Wallenberg, förvärvade under kriget värdepapper från utlandet. Samtliga de affärer av detta slag som kommissionen har uppmärksammat förmedlades av det tyska företaget Otto Wolff. I sammanhanget förekom också Rebholz Bank. Huvudsakligen innebar affärerna

att Enskilda Banken bytte tyska skuldförbindelser mot amerikanska dollarobligationer som varit i nederländsk ägo. Dessutom förekom köp av svenska värdepapper som ägts utomlands. I samband med bytesaffärerna fördes ingående förhandlingar om utformningen av de åtkomstintyg som banken ansåg borde medfölja obligationerna. Efter kriget blev det tvist mellan Enskilda Banken och den nederländska centralbanken, som ansåg sig ha rätt att återköpa dem. Tvisten, som löstes genom en uppgörelse 1951, gällde främst återköpspriset. Kommissionen har vid en samlad bedömning kommit fram till att det inte kan uteslutas att värdepapper som Enskilda Banken köpte via Otto Wolff och Rebholz Bank hade judiskt ursprung.

Affärsbankerna och naziguldet

De svenska affärsbankerna och andra svenska näringsidkare var under kriget enligt lag inte förhindrade att handla med guld. Export krävde visserligen tillstånd från 1940 och import från hösten 1944, men transaktioner som skedde helt inom landet eller utomlands fanns det aldrig något formellt hinder mot. Kommissionen har kunnat konstatera att den svenska handeln med guld vid tiden för andra världskriget ändå var starkt centraliserad till Riksbanken, som tycks ha upprätthållit ett slags monopol inom gränserna. Det var således Riksbanken som tog emot guld när Tyskland 1940 återköpte Kreugerobligationer från Skandinaviska Banken och L.M. Ericsson. En liknande affär ägde rum 1943, när STAB sålde Danzigobligationer. Riksbanken tog emot ett guldparti som utgjorde delbetalning. Detta guld har visat sig härröra från den belgiska centralbanken. Av skäl som framgår av kommissionens interimrapport kan man därför utgå från att det inte hade judiskt ursprung.

Vid de undersökningar kommissionen har gjort i affärsbankernas och berörda myndigheters arkiv har endast ett exempel framkommit på att en svensk näringsidkare utan Riksbankens direkta medverkan genomförde en transaktion med guld som betalningsmedel. Enskilda Banken tog nämligen som provision emot cirka 0,15 ton guld från tyska Reichsbank efter att ett banken närstående bolag med säte i Panama för Otto Wolffs räkning i slutet av 1940 och början av 1941 hade köpt upp tyska utlandsförbindelser i USA. Guldet levererades hos Schweizerischer Bankverein i Basel. Av det nämnda guldet hade cirka 0,05 ton svenskt ursprung. Kommissionen har inte kunnat utesluta att det i resterande 0,10 ton ingick viss mängd konfiskerat eller plundrat personguld.

Affärsbankerna lämnade varje månad uppgifter om sina guldinnehav till Bank- och Fondinspektionen. Förändringarna var mycket marginella under hela krigstiden, vilket ger stöd för antagandet att de privata bankernas aktivitet var låg i fråga om guldaffärer. Det sammanlagda innehavet i genomsnitt per månad under krigsåren uppgick enligt statistiken till endast ungefär 0,10 ton.

Guldförädling

I s.k. affinerier förädlas guldskrot och liknande för återanvändning vid tillverkning av smycken, tandfyllningar m.m. Flera affinerier var verksamma i Sverige under krigsåren. De tog emot guldskrot bland annat från kunder i Danmark och Norge. Tillstånd till importen gavs under förutsättning att motsvarande mängd i förädlat skick återsändes. Åtminstone ett av affinerierna utnyttjade ett tyskt företag för en del av affineringsprocessen. Delvis förädlat skrot sändes från det svenska företaget till det tyska. Motsvarande mängd guld i ytterligare förädlat skick sändes i retur för vidare bearbetning. Det kan inte uteslutas att konfiskerat eller plundrat personguld kan ha förekommit i denna hantering.

Svenska dotterbolag i naziområden

Flera stora svenska bolag hade dotterbolag i nazidominerade områden. Vid de översiktliga undersökningar kommissonen har kunnat göra har inget framkommit som tyder på att dessa dotterbolag medverkade till att tillgångar av judiskt ursprung fördes till Sverige. Det kan dock ha förekommit att något eller några av dessa dotterbolag övertog fastigheter som judar tvingats lämna. I åtminstone ett av dotterbolagen, nämligen vid SKF:s anläggning i Schweinfurt, arbetade krigsfångar. I vilken utsträckning dessa krigsfångar var judar är okänt. Det har inte helt kunnat uteslutas att koncentrationslägerfångar användes som slavarbetskraft i något svenskt företag i Tyskland eller ockuperade områden.

Bristande hänsyn till judiskt ursprung

Den statliga Handelskommissionen, som till följd av sin centrala roll som licensgivare hade en god överblick över den svenska utrikeshandeln, yttrade sig bland annat i ärenden om svenskt medborgarskap och om arbetstillstånd för utlänningar. I sina yttranden

tog Handelskommissionen inte någon särskild hänsyn till eventuellt judiskt ursprung. Även om detta i och för sig överensstämde med den då och nu rådande principen om neutral myndighetsutövning framstår det i ett efterhandsperspektiv som märkligt att denna ordning vidhölls även mot krigets slut, när innebörden av de tilltagande judeförföljelserna blev allt mer uppenbar.

Inget tyder på överföringar i större skala

Ovan har vissa slutsatser redovisats som gäller guld och värdepapper. I övrigt anser kommissionen att följande kan konstateras vad gäller egendom av judiskt ursprung. Det var fullt möjligt att egendom som var eller hade varit judiskt ägd på olika sätt kom till Sverige inom ramen för den breda men mot slutet krympande kontaktyta som det svensk-tyska affärslivet vid tiden för andra världskriget utgjorde. Det kan inte uteslutas att vissa överföringar skedde. Inget tyder dock på att det i någon större utsträckning förekom att judiska företagare för säkerhets skull förde egendom till Sverige när arisering hotade. Inte heller finns det belägg för att egendom från likviderade judiska företag kom in i landet. Kommissionen har inte funnit något som tyder på att svenska näringsidkare medvetet strävade efter att sko sig på ariseringen.

Förhållningssättet till ariseringen

Det finns ändå skäl att analysera förhållningssättet till ariseringen närmare. Även om kommissionen inte har haft något direkt uppdrag att behandla denna övergripande fråga kan följande sägas.

Varje svensk näringsidkare som i slutet av 1930-talet fick veta att affärspartnern i ett nazidominerat område hade drabbats av arisering blev tvungen att välja om detta skulle påverka hans agerande på något sätt. I det konkreta fallet kunde den första och akuta frågan bli vem som skulle få betalt för en levererad vara; den kommissariske förvaltaren eller den tidigare judiske ägaren. Den frågan diskuterades på ett allmänt plan i Svenska Bankföreningen och löstes 1941 genom att Högsta Domstolen gjorde en juridisk gränsdragning. Nästa fråga för den svenske företagaren blev kanske, om det var fråga om ett löpande affärsförhållande, huruvida detta borde fortsättas, begränsas eller rent av avbrytas. Principiellt sett fanns naturligtvis möjlighet att vägra handla med företag som ariserats, att vägra handla med varje tyskt företag eller att fortsätta varuutbytet eller kreditförhållandet som förut. I vad mån det förekom att enskilda svenska näringsidkare med hänvisning till de pågående judeförföljelserna faktiskt avbröt sina

relationer till tyska företag är inte känt för kommissionen. Kort efter Hitlers maktövertagande 1933 hade Fackföreningsinternationalen uppmanat till bojkott av tyska varor. Svenska regeringsföreträdare hade kritiserat uppmaningen och anfört att man inte borde låta uppfattningen om en stats politiska system hindra nödvändig fredlig samlevnad med staten i fråga. Ett allmänt intryck - som har förvånat kommissionen - är emellertid att frågan, när den var som mest aktuell strax före krigets utbrott, inte föranledde någon principiell allmän debatt eller politisk diskussion. Kommissionen har inte påträffat någon dokumenterad meningsyttring av innebörd att ariserade företag borde ha bojkottats. Inte heller tycks det vid denna tid ha förekommit några ställningstaganden i denna riktning exempelvis från svenska judiska organisationer. Frågan om bojkott mot ariserade företag tycks inte heller ha rests inom näringslivet eller på politisk nivå i Storbritannien eller USA. I efterhand framstår det, enligt kommissionens uppfattning, som djupt beklagligt att frågan inte togs upp till allmän diskussion exempelvis i större banker och företag, i branschorganisationerna, i pressen eller i riksdagen. Därmed inte sagt att det fanns något givet svar på frågan om vilket agerande som hade varit mest lämpligt.

Vetskapen om Förintelsen påverkade inte handelspolitiken

När kriget väl hade brutit ut tog den svenska regeringen på sig ansvaret för inriktningen och omfattningen av utrikeshandeln. Från denna tidpunkt var det regeringen som avgjorde i vilken utsträckning man borde fortsätta varuutbytet med näringsidkarna i de nazidominerade om-rådena. Med dagens perspektiv kan saken sägas ha ställts på sin spets någon gång under 1943, när innebörden av det vi numera kallar Förintelsen kunde inses. Vid denna tid stod det också allt mer klart att Tyskland sannolikt skulle förlora kriget. Regeringen valde då att fortsätta handelsutbytet men tillsåg, efter avtal därom med västmakterna i september 1943, att exporten och, i mindre utsträckning, importen minskades från 1944. Det fanns vid denna tid inte någon opinion för alternativet att drastiskt minska handeln, vilket sedan skedde på hösten 1944. Allt tyder på att de huvudsakliga orsakerna till den minskning som gjordes var den väntade krigsutgången och de allierades påtryckningar. Den moraliska frågan om hur man mot bakgrund av de pågående judeförföljelserna borde förhålla sig till affärsutbytet med Nazityskland ställdes över huvud taget inte i riksdagens eller regeringens diskussioner om den svensk-tyska handeln. Denna aspekt berördes, såvitt kommissionen kunnat finna, inte heller av de allierade i handelsförhandlingarna med Sverige 1943.

Kommissionen har noterat att det i dag finns olika tankeskolor när det gäller frågan om hur vetskapen om judeförföljelserna borde ha påverkat den svenska handelspolitiken mot Tyskland vid denna tid. I ett efterhandsperspektiv finner kommissionen det beklagligt att frågan inte togs upp av samtiden.

Har rövade tillgångar, såsom konst och juveler, förts till Sverige?

På senare tid har den ekonomiska dimensionen av Förintelsen uppmärksammats på allvar och skapat engagemang, inte minst hos de överlevandes representanter. De frågor man internationellt söker svaren på är omfattningen av nazisternas konfiskering och plundring av privat egendom, liksom hur de drabbade kan kompenseras för sina förluster. Hundratusentals butiker, institutioner och judiska hem tömdes på ägodelar. Vart tog dessa vägen? Kommissionen har i sitt arbete försöka utröna om svenska myndigheter, organisationer, företag och privatpersoner kan ha kommit i kontakt med sådana tillgångar och i så fall i vilken utsträckning denna egendom kan ha hamnat i Sverige.

Naziregimens plundringar, och inte minst hur man skaffade undan egendomen, är ett område som allt sedan sammanbrottet varit mytomspunnet och inte sällan präglat av rykten. Det internationella arbetet med att komma till klarhet i frågan om nazisternas plundringar av bl.a. enskilda människors privata tillgångar som guld, konst och andra värdeföremål är ännu i ett inledande skede.

De allierades underrättelsetjänster bevakade under kriget naziregimens dispositioner av rövade tillgångar. På sommaren 1942 gjordes en amerikansk kartläggning av nazisternas konfiskering och plundring i de ockuperade länderna. Det totala värdet av all privat egendom som beslagtagits av tyskarna i berörda länder uppskattades då till flera miljarder US dollar. Under främst amerikansk ledning utvecklades det s.k. Safe haven-programmet, som innebar en strävan att omintetgöra tyska ansträngningar att, i framför allt neutrala länder, finna en trygg tillflykt (*safe haven*) för bl.a. tyskt kapital och plundrad egendom.

Ett stort antal rapporter upprättades av de allierade under kriget. En viktig källa är det utredningsmaterial som sammanställdes i anledning av Nürnbergrättegången. Det förtjänar dock att anmärkas att de utvärderingar som gjordes under och omedelbart efter kriget inte är helt tillförlitliga. Förutom att de ofta grundade sig på rykten, utmärks de av att man till stor del aldrig "gick till botten" med ett uppkommet spår. I Nürnbergrättegången var hanteringen av privatpersoners plundrade egendom en underordnad fråga.

Det har under efterkrigstiden och fram till 1990-talet varit sparsamt med litteratur på området. Det har således varit delvis outforskade områden som kommissionen haft att undersöka och försöka klargöra. Att det har gått över 50 år innan frågan om utplundringen av offren för Förintelsen uppmärksammades på allvar medför givetvis också stora svårigheter i arbetet med att klargöra eventuell hantering av rövade tillgångar i Sverige. Exempelvis har det under tiden skett gallringar i arkiven. Vidare har verksamheten upphört hos flertalet av de handlare och företag som omnämns i de allierades rapporter, vilket medför att arkiv inte längre finns bevarade. Kommissionens arbete har därför i dessa fall resulterat i en återgång till utgångspunkten för efterforskningarna nämligen bara ett rykte eller ofullständiga anklagelser.

Nazitysklands konfiskering och plundring av personliga tillgångar

I tidigt skede efter Hitlers maktövertagande utfärdades mot judarna diskriminerande dekret och lagar vilka syftade till att ge konfiskeringen av judisk egendom ett legalt stöd. År 1939 ålades judarna en skyldighet att låta lösa in guld, silver och ädelstenar mot viss ersättning som till huvuddelen insattes på spärrade konton. Inlämnandet skedde till särskilda pantbanker vilka under hela kriget fungerade som förmedlare av judisk egendom till en inte så nogräknad marknad. Särskilda företag, som t.ex. *Diamant-Kontor*, bildades för handhavandet av de diamanter och ädelstenar som konfiskerades från judarna.

Konfiskeringar utvecklades till rena plundringar i takt med att förföljelserna blev alltmer brutala. I och med att deportationerna till öst började, och förföljelserna övergick i systematiska massmord, friställdes en mängd lägenheter med sitt innehåll av möbler samt andra föremål som de deporterade inte kunde ta med sig. I november 1941 utfärdades ett tillägg till lagen om riksmedborgarskap, som angav att judar som "bosatte" sig utomlands inte kunde vara riksmedborgare och att deras egendom skulle tillfalla Riket. Judisk egendom (*Judengut*) började auktioneras ut på flera platser i Tyskland.

Naziregimens ekonomiska plundring av judarna nådde sin ohyggliga kulmen i dödslägren. Vid sammanbrottet fann de allierade bevis för att det under den nazityska statsapparatens administration hade pågått plundring av smycken, vigselringar och tandguld i samband med deportationerna till och verksamheten i dödslägren. Kommissionen har i sin tidigare rapport: Naziguldet och Riksbanken närmare redogjort för denna hantering. Juveler och liknande värdeföremål (*Judenschmuck*) sändes bl.a. via den tyska riksbanken till staden Berlins pantbank som avyttrade godset till bl.a. utlandet.

Konfiskering och plundring av konst hade en hög prioritet för nazisterna. Uppdraget sysselsatte hundratals tjänstemän med skilda funktioner på olika statliga verk och för ändamålet specialinrättade institutioner som exempelvis *Kunstschutz* som var direkt underställt den tyska försvarsledningen och hade till uppgift att registrera och ansvara för konfiskerad konst från ockuperade länder. Riksmarsalken Göring övertog efter krigsutbrottet ledningen över *Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg für die Besetzten Gebiete* (ERR) vars verksamhet därefter kom att intensifieras på konfiskering och plundring av privata konstsamlingar.

Mellan 1939 och 1944 företog nazisterna en systematisk konfiskering och plundring av konst från olika museers samlingar och där deponerade konstverk samt av konst från såväl judiska som icke-judiska konstsamlare runt om i det ockuperade Europa. Det land som drabbades hårdast av nazisternas konstrov var Frankrike. Det har beräknats att en tredjedel av all privatägd konst i Frankrike kom i nazisternas händer. En del av dessa konstverk var ämnade att ingå i ett av Hitler planerat konstmuseum i Linz i Österrike. Andra tavlor och föremål fick smycka kontor och lokaler i den nazistiska förvaltningen. Vissa konstverk var beställda och reserverade för Hitler, Göring och Ribbentrop, medan åtskilliga verk avsågs gå till försäljning på den internationella konstmarknaden.

Efter Nazitysklands fall påträffade de allierade ett stort antal stulna konstverk som förvarades i bl.a. gruvorna vid Merkers i Tyskland.

Fortfarande är många konstverk som stals av nazisterna före och under andra världskriget försvunna. För att bättre kunna finna fram till ägarna av misstänkt stulna konstföremål har därför på senare tid i flera länder etablerats databaser i vilka det går att köra olika uppgifter, som titel, konstnär, ägare m.m., mot varandra.

Möjliga flyktvägar till Sverige

I slutet av kriget utpekades bl.a. Sverige av de allierades underrättelsetjänster som mottagarland av rövade tillgångar. Den amerikanska legationen i Stockholm hade under kriget bl.a. i uppdrag att rapportera om stulen egendom som dök upp på den svenska marknaden. Redan i februari 1943 rapporterade legationen att vissa medlemmar av nazistpartiet hade börjat sända över sina värdesaker till Sverige.

Till frågan om huruvida konfiskerad och plundrad judisk egendom som exempelvis konst, smycken och antikviteter kom att införas till Sverige under judeförföljelserna eller tiden strax därefter har

kommissionen i sitt arbete främst inriktat sig på följande möjliga vägar för sådana överföringar.

- Tyska legationen i Stockholm och tyska institutioner i Sverige kan ha förvärvat eller vidarebefordrat, förutom valutor och värdepapper, värdefulla föremål.
- Hermann Göring kan mot bakgrund av sina svenska kontakter ha överfört tillgångar, såsom stulen konst, till Sverige.
- Konsthandlare, juvelerare, antikhandlare och liknande kan ha köpt rövat gods.
- Smugglare, främst i samband med flyktingströmmen mot krigets slut, kan ha medverkat till att värdefulla föremål av nyss angivet slag förts in i landet.

I dokument som påträffats i National Archives, USA, utpekas en rad tyska och svenska enskilda personer och företag som under tiden för andra världskriget misstänktes vara inblandade i smuggling och illegal handel med rövade tillgångar. Dessa, ofta vaga, uppgifter har tjänat som utgångspunkt för vidare efterforskningar i vissa svenska arkiv, däribland säkerhetspolisens (Säpo) arkiv. Med beaktande av de ovan redovisade svårigheter som kännetecknar uppdraget i denna del har kommissionen sammanfattningsvis funnit följande beträffande förekomsten av rövade tillgångar i Sverige.

Tyska legationen m.m.

Ett flertal allierade rapporter pekar ut den tyska legationen i Stockholm som förmedlare av stulna ädelstenar. En lägre tjänsteman vid det tyska utrikesministeriet uppgavs vara huvudman för naziregimens försäljning av stulna holländska diamanter vilka skall ha medförts via kurirposten till den tyska legationen. Vissa dokument utvisar att chefen för Diamant-Kontor besökte Sverige ett flertal gånger.

Kommissionens efterforskningar i Säpos arkiv har visat att den tyska legationen sensommaren 1944 var tänkt som förmedlare av juveler som "tillhörde de mördade tyska och europeiska judarna." Genom den tyske affärsmannen Volckerts förmedling skulle cirka 160 briljanter till ett sammanlagt värde om drygt 187 000 svenska kronor sändas från Sponholz & Co i Berlin till den tyska legationen i Stockholm. Såvitt har kunnat utläsas av handlingarna i Säpos arkiv är det osäkert om dessa briljanter lämnade Berlin för vidarebefordran till Stockholm. Kommissionen vill här påpeka att ytterligare efterforskningar skulle kunna kasta mer ljus över den aktuella affären. Exempelvis har uppmärksammats att det 1949 i Hamburg pågick en

process om de aktuella briljanterna mellan Volckerts å ena sidan och juvelerarna Wilm och Goldemann å den andra. Tiden har dock inte medgett att kommissionen kunnat företa en efterforskning i det tyska rättegångsmaterialet.

Sammanfattningsvis anser kommissionen att så pass många uppgifter om den tyska legationens förmedling av stulna ädelstenar talar i samma riktning att det inte finns anledning att ifrågasätta deras faktiska bakgrund. Kommissionen har vidare uppmärksammat att det under 1944 översändes guldtackor till legationen via kurirposten.

Hermann Göring

Hermann Göring var i unga år i civil flygtjänst i Sverige och gifte sig i München 1923 med svenskan Carin von Kantzow född Fock. Någon tid efter nazisternas misslyckade kuppförsök samma år återvände makarna till Sverige. Några år efter det att makarna återvänt till Tyskland avled Carin Göring 1931. Under sin tid i Sverige var Göring medlem i Antisemitiska Förbundet. Göring hade därefter många kontakter med svenska nationalsocialister främst inom National-socialistiska Blocket i vilken organisation greve Eric von Rosen var ledande partifunktionär. Eric von Rosens hustru Mary var syster med Görings svenska hustru Carin och brodern Clarence von Rosen var personlig vän till Hitler och Göring.

Kommissionen har i sitt arbete särskilt försökt utröna om Hermann Göring genom sina svenska kontakter överförde rövad egendom till Sverige.

I en rapport i maj 1945 från amerikanska legationen i Stockholm uttalas bl.a. att det var mycket troligt att Eric von Rosens son, C.G. von Rosen, hade assisterat Göring i smuggling av rövade konstverk och juveler till Sverige. Kommissionen har gjort vissa efterforskningar, bl.a. i Eric von Rosens arkiv. Kommissionen har dock inte i detta arkiv funnit något som ger belägg för att rövade tillgångar, juveler eller andra värdeföremål som Göring kommit över har funnit sin väg till Sverige. Kommissionen vill dock inte utesluta att ytterligare forskning i bl.a. utländska arkiv och eventuellt bevarade privatarkiv från andra personer tillhörande Görings svenska vänkrets skulle kunna leda till annat resultat.

Ett namn som återfinns i flera amerikanska handlingar är den dåvarande presidenten för den tyska handelskammaren Henry Koux. Enligt en amerikansk rapport, upprättad i februari 1945, skall i Stockholms frihamn ha funnits ett antal lådor, avsedda för Koux, vilka innehöll stulen konst. Frågan om lådorna i Stockholms frihamn var

också aktuell vid de förhör som hölls i anledning av Nürnbergrättegången. Vid ett förhör med Göring i december 1945 förnekade denne att han visste vem Koux var. Enligt förhörsledaren skulle i Koux namn i Stockholms frihamn finnas en låda innehållande tavlor. Enligt uppgift skulle tavlorna förvaras för Görings räkning. Göring förnekade vid förhöret någon inblandning i detta. Kommissionen har i sina efterforskningar inte funnit några uppgifter i svenska arkiv om de påstådda lådorna i frihamnen i Koux namn. För att Sverige utgjorde ett transitoland talar vissa uppgifter om kollin med konst och s. k flyktinggods, som efter kriget förvarades i Stockholms frihamn och på Packhuskajen i Göteborg. Vid intervjuer med konstkännare har bl.a. omtalats att Rapps konsthandel i Stockholm före 1946 hade "buntar av konst", liggande i Stockholms frihamn, ur vilka köpare kunde välja.

Trots strävan att finna uppgifter om Görings kontakter i Sverige och deras eventuella befattning med rövad konst, har sådana inte kunnat spåras.

Uppgifter har påträffats om en person vid namn Lars Herman Rasch, som 1941 haft kontakt med Göring via dr Finke vid tyska legationen, för köp av en målning av Rafael. Rasch hade en omfattande konstsamling, omnämnd redan 1933, med italiensk, fransk och holländsk konst. Det är inte uteslutet att Rasch ägde en målning tillskriven Rafael. Något köp gjordes inte då målningen inte med säkerhet kunde attribueras till den italienske konstnären.

Juvelerare m.m.

Ledande inom guldsmedsbranchen i Sverige på 1930- och 40-talen var Guldsmedsaktiebolaget som hade en produktion av guld- och silvervaror samt försäljning i egna butikskedjor, bl.a. C.G. Hallbergs guldsmeds AB. Ägare och verkställande direktör vid tiden för andra världskriget var den tyskfödde svenske medborgaren Otto Decker. Hallbergs guld har därefter bytt ägare ett flertal gånger. Decker var nazist och umgängesvän med flera personer vid den tyska legationen.

Uppgifter som påträffats i Säpos arkiv visar att Decker varit inblandad i viss hantering av guld som kommit från tyska legationen. Såvitt kommissionen har kunnat utröna har detta guld haft engelskt ursprung. Ett flertal allierade rapporter uttalar även att Decker varit kontaktman för insmuggling av guld, juveler och diamanter från Tyskland till Sverige och att han hade kontakter med chefen för Diamant-Kontor. Företrädare för Hallbergs guld har för kommissionen förklarat att det inte finns något källmaterial bevarat från tiden för andra världskriget.

Även andra firmor har av de allierade underrättelsetjänsterna utpekats för att ha hanterat rövat gods. Företagen har dock upphört att existera varför det inte har varit möjligt att göra relevanta efterforskningar.

Smuggling i samband med flyktingströmmen mot krigets slut

De kategorier flyktingar som kommissionen särskilt valt att granska närmare har varit misstänkta krigsförbrytare, kollaboratörer och samarbetsmän. Det är inte möjligt att fastställa hur många sådana personer som flydde till Sverige i krigets slutskede. Enligt uppgift blev omkring 150 balter, 300 norrmän och danskar samt ett okänt antal tyska medborgare och svenskar föremål för särskilda utredningar av de svenska myndigheterna. De kategorier av misstänkta det då huvudsakligen torde ha rört sig om är följande:

- Kollaboratörer från länder som var ockuperade av tyskarna – företrädesvis de baltiska staterna och Norge och Danmark.
- Tyskar som tillhörde SS, SD eller Gestapo.
- Svenska medborgare som tjänstgjort i SS, SD eller Gestapo och som i krigets slutskede eller direkt efter den tyska kapitulationen återvände till Sverige.

Många av dem som kom till Sverige tog sig in i landet på egen hand framför allt från Norge och Danmark. När det däremot gäller Baltikum, har kommissionen valt att särskilt uppmärksamma de olika s.k. livlinor som i krigets slutskede förde över stora mängder flyktingar till Sverige. Orsaken härtill är de anklagelser som i olika sammanhang framförts gentemot dem som drev dessa transporter. Anklagelserna har bl.a. gällt att judar missgynnades eller avvisades från transporterna medan misstänkta krigsförbrytare, kollaboratörer och samarbetsmän tog sig in via dessa. Kommissionen har funnit exempel som pekar på att judisk egendom kan ha kommit in till Sverige i krigets slutskede, bl.a. från Baltikum. Frågan om de s.k. baltflyktingarna är ytterst komplex och kräver för ett klargörande omfattande forskningsinsatser. Exemplen visar att det är angeläget att vidare forskning initieras för att bringa klarhet i de frågekomplex som rör kollaboratörer och samarbetsmän som flydde till Sverige från de närliggande av tyskarna under kriget ockuperade områdena.

Särskilt om konst

Det har inte framkommit något som tyder på att någon särskilt omfattande verksamhet med av nazisterna rövad konst förekom i Sverige vid tiden för andra världskriget eller strax därefter. Det kan också konstateras att inget talar för att några mycket betydande konstverk passerade Sverige.

Kommissionens utredningar har, med utgångspunkt från de arkiv som varit tillgängliga, inte gett belägg för att rövad konst förekom i den öppna handeln eller förvärvades till museerna. Det har dock inte gått att fastställa, om sådan konst ändå har hamnat i offentliga samlingar, eftersom ägarbilden i några fall är oklar. Det har dock tydligt framgått att medvetenheten om problematiken var stor, åtminstone på museerna.

Om dokumentationen om proveniensen är relativt välutvecklad vad gäller måleri, skulptur och annan bildkonst är det emellertid betydligt svårare att uttala sig om huruvida möbler och andra antikviteter, rövade av nazisterna, hamnat i Sverige, eftersom dessa föremåls anonymitet är större.

Det förekommer tecken på att vissa uppgifter i amerikanska dokument från 1945 rörande Sverige kan vara riktiga. Det gäller bl.a. uppgiften om stora mängder konst i Stockholms frihamn, vilket bestyrks av uppgifter om att Rapps konsthandel hade buntar av målningar liggande i frihamnen. Sådana större lager av konst förekom på kontinenten, vilket framgår bl.a. av litteratur om konsthandeln, och behöver inte vara förknippad med rövad konst. Även amerikanska uppgifter om att Galleri S:t Lucas i Stockholm år 1945 hade en utställning av flamländsk och holländsk konst vars proveniens var oklar bekräftas av kommissionens utredningar. Det förefaller troligt att vissa konstverk som varit till försäljning 1944 och 1945 på galleriet kan ha haft direkt eller indirekt samband med rövad konst. Galleri S:t Lucas har upphört med verksamheten varför det inte har varit möjligt att göra utförligare efterforskningar angående dess verksamhet under den aktuella tiden.

I amerikanska dokument omtalas också vissa lådor med konst hos Bukowskis i början av 1943. Någon försäljning av betydande internationell konst ägde inte rum under detta år och inte heller finns det uppgifter därom i den korrespondens som genomgåtts.

Det har, som sagt, inte framkommit något som tyder på att någon omfattande verksamhet med av nazisterna rövad konst förekom i Sverige vid tiden för andra världskriget eller strax därefter. Däremot kan det inte uteslutas att vissa konstverk, som varit till försäljning 1944-45 på ovannämnda utställningar kan ha utgjort rövad konst. Det kan dock konstateras att inget talar för att några mycket betydande

konstverk passerade Sverige. Det har noterats tecken på en perifer handel med internationell konst, vars ursprung inte kan dokumenteras. Inte heller kan det uteslutas, att konst illegalt utan importlicens togs in till Sverige och förvarades här under krigsåren.

Generellt kan sägas att institutionerna saknar uppgifter och att intervjuade personer, inom konsthandel, museer eller samlande, har överlag förklarat sig sakna kännedom om en illegal handel med konst från Nazityskland. Intervjuerna antyder att en handel av illegal konst inte var så allmän. Detta hindrar emellertid inte att en sådan verksamhet ändå kan ha bedrivits i mindre skala och inom mycket begränsade kretsar, kanske främst vid sidan av konstkännare och konsthandlare. Det kan också konstateras, att frågan om rövad konst är känslig och att man därför inte kan bortse från att uppgiftslämnarna inte alltid ger korrekta uppgifter. Det finns en regel inom konsthandeln, att stor diskretion gäller rörande säljare och köpare.

Sammantaget har kommissionens efterforskningar förmedlat bilden av att hanteringen av rövad konst i Sverige under andra världskriget varit relativt blygsam sett i ett internationellt perspektiv.

Kan judiska tillgångar ha kommit att ingå vid avvecklingen av de tyska tillgångarna i Sverige efter kriget?

Redan före det tyska sammanbrottet ställde de allierade krav på de neutrala länderna att vidta åtgärder för att vinna överblick och kontroll över s.k. fiendeegendom inom respektive land. Sommaren 1945 inrättades i Sverige en särskild myndighet, Flyktkapitalbyrån, som hade till uppgift att ta hand om den tyska egendom som fanns i landet. Efter förhandlingar i Washington 1946 med de västallierade och riksdagens godkännande av den där träffade överenskommelsen fick Flyktkapitalbyrån, som var verksam mellan åren 1945-1956, i uppdrag att likvidera den tyska egendomen.

Bland kommissionens uppgifter enligt direktiven ingår att undersöka om judisk egendom kom att omfattas av Flyktkapitalbyråns verksamhet.

Washingtonöverenskommelsen

Även om Flyktkapitalbyrån inrättades på svenskt initiativ sommaren 1945 var den ram som ytterst blev vägledande för byråns verksamhet resultatet av de förhandlingar som genomfördes under sommaren 1946 i Washington mellan Sverige och de västallierade, det s.k. Washingtonavtalet. Sammanfattningsvis kan denna överenskommelse mycket för-

enklat sägas ha inneburit att Sverige åtog sig att likvidera den tyska egendom som fanns i landet medan de allierade åtog sig att ersätta de tyska rättsägarna.

Washingtonavtalet upphävdes genom en överenskommelse mellan Västtyskland och Sverige 1956. Den tidsperiod som kommissionen i förevarande del har haft till uppgift att undersöka har således spänt över omkring 10 år.

Eftersom Washingtonavtalet utgjorde själva ramen för Flyktkapitalbyråns verksamhet har det för kommissionen framstått som naturligt att inledningsvis undersöka i vad mån överenskommelsen reglerade frågan hur egendom som tillhörde eller ursprungligen hade tillhört offer för den nazistiska förföljelsen skulle behandlas. Kommissionen har därvid kunnat konstatera att denna fråga, såvitt framgår av avtalstexten och annat granskat material, inte varit föremål för någon närmare diskussion. Något direkt undantag eller särreglering för egendom som tillhört offer för naziförföljelsen gjordes således inte. I ett tilläggsbrev nr 9 till själva överenskommelsen angavs emellertid bl.a. att icke-tyska främmande medborgares intressen skulle skyddas i samma utsträckning som svenska medborgares intressen vid alla försäljningar och likvidationer samt att undantag fick göras "för personer, vilkas fall förtjäna särskild behandling".

Flyktkapitalbyråns och andra myndigheters verksamhet

Kommissionens genomgång av myndigheternas praxis, främst då Flyktkapitalbyråns och Restitutionsnämndens, har till en början visat att avsaknaden av särbestämmelser, direkt hänförliga till nazismens offer, åtminstone under de första åren ledde till en praxis vilken kan karaktäriseras som i huvudsak byråkratiskt korrekt och formad på strikt juridiska bedömningar. I många fall ter den sig samtidigt som påtagligt "fyrkantig" och präglas inte sällan också av en något förvånande okänslighet. En mer allmän observation är t.ex. att myndigheterna i sina krav på stöd eller bevis för lämnade uppgifter tycks ha underskattat de rent praktiska svårigheter eller hinder som lätt kunde föreligga för en rättssökande. Det finns för övrigt exempel som tyder på att "bevisvärderingen" i ärenden som gällt offer för nazistisk förföljelse, eller där annars starka humanitära skäl åberopats, ingalunda varit mer välvillig än i fall som t.ex. angått ifrågasatta nazisympatisörer. Kommissionen har vidare noterat att myndigheterna i endast något enstaka fall tycks ha bistått parter, som haft förutsättningar att kräva och få ersättning i Tyskland, genom att lämna upplysningar om denna möjlighet. I regel har meddelade beslut, liksom andra underrättelser till parter, varit

påtagligt knapphändiga och standardiserade. Det kan slutligen konstateras att Flyktkapitalbyråns egna initiativ och utredningar främst inriktats på ärenden som gällt företag och kommersiella tillgångar och endast i mindre mån sådana som avsett privat egendom.

Mot bakgrund av vad som nu sagts och övriga iakttagelser har kommissionen dragit den slutsatsen, att risken för att judisk egendom likviderats i inte ringa utsträckning kan ha berott på om myndigheterna utifrån, genom part eller ombud för denne, tillförts ett riktigt och "godtagbart" beslutsunderlag angående bl.a. medborgarskap och hemvist.

Vad särskilt gäller tillämpningen av kriterierna för begreppet "tysk egendom" finns anledning förutsätta att en stor del av de tyska judarna som överlevde kriget var statslösa och bosatta i andra länder än Tyskland. Genom deportationerna österut hade Förintelsens offer förlorat sin tidigare nationalitet. För den händelse nu åsyftade personer hade tillgångar här i landet skulle dessa därför redan på grund av definitionen av tysk egendom ha undantagits från skingringsförbud och likvidation.

Mot bakgrund av den tidigare redovisade slutsatsen, angående behovet av aktivitet från partens sida, har kommissionen vid sina efterforskningar bl.a. ägnat särskilt intresse åt fall där likvidation skett, trots att ingen avhörts i ärendet, och där det inte på grund av andra omständigheter framstått som osannolikt att fråga var om judisk egendom. Denna grupp kom att omfatta omkring 40 personer. Det kan finnas flera skäl till att en underrättad part inte hörts av. En realistisk sådan anledning är att rättsägaren tillhör Förintelsens offer. Med hänsyn härtill har kommissionen genom egna efterforskningar i tyska arkiv samt skilda förfrågningar hos tyska myndigheter sökt inhämta ytterligare upplysningar om den aktuella gruppen. Tyvärr har emellertid resultatet av dessa ansträngningar blivit till mycket ringa hjälp.

Vad sedan gäller tillämpningen av möjligheten enligt Washingtonavtalet att göra undantag för egendom som direkt eller indirekt ägdes av någon "vilkens fall förtjäna särskild behandling" har kommissionen gjort följande iakttagelser.

Flyktkapitalbyrån och andra myndigheter synes åtminstone till en början ha varit ytterst sparsamma med att utnyttja denna undantagsmöjlighet. Det enda ärende, som kommissionen har påträffat, där en direkt hänvisning lämnades till undantagsmöjligheten, är ett av Kungl. Maj:t år 1952 beviljat fristående av ett belopp till förmån för arvingarna till en tidigare innehavare av ett ariserat företag. Året innan, 1951, hade Kungl. Maj:t i ett annat fall tagit hänsyn till att ägaren till den aktuella egendomen hade utstått nazistisk förföljelse. Kommissionen har således uppmärksammat att en viss uppmjukning av

praxis har skett kring åren 1951 och 1952 vad avsåg egendom som tillhörde eller hade tillhört personer som lidit under den nazistiska förföljelsen.

Flyktkapitalbyråns inställning till och behandling av anspråk på grund av skilda ariseringsåtgärder var, som förut angetts, baserad på civilrättsliga överväganden som i sig knappast kan ifrågasättas. Det kan dock bl.a. just i dessa fall beklagas, att man från myndigheternas sida i stor utsträckning underlät att som hjälp ge upplysningar om hur vederbörande i annan ordning skulle kunna göra sin rätt gällande.

Sammanfattningsvis kan konstateras att det finns säkra belägg för att judisk egendom har likviderats av Flyktkapitalbyrån. Det rör sig därvid inte om något större antal fall. Enligt kommissionens bedömning finns det emellertid anledning räkna med att detsamma kan ha skett också i andra fall. Kommissionen tänker därvid bl.a. på den tidigare berörda gruppen på omkring 40 personer liksom på andra ärenden i vilka det tillgängliga materialet varit och förblivit ofullständigt. Även om de genomförda forskningarna i berörda arkiv varit så omfattande och bedrivits så systematiskt som möjligt måste kommissionen också räkna med att något betydelsefullt material ändå kan ha förbigåtts.

I några av de "säkra" fallen har i efterhand rättelse skett genom att behållningen efter likvidationen helt eller delvis friställts genom särskilda beslut av Kungl. Maj:t. Vad som i bästa fall därigenom återställts har emellertid inte omfattat kostnaderna för likvidationen. I regel har utbetalningarna därtill skett åtskilliga år efter krigets slut och utan kompensation för ränta på likvidationsbeloppet. De olägenheter som ligger däri att utbetalningar, eller utgivande av egendom, ägt rum efter relativt långa tider har för övrigt också drabbat de inte fåtaliga rättsägare som först efter en kortare eller längre skriftväxling med myndigheterna fått skingringsförbud eller kvarstadsbeslut hävda.

Kommissionen noterar slutligen att eftersom dess slutsatser i förevarande del, som framgått, inte kan redovisas i individer och belopp har det redan av detta skäl framstått som meningslöst att ens försöka ta reda på om en eventuell kompensation har utgått utomlands.

Avslutande reflektioner

När kommissionen inledde sitt arbete stod det efter en kort tid klart att det område som kommissionen hade i uppdrag att utreda var obearbetat, dvs. att det i stor utsträckning saknades tidigare utredningar och forskning på området. Arbetet har ytterligare komplicerats av det faktum att det nu är 54 år sedan andra världskriget slutade och 66 år sedan de första konfiskeringarna av judisk egendom genomfördes. De

flesta av de personer som drabbades av nazisternas förföljelse är i dag döda, liksom de flesta av dåtidens beslutsfattare och andra aktörer. Åtskilliga gallringar av arkiv har genomförts under de 54 år som gått sedan krigslutet. Dessa omständigheter begränsar eller omöjliggör forskning kring vissa frågor. Samtidigt är det ett faktum att kommissionens uppdrag berör ett antal frågor för vilka det bevarade källmaterialet tvärtom är mycket omfattande. Forskningen är komplicerad eftersom det relevanta arkivmaterialet inte är klassificerat utifrån begreppen jude och judisk egendom, vilket givetvis på allmänna grunder är tillfredsställande. Vidare medför det fortskridande forsknings- och utredningsarbetet i andra länder att ny kunskap ger nya perspektiv på de av kommissionen undersökta frågorna.

Dessa omständigheter tillsammans med den starka tidspress som kommissionen arbetat under har inneburit att det inte har varit möjligt att i detalj undersöka alla tänkbara vägar som kan ha använts för att föra tillgångar till Sverige. Inte heller har kommissionen kunnat fullfölja alla ledtrådar på det sätt som är brukligt i vetenskapliga undersökningar. Det är viktigt att understryka att kommissionens rapport inte ger några slutgiltiga svar på de komplicerade och svårutredda historiska frågeställningar som aktualiseras. Rapporten skall i stället ses som en plattform för ett fortsatt arbete inom ett område, som tidigare varit praktiskt taget outrett. Genom kommissionens arbete har visserligen inte uppnåtts en fullständig kunskap, men klarheten har ökat betydligt.

Det är nödvändigt att arbetet fortsätter utifrån all den historiska dokumentation som nu tagits fram. Inom ramen för kommissionens arbete har en rad viktiga frågor rests. Några av dessa har kunnat besvaras helt, några endast delvis och andra inte alls.

Ovan har kommissionen redovisat flera områden med anknytning till utredningsuppdraget, där kommissionen har pekat på att fortsatt forskning är önskvärd.

Kommissionen vill dessutom härutöver framhålla några övergripande områden som skulle förtjäna djupare forskningsinsatser.

- Betydelsen av Sveriges handel med Nazityskland när det gäller dess möjlighet att fullfölja förföljelserna mot judar m.fl. ända fram till 1945. Forskningsfältet aktualiseras inte minst av den sentida debatten om huruvida Sveriges handel med Tyskland förlängde kriget och därmed det judiska folkets lidande.
- Det svenska näringslivets förhållande till judar och judiska företag vid tiden för naziförföljelserna.
- Förföljelserna i Europa vid samma tid av romer, homosexuella, Jehovas vittnen m.fl.

Den allvarliga och djupare fråga som fortfarande står obesvarad, men som inte kan lösas av svensk forskning ensam utan kräver internationella insatser, är hur Förintelsen kunde äga rum. Vad motiverade en stor andel av Europas befolkning att delta i mördande, tortyr och plundring? Många forskare pekar ut antisemitismen som det primära motivet, men en sådan slutsats - som för övrigt är svår att underbygga - accepteras inte av alla förintelseforskare.

Hur Förintelsen genomfördes har utretts. Frågan om hur folkmordet kunde ske kvarstår olöst.

Först när man har etablerat och fördjupat forskningen kring förintelsepolitikens omfattning och utförande har det blivit naturligt att bredda forskningen om den materiella aspekten på folkmordet. Ändå är det inte frågan om ekonomisk gottgörelse för stulna tillgångar som i första hand står i centrum. I stället handlar det om rättvisa och moralisk upprättelse.

1 Inledning

1.1 Regeringens uppdrag till kommissionen

Regeringens uppdrag till kommissionen har varit att skapa största möjliga klarhet i vad som kan ha hänt i Sverige när det gäller egendom av judiskt ursprung som förts hit i samband med judeförföljelserna före och under andra världskriget. Kommissionsdirektiven finns i sin helhet som bilaga 1 och 2.

Direktiven utgår från att egendom av judiskt ursprung fördes till Sverige vid tiden för andra världskriget och ålägger kommissionen att klarlägga om och i så fall hur olika svenska myndigheter, privatpersoner och företag medverkade i detta skeende.

Till förtydligande av detta allmänt hållna uppdrag pekas tre ämnesområden särskilt ut i direktiven.

Ett av dessa områden är att belysa Riksbankens affärer med "rövat guld". Belysningen skall enligt direktiven göras med utgångspunkt i vad Arkivutredningen, som tillsattes av Riksbanken, kom fram till och rapporterade om i december 1997.[1] Eftersom regeringen sedermera begärde att denna del av uppdraget skulle redovisas med förtur presenterade kommissionen i juli 1998 en interimrapport med titeln Naziguldet och Riksbanken (SOU 1998:96).

Ett annat undersökningsfält rör privata tillgångar. På 1960-talet gjordes vissa utredningar om s.k. herrelösa bankkonton och annan privat egendom som kunde antas ha tillhört judar. Frågan ställdes vad som hänt och vad som borde ske med sådana banktillgångar m.m. som inte efterfrågats till följd av att ägarna dödats i Förintelsen. Regeringens uppdrag till kommissionen har inneburit att kommissionen skall redovisa de tidigare utredningarna och göra de kompletterande undersökningar som behövs för att nå den eftersträvade klarheten.

Efter kriget träffades internationella överenskommelser som bland annat innebar att tysk egendom i Sverige inventerades och likviderades.

[1] Riksbankens guldaffärer med Nazityskland : rapport till Riksbanken av den särskilt tillsatta Arkivutredningen, Stockholm 1997. Benämns i det fortsatta Arkivutredningen.

I kommissionens uppdrag har, som ett tredje moment, ingått att ta reda på om s.k. judisk egendom kom att omfattas av detta förfarande.

Regeringen har i direktiven förklarat att kommissionen står fri att även behandla andra frågor än de ovan angivna, under förutsättning att detta kan bidra till att skapa den klarhet om egendom av judiskt ursprung som förut nämnts.

Kommissionen har valt att göra några sådana utvidgningar. För det första har kommissionen funnit det lämpligt att i någon mån granska även föreningars och församlingars ageranden i för kommissionen relevanta avseenden. För det andra har kommissionen försökt utreda alla misstankar som framkommit om att tillgångar som rövats från judar i nazidominerade områden skulle ha förts till Sverige. Slutligen har kommissionen valt att översiktligt beskriva dels de historiska sammanhangen dels de nutida förhållanden som ligger bakom kommissionens tillkomst och uppdrag.

Regeringen har gett kommissionen två anvisningar för hur arbetet bör utföras. För det första har kommissionen uppmanats att ägna stor uppmärksamhet åt möjligheten att forska i privata arkiv. För det andra har kommissionen anmodats att beskriva och specificera aktuell egendom så noggrant som möjligt.

1.2 Rapportens uppläggning

Omedelbart efter detta avsnitt beskriver kommissionen olika nutida infallsvinklar och perspektiv på den del av historien som rapporten behandlar. Avsikten är att ge en bild av de förhållanden som under de senaste åren har aktualiserat såväl de frågor kommissionen har att behandla som en rad andra frågor om de ekonomiska sidorna av nazisternas brott.

I kapitel 2 tecknas en bakgrund rörande det historiska tidssammanhanget. Kommissionen har här eftersträvat att kortfattat och på sakliga grunder redogöra för olika delar av den politiska och ekonomiska verklighet som rådde när de händelser ägde rum som utredningen avser. Beskrivningen görs för att underlätta förståelsen av de följande kapitlen.

Kommissionens verksamhet har till stor del bestått i granskning av primärt källmaterial. Eftersom frågeställningarna är nya och arkivmaterialet i första hand beskriver helt andra förlopp än dem som kommissionen har haft att klarlägga har det varit förenat med betydande svårigheter att få fram relevanta uppgifter. Därför har kommissionen ansett det angeläget att redogöra för hur arbetet har bedrivits.

Detta sker i kapitel 3, där det klargörs vilka definitioner, avgränsningar, hypoteser, metoder och källor som kommissionen har använt sig av.

I kapitel 4 t.o.m. 7 redovisas vad kommissionen har kommit fram till rörande olika sakfrågor. Kapitel 4 ägnas åt de herrelösa tillgångarna i banker, försäkringsbolag m.m. Kapitel 5 handlar om möjligheten att judisk egendom kommit till Sverige inom ramen för etablerade svensk-tyska affärsrelationer. Här återfinns också en starkt förkortad redogörelse för Riksbankens affärer med s.k. naziguld, vilka behandlades i kommissionens interimrapport. I kapitel 6 redovisas vad kommissionen funnit vid sina efterforskningar av tillgångar som kommit till Sverige efter att de rövats från judar. Kapitel 7, slutligen, behandlar frågan om judisk egendom kan ha kommit att ingå i den svenska avvecklingen av tyska tillgångar efter kriget.

1.3 Perspektiv på kommissionens uppdrag

1.3.1 Introduktion

Det finns åtskilliga skildringar av andra världskrigets historia. De historiska beskrivningarna och förklaringarna av Förintelsen är färre och frågan om dess ekonomiska dimension har länge varit ganska obearbetad. Det är denna senast nämnda fråga som kommissionen har haft att behandla. I det följande ges en redogörelse för olika nutida perspektiv på kommissionens uppdrag.

Förintelsens största tragedi ligger i att miljoner människor förlorade sina liv. Men det finns också en materiell aspekt. Miljoner hem ödelades och tillgångar skingrades. Hundratusentals judar blev flyktingar i andra länder.

I förordet till den av regeringen utgivna boken om Förintelsen i Europa *...om detta må ni berätta...*[2] påpekas följande.

> "Offren för det systematiska folkmordet var mellan fem och strax över sex miljoner judar och drygt en halv miljon zigenare. De övriga offren för nazismen var långt över hundratusen handikappade, utvecklingsstörda och 'asociala', tusentals homosexuella, tusentals Jehovas vittnen, flera miljoner polska civila och sovjetiska krigsfångar."

Alla perspektiv på historien om andra världskriget måste utgå från vetskapen om det nazistiska våldets omfattning och konsekvenser. Inte

[2] Stéphane Bruchfeld och Paul A. Levine, ...om detta må ni berätta... : En bok om Förintelsen i Europa 1933-1945, Regeringskansliet, Stockholm 1998, s. 2.

bara för den judiska befolkningen utan även för många andra människor i Europa. Detta är också en utgångspunkt för kommissionens arbete.

Föreliggande rapport behandlar ett historiskt ämne som tidigare har haft en förvånansvärt undanskymd plats i såväl svensk som internationell forskning och politisk diskussion. Relationen mellan Nazitysklands ekonomi och Förintelsen har inte rönt något större akademiskt intresse. Sedan några år tillbaka har emellertid frågorna om s.k. naziguld och om herrelösa respektive rövade tillgångar väckt intensiv politisk och medial uppmärksamhet världen över.

Med kalla krigets slut blev arkiven tillgängliga i det forna Östeuropa. Därmed väcktes också ett nytt intresse för arkivbestånden i andra delar av världen som t.ex. handlingar i National Archives i USA från tiden för andra världskriget. Vid samma tid avslöjades den misär i vilken många östeuropeiska judiska nazioffer befann sig. Denna befolkningsgrupp fick snart beteckningen "Double victims" eftersom den drabbats av materiella förluster och diskrimineringar under två regimer; en nazistisk och en kommunistisk.

I början av 1995 utsågs Stuart Eizenstat, vid tiden amerikansk ambassadör i EU, att vara president Clintons Special Envoy for property claims in central and eastern Europe. I maj 1997 publicerade USA den första s.k. Eizenstatrapporten, vilken i huvudsak behandlar de allierades åtgärder för att återställa egendom som rövats av Nazityskland under andra världskriget.[3] Schweiziskt agerande ges stort utrymme i rapporten. Den andra Eizenstatrapporten, som publicerades i början av juni 1998, berör i första hand de allierades förhandlingar efter kriget med andra neutrala länder än Schweiz rörande guld och andra tillgångar.[4]

En annan faktor som bidrog till ämnets aktualitet är den Judiska världskongressens (World Jewish Congress, WJC) intensiva aktiviteter för att få fram uppgifter om rövade tillgångar och lyfta upp frågan på en hög politisk nivå. I april 1996 initierade den amerikanske senatorn och ordföranden i bankutskottet, Alfonse D'Amato, en hearing om de schweiziska bankernas agerande. En månad senare tillsattes i Schweiz

[3] U.S. and Allied Efforts To Recover and Restore Gold and Other Assets Stolen or Hidden by Germany During World War II, Washington 1997. Rapporten behandlar både centralbanksguld och guld som rövats från personer. Den bygger på dokument i National Archives, USA.

[4] U.S. and Allied Wartime and Postwar Relations and Negotiations With Argentina, Portugal, Spain, Sweden and Turkey on Looted Gold and German External Assets and U.S. Concerns About the Fate of the Wartime Ustasha Treasury, Washington 1998.

den första nationella kommissionen för att identifiera alla s.k. herrelösa tillgångar i schweiziska banker som kunde hänföras till nazismens offer. Fler länder följde snart i samma spår, t.ex. Norge, Portugal, USA, Storbritannien, Argentina, Kanada, Turkiet, Belgien och Nederländerna.[5] Det är i detta internationella sammanhang som den svenska kommissionens arbete bör betraktas.

Nationella skillnader i den historiska erfarenheten ställer olika krav på dessa kommissioners frågeställningar och arbete. I länder som var ockuperade av tyskarna utreds i huvudsak frågor rörande konfiskation av judiska tillgångar. I de under kriget neutrala staterna är bank- och affärsförbindelserna med Nazityskland en huvudfråga, liksom vilken roll judiska tillgångar kan ha spelat i dessa förbindelser. För USA, Storbritannien och Frankrike handlar det bl.a. om att granska de riktlinjer som segrarmakterna drog upp efter kriget rörande fördelning av rövat guld. Trots olikheter i perspektiv och metod är sökandet efter historisk sanning en förenande länk i det internationella kommissionsarbetet.

1.3.2 Förtränga, förneka och bekänna

Det nya världsläge som uppstått efter kalla kriget har skapat intresse för att ställa historiska illgärningar till rätta. Det politiska engagemang som frågan väckt kan också förklaras i ett längre historiskt perspektiv.

Först femtio år efter andra världskrigets slut kan vi överblicka de politiska och samhälleliga effekterna av Förintelsen. I backspegeln skymtar ett krigshärjat Europa som ville förtiga sin skuld till folkmordet på sex miljoner judar. En kort tid efter krigsslutet ville även de allierades segrarmakter förtränga de syner som mötte dem vid befrielsen av koncentrationslägren. Efter år av krig fanns också en önskan att gå vidare och dra ett streck över det förflutna. Stora delar av Europa låg i ruiner och det primära blev då i många fall återuppbyggnaden. Den amerikanske författaren Abram L. Sachar hävdar att de flesta västländerna tappade intresset för att ställa de skyldiga inför rätta så

[5] Flera av dessa nationer har publicerat rapporter av intresse för kommissionen. I vissa fall har arbetet därefter avslutats. Bland rapporterna kan nämnas den norska Inndragning av jødisk eiendom i Norge under den 2. verdenskrig (NOU 1997:22), det brittiska utrikesministeriets History Notes on Nazi Gold (nr 11 september 1996, reviderad upplaga januari 1997, och nr 12 maj 1997), den kanadensiska centralbankens Due Diligence : A report on the Bank of Canada's handling of Foreign Gold During World War II från 1997 samt Argentinas Commission for Inquiry into Nazi Activities in Argentina, First Progress Report från mars 1998.

snart den stora Nürnbergrättegången var avslutad.[6] Även intresset för att hitta bevis mot de delar av näringslivet och finanskapitalet som medverkat till och skott sig på Hitlerväldet svalnade med tiden.[7]

Det fanns dock vetenskapsmän och författare som forskade och skrev om judeförföljelserna vid tiden för andra världskriget. Men i många fall dröjde det flera decennier innan deras alster fick någon större spridning. Nobelpristagaren Elie Wiesels numera berömda bok Natten, en självbiografi om upplevelserna i Auschwitz, publicerades redan 1958. Det dröjde emellertid fram till 1980-talet innan boken fick någon större spridning. Ett undantag är Anne Franks dagbok som trycktes i stora upplagor i många länder på 1950-talet. Publiciteten kring Anne Franks dagbok visar att det faktiskt fanns opinionsbildare och en allmänhet som intresserade sig för judeförföljelserna under andra världskriget.

I det delade Europa som växte fram fick det officiella minnet av Förintelsen en perifer ställning. I det kommunistiska Östeuropa vidmakthölls minnet av tyskarnas illgärningar, dock inte de som utfördes mot det judiska folket. Under kommunismen restes monument och minnesmärken över nazismens offer utan att det nämndes att judarna var en särskilt utsatt grupp. I historieskrivningen förvanskades minnet av judeutrotningen som ett led i den kommunistiska maktutövningen.[8] Den förnekelse av Förintelsen som spritts i dagens Europa kan delvis härledas till den historieförvrängning som grundlades i det kommunistiska östblocket.

I västvärlden fanns inte motsvarande politiska ambition som i det kommunistiska östblocket. I stället lät man det officiella minnet blekna genom att inte tala om det som hänt. Det låg i de allierades intresse att tyskarna ägnade alla sina ansträngningar åt att bygga upp en stark ekonomi. I Västeuropa reducerades historieundervisningen i allmänhet och andra världskriget fick allt mindre utrymme i det offentliga samtalet. Vid några oundvikliga tillfällen togs dock frågan om skuld upp i den mediala debatten i Tyskland, som inför 1952 års överenskommelse mellan Förbundsrepubliken och Israel om tyska skadeståndsbetalningar och under Eichmannrättegången i Israel i början av 1960-talet. På

---

[6] Winston Churchill, som lovat att mördarna aldrig skulle få amnesti, talade 1947 om att "sudda ut det förflutnas brott och hemskheter, och blicka framåt för vår egen räddnings skull". Abram L. Sachar, The Redemption of the Unwanted, New York 1983, s. 127.

[7] Ibid. s. 128.

[8] Se bl.a. Alvar Alsterdal, Antisemitism och antisionism – exemplet Polen, Stockholm 1969. Exempel på förvrängningar i statistiken rörande judiska nazioffer se s. 54.

1980-talet fick debatten stort utrymme även i akademiska kretsar under den tyska s.k. historikerstriden.

Den israeliske historikern Yehuda Bauer hävdar att det var denna tystnad som skapade ett utrymme för mystifikation och revisionism kring Förintelsen. Bauer talar om två olika trender av revisionism som blir synliga i västvärlden, särskilt på 1970-talet; den neonazistiska riktning som i populistisk litteratur sprider judehat och förnekar Förintelsen samt den pseudovetenskapliga riktning som under mer raffinerade former förvanskar historieskrivningen.[9] Möjligtvis kan ytterligare en trend nämnas, nämligen den som kännetecknas av den breda massans utbredda okunnighet om och likgiltighet inför historiens skuld.

På 1970-talet började även judiska tänkare och historiker framlägga nya perspektiv på Förintelsen. Religionsfilosofen Emil Fackenheim talade om Förintelsen som något epokavgörande i historien. Lucy S. Dawidowicz drev i sin studie The War against the Jews 1933-1945[10] tesen att Nazityskland bedrev två krig; ett militärt territoriellt erövringskrig och ett utrotningskrig mot judarna. Sedan dess har många andra historiker, bl.a. Yehuda Bauer, anslutit sig till Dawidowiczs tes. Först på senare tid har dessa perspektiv nått Sverige. Den internationella historieforskning som tog fart handlade mer om att förklara Förintelsen än om att dokumentera dess verkningar, bl.a. vad gällde förlust av egendom och tillgångar. Frågan var inte aktuell på 1970- och 80-talen. Tidigare fackarbeten som kartlagt det förlopp genom vilket judar berövades sina liv och tillgångar väckte känslor men skapade ingen debatt kring frågor om skadestånd och anspråk.[11]

Vilka historiska perspektiv kan då förklara detta förnyade intresse för Förintelsen? 1980-talet blev årtiondet som vände trenden av likgiltighet och aningslöshet. En dryg generation efter Förintelsen lämnade många av de överlevande det aktiva livet, de åldrades och insåg att möjligheten att vittna var begränsad i tiden. Självbiografier författades och vittnesmål samlades in. Det uppkom ett behov av att medan tid ges dokumentera det som inträffat för eftervärlden. I USA arbetade en statlig kommission med att planera för hur minnet av

---

[9] Yehuda Bauer, The Holocaust in Historical Perspective, Washington 1978, s. 38-43. Företrädare för den senare riktningen anges bl.a. i Stéphane Bruchfeld, Förnekandet av Förintelsen, Stockholm 1996, s. 26-30. Som ett exempel på revisionism kan nämnas Robert Faurisson, Vérité historique ou vérité politique?, Paris 1980.

[10] Lucy Dawidowicz, The War against the Jews 1933-1945, London 1975.

[11] Raul Hilberg, The Destruction of European Jews, Chicago 1961. Jfr även Hannah Arendt, Den banala ondskan, Stockholm 1964.

Förintelsen kan hållas levande för framtiden.[12] Arbetet fick gehör också på andra platser i världen.

Frågan blev särskilt aktuell efter kommunismens sammanbrott och insikten om den utbredda oförmågan att lära av historien i många länder i Europa. Förekomsten av nynazism, revisionism och spridningen av irrläror – och under 1990-talet också ett nytt krig i Europa – har understrukit den verkliga risken för en upprepning av historien.

Även om det inte sades ut under Nürnbergrättegångarna så var det där som det västerländska samhällets sökande efter förklaringar till folkmordet på judarna tog sin början. Det som rubricerades som "brott mot mänskligheten" ansågs härröra från Hitlers avsikt att utrota Europas judar. Forskningen har sedan dess bidragit till fördjupade insikter om vad Förintelsen innebar. Två huvudlinjer har dragits upp inom historievetenskapen. För det första finns den s.k. intentionalismen, som talar om den raka vägen till Auschwitz och utgår från att Hitler redan vid maktövertagandet hade för avsikt att mörda judarna. Enligt den andra linjen, den s.k. funktionalismen, var folkmordet en följd av Nazitysklands karaktär och struktur. Funktionalisterna talar om den krokiga vägen till Auschwitz och menar då att Förintelsen inte var planerad, utan blev resultatet av en serie tillfälliga åtgärder som det byråkratiska statsskicket medgav lokala makthavare att vidta mot judarna.

Debattens springande punkt är frågan om vem som bär det moraliska ansvaret för de brott som begicks. Om Hitler – enligt intentionalismen – ensam anses ansvarig, så undgår bland andra de personer som verkställde avrättningar och lägerbyggen historiens dom. Om – enligt funktionalismen – själva samhällsstrukturen anses skyldig, så är också alla individer oskyldiga. Vetenskapsmän som inte kunde godta någon av dessa modeller försökte nyansera debatten och hävdade att folkmordet kom till stånd på grund av att Hitlers fanatism kombinerades med den nazityska beslutsapparatens särskilda karaktär. Arkivforskning och vittnesmål från överlevande visar att en skrämmande stor andel av den tyska – och av den europiska – befolkningen var involverad i brotten. Under senare tid har det också skett en perspektivförskjutning när det gäller skuldfrågan. Vi vet nu att det var människor från olika samhällsskikt, politiker, byråkrater, teknokrater, järnvägsarbetare och andra kategorier, som gjorde Förintelsen möjlig. Nyligen har både Christopher Browning och Daniel J. Goldhagen

[12] Tillsattes av president Carter 1978 och resulterade bl.a. i det prestigefyllda United States Holocaust Museum i Washington 1993. En inte helt ovidkommade uppgift i sammanhanget är att Stuart Eizenstat spelade en viktigt roll för president Carters initiativ. Se Edward T. Linenthal, Preserving Memory, New York 1995.

presenterat forskning som klargör att mördarna inte nödvändigtvis var nazisympatisörer. Vanliga medborgare, som vi själva, dödade om de blev tillsagda att göra så. [13]

Dagens forskning ger ytterligare infallsvinklar på historien om Förintelsen. Ett ökande antal publikationer fokuserar på offren som, märkligt nog, under många år har förbisetts i viktiga studier av Förintelsen.

Den allvarliga och djupare fråga som fortfarande står obesvarad är frågan om hur Förintelsen kunde äga rum. Vad motiverade en stor andel av Europas befolkning att delta i mördande, tortyr och plundring? Många forskare pekar ut antisemitismen som det primära motivet, men en sådan slutsats – som för övrigt är svår att underbygga – accepteras inte av alla förintelseforskare.

Hur Förintelsen genomfördes har utretts. Frågan om hur folkmordet kunde ske kvarstår olöst.

Först när man har etablerat och fördjupat forskningen kring förintelsepolitikens omfattning och utförande har det blivit naturligt att bredda forskningen om den materiella aspekten på folkmordet. Ändå är det inte frågan om ekonomisk gottgörelse för stulna tillgångar som i första hand står i centrum för de överlevandes representanter. I stället handlar engagemanget hos företrädarna för WJC om rättvisa och moralisk uppgörelse. Även i det kommissionsarbete som tagit fart i en rad länder i slutet av 1990-talet har frågan om moralisk upprättelse blivit ett allt tydligare ledmotiv.

1.3.3 Vittnenas "strid för minnet"[14]

De människor som överlevt Förintelsen har, som nämnts, varit en tyst generation. De har ingått i vad som kallats för "tystnadens konspiration". Ett möjligt undantag gäller de överlevande som bosatte sig i länder med stor judisk befolkning och som kunde söka sig till varandra och bryta tystnaden sinsemellan. Men även denna grupp ingick ofta en slags tystnadens konspiration i förhållande till andra som inte upplevt Förintelsen. Till Sverige anlände få judiska överlevande till en relativt liten församling. Författarinnan Hedi Fried, som själv är överlevande,

[13] Christopher Browning, Ordinary Men : Reserve Police Battalion 101 and The Final Solution in Poland, New York 1992, Daniel J Goldhagen, Hitler´s Willing Executioners : Ordinary Germans and the Holocaust, New York 1996.

[14] "En strid för minnet" är Primo Levis ord och syftar på förnekelsen av Förintelsen.

menar att "det passade oss bra. Vi orkade inte prata. All energi gick åt att skapa ett nytt liv".[15]

Efter befrielsen från koncentrations- och förintelselägren var det viktigaste för de överlevande att återfå hälsan. Få om ens några människor talade om ersättning för den materiella egendom som de bestulits på. I relation till vad dessa människor förlorat – inte minst familj och vänner, men också hälsa och värdighet – var den materiella förlusten oviktig. Många flyktingar levde också med skuldkänslor gentemot dem som berövats livet. Detta skapade ytterligare motstånd mot att ställa krav på materiell ersättning.

I de judiska församlingarnas arkivhandlingar i Sverige ges en bild av de hjälpbehov som prioriterades direkt efter kriget. För den mottagande parten var det viktigaste stödet sjukvård, tandvård och konvalescens. Många överlevande led av både tyfus och tbc. Från församlingarnas sida hjälpte man också till med att hitta bostäder och så småningom även arbete åt flyktingarna. Men framför allt bistod man i sökandet efter försvunna släktingar.

Ändå togs frågan om kompensation upp redan strax efter krigsslutet. Då rörde det sig i första hand om medel för att rehabilitera de miljoner människor som levde med dålig hälsa och utan hem i Europa. Enligt Parisöverenskommelsen 1945 fick Intergovernmental Committee on Refugees i uppdrag att hjälpa de hemlösa flyktingarna. Under de följande decennierna erhöll ett antal överlevande judar i Sverige, som bevisligen hade lidit skada, ersättning från Västtyskland i form av s.k. Wiedergutmachung.

Först på 1980-talet påverkades de överlevande i Sverige av det uppvaknande och den aktivism som pågått i andra länder sedan ett tiotal år. De överlevande bildade organisationer och flera skrev och publicerade sina minnen från krigsåren. Uppvaknandet skedde av samma anledning som i andra länder. De överlevande hade nu nått en ålder där det gällde att ta vara på möjligheten att ännu kunna och orka berätta. De upplevde det som särskilt angeläget att fungera som en motvikt mot dem som förnekade eller sökte förringa Förintelsens omfattning. Fenomenet beskrivs av församlingsledaren Harry Rubinstein:

> "På 1990-talet har...ett paradigm, ett handlingsmönster uppstått hos de överlevande, nämligen en frontlinje mot historieförfalskare och revisionister som förnekar Förintelsen. Genom en tvingande inre kallelse trotsar de överlevande sina trauman och går ut i skolor och berättar om vad de upplevt under Förintelsens tid."[16]

---

[15] Intervju med Hedi Fried, Judiska minnesarkivet, Nordiska museet. Citat från radiointervju i Freja den 13 januari 1998.

[16] Harry Rubinstein, "Vår sista strid om minnet", Judisk Krönika nr 2 för 1995.

Trots att samtliga nazioffer som kom till Sverige hade berövats sin egendom och sina tillgångar samt att frågan kommit upp på den politiska dagordningen, återspeglas frågeställningen om de materiella förlusterna endast i ringa omfattning i de dokument och vittnesmål som de överlevande lämnat till eftervärlden. I de två relativt stora dokumentationsprojekt som har pågått i Sverige under 1990-talet[17] har motivet främst varit att lämna vittnesmål för att förhindra att historien upprepas, och i de överlevandes minnesbilder koncentrerar man sina berättelser på förlusten av den mänskliga omgivningen snarare än på de materiella förlusterna.

1.3.4 Det svenska opinions- och forskningsläget

På senare tid har den gängse svenska synen på Sveriges roll under andra världskriget blivit ifrågasatt. Medan en del forskare och andra opinionsbildare hävdar att det pågår en omprövning av Sveriges agerande i förhållande till Nazityskland, menar andra att det fortfarande saknas en systematisk undersökning av det förflutna som gör det möjligt att över huvud taget tala om förändringar i den svenska historiesynen.

Det bör understrykas att det alltjämt saknas en vetenskaplig undersökning av hur Sveriges hållning till Nazityskland och till judeförföljelserna har uppmärksammats och bedömts av forskare och politiker och i media under efterkrigstiden. Några allmänna iakttagelser kan dock göras.

Klart är att den svenska historiesynen har dominerats av en defensiv hållning till Sveriges agerande under andra världskriget, inte minst i fråga om den svenska neutralitetspolitiken. Det fanns i Sverige en allmänhet som kände en stark tacksamhet till den regering som lyckats undvika krig. Historikern Alf W. Johansson har visat att den svenska statsministern under krigsåren, Per Albin Hansson, själv var mån om att försvaret av den förda politiken fortlevde även efter kriget.[18] I det nya världsläge som uppstod efter kriget var den svenska regeringen också mån om att bibehålla sin neutralitet.

Men även om efterkrigstidens svenska allmänhet och regering fortsatte att försvara Sveriges agerande under andra världskriget, så kom det kritik från en rad framträdande publicister och från Norge.

---

[17] Judiska minnesarkivet, Nordiska museet samt Shoah Foundation, Los Angeles.
[18] Alf W. Johansson. Den nazistiska utmaningen : Aspekter på andra världskriget, Stockholm 1997, s. 198.

Krav restes på en svensk redovisning av den förda politiken. Under åren 1946-47 utreddes också olika aspekter av Sveriges agerande under krigsåren. UD utgav fyra s.k. vitböcker med dokument framför allt från 1939-40. I den s.k. Sandlerkommissionen och i Bedömningsnämnden medgavs att svenska myndigheter gjort sig skyldiga till både misstag och allvarliga fel. Särskilt utpekades samarbetet med tyskarna inom säkerhetstjänsten.[19] Samtidigt försvarades agerandet med landets prekära läge under krigsåren. Den underförstådda hotbild som avsågs i detta sammanhang var risken för en tysk ockupation eller ett kuvande av Sverige med andra medel. I det perspektivet hävdade Sverige endast sin rätt att överleva. Alf W. Johansson anser att denna hållning uttrycker ett småstatsrealistiskt perspektiv.[20]

De frågor som står i fokus i dag hade endast en perifer ställning i 1940-talets utredningsarbete kring Sveriges roll under krigsåren. Den svenska hanteringen av judiska tillgångar var ännu inte aktualiserad. Anmärkningsvärt är att frågorna om tyska tillgångar i Sverige och om rövat guld var centrala i de diplomatiska förbindelserna mellan Sverige och andra länder efter kriget, utan att man beaktade att en del av tillgångarna en gång kunde ha tillhört nazismens judiska offer.

Intresset hos forskare att granska och se tillbaka förblev svagt i Sverige. Inom historievetenskapen lade man traditionellt stor vikt vid distans till händelserna och full tillgång till källmaterial. Ännu 1964 hade inte en enda doktorsavhandling i historia publicerats om något ämne ur svensk inrikes- eller utrikespolitik på 1900-talet. Intresset härför var något större inom statsvetenskapen. Även ämnen från andra världskriget togs upp i doktorsavhandlingar 1957 och 1964.[21] Forskningen mötte dock stora hinder genom regeringens fortsatt strikta tillämpning under hela 1960-talet av sekretessreglerna för handlingar om Sveriges förhållande till främmande makter under de tre-fyra senast förflutna decennierna.

Sverige hade i likhet med andra länder en önskan att bygga ett nytt samhälle och strävade inte efter att uppehålla sig vid och gräva i det förflutna. I Sverige tyckte man sig inte heller ha någon anledning att blicka bakåt. Det nationella småstatsrealistiska perspektivet dominerade i debatten. Eftersom Sverige stått utanför kriget stod det vid sidan om, som tredje part.

---

[19] SOU 1946:36. Betänkande från Parlamentariska undersökningskommissionen angående flyktingärenden och säkerhetstjänst (Sandlerkommissionen).

[20] Alf W. Johansson (1997), s. 202-203.

[21] Åke Thulstrup, Aggressioner och allianser : Stormaktspolitiken 1936-1939, Stockholm 1957, och Krister Wahlbäck, Finlandsfrågan i svensk politik 1937-1940, Stockholm 1964.

Det har gjorts en rad viktiga insatser för att öka kunskaperna och intresset.[22] Utrikesredaktören på Dagens Nyheter 1948-72, Ulf Brandell, gav god publicitet åt nya böcker och nya avslöjanden om andra världskriget, inte minst om den svenska politiken 1939-45. Vad gäller judeförföljelserna gav tysklandskännaren Stig Jonasson 1965 ut en pocketbok med titeln Nazismen i dokument[23], som väl belyste förföljelserna och gick ut i stora upplagor

Trots dessa insatser har många, inte minst inom den svenska judenheten och särskilt bland de överlevande från Förintelsen, vittnat om den historielöshet som i detta avseende har präglat det svenska samhället.

När det internationella intresset kring andra världskriget väcktes till liv igen i mitten av 1960-talet var Sveriges agerande främst av intresse vad avsåg Raoul Wallenberg och Folke Bernadotte, som var och en för sig hade stått för viktiga svenska räddningsinsatser. Bristen på kunskaper både inhemskt och i utlandet om Sveriges ekonomiska förhållanden till Nazityskland förstärkte föreställningen om Sverige som humanitetens hemland.

I slutet av 1960-talet började också svenska historiker intressera sig för Sveriges roll under andra världskriget. Forskningsprojektet SUAV – Sverige under andra världskriget – resulterade i ett tjugotal doktorsavhandlingar. Vid samma tid företogs det ekonomisk-historiska forskningsprojektet Sektorer i svensk ekonomi 1939-45. Projektet resulterade i ett antal vetenskapliga undersökningar.

En mängd ny kunskap om Sverige under andra världskriget sammanställdes vid denna tid. Inte en enda avhandling behandlade dock Sverige och Förintelsen. Den som kommer närmast detta tema är Hans Lindbergs avhandling om den svensk flyktingpolitiken[24], som behandlar tiden före nazisternas beslut om utrotning av det judiska folket, dvs. före själva Förintelsen.

---

[22] I samband med processen mot Eichmann i Jerusalem 1960 genomfördes en omfattande upplysningskampanj om nationalsocialism i Sveriges skolor. Året därpå, 1961, väckte en undersökning om nationalsocialistiska sympatier bland Stockholms läroverkselever stor uppståndelse i media. Utredningen visade bl.a. att elever hade deltagit i olika nationalsocialistiska och extremnationalistiska sammankomster. I utredningen restes krav på att Skolöverstyrelsen skulle vidta åtgärder för att höja kunskapsnivån bland eleverna. I samband med att TV visade serien Förintelsen 1979 spreds antisemitiskt material i svenska skolor. Skolöverstyrelsen bemötte propagandan med en informationskampanj.

[23] Stig Jonasson, Nazismen i dokument, Stockholm 1965.

[24] Hans Lindberg, Svensk Flyktingpolitik under internationellt tryck 1936-1941, Stockholm 1973.

Det genomfördes således en omfattande och gedigen forskningssatsning, men resultatet rubbade inte den då etablerade uppfattningen att de svenska eftergifterna mot Nazityskland hade skett i nödvärn för att hålla Sverige utanför kriget.

Här bör nämnas att forskarna hade förvägrats tillgång till flera offentliga arkiv, bl.a. till delar av UD:s arkiv. När departementets arkivchef Wilhelm Carlgren, som 1968 hade fått regeringens uppdrag att skriva om den svenska utrikespolitiken under krigsåren, publicerade sin undersökning 1973 kom han fram till samma slutsats. Hans bok[25] blev senare ett standardverk om Sverige under andra världskriget, i vilken försvaret för den förda svenska utrikespolitiken förmedlades vidare. Alf W. Johanssons stora studie från 1984 om Per Albin Hansson och kriget[26] gav till stora delar en liknande bild.

Fram till i dag har det nationella försvarsperspektivet varit fortsatt starkt, trots all information som från 1970-talet svepte in över Sverige i form av böcker och TV-program om nazismen och Förintelsen. I det offentliga och privata samtalet om krigsåren var, har det sagts, den allmänna attityden att "världen var en sak, Sverige en annan"[27].

I slutet på 1980-talet publicerades för första gången ett akademiskt arbete om Sverige och Förintelsen. Den amerikanske historikern Steven Koblik utgick från tidigare oprövade frågeställningar och perspektiv. I sin bok Om vi teg skulle stenarna ropa[28] argumenterar Koblik för tesen att centrala svenska politiker, myndigheter och organisationer förhöll sig passiva till uppgifterna om folkmordet på judarna. Kobliks slutsats är att Sverige om den politiska viljan hade funnits kunde ha ingripit till judarnas fördel, utan att ha äventyrat förhållandet till Nazityskland.

Några år senare gav journalisten Maria-Pia Boëthius ut sin "anklagelseakt" mot neutralitetspolitiken.[29] Den väckte kritik i forskarsamhället, men bidrog till att ge nytt liv åt debatten om den svenska historiesynen på krigsåren.

Av allt att döma rör det sig till stor del om en skillnad mellan olika generationer av svenskar. De som växt upp under senare decennier ser oundvikligen händelserna i ett annat ljus än de svenskar som var med när besluten fattades under kriget.

---

[25] Wilhelm Carlgren, Svensk utrikespolitik 1939-45, Stockholm 1973.

[26] Alf W. Johansson, Per Albin och Kriget : Samlingsregeringen och utrikespolitiken under andra världskriget, Stockholm 1984.

[27] Alf W. Johansson (1997), s. 207.

[28] Steven Koblik, Om vi teg skulle stenarna ropa : Om Sverige och judeproblemet 1933-1945, Stockholm 1987.

[29] Maria-Pia Boëthius, Heder och Samvete : Sverige under andra världskriget, Stockholm 1991.

Först på senare år har också svenska historiker tagit upp tendenserna till anpassning efter Nazityskland i det svenska samhället. Sverker Oredsson studie om pronazismen vid Lunds universitet ger en motbild till föreställningen att antinazismen dominerade den svenska universitetsvärlden under andra världskriget.[30] Gunnar Richardsons undersökning om utbytet mellan yrkeskårer i Sverige och Nazityskland 1940-42 visar hur officerare, militärläkare samt statliga utredningskommittéer och delegationer reste på besök till den tyska krigsmakten. Även journalister, präster, idrottledare och företrädare för kulturlivet hade ett omfattande utbyte med sina tyska kollegor. Richardson framhåller att dessa kontakter inte var nödvändiga för att hålla Sverige utanför kriget.[31]

De senaste årens historievetenskapliga arbeten bidrar inte bara med ny kunskap på områden som tidigare uppfattats som sekundära utan blottlägger perspektiv som ger en ny bild av Sverige under andra världskriget. Här bör nämnas Paul A. Levines avhandling 1996 om svensk diplomati och Förintelsen,[32] som ger en positiv bild av Sveriges agerande från 1942 gentemot judiska flyktingar, Ingrid Lomfors avhandling samma år om judiska flyktingbarn i Sverige[33] samt Ingvar Svanbergs och Mattias Tydéns kommenterade dokumentsammanställning från 1997 om Sverige och Förintelsen.[34] Under senare år har klarlägganden också gjorts dels genom vetenskapliga arbeten[35] dels genom grävande journalistik och översiktsartiklar[36], som bl.a. har visat på omfattningen av antisemitismen i Sverige och det ekonomiska samarbetet med Tyskland. Debatten under senare år har öppnat för frågor och perspektiv som tidigare befunnit sig i skuggan av den dominerande bilden av svensk neutralitetspolitik som enbart präglad av nödtvång.

Den senaste tidens journalistiska och vetenskapliga verk berör endast indirekt de frågeställningar som behandlas i föreliggande

---

[30] Sverker Oredsson, Lunds universitet under andra världskriget : Motsättningar, debatter och hjälpinsatser, Lund 1996.

[31] Gunnar Richardson, Beundran och fruktan, Stockholm 1996.

[32] Paul A. Levine, From Indifference to Activism : Swedish Diplomacy and the Holocaust, Uppsala 1996.

[33] Ingrid Lomfors, Förlorad barndom – återvunnet liv : De judiska flyktingbarnen från Nazityskland, Göteborg 1996.

[34] Ingvar Svanberg & Mattias Tydén, Sverige och Förintelsen : Debatt och dokument om Europas judar 1933-1945, Stockholm 1997.

[35] Se angående antisemitismen avsnitt 2.3.

[36] Främst bör nämnas Dagens Nyheters specialbilaga den 21 oktober 1997 med titeln Vem tjänade pengar på andra världskriget? och en rad anknytande artiklar författade av bl.a. Sven Fredrik Hedin och Göran Elgemyr.

rapport. Men de har bidragit till insikten om behovet av en förutsättningslös granskning av tidigare förbisedda aspekter kring Sveriges roll i förhållande till Nazityskland och Förintelsen.

2 Det historiska sammanhanget

2.1 Introduktion

I detta kapitel har kommissionen valt att försöka göra en beskrivning av de historiska sammanhang där sådana händelser kunde äga rum som utredningen avser. Strävan har varit att på ett sakligt sätt från flera utgångspunkter belysa den sociala, ekonomiska och politiska verklighet som rådde.

När kommissionen sökte information om i vad mån judiskt ägd egendom fördes till Sverige blev det intressant för kommissionen att försöka föreställa sig vad för slags egendom det kan ha varit fråga om och vilka vägar som kan ha använts. Kommissionen utgick då från en allmän kunskap om hur judar levde i de aktuella områdena och om hur de reagerade på förföljelserna. En ytterligare utgångspunkt blev kunskapen om den nazistiska ideologin och den med denna ideologi sammanhängade bilden av judarna. När kommissionen nu står inför uppgiften att presentera vad som har kommit fram om möjligheten att judiskt ägd egendom förts till Sverige, väljer kommissionen att göra detta i belysning av den allmänna bakgrundskunskap som kommissionen själv tog som utgångspunkt för sitt forskningsarbete.

Kommissionen fann också behov av vissa bakgrundsbeskrivningar rörande förhållandena i Sverige. Det låg nära till hands att ställa frågan om den svenska politiken och det svenska regelsystemet hade hämmande, främjande eller på annat sätt styrande följder vad gällde egendomsöverföringar. En rad delfrågor uppkom. Tillät exempelvis den svenska flyktingpolitiken att förföljda judar kom hit med sina ägodelar? Var det så att valet att driva en neutralitetspolitik också innebar att Sverige var förpliktat att upprätthålla handeln med Tyskland? Innebar den statliga regleringen av utrikeshandeln att vissa överföringsvägar var stängda? Påverkades diskussionen om vilken politik som borde föras över huvud taget av moraliska överväganden rörande de nazistiska övergreppen mot judar och andra? Fanns det vid den aktuella tiden en opinion för en alternativ politik?

Det är en vansklig uppgift att kortfattat och balanserat men samtidigt belysande beskriva den historiska bakgrunden. Givetvis såg sammanhangen olika ut för olika personer. Människor upplevde inte samma händelser. Det som faktiskt hände uppfattades på skiftande sätt. Skilda åsikter förekom, vilket bland annat kom till uttryck genom att regeringens politik kritiserades öppet. Även om det nu har gått mer än femtio år är frågorna svåra och ömtåliga. Synsätten varierar inom historievetenskapen.

Kommissionen vill därför poängtera att de följande avsnitten inte är avsedda att uttrycka åsikter eller ställningstaganden från kommissionens sida, utan tänkta att fungera som bakgrundsbilder. Kommissionen är väl medveten om att det finns skilda uppfattningar om hur man bör bedöma olika historiska förlopp som är centrala i dessa sammanhang. Meningarna skiftar exempelvis om vilken betydelse den svenska neutralitetspolitiken kan ha haft för Nazitysklands möjlighet att förlänga kriget och genomföra judeförföljelserna. Vidare finns det olika synsätt vad gäller förhållandet mellan den nazistiska ideologin och den ekonomiska utplundringen av de förföljda grupperna. Det måste därför betonas att det inte har varit kommissionens uppgift eller ambition att analysera och värdera hela det historiska sammanhanget. Sådana diskussioner bör fria historiker och debattörer ta det största ansvaret för. Kommissionens arbete har, i enlighet med regeringens direktiv, primärt fokuserats på att skapa klarhet rörande egendom av judiskt ursprung.

Kapitlet består av två huvudavsnitt. Det första behandlar ur olika aspekter situationen för judarna i berörda delar av Europa. Det andra avsnittet redogör för Sveriges politik i förhållande till Nazityskland. Här har kommissionen valt att översiktligt beskriva den svenska politiken vad gällde flyktingmottagande, neutralitet och handel samt samspelet mellan opinionen och regeringen.

Bakgrundsbeskrivningarna omfattar hela tidsperioden 1933-45. Men tyngdpunkten i avsnittet om judarna i Europa ligger naturligtvis tidsmässigt före kulmen på Förintelsen. Vidare är det av lättförståeliga skäl så att avsnittet om den svenska neutralitetspolitiken knappast behandlar de första av de nämnda åren.

Liknande bakgrundsbeskrivningarna hade kunnat ges även avseende tiden från andra världskrigets slut till våra dagar. När det gäller frågan om vad som har hänt i Sverige med egendom av judiskt ursprung som förts hit i samband med de nazistiska judeförföljelserna tar tidräkningen inte slut med kriget. Det är inte bara kartläggningen av hur och varför egendom fördes hit som är intressant, utan i många fall också frågan om vad som skett därefter. Kommissionen har försökt att utreda även sådana omständigheter, exempelvis när det gäller avvecklingen av tysk

egendom och i fråga om herrelösa banktillgångar. Men att ge också dessa fortsatta skeenden en allmän historisk bakgrundsbeskrivning skulle ha fört för långt. Här får i stället hänvisas till de följande kapitel, vari respektive sakfråga behandlas.

2.2 Judarna i Europa

Kommissionens uppgift har avsett all slags egendom av judiskt ursprung som förts till Sverige i samband med judeförföljelserna före och under andra världskriget. Det kan vara fråga om t.ex. företag, bankfordringar, försäkringsfordringar, värdepapper, patenträttigheter, smycken eller konst.

Efterforskningarna har krävt viss inblick i den judiska befolkningens historia och ställning i nazitidens Europa. Kommissionen har exempelvis sökt information om i vilken utsträckning som judar i nazidominerade länder kan ha förfogat över tillgångar av olika slag. Vidare har kommissionen försökt skaffa sig en bild av vilka åtgärder avseende egendom som judarna kan ha vidtagit med anledning av förföljelserna.

2.2.1 Historisk bakgrund

Judarna kom till Europa för snart två tusen år sedan. Fram till 1800-talet var deras rörelse- och näringsfrihet i allmänhet reglerad genom särlagstiftningar. Under det första årtusendet sysslade de i stor utsträckning med handel, hantverk och jordbruk. Kring 1100-talet började det kristna samhället att systematiskt tränga ut judarna från dessa verksamhetsområden. Judarna fick inte inordnas i feodalsamhället och de förbjöds att förvärva jord. De undanträngdes från den internationella handeln i de italienska handelsstäderna, liksom i de tyska hansastäderna. Vidare tvingades de bort från sina hantverkssysslor eftersom de inte accepterades i skråväsendet. I *Judarnas historia* skriver Hahn, Brody & Fürstenberg följande.

> "Detta var anledningen till att de småningom påtvingades den gren av det ekonomiska livet som just på 1100-talet började få stor betydelse men som de kristna länge föraktade eller i varje fall var förbjudna av kyrkan att ägna sig åt, nämligen penninghandel."[1]

Många judar kom att arbeta med kreditgivning och med skatteindrivning åt adeln, men de flesta var sysselsatta med småhandel.

[1] Hahn, Brody & Fürstenberg, Judarnas historia, Stockholm 1970, s. 109.

De köpte, sålde och reparerade varor inom det judiska samhället. I hundratals år levde flertalet av Europas judar i självstyrande getton. Under denna tid hade endast ett fåtal judar yrkesmässig kontakt med majoritetssamhället.

De judiska församlingarna i gettona reglerade ända fram till 1700-talet det judiska livets alla förhållanden. Med upplysningens idéer förändrades sedan även det judiska gettolivet. Moses Mendelssohn gav impulsen till en rörelse som reste krav på medborgerliga rättigheter. I slutet av 1700-talet fick judarna i de flesta av de västeuropeiska länderna fullt medborgarskap.

Följden blev att många judar övergav de stränga judiska påbuden för att i stället inordna sig i det kristna storsamhällets kultur. Inte sällan blev detta avståndstagande den informella inträdesbiljett som behövdes för att få tillgång till de fria yrkena och för att få bli en del av storsamhällets kulturgemenskap. Åtskilliga judar sökte sig till vetenskapen framför allt inom medicin och juridik. Med dessa yrken följde också en ny livsstil och på sikt en utbredd assimilation.

I början av 1900-talet var judenheten på många områden integrerad i det västereuropeiska samhället. I Östeuropa däremot levde den judiska befolkningen fortfarande relativt avskilt.

Vid denna tid fanns omkring sex och en halv miljoner judar i Polen och i dåvarande Sovjetunionen. De utgjorde på många platser en betydande andel av befolkningen. I vissa polska och baltiska städer var över hälften av invånarna judar.

Under mellankrigstiden var omkring 40 procent av den yrkesverksamma polska judenheten sysselsatt inom industri och hantverk. Drygt 30 procent sysslade med handel, medan sex procent fanns inom akademiska yrken. Fördelningen var ungefär densamma i Baltikum. Där fanns dock också ett betydande antal judiska bönder och lantbrukare. Enligt historikern Lucy S. Dawidowicz var större delen av den polska klädindustrin i judisk ägo.[2] Ändå utgjorde de judiska industriägarna och andra mer välbärgade judar ett tunt skikt av den polska judenheten. Det stora flertalet judar där var fattiga arbetare och hantverkare.

Under medeltiden var judarna hänvisade till ett fåtal sysslor, däribland penningutlåning. Då utvecklades bland dem en färdighet för ekonomi och finansiell förvaltning. På 1800-talet stod judiska ägare eller intressen bakom många europeiska privatbanker. Den tysk-judiska familjen Warburg är ett exempel på en släkt som i generationer kom att syssla med bankaffärer, framför allt i Tyskland men också på andra håll. Ett antal svenska privatbanker, t.ex. Göteborgs Enskilda Bank,

[2] Dawidowicz, s. 535.

etablerades av judar från den Warburgska släkten.[3] Flertalet banker som bildades i Holland i början av 1800-talet hade tysk-judiska ägare. Under slutet av 1800-talet kom många av dessa att även syssla med mäkleri och börshandel.

Det bör dock tilläggas att av samtliga bankirer och finansmän i Europa vid denna tid utgjorde judarna endast en mindre andel.

Industrialiseringsprocessen i Västeuropa gynnade den judiska minoriteten på flera sätt, inte minst ekonomiskt och socialt. Dessa förhållanden ledde i sin tur till att judarna integrerades i det omgivande samhället. Efter att i århundraden ha varit utstötta från den internationella handelsverksamheten erövrade judarna på nytt tillgång till detta arbetsfält. I slutet av 1800-talet var handel den vanligaste sysselsättningen bland judarna i Västeuropa och vanligt förekommande även bland judarna i Österuropa.

I de nya industrier som grundlades fanns judiska företrädare inom i princip alla branscher. I Polen dominerades, som redan sagts, klädindustrin av judar. I Holland och Belgien kom många judar att specialisera sig på diamantslipning och handel med diamanter. I exempelvis Antwerpen var det nästan enbart judar som drev diamanthandel.[4] I dessa båda länder var också skinn- och läderproduktionen en i huvudsak judisk bransch.

2.2.2 Judarnas ställning under nazitiden

Den europeiska judenhetens ställning förändrades dramatiskt efter Hitlers makttillträde 1933. De medborgerliga rättigheter och den professionella frihet som judarna i Tyskland dittills haft inskränktes fortlöpande.

I Tyskland utgjorde judarna knappt en procent av befolkningen. År 1933 fanns cirka 522 000 judar i Tyskland. Av dessa var 80 procent tyska medborgare. Merparten av de övriga var immigranter från Österuropa.

Majoriteten av de tyska judarna var sysselsatta inom hantverk och affärsverksamhet. Över hälften av alla judar i Tyskland och Österrike arbetade inom dessa verksamhetsområden.[5] De var exempelvis butiks-

[3] Artur Attman, Judiska insatser i Göteborgs samhällsutveckling, i Mosaiska församlingen i Göteborg 200 år, Göteborg, 1980.

[4] Dawidowicz, s. 492.

[5] Arieh Tartakower & Kurt Grossman, The Jewish Refugee, New York 1944, s. 365 och 367 samt Arieh Tartakower, Migratory Movements in Austria in Recent Generations, i The Jews of Austria (Fraenkel), London 1967.

ägare, köpmän och grossister inom textil, elektronik, läder, diamanter, livsmedel m.m. Många av dessa judar bedrev också affärer med utlandet, en del av dem med Sverige. Enbart i Wien fanns före nazisternas intåg cirka 43 000 judiska företag.[6]

I vissa länder var judarna överrepresenterade i de akademiska kretsarna, bland exempelvis läkare, jurister, ekonomer, forskare och lärare. I mitten av 1930-talet var t.ex. 50 procent av alla läkare och tandläkare i Österrike judar. Samtidigt var 62 procent av juristerna judar.[7]

Det fanns hos de framgångsrika judarna sammantaget stora mängder tillgångar av olika slag. Det kan inte uteslutas att en del av dessa fördes till Sverige eller andra länder när förföljelserna ökade.

De nazistiska raslagarna fick till följd att tiotusentals judar förlorade sina arbeten och fick stänga sina företag. Detta ledde i sin tur till att hälften av den tyska judenheten lämnade Nazityskland före krigsutbrottet. De som var kvar upplevde en dramatisk försämring av sin levnadsstandard och ekonomi. Så här berättar en judisk man i Sverige om nazismens konsekvenser för hans familj i Nazityskland.

> "Jag växte upp i en stor elegant åttarumslägenhet intill Stadtgarten på Venloerstr. Vi hade en barnjungfru som bara tog hand om mig. Vi levde i ett högborgerligt hem. I början av 1930-talet fick vi flytta till en äldre omodern trea utan bad i en sämre stadsdel. Någon gång krig 1936 tvingades vi flytta igen, då till en ännu mindre och billigare bostad. Vårt hem upplöstes 1937. När det inte fanns resurser att ha mig kvar hemma fick jag flytta till ett barnhem."[8]

Under vintern 1938-39 instiftades en rad nazistiska författningar om konfiskering av bl.a. judiska företag och andra tillgångar. Samtidigt avstängdes allt fler judar från sina arbetsplatser. Vid tiden för andra världskrigets utbrott 1939 hade detta hänt 98 procent av alla de judar i arbetsför ålder som fanns i berörda områden.[9] Omkring hälften av judarna i Nazityskland levde då på bistånd från internationella judiska hjälporganisationer såsom The American Joint Distribution Committee (*Joint*). Även de judiska församlingarna i Sverige skickade pengar och förnödenheter till sina tyska trosfränder.

Efter krigsutbrottet kom miljoner judar i Östeuropa att drabbas av nazistiska raslagar. Även dessa judar berövades snart sina arbeten,

---

[6] John Hope Simpson, The Refugee Question, Oxford Pamphlets on World Affairs no 13, London 1939, s. 27.

[7] Yehuda Bauer, A History of the Holocaust, New York 1982, s. 109.

[8] Ingrid Lomfors, Förlorad barndom, återvunnet liv, Göteborg 1996, s. 157.

[9] Simpson, s. 26.

företag, hem och andra tillgångar. Slutligen berövades de också sina liv.

Även de judiska församlingarna i Europa hade egendom. Kollektivt ägda synagogor, församlingshus, sjukhem, skolbyggnader, kindergarten, museer, kapell och andra slags byggnader raserades eller övertogs av nazisterna. I byggnaderna kunde finnas exempelvis silver, böcker, torarullar, antikviteter och konst. Även sådan egendom skingrades.

2.2.3 Flykt och plundringar

Redan omedelbart efter Hitlers makttillträde, på våren 1933, lämnade 53 000 judar Tyskland. De utgjorde tio procent av den tyska judenheten. Många av dem var butiksägare, som på grund av bojkott hade fått sin verksamhet kringskuren. Andra hade mist sina statliga anställningar som läkare, jurister, lärare eller forskare. Trots att många av dem hade svenska kolleger var det endast få som sökte arbete i Sverige.

Under 1930-talets följande år övergav årligen cirka fem procent av judarna i Tyskland sina hem. Under tiden från den tyska inmarschen i Österrike och Tjeckoslovakien fram till krigsutbrottet flydde ungefär hälften av judarna där.

Redan 1938 minskade möjligheterna för judar att få visum till flera länder. De flesta länder stängde gränserna för judiska flyktingar. Även den svenska flyktingpolitiken blev, som framgår av avsnitt 2.4.1, ännu strängare än tidigare. I oktober 1941 förbjöds judar i Nazityskland att lämna landet.

Även medan det ännu saknades formella hinder att lämna Nazityskland innebar ett uppbrott en kraftig ekonomisk förlust. Sedan Weimarrepublikens tid fanns en lag om flyktskatt, *Reichsfluchtsteuer*, som syftade till att hindra kapitalflykt från Tyskland. Enligt den lagen tvingades emigranter att betala 25 procents skatt på all sin egendom.[10] Ju större förmögenhet desto större förlust. Av detta skäl tvekade judar med stor förmögenhet till en början att lämna Nazityskland.

Det fanns nazistiska ekonomer som under Hitlerregimens första år argumenterade mot att kapitalstarka judar lämnade landet. Det bidrog till att många judar valde att invänta bättre tider.[11] De avvaktade med sina visumansökningar och med sin planering för emigration.

---

[10] Bauer (1982), s. 123.

[11] Ibid.

Ett annat skäl som fick många judar att tveka var att deras tillgångar endast kunde säljas till låga priser. Vidare infördes bestämmelser om begränsningar vid köp av utländsk valuta. Det kunde komplicera saken ytterligare, eftersom de judar som trots allt var beredda att lämna Nazityskland oftast behövde kapital för att få visum till något annat land. De flesta länder som tog emot judiska flyktingar krävde nämligen garantibelopp för att flyktingen i fråga inte skulle komma att ligga statskassan till last.

Säkert var det tiotusentals judar som tvingades att till låga priser sälja sina butiker, fastigheter och personliga tillgångar för att finansiera sin flykt.

En vanlig föreställning är att förmögna judar kunde köpa sig fri passage ut ur Nazityskland. Det finns emellertid inga belägg för att detta förekom i någon större omfattning, även om det finns enstaka exempel. Före 1941 låg problemet för den som ville fly inte i att komma ifrån Nazityskland utan i att få visum till något annat land. Genom flyktskatten och genom de konfiskationer och plundringar som ingick i de nazistiska förföljelserna kom de ändå över stora mängder judiska tillgångar.

Under kriget förekom en rad olika förhandlingar mellan naziregimen och representanter från väst angående förföljda personer i Nazityskland. Dessa förhandlingar handlade inte i första hand om transferering av tillgångar utan om att rädda människoliv. I länder som Turkiet, Ungern och Slovakien gjordes seriösa försök att betala för judiska liv. Även från svenskt håll gjordes liknande ansatser. Som exempel kan nämnas att den judiske flyktingen Gillel Storch försökte rädda trosfränder från Lettland genom att köpslå med nazisterna. Storch försökte också intressera den svenska regeringen för denna metod.[12]

Först mot slutet av kriget accepterade även den svenska regeringen tanken på att förhandla med nazisterna för att rädda judar och andra förföljda undan deportation och död. Folke Bernadottes välkända insats är ett exempel på en räddningsaktion som kom till stånd efter svenska förhandlingar med företrädare för naziregimen.

2.2.4 Tillgångar till Sverige?

Tiotusentals judar i Europa var egna företagare med internationella kontakter, ibland i Sverige. Under naziregimens första år skedde en systematisk bojkott och uteslutning av judar ur det tyska finans- och affärslivet. Åtskilliga judar som hade möjlighet därtill försökte då rädda

[12] Levine, s. 126.

undan tillgångar till utlandet. Det är därför inte osannolikt att olika slags egendom av judiskt ursprung fördes till Sverige från Nazi-tyskland, naziockuperade länder och hotade länder, främst under åren 1933-39.

Möjligheten att föra tillgångar från Tyskland minskade i takt med att nazisterna berövade judarna deras arbeten och inkomstkällor, vilket medförde att judarna tvingades sälja sparade tillgångar för att överleva.

Efter krigsutbrottet och de tyska landvinningarna i början av kriget kom miljontals judar under tysk ockupation. Endast ett fåtal av dessa lyckades rädda sig själva och sina tillgångar.

Om tillgångar som varit i judisk ägo kom till Sverige under eller efter krigsåren, så bör det sannolikt främst ha varit fråga om "rövad" egendom eller egendom som den judiske ägaren tvingats sälja till underpris.

Sammanfattningsvis kan sägas att den judiska befolkningen i Europa vid tiden för Hitlers maktillträde förfogade över stora mängder tillgångar. Om man betänker hur många judiska hem som raserades och skövlades på alla tillgångar, så måste man också konstatera att alla de möbler, äkta mattor, pianon, tavlor, pälsar, klockor och silverljusstakar som sammanlagt måste ha funnits där skulle ha kunnat fylla tusentals magasin. Frågan om hur stor andel därav som hamnade på den internationella marknaden och nådde Sverige står öppen.

2.3 Nazismens rasideologi och föreställningsvärld

2.3.1 Bakgrund

För att förstå utplundringen av judar och andra grupper som av de tyska nazisterna definierats som "rasligt underlägsna" eller "ondskefulla", är det nödvändigt att uppehålla sig vid den nazistiska ideologin.[13] Då kommissionens arbete berör judiska tillgångar, kommer framställningen att fokuseras kring antisemitismen, övriga aspekter av den nazistiska ideologin kommer inte annat än marginellt att beröras. Antisemitismen och rasideologin var dock de bärande fundamenten i den nazistiska ideologin.[14] Givetvis fanns det individer i den nazistiska

[13] För en sammanfattning av debatten kring nazismens ekonomiska dimension hänvisas till Ian Kershaw, The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation, Edward Arnold, 1989, kapitel 3.

[14] Det finns en mycket rikhaltig litteratur kring antisemitism. Det finns i detta sammanhang inte möjlighet att i detalj beröra denna. I det följande återges ett

hierarkin och grupper av individer som handlade av andra skäl än ideologiska, såsom exempelvis för personlig vinnings skull, men ideologin legitimerade och möjliggjorde såväl utplundringen som förintelsen. Det finns, när det gäller i vilken grad ekonomiska skäl fanns som motiv till Förintelsen, olika uppfattningar inom forskarvärlden. Den brittiske forskaren Ian Kershaw hävdar när det gäller själva Förintelsen följande: "The extermination of the Jews was,...ultimately a 'policy' which contradicted economic rationality."[15] Man bör också hålla i minnet att den nazistiska hierarkin inte skall ses som en enhet. Historien om den tyska nationalsocialismen är även historien om oändliga stridigheter mellan rivaliserande fraktioner, som hade olika uppfattningar om vilken politik som skulle drivas. Detta gäller även politiken gentemot judarna. När det gällde utnyttjandet av koncentrationslägerfångar som slavarbetskraft,[16] som kan och bör ses som en form av ekonomisk utplundring, fanns det t.ex. under åratal en konflikt mellan SS-Wirtschafts– und Verwaltungshauptamt och Albert Speers rustningsministerium.[17]

2.3.2 Antisemitismen

Antisemitismen kan sägas bestå av en samling attityder och diskurser om judar som bl.a. handlar om (negativa) differenser och uteslutning, om förträngningar, projektioner och fantasier. Dessa funktioner och psykologiska drag delar antisemitismen med andra rasistiska och främlingsfientliga diskurser. Vad som skiljer antisemitismen från andra liknande fenomen är dess långa historiska roll i den västerländska civilisationen och speciellt de starka inslag av tro på judarnas makt,

---

urval av böcker som berör ämnet, huvudsakligen sådana som även har en koppling till nationalsocialismen: Robert S Wistrich, The Longest Hatred, New York, 1991, Schoeps, Julius & Silberman, Alphones red, Antisemitismus nach dem Holocaust, Köln 1986, Karl Dietrich Bracher, The German Dictatorship, The Orgins, Structure and Consequences of National Socialism, Penguin University Books, 1973, Zygmunt Bauman, Auschwitz och det moderna samhället, Uddevalla 1991, Raul Hilberg, The Destruction of the European Jews, New York 1985, Léon Poliakoff, The History of Antisemitism, Oxford 1985, Karl Christian Lammers, Fascination og forbrytelse: Den nazistiske tid 1919-1945, Viborg 1992, samt Michael R Marrus, The Holocaust in History, Pelican books, 1987

[15] Kershaw 1989, s. 59.

[16] För en sammanfattning av diskussionen kring slavarbetskraften se, Neil Gregor, The Flick Affair, Patterns of Prejudice, volym 31, nr 2 1997, s. 51-59.

[17] Bernd Wegner, The 'Aristocracy of National Socialism':The Role of the SS in National Socialist Germany, i Aspects of the Third Reich, ed. H W Koch, s. 444.

moraliska mindervärdighet och ondska, som präglar dess föreställningsvärld.

Fenomenet kan inte tolkas eller förstås utan att det sätts in i ett historiskt sammanhang. Åtminstone sedan medeltiden har den västerländska kulturen levt med antisemitism som en mörk underström, som numera riktar sig mot den judiska religionen med såväl religiöst som sekulärt grundade motiv.[18] Den antisemitiska föreställningsvärlden utgör delar av en brokig mosaik, i vilken skilda historiska yttringar assimilerats och sammansmält. Idéer och attityder som från början har präglats också av reella samhälleliga och andra konflikter (t.ex. ekonomisk konkurrens) har fortplantats och kunnat fungera frikopplade från sina sociala och tidsbundna rötter. I sina extrema former fungerar antisemitismen som en förklaring av såväl hur världen fungerar som historiens förlopp.

2.3.3 Antisemitismens ursprung

Den tidiga antisemitismen i det kristna Europa var huvudsakligen religiöst betingad och baserades på föreställningen om judarna som "Guds fördömda folk". Den hade sin grund i anklagelsen mot judarna som Gudsmördare, och därmed förbundna med Satan och mänskligheten fiender, samt teologiska resonemang, i vilka de kristna övertagit rollen som "Guds utvalda folk" från judarna. Dels understödde och legitimerade den antijudiska teologin föreställningar som uppstod på en mer folklig nivå, dels, och än viktigare, formades och befästes attityder som grundades i alienerande och fantastiska konstruktioner av "judarna", konstruktioner som ursprungligen hade religiösa motiv men som med tiden fick ett socialt, ekonomiskt, kulturellt och politiskt innehåll. Under medeltiden förstärktes och utvecklades mytbildningen kring judarna, och nya stereotyper tillkom. Bilden av den judiske ockraren, ritualmordsanklagelsen och tron på en judisk konspiration mot den övriga (kristna) mänskligheten härstammar från denna tid.[19]

---

[18] Vanliga antisemitiska påståenden består av religiöst motiverade åsikter ("judarna är Gudsmördare", "judarna är blinda som inte accepterar Jesus som Messias", "judendomen är en vidskeplig, underlägsen, rasistisk religion" osv.), av handfasta gruppstereotyper ("judar är snåla"; "judar håller ihop och tänker bara på sig själva" o.dyl.) liksom irrationella föreställningar ("judarna styr marknaden"; "judarna eftersträvar världsherravälde" m.m.). DS 1998:35, avsnittet om antisemitismen, vilket författats av idéhistorikern Stéphane Bruchfeld.

[19] Ibid.

I den medeltida konsten återfinns t ex en rad antisemitiska motiv och stereotyper.[20]

Dessa föreställningar, idéer och attityder institutionaliserades och bars vidare genom seklerna. De blev till en del av tal-, skriv- och bildspråket, som lever kvar ännu idag. Man kan därför säga att antisemitismen har kommit att bli en del av den kulturella koden i Europa.[21]

Mot 1800-talets slut sammansmälte den traditionella antisemitismen och det nya rasbiologiska tankegodset med en politisk antisemitism, som uppstått delvis som en reaktion på judarnas politiska emancipation i många europeiska länder. Judarna kom vid sidan av "Guds fördömda folk" även att anklagas för att utgöra en ekonomisk och politisk stormakt, en "ondskefull" eller "underlägsen" ras, som utgjorde en dödlig fara för de europeiska folken. Antisemitismen efter 1870 gick i vågor, och tilltog i kraft efter första världskriget för att nå en kulmen under andra världskriget med den nazistiska massakern på två tredjedelar av den europeiska judenheten.[22]

2.3.4 Den antisemitiska diskursen

I den antisemitiska diskursen finns ett antal återkommande teman, såsom bilden av judarna som ockrare och bedragare, ofta inom affärslivet, myten om den judiska världskonspirationen, osv. Dessa föreställningar återfinns bland såväl religiösa som icke-religiösa antisemiter. I den antisemitiska retoriken – den religiösa såväl som den icke-religiösa – berövas judarna successivt alla mänskliga drag och förvandlas till ondskefulla icke-människor. Detta är särskilt utmärkande i den nazistiska retoriken.[23]

Antisemiter har under lång tid använt sig av ett kodspråk – man skulle t.o.m. kunna tala om existensen av ett särskilt antisemitiskt språkbruk.[24] Det antisemitiska kodspråket innehåller en rad ord och ordval som fungerar som signalmarkörer för den invigde. I mellan-

---

[20] Robert S Wistrich, Antisemitism: The Longest Hatred, New York, 1991, s. 29 (Cit: Wistrich 1991).

[21] Yehuda Bauer, 'Antisemitism as a European and World problem', i Patterns of Prejudice volym 1, 1993, s. 15-24.

[22] DS 1998:35, avsnittet om antisemitismen.

[23] Wistrich 1991, s. 66ff.

[24] Se t.ex. Ruth Wodak m. fl: 'Wir sind alle unschuldige Täter!', Diskurshistorische Studien zum Nachkriegsantisemitismus, Frankfurt am Main 1990.

krigstidens antisemitiska diskurs är det antisemitiska budskapet i de flesta fall klart uttalat. Kodspråket är i mångt och mycket något som kom att utvecklas under efterkrigstiden, när explicit uttalad antisemitism inte längre var politiskt och socialt gångbar.

Det nazistiska rasbegreppet såsom det kom till uttryck inom den tyska nationalsocialismen innehöll tre dimensioner.

- Indelningen i "värdefulla" och "icke värdefulla" raser.
- De "andliga" raserna – den "judiska mentaliteten", vilken förvandlade de politiska motståndarna till "andliga judar".
- Det "naturliga" urvalet inom den "ariska" rasen, dvs. ledar- och ansvarsprincipen och i förlängningen "eliminerandet" av de "rasförsämrande elementen".

Det mest utmärkande draget i rasideologin var antisemitismen.[25] Centralt i den nazistiska föreställningsvärlden var även föreställningen om den "judiska världskonspirationens" dubbla ansikten. Judarna sades både ligga bakom kapitalismen och på samma gång kommunismen.[26] Antisemitismen i alla dess olika former var påfallande i det budskap som spreds i den nazistiska propagandan under 1930- och 40-talen. Theodor Adorno framhåller i en artikel om antisemitisk och fascistisk propaganda, att propagandan är uppbyggd efter ett bestämt rituellt

---

[25] För det nazistiska rasbegreppet se t ex Pierre Aycoberry, The Nazi Question: An Essay on the Interpretations of National Socialism (1922 – 1975), London 1981, Robert A Pois, National Socialism and the Religion of Nature, London 1986.

[26] Som ett av oräkneliga exempel på detta tema kan nämnas några rader i en artikel ("Der alte rote Feind") av den tyska arbetsfrontens ledare Robert Ley i de ledande rikstyska tidningarna den 23 juni 1941, två dagar efter inledningen av Operation Barbarossa: "Juden var vår fiende, men ensam hade han inte förmått någonting mot oss nationalsocialister om han inte hade kunnat leda hjälpfolk och drabanter i kampen mot den nationalsocialistiska världsåskådningen genom de av honom behärskade partierna, grupperna och förbanden. Därför hävdade vi nationalsocialister alltid, att partiets form, vare sig det var borgerligt eller marxistiskt, kapitalistiskt eller bolsjevikiskt, var fullkomligt likgiltig. Bakom de kapitalistiska partierna – folkpartiet, handelspartiet och de andra borgerliga intressegrupperna – liksom bakom de 'proletära' partierna SPD och KPD, stod alltid Juda. De var alla judens köpta subjekt och lät sig suteneras av hans guld. I denna judisk-kapitalistiska, bolsjevikiska värld var den aktivaste kampenheten bolsjevismen och 'Röd front'. (...) Bolsjevismen är judendomens förhud och som sådan kommer den att falla och måste falla!...Bolsjevismen skall falla och med den faller England och Juda!." Cit. i Dr. Robert Ley, Schmiede des Schwertes, München 1942, s. 233-234 och s. 238.

mönster där "fienden/konspirationen" och "den nära förestående katastrofen – Ragnarök/inbördeskriget" ställs mot "den tappra rörelsen som kämpar mot övermakten".[27]

Rasideologin var den ideologiska komponent i det nationalsocialistiska programmet som förvandlade nationalsocialismen till en politisk religion, i vilken judarna och de "rasligt underlägsna" blev symbolen för det yttersta "onda" . Enligt nazisterna pågick en ständig kamp mellan "raserna." Denna kamp sågs av nazisterna som historiens främsta drivkraft. Mänsklighetens historia var en ständig kamp mellan den "ariska" rasen och "parasitfolken", dvs. judar, slaver, färgade och zigenare, en strid mellan natur och antinatur.[28] Kampen mellan raserna försiggick enligt nazisterna på alla plan och fienden, dvs. judarna och de "underlägsna raserna" – som enligt nazisterna kontrollerades av dessa, dök, som berörts tidigare, upp i olika skepnader. Ordet kamp, vilket ständigt återkom i retoriken var ett av de centrala uttrycken i den nationalsocialistiska vokabulären. Kamp betydde för de tyska nazisterna en strid på liv och död mot nationens inre och yttre fiender. Kamp betydde också för nazisterna den enskilde medlemmens kamp för överlevnad. Nazisterna erbjöd en totalsyn på livet, i vilket den ständigt pågående kampen var huvudsaken.[29] Den rasideologiska delen av den nationalsocialistiska ideologin förvandlade den till en politisk religion, i vilken agitationen blev till en religiös förkunnelse. Grundtanken i rasideologin var att "alla rasligt negativa element" i befolkningen skulle bekämpas och på sikt "elimineras". Individens lycka var av underordnad betydelse i jämförelse med staten och rasens behov.

Resultatet av detta blev ett samhälle från vilket judar, zigenare och andra enligt nazisterna "mindervärdiga element" på förhand var exkluderade, därför att de inte skulle ha någon funktion att fylla i den nationalsocialistiska staten. De var reducerade till "icke människor" och "parasiter på samhällskroppen". I Tredje Riket kom detta att innebära att de förlorade sina politiska rättigheter. Förlusten av de politiska rättigheterna medförde, enligt forskaren Richard Rubenstein, att de var överflödiga i samhället. "De har förlorat all rätt till liv och mänsklig värdighet. Politiska rättigheter är varken instiftade av Gud, autonoma

---

[27] Theodor Adorno, "Antisemitisk och fascistisk propaganda", återtryckt i Ord & Bild nr 6 1993 s. 35-41

[28] Aycoberry 1981, s. 5. Se även Ingemar Karlsson, Historien som biologiskt öde; Om perspektivförskjutningar inom mellankrigstidens tyska historieskrivning, Göteborg 1989.

[29] Ian Kershaw, Ideology, Propaganda and the Rise of the Nazi Party, i The Nazi Machtergreifung, 1983, s. 162-178

eller i sig själv giltiga." De människor som inte passade in i det nationalsocialistiska samhället hade helt enkelt upphört att existera därför att det inte längre fanns någon myndighet som garanterade deras säkerhet. De hade förpassats till Nekropolis – de dödas stad.[30]

Judarna var inte, som tidigare berörts, de enda som drabbades. Steriliseringar och senare eutanasi drabbade en rad andra grupper eller för att citera den kanadensiske forskaren Michael H. Kater, som i förordet till boken Cleansing the Fatherland skriver:[31]

> " And surely it does not diminish the acknowledged horrors of the Holocaust or dishonour the memory of its victims to point out... that many of these expendable individuals were non-Jewish Germans; tuberculous or handicapped children; mentally ill or retarded adults; the institutionalized elderly; the unemployed poor; prostitutes; alcoholics..."

I propagandan och retoriken var antisemitismen självfallet ständigt närvarande. I nazisternas föreställningsvärld var judarna den ständiga huvudfienden; "den dödliga inre och yttre" fienden som med alla medel måste bekämpas. I den ideologiska utbildningen av SS männen, som var Tredje Rikets politiska soldater, ingick t.ex. att dessa skulle bekämpa såväl den yttre som inre fienden, och bakom dessa fiender – demokrater, frimurare, marxister och kristna – fanns, enligt nazisterna, judarna och de som var "besmittade av judisk mentalitet" – de andliga judarna. De externa och interna fienderna var i praktiken de samma. För SS –männen var "fienden" alltid närvarande och måste alltid bekämpas.[32] Richard Breitman, som forskat kring Heinrich Himmlers roll i den slutgiltiga lösningen, hävdar att när helst det uppstod en intern eller extern opposition mot nationalsocialisterna, trodde Hitler och Himmler, att judarna stod bakom denna.[33]

---

[30] Richard Rubenstein, Förintelsens lag, Stockholm 1980, s 40, 102. (Cit. Rubenstein 1980).

[31] Götz Aly, Peter Chroust , Christian Pross, Cleansing the Fatherland; Nazi Medicine and Racial Hygiene, Johnms Hopkins University Press, 1994.

[32] Bernd Wegner, The 'Aristocracy of National Socialism':The Role of the SS in National Socialist Germany, i Aspects of the Third Reich, ed H W Koch, s. 433-434.

[33] Richard Breitman, The Architect of Genocide; Himmler and the Final Solution, Hannover, 1991, s. 92.

2.3.5 Bojkottaktioner

Att handla i affärer ägda av judar, eller anlita judiska läkare etc, förvandlades i den nationalsocialistiska retoriken till en illojal handling mot den egna "rasen". Men jämna mellanrum såväl under 1920-talet som början av 1930-talet drevs bojkottkampanjer mot judiska företag. Kraven på bojkott av judiska företag och näringsidkare drevs både i de nationalsocialistiska tidningarna, i den reguljära mötespropagandan och i gatupropagandan. Bojkotter kunde även drivas via s.k. direktaktioner, dvs. att SA-män, stod utanför affärer ägda av judar och delade ut flygblad med uppmaningar till bojkott. I april 1933 genomfördes t.ex. en bojkott av judiska näringsidkare som svar på en amerikansk och i viss mån engelsk bojkott mot tyska varor, som enligt nazisterna, startats av "den internationella judendomen".[34]

2.3.6 Konfiskeringar som "återbetalning"

Nazisterna betraktade konfiskeringen av judiska tillgångar, ariseringarna av företag och liknande som en form av "återbetalning" av "judarnas historiska skuld " till det tyska folket.

Ett exempel på detta är det skadestånd som utkrävdes av de tyska judarna efter Kristallnatten i november 1938. I den nazistiska föreställningsvärlden, blev mordet på den tyske legationstjänstemannen i Paris, ett dåd utfört av "den judiska världskonspirationen", en medveten handling från judarna som kollektiv riktad mot den tyska staten. "Den internationella judendomen" – som givetvis inte existerar, gjordes med denna logik ansvarig för de aktioner som vidtagits mot de tyska judarna, som i sin tur ålades att betala skadestånd för förstörelsen av sina egna tillgångar.[35]

De olika åtgärder som vidtogs för att beröva judarna deras tillgångar sågs av nazisterna som ett rättmätigt återtagande av tillgångar som, enligt dessa rättmätigen tillhörde, det tyska folket. Utplundringen av judarna innebar inte, såsom den var tänkt, att enskilda individer eller ens grupper av individer skulle komma tillgångarna till del utan att allt

[34]Aspects of the Third Reich, ed. by H W Koch, London 1985, s. 376.

[35] I den order om "skadestånd" som Göring utfärdade efter Kristallnatten hänvisades inledningsvis till judarnas fientliga hållning mot det tyska folket och riket. Eftersom judarna inte ens drog sig för ett fegt mord krävdes, enligt ordern, ett beslutsamt motstånd och en skarp tillrättavisning. Görings order den 12 november 1938, Documents of the Holocaust, Selected Sources on the Destruction of the Jews of Germany and Austria, Poland, and the Soviet Union, Yad Vashem, 1981, s. 117.

skulle tillfalla staten. Himmler sa bl.a. i sitt tal till SS ledarna i Posen 1943 följande rörande de tillgångar som beslagtagits i samband med utrotningsaktioner:[36]

> "De förmögenheter de hade har vi tagit ifrån dem. Jag har givit strikta order, som har utförts av SS-Obergruppenführer Pohl, att denna förmögenhet, självklart, utan undantag ska tillfalla riket. Vi har inte behållit något för egen del. Enskilda som har felat straffas i enlighet med en order som jag gav i början och som varnade: Var och en som tar så mycket som en mark är en död man. Ett antal SS-män – de är inte så många – har brutit mot denna order, och de kommer att dö utan förbarmande. Vi hade den moraliska rätten, vi hade plikten gentemot vårt folk att döda detta folk som ville döda oss. Men vi har ingen rätt att berika oss själva med en enda päls, en enda klocka, en enda mark, en enda cigarett eller någonting annat."

I realiteten kom dock självfallet många enskilda individer personligen att dra nytta av konfiskeringarna. Detta särskilt i slutskedet av kriget då kontrollen inte längre fungerade– men det finns exempel på individer som avrättats för att de lagt beslag på konfiskerat gods för egen del. Gods och liknande försåldes dock av staten, bl a såldes beslagtagen judisk och polsk egendom till folktyskar efter ockupationen av Polen 1939.[37] Och givetvis drog tyska firmor nytta av ariseringen som inleddes i slutet av 1937 och under 1938.[38] Kommissionen återkommer nedan till ariseringar av företag och försäljning av konfiskerad konst och andra värdeföremål.

2.4 Sveriges politik mot Nazityskland

2.4.1 Flyktingpolitiken

Den svenska flyktingpolitiken under nazitiden kan sammanfattas i två faser. Under den första fasen förde Sverige en synnerligen restriktiv politik mot judiska flyktingar, medan den andra fasen kännetecknades av en generös flyktingpolitik mot människor från samma folkgrupp. Förändringen fick fullt genomslag fr.o.m. november 1942.[39] Den förda flyktingpolitiken är ett ämne som berör kommissionens uppdrag om

---

[36] Citatet på svenska hämtat ur: Förnekandet av Förintelsen: Nynazistisk historieförfalskning efter Auschwitz, av Stéphane Bruchfeld, Svenska kommittén mot antisemitism, andra reviderade utgåvan, Stockholm 1996, s. 34f.

[37] Breitman 1991, s. 94f.

[38] Ian Kershaw, the Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation, Edward Arnold, 1989, s. 55.

[39] Se Levine (1996).

judiska tillgångar. Tiotusentals judar i Nazityskland sökte tillflykt i Sverige under åren 1933-38 då de fortfarande i huvudsak förfogade över sina tillgångar, dvs. innan nazisternas konfiskeringar av deras egendom tog fart på allvar. Under denna period nekades flertalet judiska flyktingar inresetillstånd till Sverige. Endast några tusen fick sina ansökningar beviljade. Mot bakgrund av den restriktiva flyktingpolitiken vid denna tid uppkommer frågan i vilken utsträckning nazieförföljda judar kan ha fört in sina tillgångar till Sverige.

Internationella avtal 1936 och 1938

Det nazistiska maktövertagandet i Tyskland 1933 skapade stora flyktingproblem i Europa, vilka kom att beröra även Sverige. I syfte att få till stånd internationellt erkända regler rörande de tyska flyktingarnas rättsliga ställning hölls under Nationernas Förbunds beskydd en konferens i Geneve 1936. I det avtal som kom till vid konferensen definierades "tysk flykting" som en person, vilken inte innehade annan nationalitet än tysk och om vilken det var styrkt, att han rättsligt eller faktiskt ej åtnjöt tyska regeringens skydd. Det stater som hade tillåtit tyska flyktingar att bo inom sina gränser, skulle berättiga dessa till rörelsefrihet inom landet samt medge dem in- och utresetillstånd. Flyktingarna skulle inte heller åläggas att återvända till Tyskland.[40]

Sverige medverkade på konferensen men undertecknade inte avtalet om skydd för tyska flyktingar med hänvisning till tekniska svårigheter, eftersom en sådan internationell förbindelse skulle kräva ändringar i svensk lag.[41]

Vid nästa stora internationella konferens i flyktingfrågan, som ägde rum i Evian i Frankrike i juli 1938, var målet att definiera olika länders hjälpåtgärder för judiska flyktingar, samt ange antalet flyktingar som varje land var berett att ta emot. Konferensen misslyckades emellertid att förmå de samlade nationerna att öka sina flyktingkvoter. Det enda resultatet av konferensen var bildandet av en internationell flyktingkommitté, Intergovernmental Committee on Political Refugees (IGC). Eviankonferensen har gått till historien som det internationella samfundets första misslyckande med att bistå judarna i deras svåra belägenhet. Den brittiske forskaren Bernhard Wasserstein skriver att konferensen var:

---

[40] Tommie Sjöberg, The Powers and the Persecuted : The Refugee Problem and the Intergovernmental Committee on Refugees, Lund 1991, s. 35-36 samt Lindberg, s. 25-27.

[41] Lindberg, s. 318 fotnot 35.

> "...the occasion for a dismal series of speeches by the delegate of country after country, each of whom demonstrated the inability of his nation, notwithstanding the deepest sympathy and generosity towards refugees, to absorb further significant numbers of immigrants."

Enligt historikern Paul A. Levine är Wassersteins konklusion kännetecknande också för den svenska hållningen i Evian.[42]

Svensk utlänningslag och gränsrekommendation

I stället för att stödja en gemensam internationell linje sökte Sverige en intern lösning på det uppkomna flyktingproblemet. Frågan om tyska och andra flyktingars ställning i Sverige blev föremål för en statlig utredning[43], vilken resulterade i 1937 års utlänningslag. Den nya utlänningslagen utgjorde själva grunden för den svenska flyktingpolitiken under andra världskriget.

Utlänningslagen från 1937 innebar bl.a. en utvidgning av definitionen politisk flykting. Till skillnad från tidigare kunde det svenska rättssamhället inte längre utvisa en person som flytt av politiska orsaker.[44] Politiska flyktingar i Sverige skulle sålunda beredas en trygg rättsställning. Omdömena om den nya utlänningslagen skiftade, men den flyktingvänliga opinionen var i stort sett positiv.

Den kategori flyktingar från Tyskland som kunde åtnjuta skydd enligt den nya utlänningslagen var människor som lämnade landet av ideologiska skäl, oftast politiskt oppositionella socialdemokrater. Det var också denna grupp, tillsammans med kommunisterna, som var naziregimens första målgrupp vid förföljelsen av icke önskvärda personer.

Men den främsta målgruppen för den nazistiska utrensningen var judarna. Dessa hade sökt sig till Sverige endast i ringa omfattning före 1938. De få som då kom till Sverige hade som regel sällan för avsikt att stanna, utan vistades här inom ramen för särskilda utbildningsprogram – oftast inom jordbruket – och hade i sikte att utvandra till dåvarande Palestina. Från 1938 ökade emellertid antalet judiska flyktingar till Sverige från Tyskland, Tjeckoslovakien och Österrike. När det gällde

---

[42] Wassersteins citat och Levines kommentar återfinns i Levine (1996), s. 96. Mer om Evian-konferensen finns i Henry Feingold, The Politics of Rescue, New York 1970.

[43] SOU 1936:53.

[44] Enligt tidigare praxis kunde endast personer som begått politiskt brott komma i åtnjutande av asyl. SOU 1972:84.

att avgöra om de judar som sökte en fristad här kunde betraktas som politiska flyktingar, sattes den nya utlänningslagen på prov.

UD, socialstyrelsen och utlänningsnämnden, vilka hade att bestämma vem som skulle få åtnjuta det svenska utlänningsskyddet enligt 1937 års lag, tolkade bestämmelserna negativt för de judiska flyktingarna. Med hänvisning till 1936 års sakkunniga, som utfört utredningsarbetet till den nya lagen, slog man således fast att judar inte var att betrakta som politiska flyktingar. De som flydde sitt land för att de "på grund av sin ras eller eljest inskränkts i sina försörjningsmöjligheter eller där känna vantrevnad"[45] hade ingen rätt till skydd i Sverige.[46]

Men även om judiska flyktingar inte med framgång kunde åberopa rättsligt skydd, kunde de i början av 1938 passera gränsen och stanna i Sverige i tre månader utan särskilt viseringstvång. Denna möjlighet utnyttjades av bl.a. österrikiska judar som kom att omfattas av tyska raslagar från mars 1938 samt judar i Sudetlandet från oktober 1938.

Den tilltagande strömmen av judar som lämnade Tyskland ansågs göra det nödvändigt att åstadkomma en effektivare kontroll av asylsökande från Mellaneuropa. Därför skärptes viseringskontrollen till Sverige. Genom Kungl. Maj:ts beslut den 29 april 1938 infördes ett temporärt viseringstvång för innehavare av österrikiska pass. På hösten 1938 infördes ytterligare en rad bestämmelser som kom att hindra judiska flyktingar från det nazistiska Tyskland, inbegripet även Österrike och Sudetlandet, att komma in i Sverige.

Den 9 september 1938 fick samtliga passkontroller samt svenska beskickningar och viseringsberättigade konsulat nya instruktioner, det s.k. gränsrekommendationssystemet, gällande visering av tyska medborgare. Systemet hade till syfte att bibehålla den goda relationen till sådana tyskar som inte omfattades av raslagarna dvs. s.k. ariska tyskar. Till dessa tyska medborgare skulle utfärdas särskilda gränsrekommendationer för att underlätta inresan till Sverige. Men systemet krävde att dessa resande tyskar särskildes från sådana tyskar man inte ville ha in i landet.

Som ett komplement till utlänningslagen skulle således särskilda åtgärder vidtagas för att skilja på önskvärda och icke-önskvärda resande från Tyskland. Till de icke-önskvärda hörde personer utan särskilt tillstånd att vistas i Sverige och sådana som lämnade Tyskland utan möjlighet att återvända dit. Till den senare kategorin räknades i första hand judiska flyktingar. Dessa skulle avvisas av svensk viseringsberättigad myndighet eller vid Sveriges gräns. Systemet med gräns-

[45] SOU 1936:53.

[46] SOU 1946:36.

rekommendationer utgjorde ett första steg mot ett särskilt viseringstvång för judiska flyktingar från Tyskland och med Tyskland införlivade länder.[47]

J-passet

UD hade i kontakterna med tyska myndigheter rörande viseringsfrågan uttryckt önskemål om en kategoriklyvning för att kunna skilja på önskvärda och icke-önskvärda inresande. Utrikesledningen klargjorde för tyskarna att det skulle bli nödvändigt att införa viseringstvång för alla tyska medborgare om inte de s.k. icke-önskvärda på något sätt kunde särskiljas från de andra. Även den schweiziska utrikesledningen uttryckte samma krav. Förslagen gick ut på att man på tysk sida införde ett avvikande utseende i sådana pass vilkas innehavare icke med säkerhet utan obehag kunde återvända till Tyskland.[48]

I ett jämförande perspektiv mellan Sverige och Schweiz kan det slås fast att båda nationerna ville undvika att införa viseringstvång gentemot Tyskland samtidigt som de ville förhindra judiska flyktingars inresa. I de båda ländernas kontakter med den nazistiska utrikesledningen förefaller det dock som om Schweiz låg steget före Sverige i sin ansträngning att begränsa judisk invandring.[49]

De schweiziska och svenska önskemålen om s.k. kategoriklyvning fick sitt svar den 5 oktober 1938. Enligt en tysk förordning (*Verordnung über Reisepässe von Juden*) som utfärdades detta datum skulle alla tyska judars pass märkas med ett rödfärgat J. Förordningen fick omedelbar verkan och kom att drabba alla judar som ville lämna Tyskland, även dem som sökte en fristad i andra länder än Schweiz och Sverige.

Det är angeläget att understryka att nazisterna vid denna tid bedrev en politik mot judarna som i första hand gick ut på att få dem att utvandra från Tyskland. Den fanns således inga formella hinder enligt tysk lagstiftning mot att judar lämnade landet. Först i oktober 1941 lagstiftade Tyskland om förbud mot utresa för judar.[50] Fram till detta datum var problemet för de förföljda inte att lämna Nazityskland utan att bli insläppta i något annat land.

---

[47] Lindberg, s. 123-138.

[48] Ibid, s. 139-140.

[49] Jean-Marc Kernen, "Historien om en bokstav", B-uppsats, Historiska institutionen, Stockholms universitet.

[50] "Förbud mot emigration av judar från Tyska riket", 23 oktober 1941, Dokument nr 68 i *Documents on the Holocaust*, Yad Vashem Studies, Jerusalem 1981.

Föreskrifterna i de cirkulär som utfärdades den 27 oktober 1938, från UD till viseringsmyndigheterna och från socialstyrelsen till passkontrollerna, bekräftar J-passet som ett svenskt urvalskriterium för vilka resande Sverige inte ville släppa in i landet. Statslösa judar var underkastade viseringstvång, även om viseringsfrihet förelåg för medborgare i det land det tidigare tillhört.[51] Det torde inte råda någon tvivel om att den svenska regeringens uppsåt därmed var att förhindra att judiska flyktingar skulle komma till Sverige.[52]

Registrering av ras

Ett annat sätt som svenska myndigheter använde för att särskilja judar från andra flyktingar var registrering av trostillhörighet och ras.

I den offentliga församlingsboken antecknades vid denna tid huruvida en församlingsbo var s.k. främmande trosbekännare. I förekommande fall noterades vilken trosbekännelse personen i fråga omfattade samt det aktuella samfundets namn.[53]

I Socialstyrelsens formulär för ansökan om uppehållstillstånd var en flykting tvungen att lämna uppgift om sin trostillhörighet. Med dessa formulär som källa upprättade sedan Socialstyrelsen från 1938 ett särskilt kortregister över alla flyktingar i Sverige:

> "I samband med upplaggandet av dossier för en flykting, som inkommit till riket, ha vederbörandes viktigaste personalia antecknats på ett särskilt kort...Då av flyktingens handlingar framgått, att han vore av judisk ras, har kortet...försetts med beteckningen 'm' på särskild plats. På samma sätt har korten för de flyktingar, vilka av utlänningskommissionen betecknats som politiska, försetts med bokstaven 'p', korten för svenskfödda med 's' och korten för krigsbarn med 'kb'. En kombination av flera av dessa egenskaper har markerats med exempelvis 'mp'. Därest uppgift om flyktingens judiska ras framkommit genom handlingar, som inkommit först senare under flyktingens vistelse i landet, ha korten i efterhand kompletterats med nämnda bokstavsbeteckning."[54]

---

[51] SOU 1946:36, s. 318.

[52] Levine (1996), s. 105-106.

[53] Se Gösta Lext, Studier i svensk kyrkobokföring 1600-1946, Göteborg 1984, s. 37 och 44, jfr även Gunnar Forkman, Kyrkobokföringen : Handledning för pastorsexpeditioner, Stockholm 1946, s. 21 f., 120 f. och 132 samt Rune Hedman och Jöran Wibling, De s.k. arierbevisen – löpande ärenden vid ett landsarkiv åren 1933-1944, Lund 1968.

[54] SOU 1946:36, s. 399.

Enligt Socialstyrelsen behövdes dessa uppgifter för att planera för eventuella hjälpåtgärder, bl.a. till de församlingar och organisationer som ansvarade för flyktingarnas uppehälle i landet. Uppgifterna skulle även tjäna det praktiska syftet att ligga till grund för Socialstyrelsens utlänningsstatistik. Denna statistik offentliggjordes genom publicering i "Sociala meddelanden". I augusti 1943 upphörde Socialstyrelsen att publicera uppgifter om flyktingars tros- och rastillhörighet. Men förfaringssättet bibehölls som en intern åtgärd.

Från 1938 antecknade även UD uppgifter om viseringssökandes tros- och rastillhörighet. Uppgifterna hämtades från ärende angående inresetillstånd och gränsrekommendation. Genom cirkulär den 25 november 1938 blev svenska viseringsmyndigheter utomlands instruerade att på särskilt frågeformulär infordra uppgifter om den viseringssökandes "folkras". Den 4 april 1939 tillställdes viseringsmyndigheterna ett nytt frågeformulär för ansökan om inresetillstånd enligt följande instruktion:

> "...i det nya frågeformuläret framgår, begäres uppgift endast angående sökandes trosbekännelse; däremot...icke någon fråga beträffande den folkras vederbörande tillhör. Utrikesdepartementet får emellertid anhålla, att viseringsmyndigheterna måtte, i den utsträckning det är möjligt, komplettera de av sökandena under ifrågavarande punkt å formuläret lämnade uppgifterna med anteckning även angående folkras. Att märka är dock härvid, att folkras behöver angivas allenast i fråga om kristna trosbekännare och konfessionslösa, som, såvitt kan utrönas, icke tillhöra den indoeuropeiska rasen".[55]

Det torde stå utom allt tvivel att den folkgrupp som avsågs var judar, dvs. även sådana judar som konverterat till kristendomen eller lämnat sin trostillhörighet.

I januari 1939 infördes en skyldighet att lämna allmän utlänningsanmälan i Sverige. Det officiella syftet var att "inventera utlänningsklientelet" i landet. På särskild blankett ålades varje enskild flykting att uppge en rad personliga uppgifter, däribland huruvida judiskt ursprung förelåg. Flyktingen fick redovisa om en eller båda föräldrarna var judar.

1945 års parlamentariska undersökningskommission, som hade i uppdrag att granska myndigheternas behandling av flyktingärenden, intog en defensiv hållning till registreringen av judar. I slutrapporten från den kommissionen står följande:

> "Undersökningskommissionen har icke iakttagit, att utlänningsmyndighetens interna åtgärd att vid antecknande av flyktingarnas

[55] Ibid., s. 400.

> personalia å särskilda kort...särskilt utmärka vissa kategorier av flyktingar med förenämnda bokstavsbeteckningar fått någon betydelse vid behandlingen av härvarande utlänningar." [56]

Enligt undersökningskommissionen fick registreringen inga konsekvenser för de judiska flyktingarna i Sverige. I ett efterhandsperspektiv kan emellertid både själva registreringen och undersökningskommissionens slutsatser sättas i fråga. Var myndigheterna alls medvetna om vilka särskilda risker de utsatte de judiska flyktingarna i Sverige för genom registreringen? Om nazisterna hade tagit makten i Sverige, så hade registeruppgifterna utan tvekan gjort det lättare för dem att förfölja judarna här.

Privat flyktinghjälp

Den restriktiva flyktingpolitiken återspeglades även i tillämpningen av bestämmelserna om uppehållstillstånd. Som regel beviljades uppehållstillstånd endast för nära släktingar till svenska medborgare eller för transmigranter, dvs. sådana som endast skulle vistas här i tillfällig avvaktan på avresa till annat land. I allmänhet krävdes vidare för att tillstånd skulle beviljas att garantier förelåg för flyktingarnas försörjning under vistelsen här. Privata flyktingkommittéer och enskilda personer fick gå i godo för att flyktingarna inte skulle ligga staten till last. Judiska flyktingars uppehälle kom framför allt att bekostas av de judiska församlingarna i Sverige.

Dessa regler bestämde villkoren också för andra flyktingar. De socialdemokratiska flyktingarnas uppehälle garanterades av Arbetarrörelsens flyktinghjälp medan kristna flyktingars resa till och vistelse i Sverige bekostades av Svenska kyrkans flyktinghjälp. Andra kategorier flyktingar fick privat ekonomiskt stöd av likasinnade i andra svenska organisationer, som t.ex. Kommittén för de landsflyktiga intellektuella.

I februari 1939 beslutade regeringen för första gången om ett statligt bidrag till flyktinghjälpen. Även under krigsåren finansierades flyktinghjälpen till övervägade del av insamlade medel från privat håll samt församlingsavgifter från svenska judar.

Antalet judiska flyktingar

Hur många europeiska judar som ansökte om att få komma till Sverige är fortfarande oklart. På hösten 1938 uppgick antalet viseringsökande

[56] Ibid.

på det svenska konsulatet i Wien till mellan trettio och sextio personer dagligen.[57] Det torde ha varit minst lika många ansökningar på svenska beskickningar och viseringsberättigade konsulat i Tyskland och Tjeckoslovakien. Antalet behandlade ansöknings- och inreseärenden på utlänningsmyndigheterna i Sverige uppgick till omkring 26 000 under 1938.[58] Besluten – det stora flertalet avslag – behövde inte motiveras.

Men hur många flyktingar fanns det då i Sverige? Även dessa siffror är osäkra.[59] I november 1938 meddelade Socialstyrelsen att antalet flyktingar i landet uppgick till lägst 1 800 och högst 2 300 personer. Merparten av dessa var judar. Fram till krigsutbrottet i september 1939 hade ytterligare cirka 2 000 flyktingar beviljats uppehållstillstånd. Även dessa var i stor utsträckning judiska flyktingar.

Mellan 1933 och 1939 hade endast omkring 4 000 flyktingar beviljats tillstånd att komma till Sverige. Men fortfarande är det ovisst hur många av dessa som var judar. I förhållande till antalet ärenden om visering till Sverige var 4 000 flyktingar en mycket ringa del. I relation till antalet förföljda judar i behov av en fristad var det också bara en tunn rännil.

Efter krigsutbrottet

Redan från våren 1939 är det uppenbart att det politiska intresset för problematiken med de tyska flyktingarna började avta. Ett förslag om en utredning angående ny utlänningslag accepterades visserligen av regeringen i juni 1939 men arbetet avbröts till följd av de förhållanden som uppstod genom krigsutbrottet. Således kom 1937 års utlänningslag att gälla under hela krigsperioden.

Krigsutbrottet i september 1939 medförde dock en skärpning av hela utlänningskontrollen. Genom ändringar i tillsynskungörelsen infördes från och med den 5 september 1939 viseringstvång för samtliga utlänningar utom nordiska medborgare. Pass- och viseringstvång även för nordiska medborgare infördes sedan under våren 1940. Den ökade utlänningskontrollen syftade till att försvåra inresor till Sverige. Tyska flyktingar i grannländerna fick därmed svårare att komma över gränsen till Sverige. Den stränga utlänningskontrollen tillämpades emellertid successivt allt mindre i förhållande till Norge och Danmark ju längre ockupationen av dessa länder pågick.

---

[57] Lindberg, s. 128.

[58] Siffran avser alla möjliga ansökningar, även sådana som avsåg beträdande av förbjudna områden av utlänningar i Sverige. SOU 1946:36, s. 33.

[59] Lindberg, s. 217-218, jfr Levine, s. 103.

Från april 1940 och fram till krigsslutet i maj 1945 beviljades uppehållstillstånd i Sverige för omkring 50 000 norrmän och danskar, bland dem var cirka 800 norska judar och 7 000 danska judar. I sammanhanget skall också nämnas de omkring 70 000 barnflyktingar från Finland som i flera omgångar och kontingenter kom till Sverige. Dessa flyktingar hade ingen, eller mycket liten, möjlighet att föra med sig sina ägodelar till Sverige.

Under hösten 1941 ökade antalet judiska ansökningar om inrese- och uppehållstillstånd i Sverige väsentligt. UD tog under denna period vissa dagar emot 40-50 viseringsansökningar om dagen. En stor andel beviljades.[60]

Judiska flyktingar som utsatts för rasförföljelser kunde nu beviljas tillstånd utan hänsyn till tidigare krav på politiska orsaker. De flesta beviljade inresetillstånd för judar i nazistkontrollerade områden kunde dock inte utnyttjas eftersom, som tidigare nämnts, tyska myndigheter sedan oktober 1941 vägrade judar utresetillstånd.

Från slutet av 1942 var principen att alla flyktingar som sökte en fristad i Sverige skulle tas emot. Problemet för många judar och andra förföljda i de tyskdominerade länderna var emellertid att komma ut från de länder där de befann sig. Ytterst få flyktingar från kontinenten kunde därför utnyttja förändringen i den svenska politiken.

I februari 1942 diskuterade regeringen en begäran från Danmark om att Sverige, på grund av farhågor för tyska åtgärder, skulle ta emot några hundra judar från Danmark, huvudsakligen jordbruksarbetare och intellektuella. Högerledaren och ecklesiastikministern Gösta Bagge gjorde utförliga noteringar i anslutning till regeringens sammanträden under krigsåren. Efter den nämnda diskussionen antecknade han att UD inför sammanträdet hade inhämtat synpunkter från judiska församlingen och Socialstyrelsen. Judiska församlingen hade ansett att det inte var tillrådligt att ta in mer än 20-30 personer och Socialstyrelsen hade förordat ett 20-tal. Efter att olika uppfattningar kommit till uttryck stannade regeringen för samma uppfattning.[61]

Ett år senare, i februari 1943, var det aktuellt för regeringen att ta ställning till om drygt 150 judiska flyktingar, som kommit till Finland under krigsåren, skulle kunna beredas plats i Sverige. Finland hade tidigare övervägt att utvisa flyktingarna, varvid den svenska legationen där hade varnat för en sådan åtgärd. Sedan den svenske ministern i Helsingfors hade rapporterat att faran var över ansåg sig regeringen, enligt vad Bagge antecknade, inte böra göra något annat än att vara

[60] Ibid. s. 322.

[61] Alf W. Johansson, Uppgifter i Bagges dagbok (RA) om judiska flyktingar och naziguld (kommissionens dnr 34/98), se även Levine (1996), kap. 11.

beredda att hjälpa om situationen mot förmodan skulle förvärras. Frågan blev aktuell igen i maj 1943 då Finland hemställde om inresetillstånd för 14 av judarna. Regeringen biföll denna begäran, men i diskussionen inför beslutet framhölls det som väsentligt att det inte var fråga om ett större antal.[62]

Den 2 oktober 1943 återkom frågan om de danska judarna i Bagges anteckningar. Han noterade då att utrikesministern Christian Günther hade låtit den svenske ministern i Berlin, Arvid Richert, framföra där att den svenska regeringen var villig att ta emot de danska judarna. Bagge, som fått veta detta i efterhand vid en regeringslunch, hade inget att invända i sak men var missnöjd med att ordern till Berlin inte hade föregåtts av någon diskussion inom regeringen.[63]

Liberaliseringen av flyktingpolitiken medförde en betydande ökning av antalet flyktingar i landet. Mot slutet av kriget kom närmare 35 000 balter till Sverige. På våren 1945 överfördes till Sverige genom Röda korset omkring 21 000 överlevande av skilda nationaliteter från koncentrationslägren i Tyskland. Hur många bland dem som var judar är osäkert men troligtvis ligger siffran på mellan 3 500 och 7 000 personer.[64] Strax efter kriget överfördes ytterligare några tusen judiska överlevande från koncentrationslägren till Sverige.

Från 1933 till krigsslutet fick sammanlagt omkring 20 000 judiska flyktingar komma till Sverige, de utgjorde cirka 10 procent av det totala antalet utlänningar i landet vid denna tid.

Den svenska flyktingpolitiken blev föremål för en större diskussion i riksdagen i början av 1945. Därvid angreps bl.a. socialministern Gustav Möller för den restriktiva flyktingpolitiken. I sitt svar förklarade han att "den svenska regeringen, då det gäller att släppa in judar i landet var minst lika generös som den mosaiska församlingen i Sverige".[65] År 1945 tillsatte regeringen, som tidigare nämnts, en undersökningskommission under ledning av f.d. utrikesministern Rickard Sandler med uppdrag att behandla den svenska säkerhetstjänsten och handläggningen av flyktingärenden under krigsåren. Den s.k. Sandlerkommissionen framförde visserligen en viss kritik mot myndigheternas

---

[62] Ibid.

[63] Ibid.

[64] Steven Koblik, No Truck with Himmler : The Politics of Rescue and the Swedish Red Cross Mission March-May 1945, i Scandia 1985:1-2.

[65] Inga Gottfarb, Den livsfarliga glömskan, Höganäs 1996, s. 91. Med församlingen avsågs då församlingen i Stockholm, som var den enda regeringen upprätthöll kontakt med.

behandling av flyktingar, men gjorde inga försök att analysera flyktingpolitiken i stort.[66]

Ännu i dag har ingen svensk historiker granskat den svenska flyktingpolitiken i sin helhet. Tydligt är emellertid att motiven skiftade, eftersom den svenska flyktingpolitiken så genomgripande ändrade karaktär, från en ytterst restriktiv hållning i början av nazitiden till en betydligt mer liberal i slutet av krigsåren.

Historikern Hans Lindberg, som granskat flyktingpolitiken under åren 1936-41, anger flera skäl till Sveriges restriktiva hållning under dessa år. Han hävdar att läget på den svenska arbetsmarknaden var ett motiv till att neka uppehållstillstånd för judar som var verksamma inom vissa arbetsområden. Ett annat motiv var, enligt Lindberg, de främlingsfientliga och antisemitiska protesterna mot judisk invandring som bl.a. kom till uttryck 1938-39 i offentliga demonstrationer. Lindberg slår fast att regeringens farhågor för uppkomsten av en främlingsnegativ opinion hade större inflytande på politikens utformning än t.ex. arbetsmarknadskälen.[67]

Steven Koblik framhåller att också andra aktörer i det svenska samhället inverkade på hur Sverige agerade i förhållande till judarnas belägenhet i Nazityskland. Koblik pekar på den allmänna och utbredda passivitet som kännetecknade flera i sammanhanget inflytelserika institutioner som t.ex. Svenska kyrkan och Judiska församlingen.[68]

Ingrid Lomfors hävdar att den svenska allmänhetens brist på beredvillighet att bistå just de judiska flyktingarna i Sverige hade betydelse för antalet beviljade inresetillstånd.[69]

Paul A. Levine anger ytterligare ett motiv till den svenska restriktiva hållningen i den judiska flyktingfrågan, nämligen förekomsten av antisemitism i den svenska utrikesledningen.[70] I sin avhandling diskuterar han också frågan om varför den svenska flyktingpolitiken ändrade inriktning i förhållande till judarna. Vidare ger han ett internationellt perspektiv på den svenska flyktingpolitiken och dess konsekvenser för de förföljda judarna i Nazityskland och i de tyskdominerade länderna.

---

[66] SOU 1946:35.

[67] Lindberg, s. 117.

[68] Koblik (1987).

[69] Lomfors (1996).

[70] Levine (1996).

Flyktingpolitikens betydelse för de förhållanden kommissionen utrett

Fram till hösten 1938 kunde judar från nazidominerade områden få visum för besök i Sverige. De hade då möjlighet att exempelvis öppna bankkonton här eller lämna värdefull egendom för förvar hos svenska bekanta. Det är sannolikt att så skedde i vissa fall, även om nazisternas ekonomiska förföljelser mot judarna då ännu inte hade nått sin kulmen. Även om ägaren till sådan egendom sedan dog i Förintelsen, kan egendomen i fråga ha kommit att stanna i Sverige.

Från hösten 1938 innebar den svenska flyktingpolitiken, med gränsrekommendationer och J-pass, att förföljda judar hindrades från att ta sig in i Sverige. Detta betydde i sin tur att det blev mycket svårare för judarna att själva föra sin egendom till Sverige för säkert förvar. Viss möjlighet kunde ännu finnas för judar i Danmark och Norge, åtminstone fram till våren 1940 då viseringstvång infördes även för nordiska medborgare. Ju längre ockupationen av dessa länder pågick desto mindre sträng blev tillämpningen av den restriktiva regleringen i förhållande till personer som kom därifrån. I relation till flyktingar från kontinenten tillämpades emellertid en sträng politik ända in på hösten 1941. När politiken sedan svängde var vägen ändå stängd genom det nazityska utreseförbud som då införts. Under den tid i slutet av 1930-talet då ariseringen och de ekonomiska förföljelserna i övrigt pågick som värst innebar den svenska flyktingpolitiken således ett hinder för drabbade judar som annars hade haft möjlighet att föra egendom till Sverige.

För de tyskar, som inte var judar, innebar den svenska flyktingpolitiken inte motsvarande hinder för inresa. Åtminstone sedan gränsrekommendationssystemet hade tagit form kunde de i princip fritt röra sig över gränsen. De hade därmed också praktisk möjlighet att föra hit tillgångar av olika slag. Tyskar som kom över judisk egendom i samband med arisering och andra förföljelser kunde tänkas föra även den till Sverige.

2.4.2 Neutralitetspolitiken

I kommissionens arbete med att klargöra vad som hänt med egendom av judiskt ursprung som förts till Sverige före och under andra världskriget har det visat sig nödvändigt att överväga vilka följder neutralitetspolitiken kan ha haft. Av den anledningen har kommissionen valt att här göra en kortfattad beskrivning av hur den svenska neutralitetspolitiken tillkom och vad begreppet innebar.

Avsnittet avslutas med ett resonemang om vilken direkt betydelse den valda politiken kan ha haft för de händelser kommissionens utredning avser samt med en kortfattad redovisning av två olika "tankeskolor" i de senaste årens debatt om neutralitetspolitiken.

Meningen med redogörelsen är alltså inte att försvara den politik som fördes eller att på annat sätt anlägga synpunkter på den. Det finns säkert skäl att från moraliska utgångspunkter och med dagens kunnande som bakgrund reflektera över lämpligheten av de vägval som Sveriges politiker gjorde när de först bestämde sig för och sedan sökte följa neutralitetens linje, men dessa i och för sig angelägna frågor har det inte ålagts kommissionen att utreda. En annan sak är att om ett samband kan konstateras mellan den förda politiken och hanteringen av sådan egendom som kommissionens uppdrag avser, har kommissionen naturligtvis ansett det angeläget att klargöra det förhållandet. Mot den bakgrunden har detta avsnitt tillkommit.

Bakgrunden till den svenska neutralitetspolitiken

När risken för ett stormaktskrig i Europa ryckte närmare under åren 1938 och 1939 förberedde den svenska utrikesledningen en svensk neutralitetspolitik. Detta gjordes utifrån följande fem utgångspunkter.

1 Under tiden 1920-35 hade Sverige icke betecknat sig som en neutral stat. Till följd av sitt medlemskap i Nationernas Förbund (NF) var Sverige då förpliktat att solidariskt delta i ekonomiska sanktioner mot en angripare och att överväga deltagande i militära sanktioner. Efter det ofullständiga och misslyckade sanktionsexperimentet som under Storbritanniens och Frankrikes ledning vidtogs mot det fascistiska Italien i samband dess angrepp på Abessinien 1935-36 förklarade sig Sverige emellertid obundet av dessa förpliktelser och började, liksom de nordiska grannländerna, åter att tala om sin neutralitetspolitik.

2 Det nordiska samarbetet ansågs viktigt och kunde motivera avsteg från en annars "odifferentierad" neutralitet. Dåvarande utrikesministern Rickard Sandler betonade i flera anföranden under åren 1937-39 vikten av samarbete mellan de nordiska länderna även på det utrikes- och försvarspolitiska området. Han underströk att den svenska neutraliteten ingick i en vidare "nordisk neutralitet". Exakt vad denna andra utgångspunkt för den svenska politiken skulle innebära uttalades inte, men planering skedde för olika former av samverkan i kris eller krig, framför allt med Finland. Syftet var att

öka de nordiska ländernas utsikter att stå utanför ett kommande stormaktskrig. Planerna inkluderade åtgärder som kunde sträcka sig utöver vad som skulle vara tillåtet enligt folkrätten för en neutral stat.

3 En tredje utgångspunkt för 1938-39 års överväganden var femte och trettonde Haag-konventionerna från 1907, som reglerade neutrala staters rättigheter och skyldigheter vid lant- respektive sjökrig. Det centrala i Haagkonventionernas bestämmelser var att de krigförande förpliktade sig att icke utnyttja den neutrales territorium för militära syften, medan den neutrala staten på sin sida förpliktade sig att söka avvisa alla eventuella försök från de krigförande att göra just detta.

4 Att det saknades motsvarande regelverk när det gällde flera andra sidor av en neutral stats hållning blev den fjärde utgångspunkten när neutralitetspolitiken i Sverige formades. Pressens och den allmänna opinionens hållning berördes över huvud taget inte i några folkrättsliga överenskommelser. Enligt svensk uppfattning var varje slags "andlig" eller ideologisk neutralitet främmande för folkrätten. Möjligheten för ledande politiker i ansvarig ställning att göra uttalanden med kritik mot krigförande makt ansågs däremot i viss mån begränsad genom kravet på opartiskhet.

5 En femte utgångspunkt – kanske den viktigaste från synpunkten av kommissionens uppdrag – var rättsläget i fråga om den neutrala statens ekonomiska och handelspolitiska förbindelser. Dessa relationer var till väsentliga delar inte reglerade i några internationella överenskommelser. Flertalet rättslärda ansåg att en neutral stat var fri att utforma sin handelspolitik efter sina egna behov. Staten var oförhindrad att reglera utrikeshandeln i det syftet, och något krav på ekonomisk neutralitet kunde inte uppställas. Medan staten alltså kunde dra upp ramarna för utrikeshandeln, var de transaktioner som företagen och medborgarna sedan genomförde en sak som den neutrala staten inte kunde göras ansvarig för.

Ett undantag från denna femte utgångspunkt fanns i fråga om krigsmateriel. Där stadgade trettonde Haag-konventionen förbud för den neutrala staten att exportera sådan materiel till krigförande stat. Enskilda företag och medborgare var däremot fria att göra det. Om staten valde att förbjuda även privat krigsmaterielexport, var den förpliktad att låta förbudet gälla gentemot alla krigförande.

I övrigt utgick folkrätten alltså från grundsatsen om handelns frihet även under krig. Denna frihet från regler balanserades av de

krigförandes rättigheter att begränsa de neutralas handel genom att etablera blockad mot fienden och beslagta s.k. krigskontraband. Under första världskriget hade det visat sig att de krigförande utvidgade dessa rättigheter. De neutrala staterna tvingades i det läget ingå handelsavtal för att tillförsäkra sig särskilt viktiga importvaror, och de måste då också acceptera inskränkningar i sin handel med avtalspartens fiende. För att bemöta kraven från de krigförande på att skära ned handeln med motsidan hävdade de neutrala staterna då *rätten* att åtminstone upprätthålla handeln i normal fredstida omfattning ("le courant normal"). Utan att bli gällande folkrätt vann den principen ganska allmän acceptans. Risk fanns dock att krigförande stater, när det passade dem, motsatt skulle hävda en *skyldighet* för ett neutralt land att avväga export eller import efter denna princip.

Flertalet folkrättslärda ansåg att kravet i neutralitetsrätten på opartiskhet bara gällde i fråga om utrikeshandel om en neutral stat införde vissa i trettonde Haag-konventionen särskilt angivna förbud, framför allt beträffande medborgarnas export av krigsmateriel. I övrigt ansågs något krav inte kunna ställas på att de krigförande skulle ha samma fördelar eller nackdelar. Avgörande för en neutral stats åtgärder måste vara de egna behoven. Det ansågs icke tillåtet att visa partiskhet genom att införa inskränkningar i handeln som inte förestavades av egna behov utan av önskan att skada en av de krigförande parterna.

Neutralitetens amoraliska karaktär

Ovan har en bakgrund till den svenska neutralitetspolitiken redovisats. I det följande skall något sägas om vilken innebörd denna politik kom att få. Framställningen koncentreras till de områden som har samband med kommissionens uppdrag, dvs. främst handeln men också moraliska överväganden och opartiskhet. Kommissionen finner det naturligt att starta beskrivningen med att försöka redovisa utrymmet för moraliska överväganden inom neutralitetspolitiken.

Det måste då konstateras att några moraliska hänsynstaganden knappast är möjliga för en neutral stat vad gäller dess relationer till de krigförande makterna i de avseenden som regleras av neutralitetsrätten. I denna mening är neutraliteten i princip amoralisk. Detta innebär att den är inriktad enbart på att göra det möjligt för den egna staten att undvika krig. En annan sak är att effekterna av den neutrala statens förpliktelser att följa neutralitetsrätten kan ge följder som måste uppfattas som omoraliska.

Perspektivet kan dock bli ett annat för dem som intar en pacifistisk hållning och anser att fredens bevarande till varje pris är det främsta värdet. För dem kan ett enskilt lands strävan att undgå krig för egen del vara ett uttryck för den högsta moral. Om neutraliteten bäst gynnar det syftet, kan den alltså te sig överlägsen varje annan politik från moralisk synpunkt.

Vidare bör beaktas att flertalet svenskar vid den aktuella tiden fäste stor vikt vid de humanitära insatser som landets neutrala ställning möjliggjorde och den positiva betydelse för våra nordiska grannländer som Sveriges ställning utanför kriget hade. I det avseendet hade alltså neutraliteten en klar moralisk dimension för de flesta svenskar. Sedan är det en annan sak att meningarna kunde vara delade om huruvida detta slags insatser var tillräckliga för att uppväga den amoraliska karaktären hos neutralitetspolitiken mot de krigförande.

Folkrätten tillät inte en neutral stat att göra någon skillnad i hållningen till olika stater beroende på deras ansvar för kriget eller deras regimer. Sverige hade två totalitära och aggressiva stormakter i sitt närområde, men detta hot mot Sverige och alla självständiga demokratiska stater i Europa ändrade inte någonting i folkrättens krav på den neutrale att tillämpa regelverket lika mot de krigförande. Den moderna neutralitetsrätten hade utvecklats under ett skede på 1800-talets slut och 1900-talets början när stormakternas regimer kunde vara auktoritära men aldrig totalitära. Krig fördes på den tiden mellan stater och regimer som tedde sig något så när "jämlika" för en upplyst internationell opinion och ett land som Sverige.

Nationernas Förbund byggde på den motsatta tanken, nämligen att ett angreppskrig skulle mötas med gemensamma sanktioner mot angriparen. Sverige hade under tiden 1920-35 i princip övergivit neutraliteten och anslutit sig till den kollektiva säkerhetens och den internationella solidaritetens grundsatser.

Återgången till neutraliteten 1936-39 innebar för Sveriges del en återgång till en amoralisk hållning i stormaktskonflikter, i de avseenden som reglerades av neutralitetsrätten. Detta vägval skedde i stor enighet. Något alternativ i form av en allians av västliga demokratier fanns för övrigt inte. Västmakterna bedrev in i det sista appeasement-politik mot Hitler, och när världskriget utbröt visade de sig ur stånd att hjälpa de mindre stater som drogs in i kriget på deras sida.

Det enda undantaget från den svenska amoraliska huvudlinjen gällde de nordiska grannarna. Från svensk sida hävdades redan före kriget att vad som hände dem berörde oss på ett särskilt sätt och att det inte var givet att Sverige skulle ställa sig neutralt vid konflikt mellan dem och tredje makt. Efter Sovjetunionens angrepp på Finland den 30 november 1939 utfärdade Sverige inte någon neutralitetsförklaring

utan intog hållning som "icke krigförande" under vinterkriget 1939-40. Därmed fick Sverige frihet att ge Finland ett omfattande stöd, främst med statliga krediter och leveranser av krigsmaterial från kronans förråd. När däremot Tyskland angrep Norge och Danmark den 9 april 1940, kom en liknande understödspolitik från Sveriges sida inte i fråga. Tyskland, som hade långt större militär kapacitet att omedelbart angripa Sverige än vad Sovjet haft, gjorde klart att man icke skulle tolerera en sådan hållning. Kriget i Norge blev för övrigt omgående en del av stormaktskriget, och Sverige förklarade sig ämna fasthålla vid sin neutralitet under kriget i Norge. Sedan stridshandlingarna i Norge avslutats i juni 1940, gav Sverige i stället Tyskland en favör genom att bevilja tillstånd till permittenttrafiken till och från Norge 1940-43.[71]

De politiskt ansvariga var medvetna om det problematiska i att Sverige skulle vara neutralt i ett krig där den ena sidans seger var en förutsättning för den egna framtida friheten. Men man valde det "småstatsrealistiska"[72] perspektivet: Sveriges intresse att undvika krig sattes i förgrunden och den större uppgiften att besegra Nazityskland ansågs ankomma på de stormakter som haft ansvaret för 1920- och 1930-talens misslyckade politik mot Tyskland.

Neutraliteten och den därmed följande amoralen blev det naturliga valet även för de mest övertygade antinazisterna bland ledande politiker. Efter kriget skrev dåvarande finansministern Ernst Wigforss i tredje delen av sina Minnen att man under krigsåren "knappast känt något behov av annan motivering för vår neutralitet än vårt eget intresse av att undgå krigets förödelse". Och han tillade: "När det någon gång hördes ett ord om kamp mot nazismen som en plikt mot demokratin, blev det vanliga och naturliga svaret att den plikten fyllde vi genom att försvara vårt eget land och att där – så gott det nu gick – hålla de demokratiska friheterna oförkränkta."[73]

När valet en gång träffats, visade det sig svårt att undgå att det blev bestämmande för svenska attityder och reaktioner även på en rad områden som inte var reglerade i neutralitetsrätten.

En orsak till detta var begreppet opartiskhet. Det återkom ofta i definitionerna av den folkrättsliga neutraliteten. Men en sådan allmän formulering hade sina risker. Den kunde utnyttjas av de krigförande när det passade deras syften att kräva jämlik behandling av den neutrale på

[71] De svenska favörer åt de allierade som också förekom senare under kriget finner kommissionen ingen anledning att gå in på i detta sammanhang.

[72] Termen "småstatsrealistiska" används av Alf W. Johansson i hans rapport till kommissionen med rubriken "Regeringen och opinionen under andra världskriget" (kommissionens dnr 34/98).

[73] Ernst Wigforss, Minnen III, Stockholm 1954, s. 438 f.

det ena eller andra området som inte omfattades av neutralitetsrätten. Den kunde också vilseleda den egna opinionen, eftersom den lätt ledde tankarna till att neutral borde uppfattas som likställande och likabehandlande över hela fältet.

De neutrala staternas egna folkrättsexperter var som regel angelägna att understryka, att alla suveränitetsinskränkningar måste tolkas restriktivt och att den neutrala staten bara kunde avkrävas opartiskhet där den var uttryckligen föreskriven i folkrätten. Omvänt var det naturligt för stater med totalitära regimer av nazistisk eller kommunistisk färg att låta sina folkrättsexperter hålla öppet för en mer vidsträckt tolkning.

Ett exempel på en sådan vidsträckt tolkning var Nazitysklands önskan om att den svenska pressen skulle inta en opartisk hållning, ett förhållande som kommer att beröras ytterligare i avsnitt 2.4.4.

Egna handelsintressen

Ovan redovisades hur den svenska regeringen uppfattade rättsläget i fråga om neutrala staters ekonomiska och handelspolitiska förbindelser.

I fråga om handelspolitiken stannade den svenska regeringen under åren 1938 och 1939, när neutralitetspolitiken förbereddes, alltså för en folkrättstolkning som skulle ge Sverige stor frihet att tillgodose sina egna intressen. UD:s folkrättssakkunnige Östen Undén, som också var ordförande i riksdagens utrikesutskott, skrev i en promemoria under den tjeckiska krisen på sensommaren 1938:

> "Liksom de krigförande staterna vid regleringen av sin egen handel med de neutrala staterna följa endast sina egna intressen, bör en neutral stat göra detsamma. Det finns ingen som helst anledning att uppställa såsom uttryck för ett slags internationell moral, bindande för de neutrala, att upprätthålla den balans i utrikeshandeln, som var rådande under fredstid. (...) En helt annan sak är, att en neutral stat kan bli nödgad, av hänsyn till de krigförandes pressning eller för vinnande av nödvändiga kompensationsvaror, att upprätthålla en viss proportion vid regleringen av utrikeshandeln. Men det är också möjligt, att den neutrala staten på grund av läget under krigstid finner det mera förenligt med sina intressen att helt omlägga sin utrikeshandel."[74]

På våren 1939 sökte Tyskland få en utfästelse om fortsatta svenska järnmalmsleveranser i händelse av krig. I en not i april 1939 avvisade den svenska regeringen tanken, men förklarade samtidigt att det skulle ligga i Sveriges helt uppenbara intresse att upprätthålla sina handelsförbindelser åt alla håll under ett stormaktskrig.

---

[74] Citerat i Hägglöf (1958), s. 18 f.

> "Omfattningen av dessa förbindelser måste främst bliva beroende av Sveriges egna folkförsörjningsbehov och kan icke vara oberoende av det läge, som skapas genom de krigförandes åtgärder. (...) Rent svenska intressen bliva sålunda avgörande för Sveriges handelspolitik under ett krig, däribland givetvis intresset att icke äventyra neutralitetens upprätthållande. Det restriktionssystem beträffande utrikeshandeln, som därvid bli nödvändigt, skall i det eventuella krisläge, varom är fråga, icke ensidigt rikta sig mot någon stat, som respekterar Sveriges neutralitet och oberoende."[75]

Möjligheten att tillgodose svenska folkets försörjning blev alltså den ledstjärna som tydligt styrde regeringen när handelspolitiken utformades.

Neutralitetspolitikens betydelse för de förhållanden kommissionen utrett

Vad har då framkommit om den förda neutralitetspolitikens betydelse för de omständigheter kommissionen har haft att utreda?

Först måste det konstateras att neutralitetsrättens omfattning är och var mycket begränsad på detta område. Det fanns exempelvis inget direkt förbud mot att en neutral stat tog emot guld som en krigförande stat hade tillägnat sig från centralbanker i ockuperade länder eller från förföljda personer. Inte heller fanns det något i neutralitetsrätten som förbjöd enskilda personer eller företag i det neutrala landet att utnyttja ett beträngt läge för en viss grupp människor i det krigförande landet till att lägga sig till med deras egendom. Vidare hade, som framgått ovan, den svenska regeringen med stöd av sina folkrättsexperter intagit ståndpunkten att neutralitetsrätten inte hindrade Sverige från att inom ramen för sin egen neutralitetspolitik anpassa utrikeshandeln efter folkhushållets behov. Detta betydde i sin tur att Sverige utan att bryta mot folkrätten ansåg sig kunna utvidga handeln med Tyskland i all den utsträckning som krävdes för att kunna hålla i gång folkförsörjning, näringsliv och försvarsmakt, sedan Skagerrak spärrats i april 1940 genom ockupationen av Norge och Danmark och möjligheten att nå andra marknader skurits av.

En annan sak är att neutralitetspolitiken, dvs. strävan att undgå krigsdeltagande och vidmakthålla drägliga relationer till Tyskland, givetvis påverkade hanteringen av flera av dessa frågor. Ofta kunde det

---

[75] Ibid. s. 29 f. Denna uppfattning redovisades också offentligen, t.ex. i Undéns anföranden på Göteborgs högskola i mars 1939, utgivna under titeln Neutralitet och folkrätt.

dock råda delade meningar om huruvida en viss åtgärd eller hållning var nödvändig, eller ens av större betydelse, för att undvika krig. Kritikerna misstänkte att andra motiv var lika viktiga för dem som förordade åtgärden i fråga och att det bara var av taktiska skäl som man åberopade fredsargument. Även vid en efterhandsbedömning kan det vara svårt att nå säker kunskap i dessa frågor.

Neutralitetspolitiken i ett efterhandsperspektiv

Som redan nämnts har kommissionen inte ålagts att göra någon värdering av det vägval som Sverige gjorde när det bestämde sig för att stå neutralt i världskriget. Inte heller har kommissionen i uppdrag att bedöma det sätt på vilket Sverige i praktiken försökte följa denna linje under krigets gång. I detta avsnitt har kommissionen sökt beskriva förhållandena så som de tedde sig för samtiden, inte för en eftervärld som har annan information och andra utgångspunkter. Kommissionen har dock ansett det vara lämpligt att avslutningsvis skifta tidsperspektiv och i all korthet påminna om ett par drag i den allmänna debatten om krigsårens politik så som denna debatt förts under efterkrigstidens decennier.

Länge var meningsbrytningarna efter kriget om Sveriges politik 1939-45 koncentrerade till de avvikelser från de folkrättsliga neutralitetsreglerna som Sverige gjort 1940-43 till Nazitysklands förmån (permittenttrafiken, Division Engelbrecht m.m.). För de flesta svenskar som upplevt krigsåren och de första efterkrigsdecennierna framstår detta säkert även i dag som huvudsaken.

Under de senaste åren har dock en annan fråga, som gäller krigets senare skede, fått ett allt större utrymme. Tanken har framförts att Sverige borde ha trappat ned och så småningom avbrutit handeln med Tyskland på politiskt-moraliska grunder efter Tysklands nederlag vid Stalingrad i februari 1943, exempelvis för att förkorta kriget eller protestera mot judeförföljelserna. Redan under kriget utövade de allierade, ledda av amerikanarna, i ökad utsträckning påtryckningar på Sverige i denna riktning.Ingenting tyder dock på att tanken på ett fullt avbrott över huvud taget fördes på tal i regeringen eller riksdagen. Nyligen har tanken lagts fram utomlands med särskild tyngd av USA:s biträdande utrikesminister Stuart Eizenstat i hans första rapport i maj 1997 om Nazitysklands guldhandel m.m.[76]

[76] I Stuart Eizenstats förord till rapporten i maj 1997 sägs att det fram till Stalingrad i början av 1943 fanns "a legitimate fear of German invasion" bland de neutrala. Men fastän det tyska hotet därefter kraftigt minskade, ignorerade de

Med en viss förenkling kan man urskilja två olika "tankeskolor" i diskussionen i Sverige om denna tes, så som meningarna brutits i den offentliga debatten och bland kommissionens ledamöter och sakkunniga.

Enligt den första tankeskolan försvann varje trovärdigt invasionshot mot Sverige efter Stalingrad och de allierade landstigningarna i Nordafrika 1942-43. Samtidigt gjorde de allierade allt starkare påtryckningar för att Sverige skulle minska och småningom upphöra med all handel med Tyskland. Men av flera skäl, som hade att göra med folkförsörjningen och neutraliteten, fortsatte Sverige med en massiv försäljning av järnmalm och kullager till Tyskland, vars krigsproduktion i själva verket nådde sin kulmen under år 1944. Den svenska exporten var en direkt hjälp till Tysklands förmåga att föra krig. Den gavs trots att regeringen vid denna tid kände väl till vilka hänsynslösa metoder som tyskarna använde för att vidmakthålla sin kontroll över de ockuperade länderna och dessutom med säkerhet visste att Nazityskland mördade oskyldiga judar i snabbt ökad takt.

Den svenska exporten må ha haft en viss realpolitisk grund, men när en demokrati direkt hjälper en diktatur på detta sätt, blir nationens moraliska känsla kränkt. Sverige understödde, låt vara indirekt, folkmordet på judarna, och – kanske än värre – Sverige hjälpte en diktatur vars mål var att förstöra demokratin i Europa och därmed Sveriges eget politiska system. Sverige stödde diktaturen mycket längre än nödvändigt, och stödet var mycket större än det som Sverige gav till de demokratier som offrade sina unga män och resurser på att försvara demokratien. Medvetandet om att det förhöll sig på detta sätt har lett till en olust som växer för varje generation av svenskar.

Vad saken gäller är ingalunda att Sverige borde ha gått med i kriget militärt på de allierades sida. Det fanns ingen grund i svensk opinion för ett sådant steg, och de allierade uttryckte knappast heller någon önskan om det.

---

neutrala "repeated Allied entreaties to end their dealings with Nazi Germany" och "continued to profit from their trade with Germany and thus contributed to prolonging one of the bloodiest conflicts in history". Om Sverige sägs att "Sweden was one of Germany's largest trading partners, supplying critically needed iron ore and ball bearings, among other goods" (s. V f.). I förordet till sin andra rapport, som publicerades i juni 1998, lägger Stuart Eizenstat fram "a more nuanced view" av neutraliteten. Han formulerar nu sin ståndpunkt i frågeform: "At what point did the threat of a Nazi invasion recede sufficiently so that with little risk, trade with Germany in critical commodities could have been sharply curtailed or stopped? – – – These are difficult questions to which there are no easy or certain answers, with or without the benefit of hindsight." (s. V, X).

Vad saken gäller är i stället att Sverige fortsatte "business as usual" med Nazityskland, trots att det inte gärna kunde påstås att det låg i Sveriges långsiktiga intresse att hjälpa Tyskland att vinna kriget. Tvärtom blir det allt klarare idag – liksom det var för många samtida iakttagare redan då – att nationens långsiktiga intressen skulle ha tjänats bättre, om landets ledande politiker hade gjort andra val i början av 1943.

Även enligt den andra tankeskolan är det ett moraliskt dilemma för en demokratisk småstat att ställa sig neutral i en kamp där den ena sidans seger är en förutsättning för ens egen framtida frihet. Men en liten stat försvarar bäst sina djupaste värden genom att korrekt bedöma sina egna handlingsmarginaler. Efter april 1940 var Sverige avskuret från väst och omringat av tyska styrkor. Om Sverige ockuperats, hade det varit en olycka för svenska folket och till nackdel även för de nordiska grannarna. Det hade knappast ens varit till hjälp för väst, ty ett kuvat Sverige hade kunnat exploateras verkligt effektivt för tyska syften. Naturligtvis kunde det komma tyska krav som måste avslås även till priset av ett angrepp. Men det läget borde Sverige söka undvika i det längsta.

Så var det 1940-42, men också 1943 och en bit in på 1944. Stalingrad gjorde klart att Tyskland skulle förlora kriget men ändrade annars inte läget. Sverige var fortfarande inringat och utrikeshandeln beroende av tyskt godkännande. Visst kunde Sverige ha riktat ett slag mot Tysklands krigsproduktion genom att avbryta sin export. Men då skulle Sverige inte ha fått något kol eller koks i utbyte. Industrin skulle ha stannat, svår arbetslöshet följt. Sverige hade snabbt förlorat sin motståndskraft. En handelsbojkott hade också stridit mot ingångna avtal och mot folkrättens neutralitetsregler. Ingen yrkade heller på en sådan utmaning mot Tyskland.

Ett mindre långtgående alternativ var att stegvis trappa ner den svenska handeln med Tyskland. Det gjorde Sverige också. Västmakterna erkände Sveriges behov av en betydande handel med Tyskland. I september 1943 godtog de att Sverige avtalade med Tyskland om en minskad men alltjämt väsentlig svensk export under hela år 1944. På våren 1944 begärde västmakterna ytterligare nedskärningar i den överenskomna handeln. Sverige gick med på detta sedan västmakternas invasion i juni 1944 givit hopp om ett snart slut på kriget. Det är möjligt att Sverige hade kunnat göra en större nedtrappning i en snabbare takt utan större risk för tyska repressalier och utan svårare följder för folkhushållet. Men då diskuterar man frågor av marginell betydelse för Tysklands krigsekonomi.

De två "tankeskolor" som skisserats ovan kommer säkert att göra sig hörda under den fortsatta debatten om Sveriges neutralitetspolitik

under kriget. Kommissionen har velat påminna om dem i korthet och i grova drag som en del av bakgrunden till det arbete som gjorts, även om det alltså inte har ingått i kommissionens uppgift att ta ställning till de vidsträckta frågor som de reser.

2.4.3 Handelspolitiken

I detta avsnitt beskrivs den politik och de ramar som kom att styra den svenska utrikeshandeln vid tiden för andra världskriget.

Redovisningen görs mot bakgrund av att kommissionen har sett som sitt uppdrag att utreda dels huruvida tillgångar av judiskt ursprung kan ha förts till Sverige inom ramen för svenska affärsrelationer till näringsidkare i de nazidominerande områdena dels vad som i så fall kan ha skett med sådan egendom. I detta sammanhang har kommissionen också kommit att intressera sig för hur det svenska näringslivet förhöll sig till att judar i nämnda områden trängdes ut ur affärsvärlden.

När svar söktes på dessa frågor aktualiserades anknytande frågor om vad den svenska utrikeshandelspolitiken före och under andra världskriget egentligen innebar. I vad mån styrde den svenska staten näringsidkarnas utlandsrelationer? Vilka svenska intressen talade för fortsatt handel och fortsatta finansiella relationer med Tyskland, bortsett från hänsynen till vad neutralitetsrätten kunde innebära? Hur såg motsvarande tyska intressen ut?

Den följande framställningen är tredelad. Först behandlas de svenska handelsförhållandena till Tyskland före andra världskriget och därefter görs motsvarande redovisning avseende själva krigstiden. Slutligen summeras handelspolitikens betydelse för de förhållanden som kommissionen har utrett.

Före kriget

Tyskland var åren före andra världskriget Sveriges viktigaste handelspartner. Under varje år 1936-39 kom mer än 20 procent av den svenska importen från Tyskland. År 1939 var det 25 procent som kom därifrån. Av svensk export gick 16 procent till Tyskland år 1936 och 20 procent år 1939. Vad gällde hela det svenska varuutbytet med utlandet svarade Tyskland för 20 respektive 23 procent dessa år. På andra plats kom Storbritannien med Irland som svarade för 19 procent år 1936 och 17 procent år 1939. I det samlade svenska varuutbytet, liksom i varuutbytet med Tyskland, dominerade svensk import över svensk export.

Tabellen nedan visar hur handelsbalansen mellan Sverige och Tyskland utvecklade sig åren 1936-39.[77]

	Värdet av svensk *import* från Tyska Riket (miljoner kr, löpande priser)	Värdet av svensk *export* till Tyska Riket (miljoner kr, löpande priser)
År 1936	368	245
År 1937	451	321
År 1938	454	335
År 1939	620	369

Värdet av såväl den svenska importen från Tyskland som den svenska exporten dit ökade således under dessa år. Samtidigt var den svenska importen hela tiden avsevärt större än exporten. Skillnaden ökade med tiden. Det bör observeras att tabellen bygger på löpande priser. En del av ökningarna kan således förklaras av inflationen och motsvaras därför inte av reella volymökningar. Detta gäller i någon mån importvärden för 1939, men i mycket högre grad de importvärden för åren 1940 och 1941 som kommer att presenteras längre fram.

Handelsbalansen var alltså negativ. Om de ekonomiska relationerna mellan de båda länderna inte hade omfattat annat än varuhandel, skulle Tyskland därför ha haft avsevärt större fordringar på Sverige än vice versa. Till varuhandeln kom dock den betalningsskyldighet som Tyskland ådrog sig genom att utnyttja svenska tjänster, däribland sjö- och järnvägstransporter men främst den omfattande lånetjänsten. Efter första världskriget hade Tyskland tagit stora internationella obligationslån, bland annat för att kunna betala krigsskadestånd. Bland långivarna fanns svenska företag och banker. Sveriges betalningsbalans i utbytet med Tyskland blev sålunda positiv, trots att handelsbalansen var negativ.

[77] Statistisk årsbok.

Formerna för betalningar mellan länderna reglerades genom clearingavtal. Bakgrunden till det arrangemanget får sökas i den världsekonomiska krisen alldeles i början av 1930-talet.

Under 1920-talet kunde varu- och valutaströmmarna ännu röra sig relativt fritt på den internationella marknaden. Det förekom få inskränkningar i handelsutbytet mellan de industrialiserade länderna. Flertalet valutor var kopplade till ett specifikt och fast guldvärde, vilket var innebörden av att den s.k. guldmyntfoten tillämpades. Det betydde att valutorna utifrån sina respektive guldvärden var utbytbara mot varandra. Därför var det också förhållandevis enkelt att bygga upp multilaterala handelsstrukturer.

Genom den ekonomiska depressionens internationella spridning under åren 1930-31 kom dock detta handelssystem gradvis att undermineras. Systemet med guldmyntfot bröt samman, vilket ledde till att multilaterala handelsöverenskommelser försvårades och att de internationella betalningsströmmarna avtog. De enskilda länderna koncentrerade sig på att genom olika isolerande åtgärder lösa sina egna svårigheter. Det förekom att tullar höjdes, att omsättningsskatter infördes på importprodukter och att handeln kvoterades. Införande av valutarestriktioner blev ett annat viktigt verktyg för att styra den egna utrikeshandelns omfattning och inriktning. Detta gällde framför allt i Tyskland, där valutarestriktioner infördes redan 1931. Den tyska valutaregleringen ledde i sin tur till att flera europeiska stater eftersträvade kvittning, eller med ett annat ord clearing, av likvider till och från Tyskland.

Även den svensk-tyska handeln förutsatte snart en centralisering av valutahanteringen, varför clearingavtal träffades 1934. En något mera utförlig beskrivning av dessa avtal finns i avsnitt 5.3.5. Här kan kort nämnas att avtalen kom att omfatta även tjänster och finansiella transaktioner.

En viss del av de sammanlagda svenska betalningarna skulle regelbundet avsättas i fritt användbara valutor. Dessa valutor kunde, enligt vad handelsrådet Torsten Vinell uppgav 1942, tyskarna disponera för sådana råvaruinköp från utlandet som krävdes för att säkerställa produktionen av de varor som Sverige importerade från Tyskland.[78]

I fråga om inriktningen och omfattningen av själva handelsutbytet var under tiden närmast före kriget den statliga styrningen stark på tysk sida och svagare på svensk.

De tyska importörerna var beroende av att lokala myndigheter, s.k. Reichsstellen, utställde valutalicenser avseende varor och leverantörsländer. Dessa myndigheter hade att utgå från Handelsministeriets

[78] Torsten Vinell, Svensk-tysk handel under clearingåren, Stockholm 1942, s. 10 f.

anvisningar, vilka gavs i enlighet med den övergripande planen att importen skulle anpassas efter vilka möjligheter den egna exporten gav. När man på tysk sida fastställde omfattningen av den tyska importen från Sverige kom man att utgå från 1933 års nivå.[79]

Från svenska statens sida lät man sig inledningsvis nöja med detta tyska ställningstagande. Före det andra världskriget avsåg den svenska statens inblandning i den svensk-tyska handelns inriktning och omfattning främst att säkerställa förutsättningarna för att den traditionella svenska handelns omfattning skulle kunna upprätthållas. En sådan förutsättning var att clearingen fungerade.

När kriget närmade sig ökade trycket på ett sätt som talade för en mer aktiv svensk handelspolitik.

Från tysk sida försökte man redan från 1937 åstadkomma ett långsiktigt leveransavtal om den svenska järnmalmsexporten.[80] Hermann

---

[79] Ibid.

[80] Sveriges relationer till Storbritannien och Tyskland under åren före det andra världskriget har utförligt behandlats av Hägglöf (1957). Standardverket om Sveriges ekonomiska relationer till Nazityskland är Klaus Wittmanns "Schwedens Wirtschaftsbeziehungen zum Dritten Reich 1933-1945 (München 1978). Wittmanns målbeskrivning (s. 18) anger klart karaktären av det mycket grundliga med tyskt och svenskt material väl underbyggda verket. Här anges följande. *Syftet med arbetet är inte att bekräfta eller verderlägga enskilda teser som t.ex. den att Sverige genom att stoppa sin järnmalmsexport kunnat göra slut på andra världskriget. Tvärtom skall mångfalden av relationsnivåer, komplexiteten i den ömsesidiga sammanflätningen, göras synlig på den tyska sidan i synnerhet de många skikten av spänning och samarbete mellan militär, byråkrati, parti och näringsliv. Monokausala förklaringar eftersträvas inte utan det som diskuteras är karaktär och relevans hos strukturer, betingelser och verkningar av handlingar, motiv och positioner hos enskilda aktörer inom ramen av dessa strukturer.* Av det rika innehållet skall här bara några brottstycken med anknytning till kommissionens rapport anföras. Av en prisindex för åren 1939-41, med 1938 som bas för jämförelsen, framgår (s. 200) att Sveriges terms of trade med Tyskland under dessa år starkt försvagades. Importpriserna nästan fördubblades (och kol- och kokspriserna mer än fördubblades) jämfört med läget 1938. De svenska exportpriserna däremot steg endast med drygt 10 procent och priserna för järnexporten låg under 1938 års nivå. Wittmann hävdar vidare (s. 281 f.) att den första fasen i Sveriges återtaganden av sina tidigare framtvingade medgivanden gentemot Tredje riket skedde inom kreditsektorn i slutet av 1942, när det i handelsförhandlingarna för 1943 stod klart att de svenska exportkrediterna skulle upphöra. Den andra etappen var uppsägningen av transiteringsavtalet sommaren 1943, den tredje var inskränkningen i varuhandelsöverenskommelsen för 1944 och slutfasen var Sveriges under andra halvåret 1944 vidtagna ensidiga reducering av de ekonomiska relationerna med Tyskland. I frågan om bakgrunden till avbrytandet av exportkreditgivningen uppger han (s. 280) att till Amt Ausland

Göring hade t.ex. direkta kontakter med Grängesbergsbolagets vd Martin Waldenström, för att förmå honom att acceptera en ökad långsiktig export. Görings mål var inte bara att säkra behövliga löpande leveranser utan också att bygga upp ett lager av järnmalm i Tyskland.

Samtidigt som detta pågick kom propåer från Storbritannien, som gick ut på att undersöka möjligheten av mera varaktiga malmförsäljningar dit.

Sverige hamnade således mellan två olika intressen. Inför det allt mer spända politiska klimatet i Europa aktualiserades således ett klarläggande av den svenska utrikeshandelspolitiken i händelse av krig. Frågan löstes i linje med den övergripande neutralitetspolitik som utformades.

Under kriget

Redan under krigets första vecka införde Sverige exportförbud på några hundratal varor.[81] Syftet med detta förbud, som i praktiken innebar att licens krävdes för varje utförsel av sådana varor, var uteslutande att få kontroll över det som kunde behövas för den svenska folkhushållningen.[82] Mycket snart utsträcktes förbudet till att omfatta även traditionella svenska exportprodukter som järnmalm och pappersmassa.[83] Redan på detta tidiga stadium under kriget infördes också vissa importförbud, vid sidan av dem som gällde sedan tidigare för vissa jordbruksprodukter. Sålunda krävdes nu licens för import av kaffe och kakao samt för stenkol och koks.[84]

Licenskraven resulterade snabbt i tyska önskemål om handelsförhandlingar. Från tysk sida framhölls då att man önskade att handelsförbindelserna med Sverige skulle ha största möjliga omfattning. Vidare framhöll man att förseningar i handelsförhandlingarna kunde leda till att Tyskland fick svårt att leverera varor som var viktiga för det svenska samhället, som t.ex. kol, koks och kemiska produkter. Från svensk sida förklarade man sig vilja upprätthålla handelsrelationer

---

inom Oberkommando der Wehrmacht redan i slutet av februari 1942 framförts från Jacob Wallenbergs "närmaste omgivning" att denne ansåg att då Tyskland inte längre kunde vinna kriget, kunde man inte ta ansvar för utvidgad kreditgivning dit.

[81] SFS 1939:570.

[82] SOU 1952:50, Kristidspolitik och kristidshushållning i Sverige under och efter andra världskriget (Karl Åmark, del II), s. 927.

[83] SFS 1939:639.

[84] SFS 1939:571 och 653.

med alla krigets parter, så länge som den svenska neutralitetspolitiken respekterades.[85]

Även Storbritannien tog i krigets inledningsskede kontakt med Sverige för att diskutera krigstidshandeln.

Försök gjordes att samordna Sveriges, Norges och Danmarks handelsförhandlingar, men det misslyckades. Sverige kom i stället att inleda parallella dubbelförhandlingar med Tyskland och Storbritannien. Det ständiga problemet blev att undvika bindande åtaganden gentemot ena parten innan man visste den andra partens ståndpunkt. Huvudfrågan var den svenska utförseln av järnmalm. I dessa diskussioner och i direkta kontakter med Grängesbergsbolaget, eftersträvade Tyskland en höjning av den svenska exporten.

Förhandlingarna med Storbritannien kom att bli avgörande även för den tysk-svenska handeln. Från brittisk sida föreslogs att exportförbud infördes på vissa varor, framför allt andra metaller än järn, samt att omfattningen av utförseln av de mer traditionella svenska exportprodukterna som järnmalm och pappersmassa anpassades till vad som gällde vid normala handelsförhållanden.[86] I den slutliga överenskommelsen med Storbritannien kom detta att tolkas som 1938 års handelsnivå. Sverige förband sig således i förhållande till britterna att inte exportera järnmalm till Tyskland i större mängd än 1938 års utförsel. I den kvoten inräknades även exporten till Polen och Tjeckoslovakien. För den svenska järnmalmsexporten innebar detta en årlig utförsel till Tyskland om högst tio miljoner ton.

Efter denna uppgörelse med Storbritannien kom de svensk-tyska handelsdiskussionerna att slutföras och den 22 december 1939 undertecknades ett handelsavtal. Till att börja med hade man från svensk sida hävdat att exporten skulle baseras på den genomsnittliga utförselnivån för åren 1932-38, vilket för järnmalm skulle ha inneburit en årlig export på cirka sju miljoner ton. Detta vägrade emellertid Tyskland att acceptera och efter förhandlingar kom den svensk-tyska handeln att baseras på 1938 års nivåer. Tillmötesgåendet från svensk sida möttes också av eftergifter från tysk, vad gällde både prissättning och importkvantiteter.[87]

Att omfattningen av den svenska järnmalmsexporten till Tyskland under 1940 skulle beräknas efter motsvarande siffror för 1938 fastslogs således i de svenska handelsavtalen med både Storbritannien och Tyskland.

---

[85] Hägglöf (1958), s. 37 ff.

[86] Ibid. s. 40.

[87] Sven-Olof Olsson, German Coal and Swedish fuel 1939-1945, Uppsala 1975, s. 154 f.

Det svensk-tyska handelsavtalet innehöll inte bara bestämmelser om vilka mängder varor som skulle utbytas utan också, i kompletterande dokument, prisbestämmelser. Genom den s.k. prisvågen gavs priset på den svenska järnmalmen en fast relation till priset på kol, koks och handelsjärn från Tyskland.[88] Denna reglering låste i sin tur fast andra priser i den svensk-tyska handeln. Utrikesrådet Gunnar Hägglöf, som ledde den svenska förhandlingsdelegationen, beskrev överenskommelsen som en "jättestor affärstransaktion, i vilken några hundratal prisnoteringar för olika varukvaliteter ingingo som nödvändiga räkneelement".[89]

Efter det att nämnda avtal hade ingåtts beslutade man på svensk sida att från den 25 februari 1940 införa en svensk valutareglering, som syftade till att säkra att användbara betalningsmedel fanns till hands för import av nödvändiga varor till Sverige.[90] En månad senare utsträcktes importlicenskraven till att omfatta åtskilliga ytterligare varuslag.[91] Staten tog alltså ett allt fastare grepp om näringslivet.

För att underlätta handelsrelationerna mellan Tyskland och Sverige beslutade man i vardera landet att inrätta särskilda statliga handelsdelegationer för fortsatta förhandlingar mellan länderna.

Det svensk-tyska handelsutbytet kom under krigsåren sedan att utvecklas som framgår av nedanstående tabell.[92]

[88] Martin Fritz, En fråga om praktisk politik : Ekonomisk neutralitet under det andra världskriget : Historisk Tidskrift 1982, s. 345.

[89] Hägglöf (1958), s. 97.

[90] SFS 1939:250 och 1940:97

[91] SOU 1952:50, s. 932. SFS 1940:161

[92] Statistisk Årsbok.

	Värdet av svensk *import* från Tyska Riket (miljoner kr, löpande priser)	Värdet av svensk *export* till Tyska Riket (miljoner kr, löpande priser)
År 1940	769	491
År 1941	870	558
År 1942	808	530
År 1943	894	537
År 1944	798	345
År 1945	88	0

Även under krigsåren var alltså den svenska importen från Tyskland avsevärt högre än exporten dit. Värdet av såväl import som export ökade avsevärt 1940 och forsatte uppåt 1941. Under de följande åren minskade exporten påtagligt, medan importen höll sig mera stabil.

I april 1940 ockuperades Danmark och Norge av Nazityskland. Skagerrakspärren, som lades då, innebar att den svenska handeln med Storbritannien och de transoceana marknaderna avbröts. Sammantaget avstängdes Sverige därigenom från marknader motsvarande cirka 70 procent av 1938 års utrikeshandel. Hela importvolymen sjönk från 1939 till 1940 med 40 procent och exportvolymen sjönk samtidigt med 43 procent. Spärren var inte heltäckande. Under hösten 1940 kunde Sverige importera vissa varor över den finska ishamnen vid Petsamo. Så småningom öppnades spärren för den s.k. lejd- eller Göteborgstrafiken, som dock var begränsad och förutsatte tillstånd från både Storbritannien och Tyskland.

I och med Skagerrakspärren fick Tyskland ökad betydelse som handelspartner till Sverige. Som en direkt följd av spärren inleddes nya handelsförhandlingar med Tyskland. Sverige uppnådde härvid en höjning av de tyska kol- och koksleveranserna, men fick samtidigt ge efter på andra viktiga punkter. Vidare bestämdes att den svenska exporten inte längre skulle vara bunden av 1938 års utförselkvantiteter. Från svensk sida accepterade man att öka leveranserna av kullager och av vissa andra metaller än järn, som behövdes för den tyska

rustningsindustrin.[93] Dittills hade prisöverenskommelserna med Tyskland varit fördelaktiga för Sverige. Men nu restes krav från tyska företag att justera prisnivån uppåt. Bland annat ville tyska kolproducenter sälja till Sverige efter den internationellt sett mycket höga prisnivå som fanns inom Tyskland. I den överenskommelse inför 1941 som slutligen träffades, accepterades prisökningar på samtliga varor som ingick i prisvågen.

Sedan handelsavtalet för 1941 hade förhandlats fram kom handelsrelationerna mellan Sverige och Tyskland att revideras årligen fram till 1943 då det sista bilaterala avtalet slöts, inför 1944. Gemensamt för alla avtalen var att de reglerade kvantititeter, priser och betalningsförhållanden i utrikeshandeln.

Handelsförhandlingarna avsåg även finansiella relationer, främst de tyska betalningarna till Sverige på de internationella obligationslånen. Det blev alltså diskussion om hela betalningsbalansen, inte endast om handelsbalansen.

I samband med de tyska krigsförberedelserna mot Ryssland under vintern 1940-41 minskade de tyska leveranserna till Sverige av kol, koks och valsverksprodukter. Under 1941 blev det sedan allt svårare att upprätthålla jämvikt i betalningsbalansen. På hösten 1941 kunde man konstatera att ett växande minussaldo hade uppstått. En effekt blev att de svenska exportörerna tvingades vänta några veckor på betalning.[94]

Efter överläggningar mellan de båda ländernas handelsdelegationer gick Statens reservförrådsnämnd emellan och betalade förskott till clearingkontot. Sammanlagt inbetalades 90 miljoner kr fram till årsskiftet 1941/42, vilket medförde att väntetiderna helt eliminerades.[95] En sådan lösning ansågs emellertid på svensk sida inte vara lämplig i längden.

I förhandlingarna om 1942 års handelsavtal blev det en stor fråga hur det tyska underskottet i betalningsbalansen skulle hanteras. På svensk sida hölls parallella överläggningar med företrädare för det svenska näringslivet och berörda myndigheter. Visst samråd ägde också rum med det brittiska handelsrådet i Stockholm.

Både den tyska och den svenska delegationen var måna om fortsatt import till respektive land. Från tysk sida hävdades att en svensk kreditgivning skulle bli nödvändig. Primärt önskades att Sverige skulle ge en statlig kredit, på samma sätt som skett i förhållande till Sovjetunionen 1940. När Hägglöf diskuterade det förslaget med näringslivets företrädare förklarade han att det uppenbarligen var fråga

[93] Hägglöf (1958), s. 137 ff.

[94] Vinell, s. 23.

[95] Se för det fortsatta även interimrapporten, s. 42 f. och där gjorda hänvisningar.

om en "avvägning mellan det eventuella intresset att skapa sysselsättning och olägenheten att påtaga sig kreditrisk."[96]

Man stannade för en lösning som innebar att den svenska exportkreditnämnden ställde statliga garantier för kortfristiga krediter som svenska exportörer av sten, trävaror, papper, kullager och verktyg kunde komma att behöva lämna.

Så småningom föddes i förhandlingarna om betalningsbalansen också idén att tyska Reichsbank skulle ta ett lån hos Sveriges Riksbank och ställa guld som säkerhet. Detta var en viktig eftergift från tysk sida. Statskrediter utan säkerhet eller ytterligare kreditgarantier hade naturligtvis varit att föredra för Tyskland, eftersom guldet i så fall hade kunnat användas för handel på annat håll.

Tanken på att ställa guld till svenskt förfogande vidareutvecklades efter hand och kopplades då till ett svenskt önskemål om kontinuerlig balansering av clearingen, dvs. utjämning av inbetalningarna på betalningsbalansen. I samband med att handelsavtalet undertecknades den 19 december 1941 träffades mot denna bakgrund ett separat men direkt anknytande avtal mellan de båda riksbankscheferna.

Det avtalet – här kallat guldöverenskommelsen – innebar att Riksbanken åtog sig att för betalningar i Sverige ställa svenska kronor till Reichsbanks förfogande mot ersättning i guld. Detta skulle ske när Reichsbank så påfordrade, men högst för ett sammanlagt belopp om 20 (eller 25) miljoner kr. Priset fixerades så att det motsvarade guldpriset i USA. Reichsbank tillerkändes vidare rätt att återköpa guldet.

Guldöverenskommelsen kom att ändras vid flera senare tillfällen under 1942 och början av 1943. Ändringarna förefaller ha gjorts på tyskt initiativ och innebar att taket för Reichsbanks inköp av svenska kronor mot guld stegvis lyftes tills det låg på 105 miljoner kr.

Summan av de svenska exportörernas statsgaranterade kortfristiga krediter till Nazityskland har uppskattats till 120 miljoner kr. Tyskarna slutbetalade dessa lån under 1944, dvs. medan kriget ännu pågick.[97]

I samband med förhandlingarna på hösten 1943 inför 1944 års svensk-tyska handelsavtal hade förutsättningarna förändrats radikalt. Sverige hade nämligen i ett avtal med västmakterna i september 1943 accepterat att försöka begränsa exporten till Tyskland av vissa strategiska produkter som järnmalm och kullager. Den svenska Tysklandsexporten stramades därför åt, vilket i sin tur ledde till att de tyska leveranserna av kol och koks reducerades.

---

[96] UD HP 64 Ct, volym 2450.

[97] SOU 1952:50 s. 938.

Handelspolitikens betydelse för de förhållanden kommissionen utrett

Redan före kriget fanns en betydande kontaktyta mellan näringsidkarna i Sverige och dem i Nazityskland. Därmed fanns också etablerade kanaler för överföring av tillgångar mellan nationerna. Dessa kanaler var i och för sig användbara för att föra över även sådana tillgångar som hade judiskt ursprung.

På den tyska sidan var den statliga styrningen stark. Intresset av att importera stod i centrum. Upprustningen prioriterades. Den svenska järnmalmen blev starkt efterfrågad. På svensk sida fokuserades på 1930-talet ännu möjligheten att exportera. Den svenska utrikeshandelns omfattning och inriktning styrdes vid denna tid av näringslivets ekonomiska intressen och möjligheter. Vad gällde handeln med Nazityskland var visserligen betalningsrutinerna centraliserade, men i övrigt rådde relativt stor frihet för det svenska näringslivet. Den övergripande svenska utrikeshandelspolitiken hade under förkrigstiden i motsvarande grad begränsad räckvidd.

När krigsutbrottet närmade sig och spänningen steg mellan Tyskland och Storbritannien tog den svenska neutralitetspolitiken form. Som framgått i avsnitt 2.4.2 innebar den folkrättsliga neutraliteten i princip en amoralisk hållning, som inte tillät olika behandling av de krigförande efter arten av deras regimer eller utrikespolitik. Vidare innebar den att den neutrales ekonomiska intressen skulle styra den faktiska handelspolitikens utformning.

Sveriges främsta intresse ansågs vara att med bevarad självständighet stanna utanför kriget. Regeringen strävade efter att klara folkförsörjningen utan att ge upp neutraliteten. Utrikeshandeln blev i och med krigsutbrottet en statlig angelägenhet, vilket i sin tur nödvändiggjorde en stark statlig styrning av näringslivet. Att de enskilda företagarnas frihet begränsades hindrade emellertid inte att näringslivets vinstintressen hade betydelse som drivkraft för den fortsatta svensk-tyska handeln.

Efter hand kom möjligheten att importera att få en allt mer central betydelse i den svenska utrikeshandelspolitiken. Skagerrakspärren innebar att importen i avsevärt ökad utsträckning måste ske från Tyskland. Mot slutet av kriget blev den svenska regeringen mer benägen att tillmötesgå de allierades önskemål om reducerad export till Tyskland.

På den tyska sidan var den statliga styrningen alltjämt stark under krigsåren. Intresset av att kunna importera järnmalm och vissa andra strategiska varor hade avgörande betydelse för Tysklands önskemål att handla med Sverige.

Från och med 1944 begränsades det svenska handelsutbytet med Nazityskland.

Kommissionen har inte funnit något som tyder på att den övergripande svenska handelspolitiken i förhållande till Nazityskland direkt påverkades av kunskaper eller åsikter om den där pågående förföljelsen av judar och andra. Liksom när det gäller neutralitetspolitiken i stort kan det naturligtvis finnas skäl att nu fråga sig om ett beaktande av de med förföljelserna sammanhängande moraliska frågorna borde ha lett till andra politiska bedömningar än dem som faktiskt kom att forma villkoren för den svenska utrikeshandeln.

För kommissionen är det emellertid inte den allmänna politiken utan frågan huruvida judisk egendom överförts till Sverige som har stått i fokus. Det var i konsekvens med detta synsätt som kommissionen i sin interimrapport beskrev Riksbankens faktiska guldaffärer med Nazityskland. Kommissionen konstaterade därvid att det på sommaren 1944 fanns en konkret medvetenhet om risken att i dessa sammanhang få guld som konfiskerats eller stulits från judar. Vidare kritiserade kommissionen det förhållandet att moraliska frågor inte togs upp till diskussion i just det sammanhanget.

Kommissionen konstaterar att de två viktigaste strategiska produkter som Sverige exporterade till Tyskland var järnmalm och kullager. Järnmalmen stod i genomsnitt under åren 1939-44 för cirka 33 procent av det svenska exportvärdet till Tyskland, kullager för cirka 5 procent.[98] Den svenska järnmalmsexporten låg till cirka 80 procent inom Grängesbergsbolaget. Bolagets vd Martin Waldenström var förutvarande direktör i Skandinaviska Banken och bolagets huvudbankförbindelse var Skandinaviska Banken. Kullagerexporten sköttes till helt dominerande del av Svenska Kullagerfabriken (SKF). Företagets huvudbankförbindelse var Skandinaviska Banken. I SKF:s styrelse satt år 1940 tre företrädare för Skandinaviska Banken. Wallenbergsgruppen företräddes av Jacob Wallenberg, som hade betydande inflytande i bolaget.

Dessa svenska banker och företag verkade när det gäller exporten till Nazityskland inom ramen för de av regeringen fastlagda handelsavtalen. De svenska delegationer som förhandlade fram avtalen med Tyskland respektive Storbritannien leddes av UD-tjänstemännen

[98] Den svenska järnmalmsexporten svarade under dessa år egendomligt nog för ungefär motsvarande andel – i genomsnitt 30 procent – av den tyska järnförsörjningen. På våren 1944 uppskattade engelsmännen att det svenska bidraget till den tyska kullagerförsörjningen uppgick till 7,5 procent. Se Martin Fritz, s. 351 och 357. Se även Torsten Carlsson, Skandinaviska Banken i näringsliv och samhälle 1939-1971, Otta, Norge 1997.

Gunnar Hägglöf och Erik Boheman. I den förstnämnda delegationen var Jacob Wallenberg en högst inflytelserik ledamot och i den senare spelade Marcus Wallenberg motsvarande roll. Delegationerna drog nytta av de båda brödernas unika internationella nätverk. Båda delegationerna hade givetvis att verka i enlighet med regeringens instruktioner, och förhandlingsresultaten diskuterades ingående av regeringen innan avtalen undertecknades.

Systemet var av planekonomisk karaktär och innebar att företagen enligt regeringens direktiv ända fram till hösten 1944 fortsatte handeln, om än i reducerad grad, trots att de kände till judeförföljelserna och dödsfabrikerna. Ett fortsatt säkrande av folkförsörjningen prioriterades framför hänsynen till judarnas utsatta situation. Inte heller i de allierades framställningar till Sverige om att reducera Sveriges export till Tyskland av strategiska varor anfördes över huvud taget hänsyn till judeförföljelserna som skäl.

I det källmaterial som kommissionen har granskat[99] skymtar inte någon moralisk tveksamhet inför den fortsatta handeln med Tyskland. Detta kan bero på materialets karaktär, men kan också sammanhänga med tidsandan. I efterhandsperspektivet finnner kommissionen frånvaron av moraliska överväganden djupt beklaglig.

2.4.4 Opinionen och regeringen

Ovan har kommissionen redogjort för att den svenska regeringen och riksdagen, i nästan fullständig enighet mellan de politiska partierna, under åren 1938-39 bestämde sig för en neutralitetspolitik, som kom att få avgörande betydelse för senare politiska ställningstaganden och som ledde till att man i dessa sammanhang bortsåg från moraliska aspekter på de krigförande parternas agerande.

Kommissionen frågade sig tidigt hur regeringens politik förhöll sig till den svenska opinionen. Hur påverkades politiken av opinionen och vilken betydelse hade regeringens politik för opinionsbildningen? Bakom dessa frågeställningar låg kommissionens allmänna intresse av att skaffa sig en bild av vilka intressen och skeenden som styrde dåtidens beslutsfattare.

För att närmare utreda förhållandet mellan regeringen och opinionen anlitade kommissionen docenten i historia Alf W. Johansson. Det är främst dennes tämligen omfattande utredningsrapport till kommis-

[99] Se avsnitt 5.1.

sionen[100] som ligger till grund för den bakgrundsbeskrivning som här skall ges, men bilden har också kompletterats med studier av vissa andra källor.
Här bör återigen poängteras att avsikten med detta avsnitt inte har varit att ta ställning för någon särskild linje i de diskussioner som då fördes.

Före kriget

Den svenska kulturen hade sedan mycket länge och särskilt sedan 1870-talet fått starka impulser från Tyskland. Den akademiska världen, exempelvis, var präglad av tysk vetenskap och forskning. Men efter det nazistiska maktövertagandet var det endast i ringa utsträckning som denna tyskorientering övergick i öppen nazism. De nazistiska partierna i Sverige nådde aldrig över en procent i allmänna riksdagsval. Sverige påverkades mindre än många andra länder i Europa av de ideologiska strömningarna från de fascistiska staterna. Inför krigsutbrottet fanns i Sverige en bred anti-totalitär konsensus som omfattade samtliga större riksdagspartier. Av de kartor som här skall presenteras framgår resultatet av 1936 års riksdagsmannaval.

[100] Alf W. Johansson, Regeringen och opinionen under andra världskriget (kommissionens dnr 34/98). Rapporten ger åtskilliga hänvisningar till arkiv och litteratur.

1936 års riksdagsmannaval – Nationella röster

Sveriges Nationella Förbund 0,9 % (26.750)

De starkaste "nationella" områdena:

1 Norrbottens län 5,5 % (4.083)

2 Fyrstadskretsen 4,1 % (5.404)
(Malmö, Lund, Hälsingborg, Landskrona)

3 Hallands län 1,6 % (1.132)

4 Göteborgs stad 1,4 % (1.742)

5 Älvsborg södra 1,4 % (941)

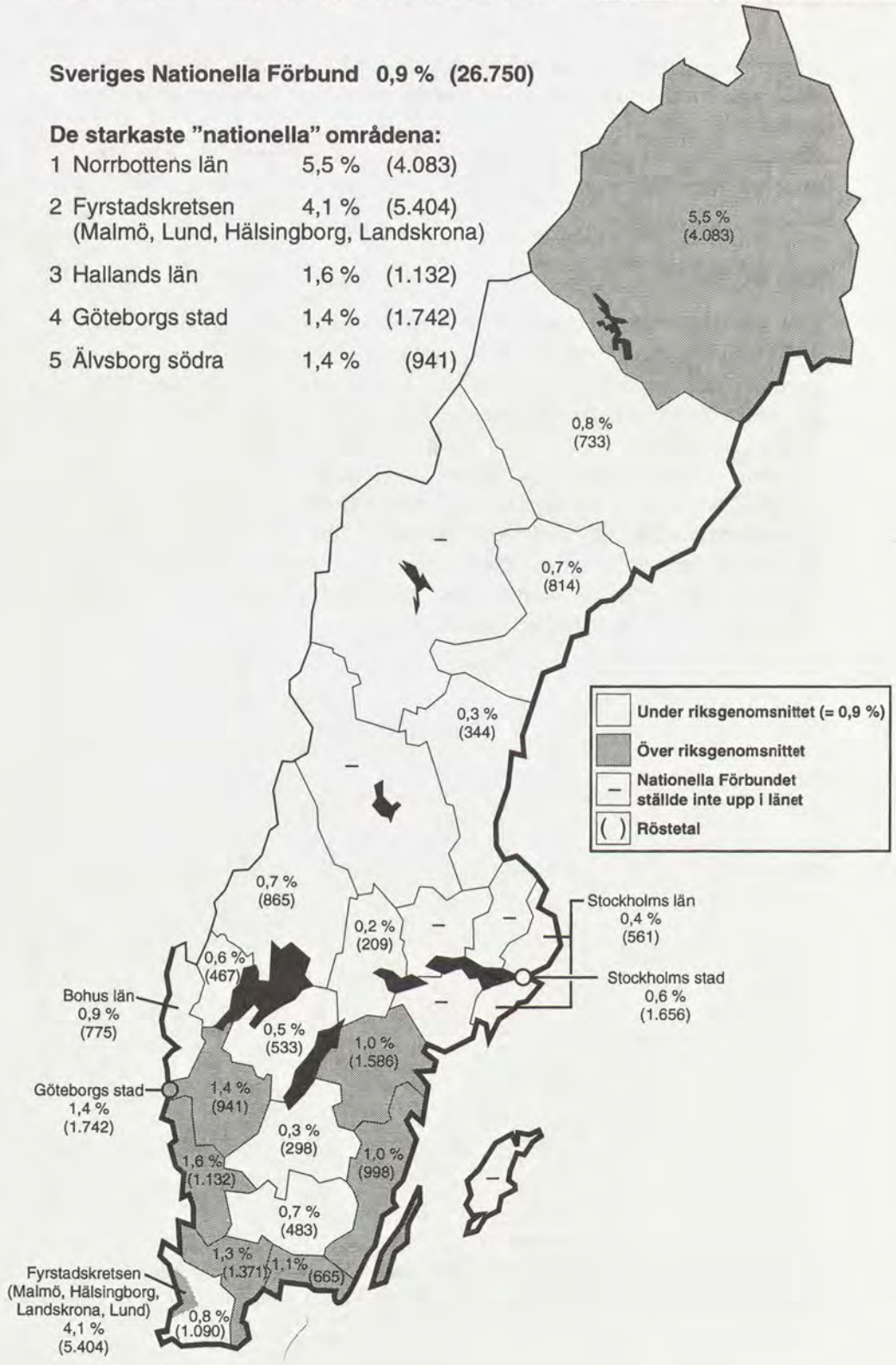

1936 års riksdagsmannaval – Nazistiska röster

Nationalsocialistiska arbetarepartiet (Lindholmnazisterna) ____ 17.483 ____ 0,6 %

Nationalsocialister ____ 3.025 ____ 0,1 %

Sammanlagt ____ 20.508 ____ 0,7 %

Totalt i hela riket 2.917.753 röster

Högsta procentuella röstandel:

1 Göteborgs stad 2,6 %
2 Stockholms stad 1,8 %
3 Gotlands län 1,7 %

Med Nationalsocialister avses Nationalsocialistiska Blocket och Svenska Nationalsocialistiska Partiet (Furugårdarna)

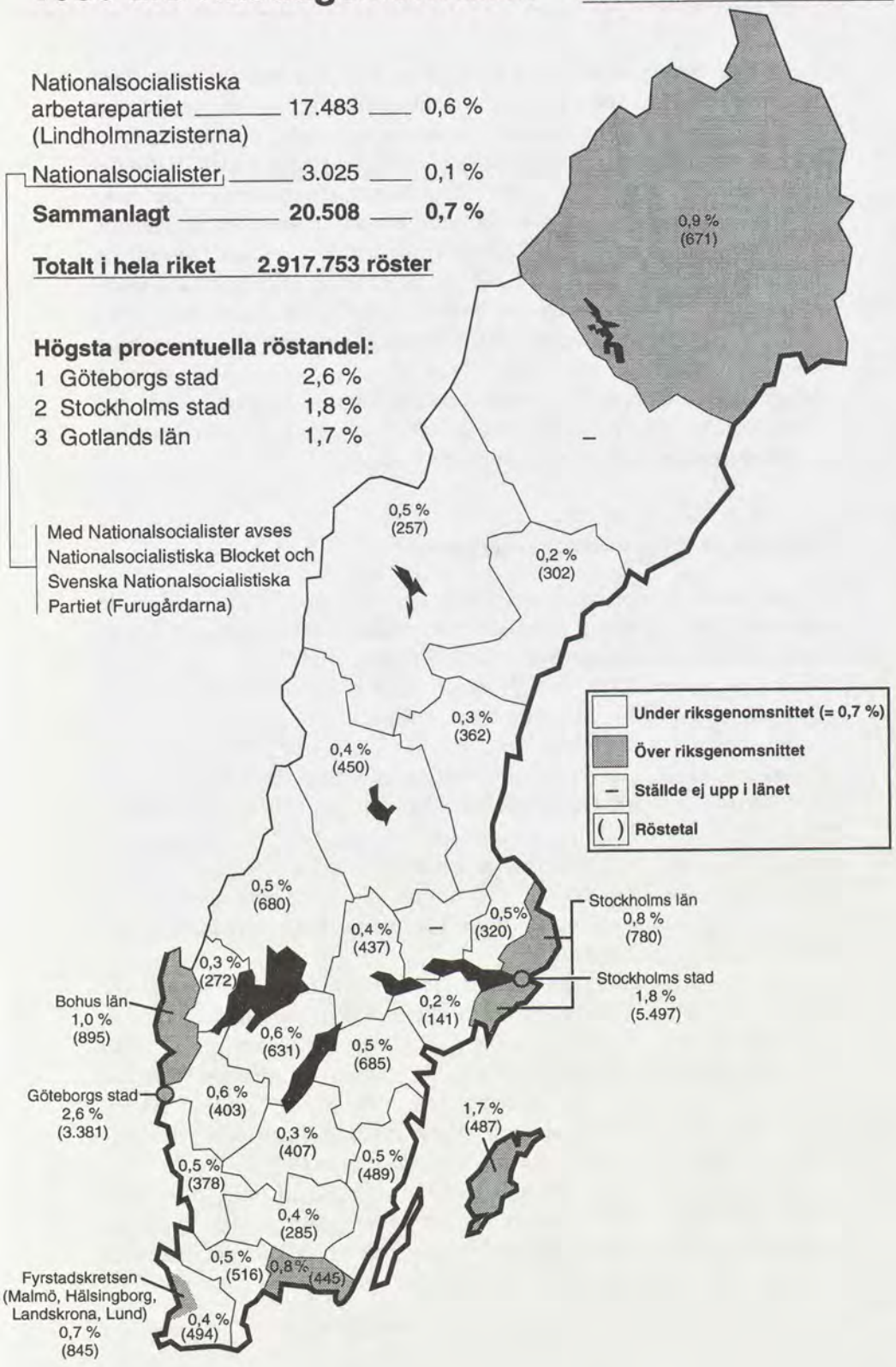

Det tidiga Nazityskland såg i Sverige en potentiell bundsförvant. Den nordiska tanken, som innebar en föreställning om en rasmässigt grundad ödesgemenskap mellan Tyskland och andra germanska folk, spelade en viktig roll i den nazistiska ideologin. Redan under 1930-talet var emellertid den svenska pressen ett irritationsmoment i de tysk-svenska relationerna. På tyskt håll ansåg man att svenskarna saknade takt i umgänget med Tyskland och att den av pressen förmedlade föreställningen om en "tysk fara" var kränkande. Hitlerregimen insåg att den aldrig skulle kunna omvända Sverige till nazismen och gick i stället in för att söka tysta den misshagliga opinionen. Genom kontinuerliga påtryckningar sökte Nazityskland tvinga den svenska regeringen att dämpa den antinazistiska opinionen. I långa stycken var den taktiken framgångsrik. Redan före kriget gick den svenska regeringen ut med dämpande propåer till pressen.[101]

Olika linjer inom samlingsregeringen

I den samlingsregering som bildades i december 1939 ingick de demokratiska partierna i riksdagen. De centrala opinionsströmningarna i det svenska samhället blev därmed direkt företrädda i regeringen. Med viss generalisering kan de olika grundinställningar som förekom från sommaren 1940 sammanfattas som följer.

En ideologisk skiljelinje kom att dras mellan högerpartiet och de övriga partierna. Högersidan representerades främst av partiledaren och ecklesiastikministern Gösta Bagge. När det kom till utrikespolitiska frågor anslöt sig oftast utrikesministern Christian Günther. Högersidans sammanhållande länk var önskan om aktivt svenskt stöd till Finland. Man kan kalla denna linje för *storsvensk*. Den bars upp av en föreställning om en svensk rikspolitik, som skulle hävda Sveriges ledande ställning i Norden.

Mot denna hållning stod den *lillsvenska* linjen. Dess främsta mål var att trygga freden. Hållningen till utrikespolitiken var avvärjande och attityden till kriget övervintrande. Det gällde att bevara det svenska välfärdsbygget så intakt som möjligt genom ofärdstiden. Linjens främste representant var statsministern Per Albin Hansson. Även Bondeförbundets ordförande Axel Pehrsson-Bramstorp och folkpartiledaren Gustaf Andersson i Rasjön företrädde denna linje.

Slutligen fanns vad man kan kalla en *proallierad* linje, till vilken statsråden Ernst Wigforss och Gustav Möller hörde. Här fanns en levande tro på att de allierade skulle segra och ett starkare antinazistiskt

[101] Se Åke Thulstrup, Med lock och pock, Stockholm 1962.

perspektiv på kriget som sådant än bland övriga delar av regeringen. Nazismen sågs som ett större hot än kommunismen.

Tryckfrihetspolitiken under krigets första år

Den svenska tryckfrihetspolitiken under åren 1939-41 innebar till viss del ett accepterande av tyskarnas krav på att även åsiktsbildningen i ett neutralt land skulle vara neutral. Staten tog på sig ett ansvar för opinionsbildningen, som inte gick att förena med liberal pressideologi. En organisation för information och påverkan byggdes upp och kom sedan att bestå till 1943. Regeringen krävde ett visst mått av självcensur och ingrep mot opinionsbildare som ansågs överskrida gränserna.

Tryckta tidningar och böcker kunde beslagtas om de befanns innehålla uppgifter som kunde irritera någon av de krigförande parterna. Transporter av tidningar och böcker som ansågs äventyra Sveriges säkerhet kunde förbjudas. Enligt forskarna Ingvar Svanberg och Mattias Tydén ledde försiktighet och självcensur till att svenska tidningar många gånger självmant avstod från att förmedla detaljer om judeutrotningen. I de fall beslag verkligen gjordes var det dock endast mycket sällan som den direkta anledningen var att tidningarna skrivit om judeförföljelserna eller Förintelsen. De anvisningar om olämpliga ämnen som från 1940 regelbundet gick från statens informationsstyrelse till redaktionerna tycks inte heller ha använts för att förhindra spridandet av sådan information . Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning, med återkommande antinazistiska krönikor och artiklar av Torgny Segerstedt och Hugo Valentin, beslagtogs vid åtta tillfällen under åren 1940-42. Tidskriften Trots Allt var en av dem som drabbades av transportförbud. Judisk Krönika undgick beslag trots åtskilliga mycket ingående reportage om judeförföljelserna.[102]

Diplomaten Sven Grafström, som vid denna tid tjänstgjorde vid UD:s pressbyrå, hörde till dem som var starkt kritiska till tryckfrihetspolitiken som sådan. I sin numera publicerade dagbok antecknade han följande den 23 maj 1940.

> "Här undertrycks meddelanden av för tyskarna oangenäm natur, här uppfyllas villigt deras 'order' om indragande av för dem obehagligt tryck, här släppas tvivelaktiga tyska journalister in och här ges politiska förmåner. Värre än den illa beryktade 'femte kolonnen' äro

[102] Ingvar Svanberg och Mattias Tydén, Sverige och Förintelsen, Stockholm 1997, s. 42 f.

de ämbetsmän, som tro, att de gagna landet genom denna politik. De bedriva defaitism och tro, att de handla i Sveriges intressen." [103]

Trots hoten om beslag var det många, förutom de ovan nämnda, som faktiskt lyckades göra sina röster hörda och i pressen framföra kritik såväl mot nazisternas övergrepp som mot den svenska politiken gentemot Nazityskland.[104]

Ändå måste det konstateras att tryckfrihetspolitiken fick till följd att media endast i begränsad utsträckning kom att spegla opinionsläget i Sverige.

På sommaren och hösten 1940 rådde en avvaktande och lätt defaitistisk stämning. Tysklands maktställning tycktes orubblig.

Neutralitetsatmosfären

Stämningarna i mitten av 1940 medförde, kan man säga, att en neutralitetsatmosfär spred sig. Herbert Tingsten har berättat hur han en gång i slutet av 1940 till en bekant uttryckte glädje över att Storbritannien hade haft vissa framgångar i kriget. Han fick svaret: "Jag vet inte riktigt vad du menar. Jag ser kriget uteslutande ur svensk synvinkel." Att se kriget ur "rent svensk synvinkel", det var att vara neutral; att inte ta ställning till vare sig England eller Tyskland. Ett annat uttryck för denna opinionsströmning var försvarsminister Per Edvin Skölds omdiskuterade uttalande i mars 1941 om att Sverige inte hade intresse av någondera sidans seger.

En statligt organiserad svenskhetspropaganda introducerades. "Allvarstid kräver samhällsanda, vaksamhet och tystnad" löd parollen. Att inte ta ställning upphöjdes till patriotisk plikt. Allt som inte föll inom ramen för denna linje tenderade att betraktas som propaganda för endera parten i kriget. Samtidigt fanns det dock även på statlig myndighetsnivå en tendens till anpassning efter Nazityskland, som kom till uttryck i studiebesök och andra kontakter.[105]

Riksdagsvalet 1940 ledde till stor seger för den lillsvenska linjen. Socialdemokraterna gjorde sitt bästa val genom tiderna, vilket fick utrikesminister Christian Günther att i regeringen dagen efter valet tala om att detta hade inneburit en "övervältigande" framgång för ett

[103] Sven Grafström, Anteckningar 1938-1944, utgivna genom Stig Ekman, Stockholm 1989, s. 250.

[104] Se Svanberg & Tydén samt Ingrid Lomfors artikel "Alla svenskar höll inte tyst" i Dagens Nyheters bilaga om Naziguldet den 21 oktober 1997.

[105] Richardson.

"tyskfientligt parti" och att det därför var viktigt att skicka signaler till Berlin om att samlingsregeringen inte var tyskfientlig.

Eftersom den proallierade och antinazistiska opinionen pressades tillbaka av det starka statliga trycket framstod Torgny Segerstedt, riksdagsmannen Ture Nerman och andra framträdande företrädare för denna linje som isolerade gestalter, trots att de uttryckte uppfattningar som sannolikt hystes av många. Det manifesta opinionsläget var inte identiskt med det latenta.

I regeringen bestämdes politiken under 1940-41, som det nu kan konstateras, av en tillfällig koalition mellan den lillsvenska och den storsvenska linjen. Den lillsvenska strävade efter att undvika allt som kunde provocera Tyskland, medan den storsvenska rent av önskade förbättrade relationer med Tyskland för att kunna förverkliga sina visioner.

En spänning fanns mellan den storsvenska linjens profinska, antikommunistiska och protyska (men därför inte pronazistiska) orientering på ena sidan och på andra sidan den proallierade falangens motstånd mot varje form av aktiv politik som kunde tänkas innebära ett närmande till Tyskland. Mellan dessa flyglar befann sig ett lillsvenskt centrum, som var motståndare till en aktiv Finlandspolitik, men samtidigt starkt präglat av det tyska hotet och därför i vissa situationer benäget att ansluta sig till den storsvenska grupperingens krav på tillmötesgående mot Tyskland. Som ett exempel på detta kan nämnas att ett yrkande i september 1940 från Günther om indragning av Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning fick stöd av statsministern mot Wigforss och Möllers protester.

Midsommarkrisen – en vändpunkt?

En brytpunkt mellan opinionsströmmarna kom med den s.k. midsommarkrisen 1941. Beslutet att tillåta Engelbrechtdivisionens transport från Norge till Finland kan ses som en triumf för den storsvenska linjen, men framgången var skenbar. Genom att framhålla att det rörde sig om en engångseftergift markerade regeringen att medgivandet var påtvingat. Eftergiften till Tyskland framhävdes mer än hjälpinsatsen för Finland. I detta nederlag låg också en seger för den proallierade opinionen. Samtidigt som den storsvenska linjen hade lyckats driva igenom transiteringsbeslutet hade den fått händerna bakbundna.

Reaktionen på transiteringseftergiften skapade en ny grogrund för den proallierade opinionen. När sedan två norska fackföreningsledare avrättades i september 1941 fick denna opinion ny styrka. "De svenska känslorna ta sig våldsamma uttryck i pressen. Liksom man och man

emellan", skrev justitieminister K.G. Westman från Bondeförbundet i sin dagbok.

Från hösten 1941 blev det allt svårare att hålla tillbaka den antinazistiska opinionen. När USA trädde in i kriget i december 1941 stärktes den proallierade opinionen ytterligare. Litteraturprofessorn Fredrik Böök var en av dem som tidigare öppet hade utgått från att Tyskland skulle segra. I ett brev den 23 december 1941 skrev han: "Hela den svenska opinionen är ju inställd på en anglosaxisk seger, och de som i likhet med mig har haft sina sympatier på tysk sida kommer att få det mycket trångt." I början av 1942 noterade Bagge att hans regeringskollega och partibroder Fritiof Domö hade sagt att folk "var så tyskfientliga att de inte tänkte på de svårigheter som kunde uppkomma för oss vare sig Tyskland eller England segrar". Senare samma år noterade Bagge, apropå handelsförhandlingarna, att de allierade visade "hänsynslöshet". Detta såg han som en direkt följd av opinionsförskjutningen i Sverige. Enligt Bagge var de allierade nu övertygade om att Sverige på grund av "den allmänna stämningen" i landet under inga förhållanden skulle närma sig Tyskland och de ansåg sig därför kunna "behandla Sverige hur som helst".

Under 1942 och ännu tydligare under 1943 var det den proallierade falangen som angav tonen i den svenska regeringen. Nu hävdade Bagge att pressen hade svängt till tyskhets. Tidningarna skrev som om Sverige befann sig i krig med Tyskland, ansåg han, och föreslog utan att få gehör att indragningsvapnet skulle användas för att statuera exempel. På hösten 1943 avgick justitieminister Westman och ersattes av folkpartisten Thorwald Bergquist. Denne vidtog omedelbart åtgärder för att avveckla beredskapslagstiftningen på tryckfrihetens område. Per Albin Hansson stödde Bergquist, med motiveringen att det var nödvändigt att regeringen handlade eftersom den annars riskerade att bli överkörd av riksdagen. Enligt statsministern kunde man inte blåsa faran över. Även om Tyskland inte hade rationella skäl att anfalla Sverige kvarstod "desperationshotet": att Hitler i vrede över svenska nålstick skulle beordra anfall. Det gällde också att bevara ett minimum av förtroende i Berlin för att förhindra att Sverige omedelbart drogs in i krig om Norge blev krigsskådeplats igen.

Alf W. Johanssons slutsats är att midsommarkrisen inte bara blev en brytpunkt mellan opinionsströmmarna inom regeringen, utan också en vändpunkt vad gällde den svenska politiken i förhållande till Nazityskland.

Andra forskare har sett annorlunda på historien. Så har exempelvis Sverker Oredsson karaktäriserat den svenska politiken som tyskvänlig fram till augusti 1943.

Wilhelm Agrell har t.o.m. gått så långt att han i en DN-artikel har hävdat att stora delar av det svenska samhället, institutioner, sociala skikt och enskilda under åren 1940-42 målmedvetet strävade efter anpassning till den av Nazityskland påbjudna nyordningen.

Att det i dagens debatt förekommer skilda värderingar av det s.k. "desperationshotet" och de politiska bedömningar som gjordes under åberopande därav har kommissionen pekat på i avsnitt 2.4.2. ovan.

Alf W. Johansson har som grund för sitt ställningstagande – att midsommarkrisen blev en vändpunkt för den svenska politiken mot Nazityskland – också åberopat uttalanden från militärattachén vid tyska legationen i Stockholm, generalmajor Bruno von Uthmann. I hans rapporter och handbrev till Berlin, som Alf W. Johansson redovisat till kommissionen, kan man avläsa en relativt initierad tysk iakttagares bedömningar av opinionsläget i Sverige. I november 1939 ansåg Uthmann att Sverige av de skandinaviska länderna var det till Tyskland mest negativt inställda landet. I slutet av juni 1940 noterade han inflytandet av de tyska segrarna på kontinenten. Sverige, siade han då, kommer i fortsättningen inte att bereda Tyskland några problem. Höjdpunkten för Uthmanns förhoppningar nåddes i december 1940. Han skrev då att det inte kunde råda några tvivel om att den svenska regeringen var fast besluten att genomföra Sveriges inre omställning till det Tredje riket och nazismen. Sannolikt speglade uttalandet stämningarna bland de svenska militärer som Uthmann främst tog intryck av.

Men redan under våren 1941 uttryckte sig Uthmann mera försiktigt. Han förklarade att den svenska regeringen ville stå neutral i kriget mellan Tyskland och Storbritannien, men spådde att attityden kunde ändras om man på svensk sida fick klart för sig att Tyskland skulle gå mot öster.

Efter midsommarkrisen 1941 speglade Uthmanns rapporter en tysk besvikelse över att den svenska politiken hade svängt. Senare samma sommar skrev Uthmann till Berlin om att Sverige var ovilligt att delta i kriget i öster och rent av tog avstånd från denna kamp.

Uthmann vidhöll i mars 1942 sin pessimism angående svenskt stöd till Tyskland och redovisade i det sammanhanget de tre omständigheter som enligt hans uppfattning styrde den svenska politiken, nämligen att svenskarna ville profitera på kriget, att de inte trodde på Tysklands seger och att de stod avvisande till nationalsocialismen.

I en sammanfattande rapport från början av september 1942 skrev Uthmann följande.

> "De inte obetydliga [svenska] medgivandena till Tyskland skedde som en följd av det tvång som den tyska inringningen av Sverige och Tysklands maktställning skapade – ingalunda till följd av

> vänskap! De [medgivandena] tjänade upprätthållandet av neutraliteten och [gynnade] därför tillfälligt de svenska intressena. Vid en mera långvarig försämring av Tysklands militära läge torde den svenska regeringen stödd på den absoluta socialdemokratiska majoriteten gå över till den anglosaxiska demokratin. Genom presshetsen gentemot nationalsocialismen är denna frontväxling grundligt förberedd. De i sig inte obetydliga tyskvänliga kretsarna i Sverige också i officerskåren är för närvarande på grund av presshetsen mot femte kolonnen och nationalsocialismen tystade och politiskt fullständigt förda åt sidan."

Även om det tyska hoppet om frivillig svensk anpassning nu helt hade slocknat fanns åtminstone på ett område ett tyskt intresse av fortsatt goda relationer med Sverige. Status quo eftersträvades beträffande malmleveranserna.

Ungefär samtidigt som Uthmann gjorde sin sammanfattande pessimistiska rapport på hösten 1942 skrev Bagge följande i sin dagbok.

> "Det förefaller ur militär synpunkt vara föga rationellt om Tyskland nu skulle skaffa sig Sverige på halsen. Vi ha nu fått en ganska hygglig försvarsförstärkning så att nog skulle det ta åtskilliga månader och dessutom inte så få tyska divisioner att underkuva oss. Ty detta kan man nog aldrig göra helt och hållet luftledes där vi ha vår svagaste punkt. Dessutom kan vi se till att gruvorna bli oanvändbara och det vet tyskarna säkert."

Hade förhållandet mellan regeringen och opinionen någon betydelse för de omständigheter som kommissionens utrett?

Den politik som Sverige under större delen av kriget drev mot de krigförande stormakterna baserades som framgått på ett maktpolitiskt synsätt. Man bortsåg från moraliska frågor och lät "opartiskheten" styra i det allt övergripande syftet att hålla Sverige utanför kriget. Ett sådant förhållningssätt kan naturligtvis i dag uppfattas som stötande. Redan under krigstiden fanns en opinion, som var mer benägen att fästa avseende vid den diktatoriska ledningen av Nazityskland och de förekommande förföljelserna av judar och andra.

Vilka konsekvenserna skulle ha blivit om den opinionen hade fått bestämma politiken har det naturligtvis inte varit möjligt för kommissionen att bedöma.

3 Kommissionens arbete

3.1 Introduktion

Regeringens uppdrag till kommissionen har krävt en rad ställningstaganden redan i fråga om vilka tillvägagångssätt kommissionen skulle välja.

Kommissionen tillkallades i februari 1997. Informationssökandet påbörjades ganska omedelbart efter det att sakkunniga, experter och sekretariat hade förordnats i april samma år. Allt eftersom kunskapen ökade inom kommissionen kunde det fortsatta arbetets riktning tydligare stakas ut. När nya fakta kom på bordet blev också nya frågeställningar aktuella inför det fortsatta arbetet. Det har varit fråga om en kontinuerlig process. Kommissionen har efter hand som arbetet framskridit enats om definitioner och avgränsningar. Hypoteser har löpande ställts och prövats för att senare förkastas, utvecklas eller bekräftas. Många olika källor har använts. Vad som framkommit vid källstudierna har ofta gett idéer till nya forskningsprojekt. Kommissionens alla medarbetare har sedan samverkat kring analys och rapportförfattande.

I detta kapitel redogörs för hur kommissionens arbete har gått till. Här förklaras vilka definitioner och avgränsningar som har gjorts och vilka hypoteser som främst har påverkat arbetet. Vidare redovisas översiktligt vilka metoder kommissionen har använt sig av samt vilka källor som har utnyttjats och vilka särskilda problem och möjligheter som generellt sett har varit förknippade med dessa.

3.2 Definitioner och avgränsningar

3.2.1 Egendom av judiskt ursprung

Direktivens uttryck "egendom av judiskt ursprung" har kommissionen uppfattat som en anvisning om att fokusera forskningen på sådana tillgångar som har tillhört judar. Kommissionen har inte bortsett från att

även människor utanför den judiska kretsen förlorade egendom i samband med de nazistiska förföljelserna före och under andra världskriget. Men eftersom uppdraget alltså formellt har gällt egendom av judiskt ursprung övervägde kommissionen tidigt frågan om vilkas egendom som borde omfattas av den beskrivningen.

Den judiska lagen, Halacha, återger den traditionella judiska definitionen av vem som är jude. Enligt den definitionen är en jude en person som antingen är född av en judisk mor eller har konverterat till judendomen. Det avgörande är alltså inte främst individens uppfattning, utan snarare familjebanden och den judiska traditionen. Den nazistiska ledningen i Tyskland använde sig av en annan definition, som i huvudsak byggde på rasbiologiskt tänkande och omfattade fler personer. Alla som hade minst en judisk förälder, morförälder eller farförälder ansågs vara icke-arier. Detsamma gällde dem som konverterat till judendomen. I svensk lag fanns vid denna tid, liksom nu, inte någon definition av vem som var jude.[1]

Efter att ha noterat dessa omständigheter har kommissionen konstaterat följande. Nazisterna bestämde godtyckligt vilka som skulle anses vara judar. Alla som omfattades av den nazistiska definitionen var målgrupp för övergrepp som innebar att deras egendom förskingrades eller beslagtogs. Det måste därför vara mest ändamålsenligt i detta sammanhang att utgå från den definitionen.

Direktiven talar om egendom av judiskt "ursprung". Kommissionen har uppfattat detta så att dess uppdrag avser även egendom som inte längre var judiskt ägd vid överföringen till Sverige, men som hade frånhänts den judiske ägaren i samband med judeförföljelserna före och under andra världskriget.

När kommissionen skulle utreda vilka omständigheter som allmänt sett kunde ligga bakom att egendom av nämnt slag kom till Sverige vid aktuell tid valde kommissionen därför att främst studera strukturella och legala instrument för de nazistiska övergrepp som riktade sig direkt mot judars egendom. Då konkreta exempel söktes höll kommissionens medarbetare dock ögonen öppna även för egendom som ägts av andra särskilt förföljda personer.

Efter att kommissionens forskningsarbete hade avslutats stod det klart att det aldrig blev aktuellt för kommissionen att tillämpa någon exakt definition av vad som skall avses med egendom av judiskt ursprung. De indikationer på egendomsöverföringar som kommis-

[1] I de offentliga församlingsböckerna fanns dock alltid antecknat huruvida en församlingsbo var främmande trosbekännare. I sådana fall antecknades också vilket samfund vederbörande tillhörde. Se vidare avsnitt 2.4.1.

sionen funnit är, som kommer att framgå av det följande, inte några gränsfall i det avseendet.

Den nazityska statens terror riktade sig på ett särskilt fasansfullt sätt mot judarna och även mot zigenarna. Kommissionen har kommit att uppfatta sitt uppdrag så att det endast omfattar transaktioner som har samband med riktade förföljelser av diskriminerande eller t.o.m. exkluderande slag. Tillgångar som förts hit eller blivit herrelösa här på grund av Nazitysklands allmänna och urskiljningslösa förtryck av den egna befolkningen och av människorna i de ockuperade områdena har kommissionen i konsekvens härmed inte särskilt intresserat sig för.

3.2.2 Rövat guld

I regeringens direktiv till kommissionen talas om "så kallat rövat guld". Kommissionen har ställt sig frågan vad som bör avses med att guld var "rövat" och vidare övervägt om det finns anledning att skilja på rövat guld av olika slag. Resonemangen om dessa frågor har utvecklats i interimrapporten.[2] De definitioner av guld som kommissionen slutligen valt återges nedan och stämmer i hög grad överens med vad den expertkommission som arbetar med motsvarande frågor i Schweiz också har använt sig av.[3]

- *Centralbanksguld* =

guld som Nazityskland tagit från reserverna i ockuperade länders centralbanker.

- *Personguld* =

a) inlöst guld, dvs. guld som åtkommits genom icke-diskriminerande nazityska åtgärder eller
b) konfiskerat och plundrat guld, dvs. guld som tagits från levande eller avlidna personer utsatta för nazistisk förföljelse.

Mot bakgrund av att direktiven till kommissionen anger att kompletterande undersökningar i saken särskilt bör fokuseras på frågan om

[2] Interimrapporten, s. 18 f.

[3] Expertkommissionens fullständiga namn är Unabhängige Expertenkommission: Schweiz – Zweiter Weltkrieg. Den leds av professor Jean-François Bergier och publicerade i juli 1998 rapporten Switzerland and Gold Transactions in the Second World War, Interim Report. Se angående definitioner särskilt s. 29 f.

guld som kan ha tillhört judar, har kommissionen utgått från att det konfiskerade och plundrade personguldet bör stå i centrum för dess forskning och överväganden. Tillämpningen av dessa definitioner har komplicerats av att det förekom att guld smältes om och att därvid guld av olika ursprung blandades samman. Personguld kunde således komma att ingå i samma tacka som centralbanksguld eller guld av annat ursprung.

I interimrapporten behandlade kommissionen endast Riksbankens affärer med rövat guld från Nazityskland, s.k. naziguld. I denna rapport redovisar kommissionen även vad som har framkommit om möjligheterna att andra svenska banker, företag eller privatpersoner kom att befatta sig med rövat guld eller att rövat guld tillfördes tyska mottagare i Sverige.

Vad gäller Riksbankens guldaffärer valde kommissionen, som framgår av interimrapporten, att inte begränsa sig till att bara undersöka sådana transaktioner som innebar att guld fördes över gränsen till Sverige utan även granska vad som tillfördes Riksbankens utländska depåer. Också andra svenska banker m.fl. kunde ha depåer utomlands. Kommissionen har därför försökt ta reda på och redovisa om guld levererades från Nazityskland till sådana depåer. Som kommissionen har sett på saken är det avgörande om svenska intressen över huvud taget har haft möjlighet att använda sig av guld som kunde vara konfiskerat eller plundrat från personer, inte om sådant guld faktiskt transporterades hit till landet. Även om guld av nämnt slag bara låg orört i en svensk depå utomlands bidrog detta nämligen samtidigt till att de personer som hade blivit berövade sitt guld inte kunde återfå det.

3.2.3 Herrelösa tillgångar

Vad som bör avses med "herrelösa bankkonton och annan privat egendom som kan antas ha tillhört judar" har krävt en del eftertanke från kommissionens sida.

I uttrycket herrelös ligger, som kommissionen har uppfattat saken, att den ifrågavarande egendomen i dag inte befinner sig i ägarens – eller dennes rättsägares – besittning utan hos någon annan. Vidare måste det förutsättas att rättsägaren inte själv känner till att så är fallet. Gjorde han det kunde man knappast beteckna egendomen som herrelös. Om någon utan framgång gör anspråk på kända föremål eller fordringar är det i stället fråga om omtvistad egendom. Kommissionen har stannat för att definiera herrelösa tillgångar så som sådana tillgångar som någon innehar utan rättsägarens vetskap. Med "herrelösa bankkonton"

måste i konsekvens härmed avses sådana fordringar på banker som är okända för de nuvarande rättsägarna.

Att egendom är herrelös kan förklaras av att den ursprunglige ägaren är död och att förekommande successorer inte känner till att han dessförinnan lånat ut, deponerat eller bestulits på egendomen ifråga. En annan förklaring kan vara att ägaren själv inte har säker kännedom om vad han äger. Slutligen kan man tänka sig att ägaren har tappat kontrollen över egendomen därför att den som ursprungligen lånade, tog om hand eller stal den har lämnat den vidare till någon annan.

När förekomsten av herrelösa tillgångar utreddes på 1960-talet uppmärksammades särskilt de s.k. danaarven. Danaarv är en äldre beteckning för sådan kvarlåtenskap som efterlämnas av en person utan andra arvingar än Allmänna arvsfonden.

Kommissionen har tolkat direktiven så att dess efterforskningar i dessa avseenden skall avse sådana bankfordringar och andra tillgångar som befinner sig i Sverige och som på grund av Förintelsen har blivit herrelösa eller danaarv.

3.2.4 Avgränsningar i övrigt

I Sverige finns åtskilliga människor som har överlevt de nazistiska judeförföljelserna och ännu fler som är efterlevande till dem som drabbades därav. Alla dessa människor har, till följd av nazisternas övergrepp, berövats tillgångar som de ägt eller annars kunnat ärva. Men det är endast om tillgångarna har kommit till Sverige eller i svensk besittning efter övergreppen, som kommissionen har haft regeringens uppdrag att försöka klarlägga vad som skett med dem. Tillgångar som stannat i utlandet har således inte omfattats av uppdraget.

Det kan emellertid inte uteslutas att svenska privatpersoner och företag utomlands befattade sig med egendom av judiskt ursprung utan att densamma fördes över gränsen till Sverige. Ett tänkbart exempel är att någon svensk kan ha köpt en tidigare judiskt ägd fastighet i Tyskland. Även sådana åtgärder faller egentligen utanför kommissionens uppdrag och har inte heller stått i centrum för den forskning som bedrivits. Ändå kommer vissa iakttagelser att redovisas i det följande.

Särskilt i krigets slutskede förekom det kapitalflykt från Nazityskland till Sverige. Omfattande utredningsarbete lades därför ned, både från de allierades och från svensk sida, på att kartlägga de tyska intressena i Sverige. Endast i den mån kapitalflykten innebar överföringar av sådana tillgångar som hade judiskt ursprung har kommissionen ansett sig föranledd att göra ytterligare klarlägganden.

Motsvarande avgränsning gäller allmänt rörande de förebråelser av skilda slag som framförts i sammanhang då svenskt agerande vid tiden för andra världskriget har diskuterats. Det senaste decenniets debatt, i dagspress och andra media, rörande Sveriges politiska och affärsmässiga hållning under andra världskriget rymmer många artiklar med anknytning till kommissionens uppdrag, men med ett mera övergripande perspektiv. I artiklar och böcker har bröderna Wallenberg utifrån sin centrala ställning inom svensk ekonomi i olika avseenden fått ta emot kritik för den svenska utrikeshandelspolitiken. En relativt ofta förekommande tanke i skrifter och i mediadebatten är, att Sverige genom sin export av malm och kullager och Wallenbergföretagen genom sina affärer och sin strategiska betydelse skulle ha bidragit till en förlängning av kriget och därmed till det judiska folkets lidande. Inom kommissionen har denna tanke föranlett iakttagelsen, att enskilda företag i sitt agerande var bundna av bilaterala handelsavtal, samt vidare att exporten av malm och kullager dominerades av Grängesbergsbolaget respektive SKF; företag som inte låg inom Enskilda Bankens utan Skandinaviska Bankens intressesfär.[4] Exemplen illustrerar, att debatten i media har svag förankring i tillgänglig ekonomisk-historisk forskning. Det understryker också att fördjupad forskning om samspelet mellan handelns aktörer och regeringen under andra världskrigets skiftande skeden är en angelägen forskningsuppgift.

Kommissionen har i sitt arbete mött flera frågeställningar av samma angelägna karaktär, frågor som anknutit till kommissionens uppdrag men inte ryms inom givna direktiv. Här kan nämnas att kommissionen, efter att ha tagit del av både svenska och amerikanska källor[5] inte har funnit några tecken på att den s.k. Boschaffären, som Enskilda Banken var inblandad i, inkluderade egendom av judiskt ursprung. Efter diskussion beslöt kommissionen därför att inte utreda den affären närmare. Av samma skäl har kommissionen inte heller analyserat de uppgifter som förekommit i debatten om Enskilda Bankens förbindelser

[4] För information om Skandinaviska Bankens intressesfär, se Carlsson Se även avsnitt 2.4.3.

[5] Ulf Olsson, Bank, familj och företagande : Stockholms Enskilda Bank 1946-1971, Stockholm 1986, s. 19 ff., Gerard Aalders och Cees Wiebes, Affärer till varje pris : Wallenbergarnas hemliga stöd till nazisterna, Falun 1989, s. 55 ff. samt "Report May 25, 1949, to Mr. Ray E. Dougherty, Supervisor, Litigation and Claims Division, from Hans Strauss re Vargos v. Clark, The Gold Transaction" (kommissionens dnr 121/97). Enligt Olsson (s. 49-50) låg svagheten i Enskilda Bankens ställning i den amerikanska processen under åren närmast efter kriget i hög grad på det politisk-moraliska planet. Blotta samröret med Tyskland i ett antal affärer var belastande. Juridiskt hade banken, enligt Olsson, en bättre ställning. Tvisten slutade med en förlikning.

förbindelser med I.G. Farben[6], exempelvis genom den nederländska Hollandsche Koopmans Bank i vilken Enskilda banken ägde 20 procent.[7]

3.3 Hypoteser

Direktiven till kommissionen utgår från att egendom av judiskt ursprung till följd av de nazistiska förföljelserna fördes till Sverige före och under andra världskriget. För att kunna lösa sitt uppdrag att dels klarlägga vad som kan ha hänt här med sådan egendom dels beskriva vilken roll olika svenska aktörer spelade i sammanhanget har kommissionen under arbetets gång, utifrån kända förhållanden, försökt föreställa sig olika möjligheter. Dessa antaganden har påverkat kommissionens sökande efter information om vad som faktiskt skett.

Hypoteserna utgår från följande fyra frågeställningar.

- Varför kan egendom av judiskt ursprung ha förts till Sverige?
- Vad för slags egendom kan ha överförts?
- Hur kan överföringarna ha gått till?
- Till vilka kan de ha skett?

De teorier som presenteras nedan är naturligtvis inte någon uttömmande beskrivning av vad som faktiskt kan ha hänt i dessa sammanhang. Fler scenarier är tänkbara. I vilken grad kommissionen funnit stöd för sina hypoteser redovisas i de följande kapitlen i denna rapport.

Varför?

- för att egendomen kunde placeras mer säkert i Sverige
- för att det fanns en marknad i Sverige
- för att transiteras genom Sverige

---

[6] I.G. Farben ansvarade bl.a. för tillverkningen av giftgasen Zyklon-B, som användes i dödsfabrikerna, och utnyttjade slavarbetskraft. I vad mån detta var känt bland svenska banker och företag före krigets slut är en öppen fråga. Se om I.G. Farbens roll Joseph Borkin, The Crime and Punishment of I.G. Farben, New York 1978 (finns översatt till svenska, med förord av Harry Schein).

[7] Enligt en uppgift hade I.G. Farben det dominerande inflytandet i Hollandsche Koopmans Bank. Se Aalders & Wiebes, s. 89.

När förföljelserna av judar och andra tilltog i de nazidominerade områdena kunde det hända att de förföljda själva ville föra sin egendom i säkerhet utomlands, exempelvis i Sverige. En anledning till att judiskt ägd egendom kom till Sverige vid den aktuella tiden kunde således vara att ägaren ville skydda egendomen i fråga. När en företagare hotades av tvångsvis genomförd arisering kunde han exempelvis föredra att sälja sitt företag till någon svensk affärsbekant. Likaså kunde en privatperson med viss förmögenhet vilja ha sitt kapital på svensk bank i stället för på tysk. Ett annat skäl att föra egendom av judiskt ursprung till Sverige kunde vara att det fanns en önskad marknad här. Kanske var det lättare att sälja konfiskerade judiska juveler i Sverige än i det krigsdrabbade Tyskland. En ytterligare möjlighet är att aktörer på den nazistiska sidan ville använda Sverige som säker förvaringsplats för egendom tills kriget var över eller som transitland på väg mot en bättre marknad i ett tredje land.

Vad?

- valutor
- värdepapper
- guldtackor och guldmynt
- ädelmetaller, ädelstenar och andra värdefulla material
- föremål som konst, juveler och antikviteter
- handelsvaror
- immateriella tillgångar

Så gott som all slags flyttbar egendom kan ha kommit till Sverige. Det ligger nära till hands att tänka sig att en judisk man eller kvinna som hade möjlighet därtill försökte föra valutor till Sverige för att placera dem på bankkonto här eller kanske för att köpa en svensk livförsäkring. En annan tänkbar möjlighet var att föra över värdepapper eller små värdefulla föremål som smycken eller guldmynt, exempelvis för att förvara dem i svenskt bankfack. För den som trodde sig kunna fly till Sverige blev det kanske aktuellt att sända bohag hit. En judisk affärsman som ville rädda delar av sitt företags värde kunde tänkas sälja sina varumärken till en svensk affärsbekant, kanske med återköpsrätt. Efter nazisternas övergrepp är det inte otänkbart att konst, mattor och möbler från skövlade judiska hem kan ha auktionerats ut i Sverige. Konfiskerade guldföremål kan ha smälts ned och – tillsammans med annat guld – blivit till tackor som använts i den nazityska handeln med Sverige eller i den svenska förädlingsindustrin. Konfiskerade värdepapper kan ha sålts till svenska köpare. Ariserade

företags varulager kan ha sålts till Sverige inom ramen för den sedvanliga handeln mellan länderna.

Hur?

- med en resande person
- med post
- med godstransport
- med diplomatisk personal
- till svensk utlandsmyndighet
- bara på pappret

Kommunikationer mellan Sverige och de nazidominerade länderna upprätthölls före och under kriget, även om flyktingpolitiken och de regler som gällde betalningssystemen innebar inskränkningar. Egendom av judiskt ursprung kan därför ha kommit hit på många olika sätt. Viss egendom kan ha medförts av enskilda resande. Så kan exempelvis en jude som reste till Sverige i mitten av 1930-talet, kanske för att hälsa på bekanta här, ha tagit med sig valutor för att kunna sätta in dem på svensk bank. Yrkessmugglare kan ha verkat på judiska eller nazistiska uppdrag. Värdepapper m.m. kan ha skickats hit med post, för att vänner här skulle placera dem säkert. Flyttgods kan ha anförtrotts en transportfirma. När det inte längre var möjligt att resa till Sverige kan förföljda personer tänkas ha vänt sig till svenska utlandsmyndigheter, utlandsförsamlingar eller internationella organisationer som Röda Korset och lämnat egendom dit för förvar eller vidaretransport. Beslagtagna bohag och varulager kan ha förts till Sverige med vanliga godstransporter. Tysk diplomatisk personal kan ha smugglat hit exempelvis ädelstenar eller andra mindre föremål med högt värde. Transaktioner med immateriella tillgångar kräver ingen transport alls, utan är rena papperstransaktioner. Likaså kan man inom en koncern med bolag i både Sverige och Tyskland tänkas föra värden från det ena bolaget till det andra utan att det motsvaras av någon faktisk transport.

Till vilka

- Riksbanken
- övriga banker och försäkringsbolag i Sverige
- transportfirmor i Sverige
- konsthandlare, museer, juvelerare, antikhandlare, auktionsfirmor och liknande i Sverige
- svenska företagare med utländska affärsrelationer
- svenska utlandsmyndigheter och utlandsförsamlingar
- tyska legationen i Stockholm

I Sverige fanns många olika tänkbara mottagare av egendomen i fråga. Kommissionen har i sin interimrapport beskrivit bakgrunden till att Riksbanken valde att ta emot guld som betalning från Nazityskland, guld som sedan har visat sig till viss del kunna härröra från judiskt ägda guldföremål eller guldmynt. När det gäller andra svenska banker och försäkringsbolag måste man ha som allmän utgångspunkt att de ville ha kunder. Transportfirmor ville naturligtvis ha uppdrag. Om banker, försäkringsbolag och transportfirmor sedan ställdes inför att de judiska kunderna inte hördes av efter Förintelsen, är det inte säkert att deras agerande präglades av den eftertänksamhet som varit önskvärd. Konsthandlare och andra i liknande branscher sökte objekt att sälja. En svensk företagare med en etablerad judisk handelskonktakt i något nazidominerat land kan ha velat hjälpa denne affärsbekante att bevara sitt företag eller sina varumärken över kriget. Alternativt kan den svenske företagaren ha sett en chans att köpa det judiskt ägda företaget till ett pris som var så lågt att den judiske kollegans trångmål utnyttjades på ett otillbörligt sätt. Svenska dotterbolag i nazidominerade områden kan ha förvärvat judiska tillgångar eller tillgodogjort sig judisk tvångsarbetskraft, varefter moderbolaget kan ha tillförts värdet härav. Tyska legationen i Stockholm var en del av den nazistiska förvaltningen och hade dessutom en skyddad ställning här. Den kan därför ha förvarat eller vidarebefordrat olika slags tillgångar.

3.4 Metoder

3.4.1 Inledande planering

Planeringen av kommissionens arbete har styrts av de direktiv och den tidsram som regeringen gett för uppdraget.

Den tidsram som först gavs innebar att arbetet skulle vara avslutat den 1 mars 1998, vilket betydde att ungefär tio månader fanns till förfogande. Det var därför nödvändigt att arbetet med informationssökning påbörjades genast, utan någon längre föregående planerings- och inläsningsfas.

3.4.2 Arbetsformer

Redan i ett inledande skede beslutade kommissionen mot den ovan angivna bakgrunden att tillsammans med sakkunniga, experter och sekreterare dela in sig i arbetsgrupper för att på effektivast möjliga sätt

söka information samt förbereda kommissionens ställningstaganden rörande metoder och slutsatser. Kommissionen försökte vid sammansättningen av de olika grupperna att samtidigt i varje grupp uppnå bred kompetens och maximalt utnyttjande av de specialistkunskaper som finns representerade bland sakkunniga och experter. Till att börja med bildades fyra arbetsgrupper för undersökning av olika källor eller grupper av källor som enligt direktiven uppenbarligen krävde ingående studium, nämligen departementsarkiven, Flyktkapitalbyråns arkiv, Bankinspektionens arkiv och det s.k. Wallenbergsarkivet, som förvaltas av Stiftelsen för Ekonomisk Historisk Forskning inom Bank och Företagande.[8] Samtidigt beslutades att avvakta med Riksbankens arkiv, eftersom direktiven uttryckligen angav att arbetet i den delen skulle utgå från vad som framkom genom det arbete med Riksbankens Arkivutredning antogs komma att presentera sommaren 1997.

Under hösten 1997 ombildades arbetsgrupperna. Det stod då klart att Arkivutredningens arbete hade blivit mer tidskrävande än som ursprungligen beräknats och kommissionen begärde därför förlängd tid för sitt arbete. Efter den förnyade gruppindelningen har det funnits fem arbetsgrupper. Dessa har varit inriktade på utredning av olika sakfrågor, nämligen Riksbankens guldaffärer, övriga affärstransaktioner, banktillgångar, övriga personliga tillgångar och avvecklingen av tysk egendom i Sverige.

I december 1997 kom Arkivutredningens rapport. Strax därefter beslutade regeringen att dels ge kommissionen förlängd tidsram till den 30 november 1998, dels begära en särskild rapport om riksbanksguldet snarast möjligt. Det medförde att kommissionen, som dittills inte ägnat sig mycket åt riksbanksguldet, fick lägga stora resurser just på den frågan. Även om arbetet i övriga arbetsgrupper fortsatte parallellt kom sammanträdestid och utredningsresurser att behöva ägnas åt frågorna om riksbanksguldet i sådan utsträckning att det tidigare höga tempot inte kunde hållas när det gällde övriga frågor. Kommissionens interimrapport Naziguldet och Riksbanken publicerades i juli 1998, varefter övriga frågor åter kunde ägnas mer tid.

Samspelet mellan de olika arbetsgrupperna och kommissionen som helhet har varit dynamiskt. Forskningsrapporter och minnesanteckningar från grupperna har alltid tillställts hela kommissionen. Vid kommissionens sammanträden, ungefär var fjärde vecka, har också de sakkunniga och experterna varit närvarande. Regelmässigt har vid dessa sammanträden rapporter lämnats från arbetsgrupperna, som sammanträtt frekvent däremellan. Kommissionen har därmed haft till-

[8] Med Wallenbergsarkivet avses de arkiv som finns samlade hos nämnda stiftelse. Samtliga dessa arkiv har anknytning till familjen Wallenberg.

fälle att ställa frågor, ge synpunkter, analysera vad som framkommit och fatta beslut om nya inriktningar. I arbetsgrupperna har kommissionens vägledande beslut kunnat konkretiseras och analysen fördjupas.

3.4.3 Studiebesök

Vid tre tillfällen har kommissionens sammanträden förenats med studiebesök i arkiv, nämligen Riksarkivets depå i Arninge där arkivet från Flyktkapitalbyrån förvaras, Riksbankens arkiv samt det s.k. Wallenbergsarkivet.

3.4.4 Forskningsuppdrag

Kommissionens arbete har, i enlighet med direktivens uppmaning, till stor del bestått i arkivstudier. Dessa har till viss del utförts av kommissionens ledamöter, sakkunniga, experter och sekreterare inom ramen för de förordnanden regeringen gjort. Härutöver har kommissionen anlitat ett tjugotal uppdragstagare, däribland några kommissionsledamöter och sakkunniga men i huvudsak utomstående ekonomhistoriker, historiker, sociologer, studenter m.fl. Det har när det gäller dessa särskilda uppdrag alltid varit fråga om väl avgränsade projekt. Vilka utomstående uppdragstagare som har anlitats framgår av bilaga 3.

Längre fram i detta kapitel beskrivs översiktligt de arkiv och andra källor som kommissionen har utnyttjat.

3.4.5 Rapportförfattande

Författandet av denna rapport har skett kollektivt i kommissionen. Sekreterarna och andra medarbetare har efter hand presenterat skisser till olika avsnitt. Dessa har diskuterats vid kommissionssammanträden varefter de i enlighet med kommissionens önskemål har omarbetats, kompletterats och diskuterats på nytt tills enighet kunnat nås om varje avsnitt.

3.5 Källor

I sitt arbete med att undersöka bärkraften av de ovan redovisade hypoteserna har kommissionen använt sig av olika slags källor, som erbjudit skilda möjligheter och problem. Nedan redovisas översiktligt hur arkiv,

direkta kontakter och litteratur har kunnat utnyttjas. I anslutning till de därefter följande kapitlens redogörelser för vad som framkommit förs utförligare resonemang om källornas tyngd och värde i förhållande till de olika antaganden som kommissionen har utgått från.

De arkiv som kommissionen har hämtat uppgifter från finns förtecknade i bilaga 4 till denna rapport. Kommissionen bestämde sig tidigt för att i regel undersöka arkiven i de lokaler där de förvaras. Även om detta förfaringssätt har varit huvudprincipen har det i åtskilliga fall förekommit att material ur offentliga arkiv har lånats in till sekretariatet. I bl.a. alla bankarkiv har som huvudregel gällt att kommissionen inte har fått ta kopior med sig därifrån.

Åtskillig litteratur har studerats. Den finns förtecknad i slutet av rapporten, före bilagorna.

3.5.1 Offentliga svenska arkiv

Kommissionen har utnyttjat en rad olika offentliga arkiv. Här kan särskilt nämnas arkiven från departementen, riksdagens Utrikes- och Bankoutskott, Riksbanken, Säkerhetspolisen, Flyktkapitalbyrån, Restitutionsnämnden, Bankinspektionen, Valutakontoret, Clearingnämnden, Statens Handelskommission och Statens Industrikommission. Hit får man också räkna Svenska kyrkans och Statens järnvägars arkiv.

I Sverige gäller som grundprincip att handlingar som har inkommit till och förvaras hos offentliga myndigheter och beslutsorgan är allmänt tillgängliga.[9] Detsamma gäller för sådana internt upprättade handlingar som har expedierats eller som hör till avslutade ärenden, exempelvis skrivelser till utomstående, protokoll och beslut.[10] Endast om det finns särskilt lagstöd för det kan allmänna handlingar sekretessbeläggas.[11] Sådan sekretess är tidsbegränsad. När det gäller handlingar från tiden för andra världskriget förekommer numera endast i rena undantagsfall sekretess. Kommissionens arbete i de offentliga arkiven har inte hindrats av några sekretessbestämmelser. Vad gäller Säkerhetspolisens arkiv har dock de särskilda omständigheter gällt som redovisas i kapitel 6. Nu, liksom vid tiden för andra världskriget, gäller att myndigheter och beslutande församlingar inom den offentliga sektorn skall arkivera sina allmänna handlingar.[12] I arkiven kan också läggas internt arbetsmaterial, exempelvis promemorior. Detta material blir i så fall

[9] Tryckfrihetsförordningen (TF) 2 kap. 3 §.
[10] TF 2 kap. 7 §.
[11] TF 2 kap. 2 §.
[12] Arkivlagen (1990:782) 3 §.

därmed att anse som allmänna handlingar.[13] Även handläggningsrutinerna i den offentliga förvaltningen, som innebär att åtgärder regelmässigt dokumenteras skriftligt, medverkar till att tillgängligheten till information om ärendena är god. Regelsystemet beträffande handlingar från svenska offentliga organ är alltså utformat för att allmänheten skall ha möjlighet till god insyn i verksamheten. I nuvarande arkivlagen uttrycks detta på så sätt att arkiven skall bevaras, hållas ordnade och vårdas så att de tillgodoser rätten att ta del av allmänna handlingar, behovet av information för rättsskipningen och förvaltningen samt forskningens behov.[14] Gallring är visserligen tillåten, men måste ske med respekt för dessa övergripande syften.

För Riksbanken gällde den statliga arkivregleringen inte vid den aktuella tiden. Dess arkiv har tyvärr i viss mån kommit att präglas av den bristen, bland annat på så sätt att sökmedlen är bristfälliga. Vidare tycks illa överlagda gallringar ha förekommit.[15] Även om de offentliga arkiven annars i huvudsak är välordnade kan det, har kommissionen konstaterat, ibland vara svårt att få en tillräckligt tydlig bild av hur ett ärende har hanterats. Sådana svårigheter kan ha en rad olika orsaker, varav några skall nämnas här. För det första kan protokoll och beslut vara torftigt utformade. Som exempel kan nämnas att Flyktkapitalbyråns beslut oftast saknar skriftlig motivering. För det andra kan handlingar ha förkommit trots noggranna rutiner. Så har exempelvis skett med vissa av Utrikesnämndens memorialprotokoll. En tredje orsak till problem kan vara att ordningen är bristfällig, exempelvis kan arkivförteckningar saknas. Detta gäller bland annat delar av arkivet från Handelskommissionen. Slutligen kan handlingar vara gallrade på ett sätt som visar sig vara till hinder för forskning om frågor som inte kunde förutses när gallringen gjordes. Besked om sådana gallringar har kommissionen exempelvis fått då uppgifter om vissa importer efterfrågades vid lokala tullmyndigheter. Som ett annat exempel kan nämnas att arkivet från Clearingnämnden, som handlade minst 1 000 svensk-tyska betalningar per dag, har gallrats så att uppskattningsvis 1 800 hyllmeter har reducerats till 54.[16]

Andra svårigheter hänger samman med materialets omfattning och karaktär, vilket kan illustreras med följande exempel. I Valutakontorets arkiv finns de s.k. valutadeklarationer, avseende innehav av utländska värdepapper, guld m.m., som alla personer med hemvist i Sverige

[13] TF 2 kap 9 §.
[14] Arkivlagen 3 §.
[15] Interimrapporten, s. 109, Arkivutredningen, s. 29 f.
[16] Se Sven Fritz, Rapport om inventering i vissa myndigheters arkiv (kommissionens dnr 95/97).

anmodades att göra 1939, 1940, 1943 och 1944. Sammanlagt finns 528 volymer med valutadeklarationer. Huvuddelen härrör just från de nämnda krigsåren.[17] Att systematiskt gå igenom alla dessa deklarationer skulle ta orimliga resurser i anspråk. Dessutom kan förutses att det, om så ändå gjordes, skulle innebära betydande svårigheter eller vara rent ogörligt att urskilja eventuell egendom av judiskt ursprung. Det beror främst på att uppgiftsskyldigheten inte gällde tillgångarnas ursprung. Myndighetens uppgift gick inte ut på att ta reda på om t.ex. judisk egendom fanns hos någon, utan gällde att inventera vilka utländska betalningsmedel som fanns tillgängliga för landet.

Till sist skall anmärkas att transaktioner som företogs utanför de legalt anvisade systemen knappast har avsatt några spår i de offentliga arkiven.

3.5.2 Enskilda svenska arkiv

Eftersom regeringen särskilt har påpekat att kommissionen skall ägna stor uppmärksamhet åt möjligheten att forska i enskilda (dvs. privata) arkiv har kommissionen också använt mycket tid och resurser för detta ändamål, trots att det efter hand bland annat stått allt mer klart att den statliga styrningen av näringslivets relationer till utlandet vid den aktuella tiden var mycket stark.

Privatpersoner, banker, företag och föreningar i Sverige har ingen skyldighet att hålla sina handlingar tillgängliga för allmänheten. Inte heller är de skyldiga att bevara dem i arkiv, bortsett från vad lagstiftningen om bokföringsskyldighet och associationsformer kan innebära. Frånvaron av reglering i övrigt har lett till att de enskilda arkiven skiljer sig åt i väsentliga avseenden. Vissa har sparat mycket, medan andra har sparat mindre. Sorteringsprinciperna kan vara mer eller mindre väl genomtänkta. Gallringar kan ha skett i olika syften och på olika sätt. Kommissionen har funnit att arkiv från banker och föreningar i regel finns, att de ofta är mycket innehållsrika och att de dessutom ibland är minst lika välordnade som de offentliga arkiven. När det gäller industri- och handelsföretag är bilden mera skiftande. Som exempel kan nämnas att Svenska kullagerfabriken (SKF) saknar företagsarkiv. Vad som finns kvar från tiden för andra världskriget är styrelseprotokoll med bilagor.

Bland de enskilda svenska arkiv som kommissionen har använt sig av bör främst nämnas Wallenbergsarkivet, i vilket bland annat arkivet från Stockholms Enskilda Bank ingår. Kommissionen har dessutom

[17] Ibid.

använt sig av arkiven från Skandinaviska Banken och Svenska Handelsbanken, Svenska Röda Korsets arkiv, Svenska Bankföreningens arkiv samt flera arkiv från judiska församlingar, från konstmuseer och från privatpersoner med inflytande i politiken eller näringslivet. Främst bland de sistnämnda bör nämnas riksbankschefen Ivar Rooth, vars innehållsrika arkiv och utförliga minnesanteckningar utgjorde en mycket betydelsefull källa för Arkivutredningen och även har använts direkt av kommissionen.

Arkivet för SEB-koncernen, i vilket bland annat arkivet för dåtida Skandinaviska Banken ingår, innehåller 7,5 hyllmil dokument. Härav hör cirka 350 hyllmeter, eller 3 207 arkivkartonger och ett obestämt antal böcker, till det s.k. historiska arkivet från Skandinaviska Bankens Stockholmskontor. Till det historiska arkivet finns två arkivförteckningar. Den ena har ordnats efter ämnen och den andra efter den avdelning eller person inom banken som utfärdat dokumenten i fråga. I ämnesregistret upptas drygt 3 200 ord eller namn i alfabetisk ordning. Bland sökorden återfinns – föga förvånande – inte de för kommissionen centrala begreppen "judiska tillgångar", "herrelösa konton" och "naziguld".[18] För att kunna hitta relevant information krävs således dels tämligen ingående bakgrundskunskaper om bland annat bankens organisation dels tid, inlevelseförmåga och kreativitet. Möjligheterna begränsas dock inte bara av sökmöjligheterna utan också av vad som finns bevarat.[19]

I Wallenbergsarkivet finns inget aktuellt bokföringsmaterial utan endast historiskt material. Det omfattar cirka 2 000 hyllmeter dokument och 148 kartonger med vardera ungefär 100 rullar mikrofilm i. På varje filmrulle kan upp till 19 500 exponeringar finnas. Kärnan är arkivet för Stockholms Enskilda Bank. Därutöver rymmer Wallenbergsarkivet personarkiv avseende flera medlemmar av familjen Wallenberg, däribland bröderna Jacob och Marcus Wallenberg som båda var verksamma före och under andra världskriget. I Wallenbergsarkivet finns dessutom arkiven för vissa investmentbolag såsom Investor och Providentia samt ett antal stiftelsearkiv.[20] Arkivet är mycket omfattande och välorganiserat. Det sköts av heltidsanställda tjänstemän, vilket har

[18] Gunnar Richardson, Rapport över iakttagelser vid genomgång av Skandarkiv i Norrköping (kommissionens dnr 102/97).

[19] Se exempelvis avsnitt 5.9.2 vari beskrivs att kommissionen inte kunnat utreda exakt vad som skett med en post s.k. Youngobligationer som fanns i bankens ägo vid krigets utbrott, men inte längre stod kvar 1944. Ingen information har återfunnits om detaljerna i affären.

[20] Kersti Ullenhag, Rapport avseende forskning i Wallenbergsarkivet, till kommissionen i augusti 1997.

inneburit att kommissionens medarbetare fått långt bättre service där än i andra enskilda arkiv. Det är möjligt att söka efter uppgifter med hjälp av dels dåtida register dels ett modernt dataregister, som ännu är under utbyggnad. Särskilt bör nämnas att åtskilliga dokument som hört till bankdirektionens korrespondens finns bevarade. De har samlats under namnen på respektive brevskrivare inom banken. I korrespondensvolymerna finns register som är ordnade efter de externa brevskrivarnas namn. I de ämnesdossier som också finns kan man ofta återfinna kopior av dokument som även arkiverats bland korrespondensen. Även i Wallenbergsarkivet föreligger naturligtvis den ovan beskrivna svårigheten att identifiera de sökvägar som är relevanta för kommissionen. Arkivet är inte heller komplett i den meningen att det innehåller allt som någonsin har skrivits inom Stockholms Enskilda Bank. Givetvis finns luckor, även om samlingen som sådan är välbevarad i jämförelse med vad som är fallet i andra enskilda arkiv. Kommissionens sakkunnige Paul A. Levine har gjort en särskild undersökning angående förekomsten av luckor i arkivet.[21] Han frågade sig hur de luckor kunde förklaras som han hade noterat i sitt forskningsarbete där för kommissionens räkning. Den bakomliggande misstanken, som varken kunde beläggas eller vederläggas, var att sentida gallring i otillbörligt syfte kunde ha skett.[22] Kommissionen, som har låtit arkivarien i Wallenbergsarkivet yttra sig över Paul A. Levines rapport[23], konstaterar sammanfattningsvis att det inte finns något som tyder på att gallring har skett i syfte att undanröja sådan information som rör de förhållanden som kommissionen utrett. Samtidigt måste man alltså, som alltid när det är fråga om arkivstudier, räkna med att de arkiverade dokumenten inte ger en fullständig bild av det skeende de skildrar.

Svenska Handelsbankens historiska arkiv finns deponerat hos Föreningen Stockholms Företagsminnen. I arkivet, som är förtecknat, finns protokollskopior, utgående cirkulär, inkommen korrespondens och ämnesordnade handlingar. De etiketter som finns på volymerna motsvaras inte alltid av innehållet. All korrespondens på direktionsnivå finns inte bevarad. En del återfinns dock i de personarkiv som finns efter vissa av bankens direktörer. I registret över ämnesordnade handlingar finns inget sökord som direkt berör kommissionens verksamhet. Även detta bankarkiv är tämligen omfattande. Utlandssekretariatets ämnesdossier Tyskland omfattar exempelvis 20 volymer med doku-

[21] Någon motsvarande undersökning har kommissionen inte gjort avseende vare sig de andra bankarkiven eller några andra enskilda eller offentliga arkiv.
[22] Paul A. Levine, Rapport till kommissionen den 19 november 1998.
[23] Yttrandet finns under kommissionens dnr 1/99.

ment från den tidsperiod som kommissionens uppdrag avser.[24] Hos banken har den principen tillämpats att man vid arkiveringstillfället har skilt mellan "bokföringsmässiga" och "eviga" dokument. De bokföringsmässiga har gallrats efter den föreskrivna tioårsfristen medan de "eviga" har förts till det historiska arkivet för framtida förvar.

Även efter en rad inflytelserika privatpersoner har det visat sig att det finns välordnade korrespondenssamlingar m.m. Flera sådana ursprungligen enskilda arkiv har dessutom deponerats på sådant sätt att de numera är tillgängliga för allmänheten, företrädesvis på Riksarkivet.

Kommissionen har inte, som den schweiziska expertkommissionen, fått något särskilt författningsstöd som gjort det möjligt för den att tvinga sig till insyn i enskilda arkiv. Men det har heller inte behövts, eftersom det aldrig har hänt att kommissionen har nekats tillträde när en begäran därom framställts.

De enskilda arkiven är sinsemellan mycket olika och avspeglar verksamheter av vitt skilda slag. Generellt måste förstås även om dessa arkiv sägas att de inte alltid räcker till för att fullständigt klarlägga bakomliggande händelser. Alla de problem som ovan har beskrivits när det gäller offentliga arkiv föreligger även beträffande de enskilda. Till detta kommer konsekvenserna av att det här inte har funnits några styrande regler för handläggning och arkivering. Bristen på sådana instrument innebär, som framgått, att man inom exempelvis ett företag självständigt beslutar om vad som skall dokumenteras och vad som skall sparas. Vidare kan man inom företaget gallra arkivet när och hur man vill.

3.5.3 Utländska arkiv

Kommissionen har, som nämnts, också hämtat information från utländska arkiv. I regel har det även när det gäller dessa arkiv gått till så att någon av kommissionens medarbetare har besökt arkivet i fråga, men det har också hänt att kopior av handlingar har erhållits från utomstående eller rekvirerats per post. Här skall endast nämnas att det främst är fråga om handlingar från USA, Schweiz, Tyskland, Israel och Nederländerna.

[24] Jan Glete, Rapport om översiktlig undersökning av Svenska Handelsbankens arkiv, mars 1998 (kommissionens dnr 17/98).

3.5.4 Direktkontakter

Till komplettering av arkiv- och litteraturstudierna har kommissionen försökt att på olika sätt skaffa information genom kontakter med människor som är direkt berörda av uppdraget eller på annat sätt har kunskaper som är särskilt relevanta för kommissionens uppdrag.

Först kan nämnas att det bland kommissionens egna sakkunniga finns några personer som under eller omedelbart efter kriget tjänstgjorde i verksamheter som kommissionens uppdrag berör. Deras särskilda insikter har kommit kommissionen till del och bidragit till de klargöranden som presenteras i denna rapport. Även bland övriga sakkunniga och experter finns naturligtvis åtskillig specialkunskap som kommissionen har tillvaratagit.

Redan tidigt under arbetets gång bestämde sig kommissionen för att ytterligare bredda kunskapsbasen genom att bjuda in gäster att föreläsa eller svara på frågor i samband kommissionens sammanträden. Vid två tillfällen samrådde kommissionen med Riksbankens Arkivutredning, bestående av f.d. justitierådet Jan Heuman, professorn Harry Flam och revisorn Ingvar Pramhäll. Övriga som efter inbjudan har besökt kommissionen är historikern Gerard Aalders från Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie i Nederländerna, professorn vid Yad Vashem-institutet i Israel Yehuda Bauer, dr Avi Beker från World Jewish Congress, den tidigare arkivchefen vid UD professorn Wilhelm Carlgren, senior advisor Bennett Freeman från U.S. Department of State, förre chefsjuristen i försäkringsbolaget Skandia Hans von Heijne, docenten i historia vid Södertörns högskola Alf W. Johansson, ordföranden i Judiska centralrådet Jan Nisell, arkivarien i Wallenbergsarkivet Gert Nylander, professorn vid Handelshögskolan i Göteborg Ulf Olsson, dåvarande chefredaktören vid Dagens Nyheter Arne Ruth, bankdirektören Lars-Erik Thunholm som tidigare var verksam vid Skandinaviska Banken samt historikern vid Stockholms universitet Mattias Tydén. Gruppmöten har besökts av f.d. bankokommissarien vid Riksbanken Carl-Göran Lemne, chefen för Kungliga myntkabinettet Henrik Klackenberg samt vd:n i Sveriges juvelerare- och guldsmedsförbund Erik Form.

När Dagens Nyheter den 21 oktober 1997 gav ut en specialbilaga om Naziguldet hade kommissionen i den infört en annons, varigenom allmänheten uppmanades att höra av sig med konkret information om judisk egendom i form av konst, smycken, försäkringar, bankmedel, föremål m.m. som förts till Sverige i samband med judeförföljelserna i Nazityskland. Annonsen fick mycket stor publicitet, dels genom bilagans stora spridning dels genom fristående inslag i radio och TV. Responsen blev däremot inte överväldigande. Endast ett tiotal personer

hördes av, journalister oräknade. De tips kommissionen fick av dem som faktiskt ringde beaktades i det fortsatta forskningsarbetet. Till stor del var det dock fråga om obevisbara misstankar riktade mot tidigare arbetsgivare, affärskontakter eller bekanta.

Senare på hösten 1997 valde kommissionen efter samråd med de judiska församlingarna i Stockholm, Göteborg och Malmö att via församlingarna tillställa alla medlemshushåll ett frågeformulär. Idén utgick från antagandet att det i dessa hushåll kunde finnas personer med kunskap om egendom som de själva, släktingar eller vänner hade förlorat i samband med de nazityska judeförföljelserna och som senare kommit att hanteras i Sverige. Även om det särskilt poängterades att kommissionen inte ägnade sig åt utredningar avseende egendom som inte hade hanterats i Sverige innehöll många av svaren av förståeliga skäl berättelser och upplysningar om egendom som inte på sådant sätt kunde knytas till Sverige. Sammanlagt 15 svar kom in. De följdes upp med telefonkontakter.

I mars 1998 offentliggjorde kommissionen en lista över de personer med utländsk anknytning som stod antecknade som ägare till herrelösa tillgångar i svenska banker. Åtgärden blev mycket uppmärksammad och kommenterades bland annat i TV-nyheterna flera dagar i rad. Listan upptog 649 namn på privatpersoner och företag. Genom offentliggörandet ville kommissionen medverka till att ge människor med anspråk på sådana banktillgångar som blivit herrelösa till följd av Förintelsen möjlighet att hitta dessa tillgångar. Eftersom varken kommissionen eller bankerna kände till vilka tillgångar som var herrelösa just på grund av Förintelsen togs alla herrelösa tillgångar med på listan. Publiceringen av listan och mediauppmärksamheten därikring ledde till att kommissionens sekretariat fick ta emot ett par hundra telefonsamtal, varav många från utlandet. Alla som kunde tänkas ha anspråk att framställa hänvisades vidare till respektive bank. Många ringde dessutom direkt till bankerna. Vad publiceringen hittills har lett till redovisas i kapitel 4.

Till arbetets utförande har även en rad andra direkta kontakter bidragit. Flera av kommissionens medarbetare har själva kontaktat människor som bedömts kunna ha något att berätta. Branschorganisationer och företag har tillskrivits med specifika frågor. Slutligen har värdefulla kontakter etablerats i samband med resor, konferenser och arkivbesök. Särskilt bör nämnas att kommissionsmedarbetare har deltagit i följande arrangemang.

- Konferens med World Jewish Restitution Organization (WJRO) i Jerusalem 2-3 juni 1997.
- Property and Restitution – The Moral Debt to History, arrangerat av Simon Wiesenthal Centrum i Schweiz 24-25 juni 1997.

- Informal Working Meeting of historical fact-finding commissions and research groups, arrangerat av den schweiziska expertkommissionen i Schweiz den 28-29 oktober 1997.
- The London Conference on Nazi Gold med efterföljande symposium den 2-4 december 1997.
- Konferens med European Jewish Congress i London den 17-19 oktober 1998.
- The Washington Conference on Holocaust-Era Assets med efterföljande symposium den 30 november – 4 december 1998.

När det gäller värdet av den muntliga information som kommissionen erhållit, måste man allmänt tänka på den begränsning som följer av att lång tid har förflutit sedan händelserna var aktuella. Endast i få fall har de personer som kontaktats haft förstahandsuppgifter att lämna. Även egna minnen har hunnit blekna eller ta färg av andra upplevelser när ett halvt sekel gått.

3.5.5 Litteratur m.m.

Generellt kan sägas att forskningen om Förintelsens ekonomiska dimension är outvecklad. Den litteratur som behandlar judeförföljelserna har, som framgått ovan i avsnitt 1.3, i regel mycket lite att säga om övergreppens ekonomiska sidor, även om ett par undantag finns.[25]

Numera finns dock en hel del skrivet om schweiziska bankers och företags agerande vid tiden för andra världskriget. År 1985 publicerade författaren Werner Rings i Zürich en bok med titeln Raubgold aus Deutschland – Die "Golddrehscheibe" Schweiz im Zweiten Weltkrieg. Boken skildrade schweiziska affärer med naziguld och kom ett decennium senare att följas av åtskillig litteratur om schweiziska affärer med naziguld och judiska banktillgångar.

Om Sveriges och svenskarnas roll under andra världskriget finns en hel del litteratur, som är intressant på ett allmänt plan. Men denna litteratur tar inte direkt upp frågan om vad som hände här med tillgångar av judiskt ursprung.

Offentligt svenskt tryck från krigstiden har liksom vissa tidskrifter bidragit till att klarlägga vilka ramar och vilket informationsläge som förelåg för svenska privatpersoner, företag och myndigheter.

Den forskning om ekonomiska förhållanden i samband med andra världskriget och de nazistiska judeförföljelserna som under de allra

[25] Se främst Hilberg, men även Frank Bajohr, The Beneficiaries of "Aryanization" : Hamburg as a Case Study, Yad Vashem Studies XXVI, Jerusalem, Israel 1997.

senaste åren har initierats av en rad regeringar har lett till att flera för kommissionen högst relevanta rapporter har publicerats.[26]

[26] Se litteraturlistan.

4 Danaarv och herrelösa tillgångar

4.1 Allmänt om "danaarv" och "herrelösa tillgångar"

4.1.1 Banktillgångar

Det är tänkbart att judar som förföljdes i Nazityskland hade banktillgångar i Sverige. En förklaring därtill kan vara att dessa personer sedan tidigare hade affärskontakter i Sverige eller andra ekonomiska anknytningar hit. Men det kan också tänkas att judar just till följd av förföljelserna valde att föra kapital till Sverige för säkrare förvaring. Efter Förintelsen kan sådana tillgångar ha kommit att stå kvar orörda i svenska banker, kanske för att insättare inte längre funnits livet och kunnat efterfråga dem.

Med *herrelösa* tillgångar måste, enligt kommissionens uppfattning, avses sådana tillgångar som någon innehar utan rättsägarens vetskap.[1]

När en person avlider utan att efterlämna någon arvsberättigad kan dennes kvarlåtenskap med en äldre term kallas *danaarv*. Enligt sedan länge gällande svensk lag tillfaller sådan kvarlåtenskap Allmänna arvsfonden[2], vars medel används för allmänt angelägna åtgärder till stöd för barn, ungdomar och funktionshindrade.

I banker kan det finnas herrelösa tillgångar av olika slag. Förutom kontofordringar kan det vara fråga om tillgångar i notariatdepåer, förvar eller bankfack.

Den som sätter in pengar på ett bankkonto får därmed en *kontofordran* på banken. Kontot är en anteckning om och ett bevis för att denna fordran finns. De insatta medlen har banken rätt att disponera över. Pengarna hålls inte åtskilda utan används tillsammans med andra medel som banken äger eller förfogar över för exempelvis utlåning.

[1] Se ovan avsnitt 3.2.3.

[2] Ärvdabalken 5 kap. 1 §.

Kundens fordringsrätt innebär att han, när han så önskar, har rätt att från banken få ett kapitalbelopp motsvarande det insatta samt ränta.

En person som har *notariatdepå* eller *förvar* hos en bank har avtalat med banken att den skall förvara och eventuellt även förvalta värdepapper eller värdeföremål. Banken har, så länge avtalet består, inte rätt att för egen räkning disponera det som har lämnats i depå eller förvar. Kunden behåller sin äganderätt. På deponerade eller förvarade tillgångar betalar banken ingen ränta. En annan sak är att det oftast är fråga om värdepapper, som kan ge avkastning och stiga eller sjunka i värde.

Den som har *bankfack* i en bank har avtalat med banken om att hyra ett säkert förvaringsutrymme. Banken har, så länge avtalet består, inte rätt att se eller disponera över det som läggs i facket och det är inte aktuellt att beräkna någon ränta.

4.1.2 Försäkringar

På liknande sätt som när det gäller banktillgångar kan det ha förekommit att judar tecknade försäkringar i Sverige och att dessa sedan kommit att stå herrelösa i svenska försäkringsbolag efter kriget.

Försäkringar finns av olika slag. På en *skadeförsäkring* kan kapital aldrig samlas upp. Ett skadeförsäkringsbolags åtagande innebär att vid försäkringsfall inom villkorens ram ersätta uppkomna sakskador. Rätt att få ersättning föreligger endast då en viss skada inträffat. Det är därför inte möjligt att tala om herrelösa fordringar på skadeförsäkringsersättningar.

En *livförsäkring* innebär att försäkringstagaren genom inbetalningar under sin livstid samlar upp kapital hos ett livförsäkringsbolag för utbetalning till anhöriga vid det egna dödsfallet eller för utbetalning till honom själv antingen i samband med uppnådd pensionsålder eller då exempelvis 50 år förflutit. En fordran på ersättning enligt avtal om livförsäkring kan således bli herrelös enligt den ovan angivna definitionen, nämligen om den berättigade inte har kännedom om att försäkringen finns.

Kapitalförsäkringar av annat slag förekom inte vid tiden för andra världskriget, då man skilde mellan bank- och försäkringsverksamhet på ett helt annat sätt än i dag.

Utöver de ovan angivna direktförsäkringarna finns också s.k. *återförsäkringar*. En sådan försäkring tecknar ett direktförsäkringsbolag självt hos ett eller flera andra försäkringsbolag, när direktförsäkringsbolaget bedömer att dess egen kapitalstyrka är för liten för att det ensamt ska våga ta fullt ansvar för sina avtal om direkt-

försäkring. Återförsäkring förekommer i huvudsak i fråga om skadeförsäkringar och i synnerhet för industrin. I sådana sammanhang kan det vara fråga om mycket stora risker och osedvanligt höga försäkringsbelopp, som kan fördelas på ett stort antal återförsäkringsgivare i olika länder. I den allmänna debatten har frågan ställts om svenska försäkringsbolag kan ha återförsäkrat utländska judars livförsäkringar, som sedan blivit herrelösa. Allmänt kan sägas att när det gäller livförsäkringar är behovet av återförsäkring långt mindre än när det gäller skadeförsäkringar. Flertalet livförsäkringar i ett direktbolags portfölj är inte större än att bolaget kan "hålla hela försäkringsbeloppet för egen räkning". Det är således högst osannolikt att något svenskt livförsäkringsbolag under den aktuella tiden skulle ha återförsäkrat försäkringar som tecknats i utländska, exempelvis tyska, livförsäkringsbolag. Om det ändå skulle ha förekommit så innebär detta i vart fall ingen möjlighet för dem som var berättigade till ersättning enligt livförsäkringsavtal hos det direktförsäkrande bolaget att rikta ersättningsanspråk mot återförsäkringsbolaget.[3]

Kommissionens utredningar avseende försäkringar har mot denna bakgrund helt koncentrerats till fordringar på livförsäkringar tecknade i svenska försäkringsbolag.

4.1.3 Övrigt

Även tillgångar av annat slag kan ha blivit herrelösa i Sverige i samband med judeförföljelserna. Exempelvis är det tänkbart att bohag sändes hit av någon judisk familj som planerade att flytta hit för att undgå förföljelser och att detta bohag sedan blev stående hos ett svenskt transportbolag om flytten inte kunde genomföras.

Vidare är det möjligt att förföljda personer vände sig till svenska utlandsmyndigheter, församlingar eller liknande för att deponera kapital eller värdeföremål, antingen med planen att senare hämta ut det deponerade där det lämnats eller med uppdraget att egendomen i fråga skulle sändas till Sverige för fortsatt förvar.

[3] Rapport till kommissionen från f.d. chefsjuristen Hans von Heijne den 1 oktober 1998 (dnr186/98).

4.1.4 Preskription

Kontofordringar omfattas av preskriptionslagen[4], som säger att en sådan fordran preskriberas tio år efter tillkomsten, om inte preskriptionsfristen avbryts dessförinnan. Om preskription inträder innebär det att fordringsägaren förlorar rätten att kräva ut sin fordran.

Tekniskt gör en bank så att den vid inträdd preskription slutar att beräkna ränta på kontofordringen, avslutar kontot och bokför motsvarande medel på annat sätt inom banken.

Preskriptionsfristen kan avbrytas på olika sätt, antingen från kundens sida eller genom en åtgärd som banken vidtar. Det som behövs är att banken aktivt erkänner fordringen eller skriftligen krävs på densamma. I praktiken kan detta ske t.ex. genom att banken för in ränta i en bankbok eller genom att kontohavaren gör en transaktion som bokförs på kontot.

I modern bankverksamhet förekommer många slags åtgärder från bankernas sida som avbryter preskriptionsfrister. Så sker exempelvis vid de utsändningar av kontobesked och kopior av skattekontrolluppgifter som bankerna regelbundet gör till kontohavarna. Detta innebär att kontofordringar numera som regel preskriberas endast om kontohavare inte längre kan spåras med hjälp av det statliga folkbokföringssystemet eller på annat sätt.

Vid tiden för andra världskriget och fram mot 1970-talet var situationen annorlunda på så sätt att bankerna som regel inte själva vidtog några åtgärder som avbröt preskriptionsfrister. Konton fördes då manuellt, utan automatisk databehandling. All skriftlig kommunikation med kunderna krävde omfattande insatser och minimerades därför. Utsändning av kontobesked var inte en standardtjänst. För att få uppgift om räntan fick kunden presentera bankboken på sitt bankkontor. Sammantaget medförde detta att preskription inträdde i väsentligt många fler fall än i dag.

Preskriptionsreglerna innebär således att en insättare i princip inte kan kräva sina kontomedel om tio år gått utan preskriptionsbrytande handling. Men de svenska bankerna hävdar enligt etablerad praxis inte preskription mot kontohavaren, dennes arvingar eller andra rättsägare.[5] Även om preskription formellt inträtt betalar bankerna som regel alltså ut vad som fordras. Ränta brukar i normala fall betalas endast för de tio år då preskriptionsfristen ännu löpte, men det förekommer att bankerna gör undantag och betalar ränta för längre tid.

---

[4] Numera SFS 1981:130.

[5] Att detta är vedertagen praxis fastslogs av dåvarande justitieministern Sven Romanus i prop. 1979/80:119 s. 52 med förslag till preskriptionslag.

När det gäller tillgångar i notariatdepåer och förvar preskriberas inte kundens rätt. Här har kunden inte en sådan fordringsrätt som avses i preskriptionslagen, utan en äganderätt. I avtalet mellan kunden och banken finns dock, när det gäller depåer och förvar, regler om hur banken får förfara med de tillgångar som omfattas av förvaltningsuppdraget om kunden inte betalar för tjänsten enligt vad som anges i samma avtal. Vanligtvis gäller då att banken har rätt att realisera tillgångarna eller tillgodogöra sig avkastningen därav för att gottgöra sig utestående ersättningsbelopp. Om banken har förlorat kontakten med kunden är praxis att resterande värden läggs i en samlingsdepå. Ur den ersätts sedan kunden eller dennes rättsägare (arvinge) om denne senare framställer anspråk på medlen och kan härleda sin rätt till dem.

Tillgångar i bankfack kan naturligtvis inte heller preskriberas. I fråga om sådana tillgångar brukar avtalen mellan bank och kund dock stadga att banken vid utebliven hyresbetalning får öppna facket och realisera innehållet eller åtminstone lägga det i samlingsdepå i avvaktan på att kunden betalar för förvaringstjänsten.

Fordringar på försäkringsersättningar omfattas på samma sätt som kontofordringar av preskriptionslagen.

Ett deponerat föremål ägs av den som deponerat det, eller dennes rättsägare, och omfattas därmed inte heller av nämnda lag.

4.1.5 Arkiveringsrutiner

Svenska banker är och var vid tiden för andra världskriget inte skyldiga att arkivera handlingar utöver vad som krävs för att de skall uppfylla sin bokföringsskyldighet. Handlingar som är mer än tio år gamla behöver alltså inte sparas. Även om praxis bland bankerna är att i relativt stor utsträckning spara även äldre handlingar sker av utrymmesskäl omfattande gallringar av sådana handlingar som rör enskilda kunders angelägenheter.

För försäkringsföretag och andra privata företag gäller samma begränsade arkiveringsskyldighet som för bankerna.

Utlandsmyndigheterna däremot har under hela den tidsperiod som här är aktuell haft att tillämpa de långtgående författningsbestämmelser om offentlighet och arkivering som beskrivits ovan i kapitel 3.

4.1.6 Sekretess m.m.

För bankverksamhet gäller allt sedan före andra världskriget s.k. banksekretess. Det betyder att det enligt lag är förbjudet att obehörigen

röja enskildas bankförhållanden.[6] Banksekretessen kan innebära komplikationer om en bank vill spåra en kund som inte hörts av eller om en anhörig till en avliden vill undersöka vilka tillgångar den avlidna kan ha haft.

Anhöriga till personer som avlidit i Förintelsen har sannolikt haft särskilda svårigheter när det gällt att ta reda på i vilka banker i Sverige eller andra länder som det kan ha funnits skäl att söka efterlämnade tillgångar. En sådan svårighet följer av att förföljda judar kan tänkas ha uppgett fiktiva namn om de för säkerhets skull satte in pengar på utländska banker. Det är inte säkert att man som anhörig har känt till vilket namn som i sådant fall uppgetts.

4.2 Överenskommelser m.m. på 1940-talet

4.2.1 Washingtonöverenskommelsen

Den s.k. Washingtonöverenskommelsen, som slöts 1946 mellan Sverige och företrädare för de allierade staterna, beskriver kommissionen i kapitel 7. Här skall endast nämnas att den bland annat innebar att Sverige åtog sig att ställa vissa summor till förfogande dels för de allierade som företrädare för det tyska folkhushållet dels för den internationella flyktingkommittén. Bidraget till det tyska folkhushållet skulle härröra delvis från medel som influtit vid likvidering av tyska tillgångar i Sverige och delvis från andra statsmedel. Hela bidraget till den internationella flyktingkommittén skulle tas från statskassan. Det senare bidraget kom att uppgå till 50 miljoner kr och var avsett att användas för gottgörelse och ny bosättning åt de offer för nazistregimen som inte kunde återvända till sina hemländer.

En del av överenskommelsen bekräftades formellt genom en utväxling av flera skrifter mellan förhandlingsdelegationerna. I det tolfte brevet skrev den svenske förhandlingschefen justitierådet Emil Sandström den 18 juli 1946 om danaarv enligt följande.

> "Mina Herrar,
> I samband med den uppgörelse, som träffats, har jag äran bekräfta mitt samtycke till att föreslå min regering att vidtaga åtgärder för att ställa till de tre allierade regeringarnas förfogande, för hjälpändamål, värdet av sådan i Sverige befintlig egendom som tillhört offer för nazistförföljelser, vilka avlidit utan arvingar.
> Mottag, mina Herrar, försäkran om min utomordentliga högaktning."

[6] Nu bankrörelselagen (1987:617) 10 §.

Från de allierades sida svarade Seymour J. Rubin, Christian Valensi och Francis W. McCombe enligt följande.

> "Herr Justitieråd,
> Härmed hava vi nöjet erkänna mottagandet av Edert brev av denna dag, angående danaarv i Sverige efter personer, vilka dött till följd av nazistförföljelser. Vi hoppas, att sådana danaarv skola ställas till förfogande i enlighet med vad Ni angivit i Edert brev.
> Mottag, Herr Justitieråd, försäkran om vår utomordentliga högaktning."[7]

När den svenska regeringen i en proposition föreslog riksdagen att godkänna överenskommelsen konstaterades från regeringens sida att "i fråga om ... danaarv ... har från svensk sida endast ställts i utsikt vissa undersökningar".[8] Propositionen innehöll inget konkret förslag till beslut angående hanteringen av danaarv i Sverige efter Förintelsens offer.

4.2.2 Den svenska avvecklingen av tyskt flyktkapital

Som kommer att framgå av kapitel 7 påbjöds i Sverige en allmän skyldighet att deklarera tysk egendom som fanns i landet vid utgången av 1945. Många deklarationer gjordes av gäldenärer, sysslomän eller andra tillfälliga innehavare, däribland svenska banker. För bankerna var det inte alltid känt om en kund som på grund av uppgiven adress eller annan orsak uppfattades som tysk också var jude.[9] Det är därför

---

[7] Prop. 1946:367 s. 61. Citaten är hämtade från den svenska översättning som bilagts regeringens proposition till riksdagen om godkännande av skriftväxlingen.
[8] Ibid. s. 20.
[9] För att om möjligt utröna hur bankerna gick tillväga när de bedömde vilka banktillgångar som skulle rapporteras till Flyktkapitalbyrån har kommissionen sökt efter dokumentation i affärsbankernas arkiv. Undersökningarna i Stockholms Enskilda Banks arkiv (Wallenbergsarkivet) har genomförts av kommissionens sakkunniga Kersti Ullenhag och Göran Wikell. I Skandinaviska Bankens arkiv (Skandarkiv) har motsvarande genomförts av f.d. professorn Gunnar Richardsson, som inkommit med Rapport över iakttagelse vid genomgång av Skandarkiv i Norrköping (dnr 102/97). Handelsbankens arkiv har granskats av docenten Jan Glete, som därefter tillställt kommissionen Rapport om översiktlig undersökning av Svenska Handelsbankens arkiv, mars 1998 (dnr 17/98). Särskilt av Richardssons rapport framgår att det som regel inte fanns någon direkt information om huruvida en kontohavare var judisk eller ej. Till komplettering av de nämnda undersökningarna har kommissionens sakkunnige P.G. Persson i Flyktkapitalbyråns arkiv granskat bankernas rapportering dit.

inte otänkbart att också judars banktillgångar i detta sammanhang kom att rapporteras till Flyktkapitalbyrån och att dessa sedan kom att omfattas av det likvideringsförfarande som beskrivs i kapitel 7. På liknande sätt kan det ha varit med herrelösa judiska tillgångar av annat slag och i annat förvar.

4.3 Utredningar på 1960-talet[10]

4.3.1 Inledande förslag och diskussioner

Från de internationella judiska organisationernas sida förekom tidiga framställningar till svenska beslutsfattare om att Sverige, enligt organisationernas uppfattning, hade förbundit sig att överlämna herrelösa tillgångar av judiskt ursprung till en judisk organisation. Redan 1949 uppvaktades den dåvarande justitieministern med ett förslag om att den svenska regeringen skulle vidta åtgärder för att undersöka omfattningen av herrelösa tillgångar i svenska banker och – om sådana återfanns – föreslå juridiska åtgärder för att göra dessa tillgängliga för de judiska organisationerna. Regeringen fann emellertid inte skäl att vidta några åtgärder med anledning av uppvaktningen. Strax därefter gjorde de tre största internationella judiska organisationerna, American Jewish Committee, Joint och WJC, en officiell framställan till den svenska regeringen av ungefär samma innehåll. Inte heller denna framställan ledde till någon åtgärd från regeringens sida.

Ett decennium senare drev den judiska församlingen i Stockholm vid kontakter med Justitiedepartementet, Svenska Bankföreningen och de stora svenska bankerna frågan om att preskriptionstiderna för kontofordringar skulle förlängas på grund av krigsförhållandena. När församlingen inte fick gehör för det förslaget försökte den i stället från bankerna få ut förteckningar över sådana herrelösa banktillgångar som kunde antas ha tillhört mördade judar. Bankerna gick inte med på det, men försökte beräkna hur stora värden det kunde vara fråga om och inledde överväganden om hur utbetalning skulle kunna göras.

På försommaren 1963 skrev organisationen Interessengemeinschaft in der Wiedergutmachungsfrage der in Schweden lebenden Öster-

[10] Vad som redovisas i det följande grundar sig på vad kommissionens arbetsgrupp för banktillgångar, ledd av ledamoten Lennart Kanter, har funnit vid sin granskning av dokument i Bankinspektionens arkiv (dess dnr 532/66), Bankföreningens arkiv, Justitiedepartementets konseljakt 1971-12-03 nr 11, Zionist Archives i Jerusalem, samt på de i föregående not nämnda rapporterna och kommissionens korrespondens med Röda Korset (kommissionens dnr 47/97).

reicher (IWÖ) till statsministern och regeringen och anhöll om att åtgärder efter schweizisk förebild skulle vidtas för att spåra upp och omhänderta danaarv och herrelös egendom efter utländska offer för nazistisk förföljelse.

Mot denna bakgrund genomfördes de utredningar som skall beskrivas i det följande.

4.3.2 Bankföreningens och Bankinspektionens åtgärder

Svenska Bankföreningen är en branschorganisation som nu, liksom vid tiden för andra världskriget, företräder de svenska affärsbankerna i gemensamma angelägenheter. På 1960-talet stod Sveriges sparbanker och föreningsbanker utanför organisationen. Numera är de större sparbankerna och föreningsbankerna med, men ett 80-tal sådana banker är fortfarande inte medlemmar.

Bankinspektionen var en statlig myndighet med uppgift att granska bankernas verksamhet utifrån gällande lagstiftning. Numera handhas denna tillsynsuppgift av Finansinspektionen.

De framställningar som ovan beskrivits föranledde på 1960-talet flera initiativ på statlig nivå, som kommer att redovisas i det följande. Vid den tiden var de kontofordringar och de eventuella fordringar på försäkringsersättningar som stått herrelösa sedan krigsslutet, däribland danaarv, formellt preskriberade.

UD översände i juli 1963 den schweiziska lagstiftningen om åtgärder beträffande tillgångar efter nazismens offer till Bankföreningen.

I september samma år anmodade finansministern Bankinspektionen att avge utlåtande över IWÖ:s ovan nämnda framställning.

Månaden därpå, i oktober 1963, tillskrev Justitiedepartementet Bankföreningen angående herrelös utländsk egendom i bankerna.

Strax därefter begärde Bankföreningen uppgifter från sina medlemsbanker om utländska kontofordringar som stod orörda sedan åtminstone utgången av 1945 samt om notariatdepåer och bankfack för utlänningar som inte hade hörts av sedan dess. Kontofordringar som hade tillkommit före 1930 undantogs, liksom depåer och bankfack som man hade avtalat om dessförinnan. De uppgifter som begärdes avsåg alltså den allmänna förekomsten av utländska herrelösa tillgångar i bankerna och tog inte sikte specifikt på vare sig herrelösa tillgångar av judiskt ursprung eller danaarv.

Svaren från affärsbankerna gav vid handen att det hos dessa totalt fanns 902 kontofordringar av angivet slag på sammanlagt 3 091 000 kr. Dessutom fanns 30 notariatdepåer, vars innehåll sammanlagt var värt

cirka 333 000 kr, samt sju bankfack med okänt innehåll. Bankinspektionen fick genom Bankföreningen del av dessa uppgifter och tillskrev på egen hand dessutom ett 60-tal sparbanker. Från sparbankerna redovisades två kontofordringar på sammanlagt drygt 23 000 kr. Det sammanlagda värdet av den herrelösa utländska egendom som återfunnits var alltså drygt 3,4 miljoner kr, vartill kom det okända innehållet i sju bankfack.

Såväl Justitiedepartementet som Finansdepartementet fick under de första månaderna 1964 besked om resultatet av dessa undersökningar.

I maj 1964 aktualiserades möjligheten att lösa de aktuella frågorna genom att bilda en stiftelse. Justitiedepartementet tog upp saken i en kontakt med Bankinspektionen. Inom departementet utarbetades sedan i september samma år en promemoria. Efter att tagit del av promemorian anförde Bankföreningen i en skrivelse till regeringen i januari 1965 dels att det inte kunde tas för givet att hela det tidigare rapporterade beloppet utgjorde "flyktkapital" från av nazistregimen behärskade länder, dels att bankerna var beredda att frivilligt till en humanitär stiftelse under det allmännas ledning och kontroll överföra ett belopp som motsvarade vad man skäligen kunde anta hade ägts av personer som fallit offer för nazisternas förföljelser.

Regeringen anmodade Bankinspektionen att yttra sig över Bankföreningens skrivelse. Till remissen fogades den nyss nämnda promemorian från Justitiedepartementet. Bankinspektionen svarade i februari 1965 att den tillstyrkte bildandet av en stiftelse samt att medel kunde överföras till denna enligt vad Bankföreningen angett.

Saken bereddes vidare inom Regeringskansliet, bland annat genom samråd med judiska företrädare. I mars 1966 upprättades en promemoria för finansministern och justitieministern. Däri antecknades att man från judiskt håll hade begärt följande. Metoderna för urval av anmälda herrelösa konton borde preciseras. Listorna över konton borde gås igenom på nytt av en betrodd person, i syfte att utröna kapitalets rätta ursprung. Ränta borde beräknas på konton som blivit räntelösa. Innehållet i öppna depåer och bankfack borde ställas till förfogande. Medlen borde slutligen betalas direkt till mottagare i stället för att betalas via en stiftelse. Vidare antecknades i promemorian att Bankföreningen hade ställt sig kritisk till vissa av förslagen. Bland annat hade man från föreningens sida avböjt förslaget att någon utomstående skulle ta del av kontolistorna samt anfört att innehållet i bankfack och förvar inte kunde ställas till förfogande. Slutligen finns i promemorian uppgifter om en överenskommelse som träffats mellan judiska organisationer i januari 1966. Enligt överenskommelsen var, såvitt framgår av promemorian, Joint och Jewish Agency berättigade att för sin omfattande humanitära verksamhet disponera över de om-

diskuterade medlen. Överenskommelsen hade undertecknats av företrädare för dessa organisationer, de svenska mosaiska församlingarnas centralråd, judiska välgörenhetsorganisationer med verksamhet inom Sverige samt WJC.

I juni 1966 begärde Bankinspektionen kompletterande uppgifter från bankerna. För varje kontofordran skulle anges kundens namn, kapitalbeloppet samt den tidpunkt fram till vilken ränta gottgjorts. I fråga om notariatdepåerna skulle nuvärdet av varje depåinnehåll anges. När kompletteringarna hade kommit in gjorde Bankinspektionen en sammanställning, som i december samma år tillställdes Finansdepartementet. Enligt denna sammanställning fanns sammanlagt 618 herrelösa utländska kontofordringar med ett sammanlagt kapitalbelopp på 2 164 000 kr, varav 192 fordringar på totalt 943 000 kr bedömdes hänföra sig till judar och andra offer för nazismen. Bankinspektionen framhöll att denna bedömning inte kunde göra anspråk på exakthet. Ränta hade beräknats på olika sätt. Antalet herrelösa notariatdepåer var enligt sammanställningen 32 och det sammanlagda värdet av innehållet uppgick till 590 000 kr. Härav bedömdes 22 depåer med ett värde på 507 000 kr hänföra sig till nazismens offer. Till detta kom enligt sammanställningen sex ännu oöppnade bankfack.

Den nya sammanställningen ledde inte till någon omedelbar åtgärd av betydelse.

Den 1 april 1969 framförde ordföranden i WJC i en skrivelse till dåvarande statsministern Tage Erlander att man inte kunnat nå någon överenskommelse med Bankföreningen, bland annat eftersom man inte blivit ense om beloppets storlek.

Inom UD upprättades i september 1969 en promemoria som redovisade att frågan hade föranlett diskussioner inom både Justitie- och Finansdepartementet, varvid lagstiftning eller statliga garantier hade diskuterats. Dåvarande finansministern Gunnar Sträng hade, enligt promemorian, i det sammanhanget förklarat att det här inte var någon statsangelägenhet.

I juli 1970 skrev Bankföreningen till justitieministern och förklarade därvid att bankerna var beredda att ställa 1 271 827 kr 48 öre till förfogande under förutsättning dels att det entydigt kunde lösas vem som skulle ta emot medlen dels att betalningen skulle innebära en definitiv slutreglering av frågan. De berörda svenska judiska flyktingorganisationerna förklarade sig i en skrivelse månaden därpå beredda att godta erbjudandet under förutsättning att också de internationella judiska organisationerna lämnade sitt godkännande. Senare konstaterades att detta inte var möjligt.

Regeringen behandlade frågan i december 1971 och beslutade då att inte vidta någon vidare åtgärd i ärendet.

Mot denna bakgrund vände sig Bankföreningen i början av 1972 till Svenska Röda Korset och hemställde om dess medverkan till att lösa de aktuella frågorna. Röda Korset accepterade denna begäran. Bankföreningen överförde därpå, i juli samma år, 1 184 528 kr 42 öre till en fond som för ändamålet hade bildats av Röda Korset. Samtidigt förklarade Bankföreningen att kontohavarna fortfarande hade kvar sin rätt att göra gällande anspråk mot bankerna. Att man till Röda Korset överförde ett belopp som motsvarade den beräknade summan av de enskilda rättsägarnas anspråk innebar alltså inte att deras fordringar ströks.

De internationella judiska organisationerna WJC, Jewish Agency och Joint protesterade i en kommuniké av den 22 juli 1972 mot överlämnandet. Förbundet Judiska Nazioffer i Sverige anslöt sig till kritiken. Likartad kritik framfördes i augusti 1972 vid ett sammanträde mellan företrädare för Röda Korset på ena sidan och bland andra Israels ambassadör och företrädare för WJC på den andra. Enligt vad kommissionen erfarit ansåg sig de nämnda internationella judiska organisationerna sedan 1946 ha rätten att företräda och förvalta judiska intressen i kontakterna med de allierade.

För Röda Korsets fond gällde följande bestämmelser.

- Fonden skall ha till ändamål att lämna penningunderstöd till offer för nazismen eller närstående personer. Mottagare av understöd må vara svensk eller utländsk man eller kvinna bosatt i eller utanför Sverige.
- Har Röda Korset på sannolika skäl funnit mottagare kvalificerad enligt denna ändamålsbestämmelse, skall dess bedömning icke få jävas.
- Anslag ur fonden må även lämnas till rättssubjekt som har samma ändamål som fonden eller utfäster sig att använda medlen för sådant ändamål, i båda fallen med skyldighet att redovisa för medlens användning i den ordning Röda Korset bestämmer.

Endast personer som dels var i stort behov av pengar, dels ansågs vara offer för nazistisk förföljelse eller nära anhöriga till sådana offer kunde få medel ur fonden. Huruvida man hade anspråk på herrelösa medel spelade ingen roll för möjligheten att få fondmedel. Ordet jude nämndes inte i bestämmelserna. Medlen fördelades över hela världen. Den arbetsgrupp som skötte fördelningen samrådde med utländska rödakorsföreningar, myndigheter och organisationer. Mosaiska församlingen i Stockholm avböjde att medverka.

Internationella judiska organisationer fortsatte att protestera mot förfarandet och såg därför helst att judar som en protest avstod från att söka bidrag från fonden.[11]

I februari 1973 var utdelningen genomförd. Sammanlagt hade 1 202 000 kr fördelats till 950 personer i 25 länder, inklusive Sverige. Av mottagarna fanns 500 i Polen. Kommissionens ledamot Nina Einhorn, som själv har sitt ursprung i Polen, har tagit del av en lista[12] över mottagarna i Polen och bedömt att endast en av mottagarna var jude. Det fanns vid denna tid mycket få judar i Polen.

4.3.3 Utredningar om försäkringar

Herrelösa judiska tillgångar kunde tänkas finnas på andra ställen i Sverige än hos bankerna. I november 1965 aktualiserades detta förhållande i en framställning till regeringen från den svenska sektionen av WJC. Framställningen sändes på remiss till en rad branschorganisationer, däribland Svenska Försäkringsbolags Riksförbund och Folksam. Organisationerna uppmärksammades samtidigt på Bankföreningens förslag att bilda en stiftelse.

Svenska Försäkringsbolags Riksförbund svarade att man från förbundets sida ansåg det synnerligen osannolikt att nazistförföljda personer skulle ha placerat överförda tillgångar i livförsäkringar. Under förutsättning att det ändå skulle öppna sig möjligheter för livförsäkringsbolagen att spåra sådana försäkringsbelopp, anslöt sig förbundet till Bankföreningens förslag att bilda en stiftelse för nazismens offer. Förbundet genomförde inte någon undersökning bland samtliga sina medlemmar.

Folksam svarade att man hade gått igenom sina förteckningar över sådana livförsäkringsbelopp som förfallit till betalning. Bland de fall där anspråk ej framställts och betalningsmottagare inte kunnat spåras fanns inga utländska försäkringstagare.

---

[11] Itamar Levin, The Last Chapter of the Holocaust : The Struggle over the Restitution of Jewish Property in Europe, Jewish Agency for Israel in cooperation with The World Jewish Restitution Organization, andra upplagan 1998, s. 119 ff.

[12] Röda Korsets arkiv.

4.3.4 Utredningar om herrelösa tillgångar av annat slag

Den i föregående avsnitt omnämnda remissen sändes även till en rad andra branschorganisationer. Vad som därvid framkom beskrivs i det följande.

Svenska Fondhandlareföreningen tillfrågade de medlemmar som inte samtidigt var medlemmar i Bankföreningen om dessa hade några medel tillhöriga personer som fallit offer för nazistförföljelser. Ingen uppgav att så var fallet.

Sveriges Speditörförbund och Sveriges Möbeltransportörers Förbund svarade inte på remissen.

Stockholms Expressförening svarade att ingen av medlemmarna hade några tillhörigheter magasinerade för berörda personer.

Sveriges Juvelerare- och Guldsmedsförbund svarade att förbundet hade gjort en omfattande undersökning bland samtliga medlemmar. Det hade, enligt förbundet, därvid framkommit att juveler och andra värdeföremål inte hade deponerats för sådana personers räkning som sökt undkomma nazistförföljelse och därefter aldrig kunnat göra anspråk på sina ägodelar.

Sveriges Konst- och Antikhandlareförening svarade att föreningsstyrelsen avsåg att delge medlemmarna innehållet i remissen.

Sveriges Advokatsamfund framförde till att börja med att frågan om i vad mån upplysningar kunde lämnas angående omhändertagen egendom måste bedömas med hänsyn tagen till omständigheterna i varje särskilt fall. I första hand måste det ankomma på vederbörande advokat att själv avgöra huruvida uppgifter kunde lämnas. Styrelsen för samfundet var dock, enligt svaret, beredd att försöka medverka till att upplysningar lämnades i sådana fall där advokaten såg sig oförhindrad att göra detta. I februari 1970 sände samfundet en cirkulärskrivelse till ledamöterna, vari hemställdes att de som förvaltade sådana tillgångar av ifrågavarande slag som stått orörda sedan krigets slut skulle lämna uppgift om detta. I april 1970 meddelade samfundet Justitiedepartementet att inget svar hade erhållits.

Föreningen Auktoriserade Revisorer (FAR) konstaterade i sitt remissvar att auktoriserade revisorer regelmässigt inte tar förvaltningsuppdrag och att det därför var otänkbart att de hade hand om egendom av aktuellt slag. Om någon av FAR:s ledamöter ändå skulle ha kännedom om sådan egendom var vederbörande till följd av tystnadsplikt förhindrad att lämna uppgift om det till utomstående.

Revisorsföreningen (SSH) svarade att den var beredd att medverka till att upplysningar lämnades i sådana fall där respektive revisor såg sig oförhindrad att göra detta. Apropå Bankföreningens förslag anförde

föreningen att en förutsättning för ett genomförande av det måste vara att garanti kunde ges för eventuella återkrav i framtiden.

Yrkesbokförares och revisorers förbund (YRF) besvarade inte remissen.

Svenska Revisorssamfundet förklarade sig villigt att verkställa förfrågningar hos medlemmarna i berört avseende och att sedan redovisa resultatet. Samfundet ansåg sig av principiella skäl inte kunna göra någon för medlemmarna bindande utfästelse om att ställa eventuell upptäckt egendom till förfogande.

4.4 Kommissionens kompletterande utredningar[13]

4.4.1 Banktillgångar

Sedan kommissionen granskat arkivmaterialet rörande herrelösa banktillgångar beslutade kommissionen att offentliggöra namnen på dem som stod som innehavare av dessa tillgångar. De namnlistor som upprättades 1966 fanns visserligen tillgängliga för allmänheten i arkivet för Bankinspektionen, men kommissionen ville ge större publicitet åt uppgifterna. Meningen med detta var främst att öka möjligheten för personer som är arvsberättigade efter offer för Förintelsen att uppmärksamma eventuella tillgångar. Samtidigt hoppades kommissionen kunna skaffa sig ytterligare kunskaper om de verkliga förhållandena bakom den så omdiskuterade problematiken.

Eftersom de listor som fanns var över trettio år gamla och förändringar kunde ha skett ville kommissionen inte utan vidare publicera dem i befintligt skick utan hemställde i september 1997 att Bankföreningen skulle inhämta uppgifter om i vad mån utbetalningar till rättsägare hade gjorts efter det att listorna upprättades. Samtidigt begärde kommissionen besked om huruvida i tidigare utredningar nämnda depåer, förvar och bankfack hade avslutats. Om så ej var fallet bad kommissionen att få uppgift om innehållet i respektive depå, förvar och fack. Motsvarande hemställan riktades i oktober samma år till Föreningen Sparbankernas Riksförbund.

De tillfrågade föreningarna vidarebefordade kommissionens förfrågan till sina medlemmar. Bankföreningen bilade ett eget följebrev vari kommissionens frågeställningar konkretiserades.

---

[13] Kommissionens korrespondens med banker, företag m.m. finns i kommissionens diarium.

När kommissionen beslutade att begära kompletterande uppgifter från Bankföreningen och Föreningen Sparbankernas Riksförbund hade det också framkommit att det i Riksbanken fanns deponerade valutor som tagits i beslag med stöd av de valutaregler som gällde vid tiden för andra världskriget och att Riksbanken i vissa fall, då sådana beslag hävts, inte hade kunnat återställa valutorna i fråga eftersom ingen rättsägare hade stått att finna. Beslagen hade i huvudsak gjorts av tullmyndigheter när dessa hade upptäckt sådan in- eller utförsel av valutor som på den tiden var olaglig. Kommissionen föreställde sig att sådana valutatransaktioner kunde ha utförts av personer som sedan blev offer för Förintelsen och beslutade mot denna bakgrund att också begära in uppgifter från Riksbanken rörande nämnda depositioner.

Bankföreningen och Riksbanken svarade i december 1997. Från en rad sparbanker inkom under november 1997 svar direkt till kommissionen. Dessa sparbanker hade inget nytt att rapportera.

Av Bankföreningens svar framgick följande. Flera banker hade rapporterat att vissa tidigare redovisade kontofordringar upphört till följd av utbetalningar till rättsägare efter 1966. I något fall hade en bank upptäckt att ett par fordringar som uppkommit till följd av insättning efter 1945 av misstag hade kommit med på 1966 års lista. Banken ansåg därför att dessa borde strykas nu. Även vad gällde depåerna hade bankerna rapporterat om vissa avslut som skett genom utlämnande av depositionerna till vederbörande rättsägare. Värdet av kvarvarande depositioner hade dessutom i regel ökat. En bank hade rapporterat om ett s.k. slutet förvar som inte uppgetts 1966. Enligt banken saknade emellertid innehållet marknadsvärde. Ytterligare fem bankfack med innehåll av okänt värde hade rapporterats från en bank. Av de sex bankfack som rapporterats 1966 hade fem nu öppnats men innehållet hade inte värderats. Ett par banker hade förklarat att de inte längre hade kvar arkivmaterial som möjliggjorde en säker uppföljning av den tidigare rapporteringen. I den mån detta var fallet utgick banken från att 1966 års uppgifter fortfarande var gällande. Sammanlagt rapporterades nu kontofordringar på 2 005 199 kr, deponerade medel på 5 068 648 kr samt tio bankfack. Hur Bankföreningens och bankernas uppgifter 1998 förhåller sig till de uppgifter som lämnades på 1960-talet framgår av de tabeller som utgör bilaga 5 till denna rapport.

Av Riksbankens svar framgick att 56 s.k. "depositioner" av efterfrågat slag fanns kvar hos banken. Dessa bestod av diverse sedlar, mynt, checkar och värdepapper till okänt sammanlagt värde. En del av sedlarna var inte längre användbara som betalningsmedel.

Den lista kommissionen slutligen offentliggjorde upprättades med utgångspunkt i 1966 års lista och kompletterades med justeringar i enlighet med de avvikelser Bankföreningen rapporterat.

Listan påfördes också uppgifter om sådana kvarliggande valutabeslag från krigsåren och åren närmast därefter som Riksbankens rapporterat om i sitt svar till kommissionen.

I listan upptogs för varje banktillgång namnet på respektive kontohavare eller motsvarande, uppgivet hemvistland för denne samt namnet på den bank där tillgången en gång placerades. Inga belopp angavs. Listan återfinns som bilaga 6 till denna rapport.

Offentliggörandet skedde genom pressrelease och presskonferens den 4 mars 1998. Samtidigt presenterades listan på internet. Åtgärderna fick mycket stor och spridd medial uppmärksamhet. Flera stora svenska dagstidningar publicerade listan i sin helhet. TV- och radiostationer inom och utom landet uppmärksammade offentliggörandet i sina nyhetssändningar. Kommissionens sekretariat fick med anledning av tillkännagivandet ta emot ett par hundra telefonsamtal, huvudsakligen från Sverige men också från andra länder. De förfrågningar som rörde någon på listan upptagen tillgång hänvisades till respektive bank. Eftersom åtskilliga fusioner skett efter 1966 var detta inte alltid samma bank som en gång hade tagit emot tillgången i fråga. Vid varje bankhuvudkontor hade en kontaktperson utsetts att besvara frågor rörande listan. Dessa kontaktpersoner, vars namn uppgavs i pressreleasen, tog emot ett mycket stort antal telefonförfrågningar.

I oktober 1998 tillskrev kommissionen på nytt Bankföreningen och Riksbanken, för att utröna resultatet av publiceringen.

Bankföreningen svarade att bankerna fram till mitten av september 1998 hade fått sammanlagt 343 förfrågningar beträffande namn på listan. De flesta frågorna rörde balter eller svensk-amerikaner. Enligt bankernas hittillsvarande bedömningar hade 59 av frågeställarna klart berättigade anspråk på medel. Sammanlagt hade därför 376 373 kr betalats ut till dem. Av dem som fått betalning hade sannolikt minst ett tiotal judisk anknytning. Fortfarande fanns 115 fall under utredning. Ytterligare utbetalningar kunde därför komma i fråga. Vad gällde ränteberäkningen förklarade Bankföreningen att berättigade personer, som varit avskurna från möjligheten att lyfta medel, i många fall hade fått en schablonmässigt beräknad ränta motsvarande fyra gånger kapitalbeloppet. De som självmant avstått från att lyfta medlen hade däremot inte fått ränta för tiden efter det att preskriptionsfristen gått ut. Bankernas kriterier för att avgöra om anspråk på listade tillgångar var berättigade var, enligt Bankföreningen, lösligare än enligt normal bankpraxis. Man krävde exempelvis inte alltid dokumentation om att insättaren avlidit. En trovärdig berättelse och trovärdiga uppgifter om släktförhållandena och insättarens bostadsadress ansågs tillräckligt. Detta förfaringssätt hade medfört att banker i vissa fall inte hade kunnat avgöra vem av två anspråksställare som hade bäst rätt till medlen i

fråga. I dessa fall hade ett belopp motsvarande hela kontobehållningen betalats ut till båda. I det följande beskrivs några ärenden som lett till utbetalning.

En lettisk affärsman satte före andra världskriget in drygt 5 000 kr på ett konto i Sverige. Hans son i Lettland såg i en lokal tidning faderns namn i den av kommissionen publicerade listan. Sonen uppgav att fadern hade internerats i Gulag och dött där 1942. Efter att ha fått precisa upplysningar om tidigare adress samt en trovärdig släktredogörelse betalade banken ut beloppet samt 300 procents ränta. Ränteersättningen motiverades med att fadern inte haft möjlighet att själv ta ut pengarna.

En kvinna i Israel fann ett namn på listan, vilket överensstämde med hennes i Lettland tidigare bosatte faders. Kvinnan hörde av sig till banken, men uppgav en annan adress för fadern än den som banken hade registrerat. Banken, som erhöll kopior av en viss officiell israelisk släktutredning samt ett testamente, beslöt med hänsyn till att beloppet var lågt att utan grundligare undersökningar betala ut beloppet.

En son till en dansk man ställde krav till en bank om utbetalning av medel på en preskriberad bankbok. Med kopior av danska personhandlingar samt uppgifter om faderns yrke kunde sonen göra det troligt att han var arvtagare. Eftersom bankboken hade funnits hos fadern ansåg banken att det inte var befogat att betala ränteersättning utöver den som redan hade tillagts kontot. Sonen fick en summa som motsvarade den senast registrerade kontobehållningen.

Enligt svaret från Riksbanken hade hittills 25 ansökningar om att få ut s.k. valutadepositioner inkommit. Som regel hade dessa framställningar lämnats på en särskild blankett som framtagits för ändamålet. Sju av ansökningarna hade beviljats och två var fortfarande under beredning. Riksbanken anförde att det hade varit en grannlaga uppgift att avgöra om de omständigheter som åberopades var tillräckliga för att en ansökan skulle medges. Kraven kunde inte ställas särskilt högt. Av ett bilagt exempel på avslagsmotivering framgår att det krävdes av sökanden att denne genom att lämna en i någon mån detaljerad och trovärdig berättelse kan göra sannolikt att han är rättmätig ägare.

4.4.2 Försäkringar

De utredningar som gjordes på 1960-talet rörande danaarv och andra herrelösa tillgångar i svenska försäkringsbolag gav inga upplysningar om i vad mån sådana tillgångar förekom. Kommissionen beslutade därför att även här göra kompletterande utredningar.

Efter att företrädare för kommissionen samrått med företrädare för branschorganisationen *Försäkringsförbundet* tillskrev kommissionen i december 1997 förbundet. Kommissionen frågade därvid dels om vilka rutiner som medlemsföretagen under efterkrigstiden hade tillämpat rörande försäkringar som inte efterfrågats, dels om vilka uppgifter som finns bevarade hos medlemsföretagen rörande sådana försäkringar vilka tecknats senast under 1945 och som därefter inte efterfrågats. Försäkringsförbundet vidarebefordrade kommissionens frågor till samtliga sina 28 medlemsföretag. Kopior av de svar som kom in till förbundet sändes sedan till kommissionen.

Av nämnda svar framgår bl.a. följande.

Arbetsmarknadens Försäkringsaktiebolag (AFA), *Brandförsäkringsverket, Europeiska Försäkringsaktiebolaget, Förenade Liv Ömsesidigt Gruppförsäkringsbolag, Försäkrings AB Svenska Brand, Försäkringsaktiebolaget Atlantica, Holmia Försäkrings AB, Livförsäkringsaktiebolaget Livia och Svenska Ångfartygs Assurans Förening The Swedish Club* bedrev över huvud taget inte verksamhet eller sålde i vart fall inte livförsäkringar vid den aktuella tiden.

Folksam använder numera personnummer som sitt primära sökbegrepp för samtliga försäkringar, även om sökning också i viss utsträckning kan göras på namn eller äldre försäkringsnummer. Om bolaget inte hittar mottagaren till ett livförsäkringsbelopp görs efterforskningar via DafaSpar och pastorsämbetena. Ger dessa sökningar inget resultat läggs ärendet i den s.k. förräntningsrörelsen. År 1947 inrättade Folksam ett centralt kortregister för livförsäkringsavtal. Sedan ett tjugotal år är detta registers uppgifter överförda till ett dataregister.

Försäkrings AB Skandia började använda personnummer som försäkringsnummer 1970-71 och lade i samband därmed ned ett omfattande arbete på att försöka nå samtliga försäkringstagare. Efter det har man kunnat konstatera att det i bolagets bestånd inte finns några personförsäkringar som tecknats senast 1945 och därefter inte efterfrågats. Från 1986 får bolaget automatiskt uppgift om någon kund som är skriven i Sverige avlider. Beträffande utlandsbosatta görs en kontroll vart tredje år. Omfattande arbete nedläggs för att få tag i dessa kunder. Om en betalningsberättigad inte kan nås, eller om det blir tvist om vem som är rätt mottagare, förs försäkringsbeloppet i fråga till ett speciellt konto för förfallna försäkringsbelopp. I regel är det i dessa fall fråga om förhållandevis små belopp, i flertalet fall under 1 000 kr. Skandia har med anledning av en särskild förfrågan från kommissionen gått igenom anteckningarna på detta samlingskonto och funnit att det inte omfattar några försäkringar som tecknats före 1945.

Försäkringsbolaget SPP säljer uteslutande pensionsförsäkringar inom det svenska näringslivet. Under den aktuella tiden handlade det

endast om pensionsförsäkringar för svenska företags tjänstemän i Sverige. Enligt SPP var det då över huvud taget inte möjligt för i utlandet bosatta personer att placera sina privata tillgångar i SPP-försäkringar. Däremot var det inte otänkbart att tjänstemän som försäkrats lämnade Sverige med rätt till fribrev i SPP. Det kunde, enligt SPP, inte uteslutas att det bland dessa tjänstemän fanns någon som senare avled på grund av judeförföljelserna. När en försäkringstagare avled innan vederbörande hade uppnått pensionsåldern bortföll enligt avtalet den rätt till ålderspension som annars förelåg. För eventuella efterlevande kvarstod dock rätten till efterlevandeförmåner i form av dels familjepension till änkor och minderåriga barn dels begravningshjälp. Enligt SPP:s bedömning är det osannolikt att efterlevande makor och barn som överlevt kriget inte sedan skulle ha frågat efter sina förmåner enligt det anställningsavtal som den avlidne haft i Sverige. I dag tillämpar SPP principen att inte arbeta aktivt på att få kontakt med kunder som fyllt 75 år, men har ändå kvar uppgifterna om deras försäkringar i sitt datasystem.

Handelsbanken Liv har meddelat att bolaget inte har några "herrelösa försäkringar" avseende judiska tillgångar.

Trygg-Hansa Livförsäkrings AB har anfört följande. Vid tiden för andra världskriget var det relativt ovanligt att det tecknades livförsäkringar. När så skedde krävdes av Trygg-Hansa att försäkringstagaren var bosatt i Sverige vid tiden för försäkringens tecknande. Trygg-Hansa bedömer det därför som osannolikt att en person, som inte bodde i Sverige, tecknade försäkring i Trygg-Hansa. Tidigare gjordes mycket omfattande undersökningar för att hitta de personer som hade rätt att få betalning ur en livförsäkring. Om en betalningsberättigad inte hörs av inom 30 dagar efter påminnelse sätts beloppet numera in på ett särskilt konto hos Trygg-Hansa, benämnt Kapkokontot. För närvarande är saldot på detta konto 49 miljoner kr, som kan hänföras till cirka 6 000 mottagare. De flesta posterna på kontot är mycket små. I de fall då det är fråga om större poster råder vanligen tvist om rätten till utbetalning. Då har beloppet placerats på Kapkokontot i avvaktan på en juridisk prövning av anspråken. Enligt försäkringsavtalen preskriberas rätten att få ut medel från Kapkokontot efter tio år. Medlen tillfaller då livförsäkringstagarkollektivet. De flesta försäkringar från tiden före 1945 bör, enligt Trygg-Hansas bedömning, redan ha förfallit till betalning. Det bedöms som nästan uteslutet att det i nuvarande försäkringsbestånd skulle ingå den sorts tillgångar som kommissionen efterfrågar. För att kunna söka efter sådana i datasystemet skulle Trygg-Hansa behöva personnummer, födelsedatum eller försäkringsnummer. I registren anges inte huruvida en försäkringstagare är utländsk medborgare. Sammanfattningsvis bedömer

Trygg-Hansa det som ytterst osannolikt att det i försäkringsbeståndet finns några försäkringar som tecknats före eller under andra världskriget av personer med judisk härkomst.

Kommissionens sekretariat har tagit del av en förteckning över de försäkringstagare vars försäkringsbelopp förts till Trygg-Hansas Kapkokonto. Därvid konstaterades att alla försäkringsbelopp utom fyra understiger 2 000 kr. Vissa stickprov gjordes, främst avseende försäkringar tagna av personer med namn som kunde antas vara judiska. I samtliga dessa fall visade det sig att försäkringarna hade tecknats efter 1945.

För att ytterligare klarlägga förhållandena kring herrelösa försäkringar anlitade kommissionen på hösten 1998 förre chefsjuristen i Skandia Hans von Heijne, som efter litteraturstudier och samtal med kolleger i branschen återkom till kommissionen med en skriftlig rapport.[14] Hans von Heijne inbjöds därefter till ett sammanträde med kommissionen för att muntligen besvara vissa frågor. Enligt vad han då uppgav hade de svenska livförsäkringsföretagen vid den aktuella tiden inga avdelningskontor eller generalagenturer i Tyskland. Med all sannolikhet fanns inte heller några dotterbolag till utländska livförsäkringsbolag i Sverige. Då gällde nämligen att livförsäkringsrörelse i Sverige inte fick drivas i vinstsyfte, utan måste ske i s.k. ömsesidiga bolag. Insatt kapital skulle gå åter till försäkringstagarkollektivet. Av Hans von Heijnes rapport framgår dessutom följande. I den mån svenska försäkringsbolag bedrev direkt försäkringsverksamhet utomlands torde det undantagslöst ha rört sig om skadeförsäkring. Det fanns i och för sig inga legala hinder mot att svenska försäkringsföretag meddelade försäkringsskydd åt utländska, i utlandet bosatta, medborgare. Men företagen hade sannolikt skäl att undvika detta. Avtal med utlänningar kunde nämligen innebära valutaproblem och höga transaktionskostnader i samband med premiebetalningarna. Vidare kunde det bli besvärligt med språket när skriftlig hälsodeklaration skulle göras. Sannolikt var det sådana betänkligheter som låg bakom Trygg-Hansas interna beslut att inte försäkra dem som inte var bosatta i Sverige. Huruvida även andra försäkringsföretag hade motsvarande regler är inte klarlagt.

Vid Washingtonkonferensen om Holocaust-Era Assets i december 1998[15] ägnades stor uppmärksamhet åt den i ett internationellt perspektiv mycket stora frågan om livförsäkringar som inte utbetalats. Därvid framkom bl.a. följande. För många människor var under mellankrigstiden köp av livförsäkring ett alternativ till annat sparande.

[14] Heijnes rapport.

[15] Se ovan avsnitt 3.5.4.

Erläggandet av premien kunde visserligen vara en kännbar utgift, men innebar ändå en trygghet. Detta gällde inte minst för judarna i Tyskland och de länder som ockuperats av tyskarna. Som exempel nämndes att vissa fattiga judar avstod från att köpa fisk de fredagar som uppbördsmannen kom för att inkassera premien.

Den internationella diskussionen i dag rör frågor om och i så fall hur mycket de stora försäkringsbolagen på kontinenten berikade sig på Förintelsen, i vad mån efterlevande till Förintelsens offer har fått någon försäkringsersättning och vad som kan göras i dag för att komma till rätta med dessa frågor. Saken är inte okomplicerad. Det rör sig om oerhört många enskilda ärenden och dokumentationen torde i dag vara till stora delar försvunnen. Det faktum att försäkringsväsendet förstatligades i Östeuropa efter kriget gör inte saken lättare.

Främst är det två stora försäkringsbolag som står i den internationella blickpunkten i dag, nämligen det tyska Allianz och det italienska Generali som båda var verksamma under den aktuella tiden. De nämnda bolagen deltar, tillsammans med andra försäkringsbolag, WJC och WJRO i en internationell kommission som har åtagit sig att undersöka dessa frågor och försöka finna lösningar.

4.4.3 Depositioner hos utlandsmyndigheter m.fl.

Svenska utlandsmyndigheter, dvs. beskickningar och konsulat, tog vid tiden för andra världskriget emot depositioner från svenska meddborgare och medborgare i länder, för vilka Sverige var skyddsmakt (A- respektive B-depositioner). Kommissionen har frågat sig om det är tänkbart att judiska tillgångar som hade deponerats på detta sätt sedan blev herrelösa. För att närmare utreda den frågan anlitade kommissionen fil. dr Margareta Larsson vid Forskningsrådsnämnden.[16]

Margareta Larsson hade inte möjlighet att göra någon systematisk granskning av beskicknings- och konsulatsarkiven och konstaterade allmänt att arkivmaterialet till följd av bl.a. krigsförhållandena och senare verkställda gallringar är bristfälligt som underlag för utredning av den ställda frågan. Genom sina studier av dokument i UD:s arkiv kom hon ändå fram till följande.

Som exempel på vad som kunde deponeras anges kontanta medel, värdehandlingar, juveler, tavlor och kläder.

---

[16] Margareta Larsson, Arbetsrapport angående depositioner av judisk egendom vid svenska beskickningar i utlandet i samband med andra världskriget, våren 1998, (kommissionens dnr 146/98).

På sommaren 1940 blev frågan aktuell om även andra än svenska medborgare skulle kunna få deponera gods i den ordning som gällde för A-depositioner. I en skrivelse från UD till konsulatet i Mariehamn förklarades då att departementet givetvis inte kunde sanktionera att utländska medborgare använde sig av de svenska utlandsmyndigheterna för att i strid med gällande regler föra ut värdeföremål ur det egna landet. Samtidigt anfördes att man från UD:s sida dock inte ville hindra en konsulatchef från att efter eget bedömande ta emot och sända depositioner till Sverige om berättigade svenska intressen därmed kunde tillgodoses. Även beskickningen i Bukarest fick året därpå besked om möjligheten att göra sådana undantag. Strax efter krigsslutet redovisades angående förhållandena i Budapest att depositioner hade lämnats av svenska medborgare, svenskfödda personer och svenska företag. I ett flertal fall hade det varit fråga om egendom som lämnats kvar i Ungern av judar, som flyttade till Sverige och senare blev svenska medborgare. Vidare hade depositioner mottagits från judar som genom släktskap eller affärsförbindelser hade nära anknytning till Sverige. Dessutom förekom B-depositioner.

I slutet av 1930-talet infördes en uttrycklig bestämmelse i depositionsavtalen, som angav att deposition skedde uteslutande på deponentens egen risk. I Budapest undvek man dock ofta att lämna kvitto på mottagandet. Särskilt gällde detta i fråga om judiska depositioner, eftersom man inte ville att ägaren skulle kompromitteras vid en eventuell internering.

Vid den ryska plundringen av Budapestbeskickningen i februari 1945 sprängdes flera kassaskåp, som innehöll deponerat gods. Värdefulla föremål fördes bort och depositionsboken förstördes. Ett kassaskåp förblev dock orört och flera av de där befintliga depositionerna förefaller ha återställts till sina ägare. Andra omhändertogs av Röda Korset. Efter kriget fanns vissa mindre värdeföremål fortfarande kvar på legationen i Budapest. Dessa togs med till Sverige och deponerades på UD i de fall uppgift saknades om ägaren. En del depositioner förefaller saknas.I vissa fall framgår det av arkivmaterialet att deponenten fick tillbaka det deponerade godset. Som exempel kan nämnas den deposition som gjordes av polske medborgaren Rafael A., som hade diamantsliperi i Antwerpen. Han flydde därifrån i april 1940 tillsammans med sin hustru Ester som av allt att döma var svenskfödd. De tog med sig en handväska som innehöll kontanter, värdepapper, smycken, juveler och en plånbok med slipade och oslipade diamanter. Rafael A. greps i augusti 1942 och fördes bort, "antagligen till Polen". Ester A. återvände till Sverige i mars 1943 och lämnade inför resan handväskan i förvar på beskickningen i Vichy. Enligt den förteckning som då gjordes innehöll den bland annat 333 oslipade och 620 slipade

diamanter. Handväskan överlämnades sedan från Vichy till beskickningen i Bern, som ansågs ha betydligt bättre förvaringsmöjligheter. Beskickningen där deponerade den i sin tur på Kantonalbanken, som krävde en viss depositionsavgift. För att kunna betala avgiften behövde Ester A. innehållet i väskan. Denna sändes då per kurir med en schweizisk skidtrupp på flyg från Zürich till Stockholm den 1 februari 1944, varefter Ester A. återfick den tillsammans med en räkning från UD på 123 kr.

I andra fall återfick deponenten inte depositionen, under hänvisning till att den gjorts på egen risk samt till krigsriskerna. Detta gäller t.ex. åtskilligt av det gods som deponerats på beskickningen i Budapest. Det kunde inte lämnas tillbaka, eftersom det förkommit i samband med den ovan nämnda utplundringen.

Från UD:s rättsavdelning hävdades som allmän princip att utlandsmyndigheterna borde bevara deponerade värdeföremål i tio år efter krigsslutet. Därefter kunde ej utlämnade depositioner införlivas i aktuell utlandsmyndighets inventarier eller försäljas

Kommissionen lät fil. kand. Kerstin Gustafson genomföra ett liknande utredningsuppdrag angående eventuella depositioner hos Svenska kyrkan och Svenska Röda Korset, som också fanns representerade i utlandet vid tiden för andra världskriget. Kerstin Gustafson gjorde en grundlig genomgång av åtskilligt arkivmaterial. Hon noterade inga uppgifter om att tillgångar av judiskt ursprung skulle ha deponerats vare sig i Svenska kyrkans utlandsförsamlingar eller hos Röda korset i utlandet. I sina slutsatser anförde hon dock att det i och för sig inte var osannolikt att exempelvis de anställda vid Svenska kyrkans Berlinförsamling tog hand om judars egendom i samband med att de hjälpte dessa personer ut ur Tyskland. Om så skett fördes det, enligt Kerstin Gustafsons bedömning, av säkerhetsskäl sannolikt inga anteckningar därom.[17]

För judar i utlandet, som önskade hjälp med att föra egendom till Sverige, kan det också ha varit naturligt att vända sig till någon av de judiska församlingarna i Sverige. Kommissionen ställde sig därför frågan om det i församlingarnas arkiv kunde finnas information om herrelösa tillgångar av judiskt ursprung. Bland annat av det skälet beslutade kommissionen att granska delar av dessa arkiv. Genomgångarna gjordes av kommissionens sakkunnige Hans Seyler, av Kerstin Gustafson och av kommissionens sekretariat. Undersökningarna bekräftade kommissionens inledande antagande på så sätt att det i Stockholmsförsamlingens arkiv avseende åren 1933-34 återfanns

[17] Kerstin Gustafson, Rapport om Svenska Röda Korsets arkiv och Svenska kyrkans arkiv (kommissionens dnr 96/98).

ett brev till rabbinen i Malmö, Elieser Berlinger, i vilket möjligheten för utlänningar att föra in kapital till Sverige efterfrågades.[18] Några uppgifter om herrelös egendom av judiskt ursprung återfanns emellertid inte.

4.4.4 Övrigt

Kommissionen har varit i kontakt med vissa av de branschorganisationer som berördes av utredningarna på 1960-talet om herrelös egendom.

Sveriges Transportindustriförbund har tillfrågats huruvida förbundets medlemmar vid tiden för andra världskriget kunde ha fraktat egendom åt människor eller företag som sedan aldrig hörde av sig. Enligt förbundets svar var möjligheterna obefintliga att nu, femtio år efter krigsslutet, återfinna dokument som kunde belysa sammanhangen. Om sådant gods hade funnits så var det nu försålt enligt de allmänna bestämmelser som gäller för branschen.

Sveriges advokatsamfund har tillfrågats huruvida judar kunde ha lämnat tillgångar till svenska advokater för att undgå konfiskation. Advokatsamfundet sände en förfrågan härom till samtliga sina medlemmar, men fick inga upplysningar tillbaka.

Föreningen Auktoriserade Revisorer har tillskrivits angående eventuella kontakter mellan svenska revisorer och judar som ville rädda sin egendom undan konfiskation. Föreningen svarade att den nyligen i samband med ett jubileum hade gått igenom äldre stämmo-, styrelse- och kommittéprotokoll. Om relevant information hade funnits där så skulle det, enligt föreningen, ha uppmärksammats då. Föreningen vidarebefordrade kommissionens förfrågan till sina ledamöter och tog dessutom särskild kontakt med ett par äldre ledamöter av judisk börd. Om information av intresse skulle framkomma åtog sig föreningen att ge kommissionen besked om det. Föreningen har sedan inte hörts av.

Revisorsföreningen SSH och Svenska Revisorssamfundet SRS har inte svarat inte på kommissionens frågor.

Slutligen bör det nämnas att kommissionen dels utfärdat ett frågeformulär till samtliga medlemmar i de judiska församlingarna i Sverige

[18] Hans Seyler, Stockholms judiska församlings arkiv, 1998-10-12; Kerstin Gustafson, Rapport om Stockholms judiska församlings arkiv (kommissionens dnr 50/97) samt Ingrid Lomfors, Rapport från genomgång av Judiska församlingens i Göteborg arkiv, 1997-12-04, och PM angående studier i Judiska församlingens arkiv i Malmö, 1998-08-13.

dels i en uppmärksammad annons uppmanat allmänheten att höra av sig med eventuell information om tillgångar av judiskt ursprung.[19]

4.5 Sammanfattande slutsatser

I fråga om tillgångar som blivit herrelösa i Sverige till följd av nazisternas förföljelser av judar och andra före och under andra världskriget fanns redan från början två principiella frågeställningar.

- Vad borde ske med danaarv?
- Vad borde ske med övriga herrelösa tillgångar?

I det följande behandlas dessa frågeställningar var för sig.

4.5.1 Danaarv

När det gällde de svenska danaarven efter Förintelsens offer kunde olika lösningar tänkas. Närmast till hands låg att behandla dem som andra danaarv och låta dem gå till Allmänna arvsfonden. Men man kunde också ha hävdat att det fanns fog för att låta dessa danaarv bilda eller tillföras en särskild fond med syfte att hjälpa andra som drabbats av Förintelsen. Likaså kunde man göra gällande att de skulle överlämnas till någon judisk organisation. De två sistnämnda lösningarna hade – om de över huvud taget var möjliga – krävt särskild lagstiftning.

I förhandlingarna med de allierade efter kriget valde man från svenska statens sida att utgå från en lösning som gick ut på att tillgångarna i fråga formellt hanterades som andra danaarv och därför skulle tillföras Allmänna arvsfonden. Samtidigt åtog man sig att verka för att "värdet av sådan...egendom" ställdes till de allierades förfogande för hjälpändamål. I praktiken var det naturligtvis inte möjligt att från statens sida göra en exakt beräkning av detta värde. Det gick nämligen inte att identifiera och värdera alla danaarv efter Förintelsens offer, vilket också måste ha stått klart för de svenska förhandlarna i Washington. I efterhand får det konstateras att det är tveksamt om man kan anse att Sverige i formell mening uppfyllde sitt åtagande i Washingtonavtalet beträffande danaarven.

[19] Se ovan avsnitt 3.5.4.

4.5.2 Övriga herrelösa tillgångar i banker

När det gäller andra herrelösa tillgångar i svenska banker än danaarven måste utgångspunkten vara att insättarna eller deras rättsägare skall tillgodoses på bästa sätt. I de fall insättarna avled i Förintelsen är det som regel deras efterlevande som är rättsägare.

För efterlevande till offer för Förintelsen kan särskilda svårigheter ha förelegat när det gällt att tillvarata sina rättigheter. Eftersom det kan ha varit särskilt komplicerat för dem att identifiera och lokalisera tillgångarna i fråga kan de också ha varit förhindrade att exempelvis avbryta preskriptionsfrister eller bevaka värdeutvecklingen avseende deponerade värdepapper.

Dessa omständigheter kan sägas tala för att staten eller bankerna borde ha vidtagit särskilda åtgärder för att underlätta för de efterlevande att komma till sin rätt. Detta kunde exempelvis ha skett genom undantag i preskriptionslagen, genom lättnader i banksekretessen tillsammans med publicering av uppgifter om de banktillgångar som inte efterfrågats sedan krigsslutet eller genom förordnanden av s.k. gode män med uppgift att ta tillvara de efterlevandes intressen.

Men det fanns också skäl som talade emot förslag om åtgärder av det slag som nyss nämnts. Bland annat kunde anföras att det inte fanns något reellt behov av att förlänga preskriptionsfristerna, eftersom bankerna enligt praxis aldrig åberopar preskription mot efterlevande rättsägare. Vidare kunde det hävdas att skälen för en bibehållen banksekretess vägde tyngre än skälen mot, särskilt med hänsyn till att det inte var möjligt att skilja ut sådana herrelösa tillgångar som kan tänkas härröra från Förintelsens offer men också för att det från judiskt håll kunde finnas betänkligheter på grund av befarade negativa konskevenser av en publicering. Slutligen kunde den uppfattningen finnas att godmansförordnanden i praktiken innebar inskränkningar av rättsägarnas egna befogenheter och dessutom kunde vara kostsamma. Arvoden till gode män betalas i regel med de medel som förvaltas.

Såvitt kommissionen kunnat finna ägnades de här diskuterade principiella frågeställningarna inte någon större uppmärksamhet från statens sida före 1960-talet. Detta är anmärkningsvärt, särskilt mot bakgrund av de framställningar som gjordes från judiska organisationer redan på 1940-talet.

Kanske var det till följd av att nämnda frågor inte övervägdes och ventilerades tillfredsställande på 1940-talet som de blev aktuella igen på 1960-talet.

Vad som sedan skedde var att bankerna, efter framställningarna från judiska organisationer och viss statlig inblandning, på eget initiativ bildade en fond för nazismens offer. Fondbeloppet beräknades efter

uppskattning av det sammanlagda värdet av sådana herrelösa tillgångar i svenska banker som kunde ha tillhört offer för Förintelsen. Fonden påverkade inte möjligheten för de efterlevande att fortfarande få betalt från bankerna. Fordringar, depåer, förvar och bankfack stod kvar. Fondbildningen i sig innebar alltså ingen förlust för de anhöriga till de Förintelsens offer som hade tillgångar i svenska banker, utan var ett frivilligt bidrag till andra människor som drabbats av nazisternas förföljelser.

Debatten på 1960- och 1970-talen kom i stor utsträckning att kretsa kring frågan om hur fondbeloppet beräknades. Bland annat ifrågasattes huruvida ränta medräknades och huruvida verkligen samtliga tillgångar av aktuellt slag beaktades. Mot bakgrund av att fonden bildades på frivillig bas, utan att rättsägarnas anspråk beskars, kan kommissionen inte se att frågor som de nämnda numera bör tillmätas någon avgörande betydelse. Tyvärr måste det dock i efterhand konstateras att de utredningar som gjordes på 1960-talet, under medverkan av flera departement, Bankinspektionen, Bankföreningen och bankerna, starkt bidrog till att teknikaliteterna kring fondbildningen kom att skymma frågan om hur ifrågavarande rättsägare skulle kunna tillgodoses. I stället för att diskutera den frågan ägnade man sig åt en långdragen och oklar handläggning kring frågan om villkoren för den fondbildning som gjordes till förmån för andra drabbade personer. Varken från bankernas eller från de statliga instansernas sida tog man exempelvis upp möjligheterna att underlätta för rättsägarna genom att offentliggöra uppgifter om försvunna kontohavare och depå- eller bankfacksinnehavare eller att förordna gode män.

När det gäller bankernas hantering av enskilda rättsägares anspråk skall det först påpekas att kommissionen inte har sett några tecken på att bankerna underlåtit att betala rättmätiga fordringar. I den internationella debatten har det hävdats att banker ofta har ställt orimligt höga krav på bevisning om att en kontohavare avlidit i Förintelsen. Kommissionen instämmer i att det är olämpligt att driva sådana beviskrav för långt, men konstaterar samtidigt att det inte är känt att någon svensk bank skulle ha kritiserats för sådant agerande i något fall. Bankerna har numera uttryckligen förklarat att de är beredda att göra undantag från den annars gällande principen att dokumentation om insättarens dödsfall skall presenteras. En annan sak är att det har kommit till kommissionens kännedom att det i åtminstone ett fall för ett antal år sedan har förekommit att en bank har agerat på ett olämpligt och okänsligt sätt vid bemötandet av en person som framställde frågor om eventuella herrelösa tillgångar som ägts av anhöriga.

Kommissionens offentliggörande av listan över sådana banktillgångar som stått herrelösa sedan krigsslutet har lett till att, sent om-

sider, utbetalningar i flera fall har kunnat göras till rättsägare som är efterlevande till offer för Förintelsen och som inte tidigare kände till att tillgångarna i fråga fanns. Därmed anser kommissionen att man från bankernas sida, med kommissionens hjälp, äntligen har gjort vad som kan krävas för att underlätta rättsägarnas möjlighet att uppmärksamma sina tillgångar. Bankerna har i sina kontakter med kommissionen och de personer som hört av sig efter publiceringen varit tillmötesgående och samarbetsvilliga. Man bör, enligt kommissionens bedömning, kunna utgå från att bankerna agerar så även vid prövningen av anspråk som ännu inte framförts eller handlagts.

Sammanfattningsvis kan alltså följande konstateras.

- Frågan om vad som borde ske med herrelösa tillgångar i svenska banker togs inte i tillräcklig utsträckning på allvar av regeringen och bankerna under åren närmast efter kriget.
- När frågan togs upp på 1960-talet var handläggningen långdragen och oklar. Den ledde till stor missbelåtenhet från judisk sida.
- Kommissionen har inte funnit något tecken på att någon bank har underlåtit att betala någon rättmätig fordran, som varit herrelös.
- Bankerna har nu, under kommissionens arbete, gjort vad som kan krävas för att söka rättsägarna.

4.5.3 Övriga herrelösa tillgångar i försäkringsbolag m.m.

Danaarven och andra tillgodohavanden hos banker har behandlats ovan. Den följande framställningen avser således endast herrelösa tillgångar av annat slag, dvs. sådana tillgångar som privatpersoner kan ha anspråk på hos andra institutioner.

Försäkringsfordringar

Om det i Sverige i dag finns några herrelösa försäkringsfordringar grundade på avtal som tecknats av offer för Förintelsen bör dessa naturligtvis i möjligaste mån tillfalla respektive rättsägare.

Kommissionens utredningar har emellertid gett vid handen att sannolikheten är mycket liten för att sådana tillgångar faktiskt finns. Endast livförsäkringsfordringar kan ha blivit herrelösa. Svenska försäkringsföretag torde över huvud taget inte ha haft något intresse av att under den aktuella tiden ingå livförsäkringsavtal med personer som var bosatta utomlands. Varken de uppgifter som inhämtats från försäk-

ringsföretag som var verksamma under aktuell tid, verkställda stickprovskontroller i bevarat arkivmaterial eller några uppgifter i övrigt tyder på att det i Sverige skulle förekomma försäkringsfordringar som blivit herrelösa till följd av naziförföljelserna. Det kan emellertid inte uteslutas att något enstaka fall förekommit.

Egendom som deponerats hos utlandsmyndigheter

Kommissionens arbete har visat att det förekom att judar som var bosatta i utlandet deponerade tillgångar på svenska utlandsmyndigheter. Det kan inte uteslutas att sådana tillgångar blev herrelösa till följd av naziförföljelserna och att de i några fall finns kvar i statens besittning, på myndigheterna i fråga eller i andra lokaler, eller har avyttrats. Att det kan förhålla sig så har inte uppmärksammats innan kommissionen lät göra de utredningar som ovan redovisats.

Kommissionen har emellertid inte haft möjlighet att hinna med att göra en fullständig kartläggning av i vad mån det faktiskt förhåller sig så att herrelösa tillgångar av judiskt ursprung ännu finns i statens besittning eller har sålts. Genomförandet av en sådan utredning måste ske i samarbete med företrädare för de lokala myndigheterna. Det kan förutses att den är arbetskrävande. Till skillnad från vad som är fallet när det gäller banktillgångar finns ingen tidigare utredning att utgå från. Kommissionen anser emellertid att en utredning i annat sammanhang måste göras.

Eventuell egendom hos transportbolag, revisorer och advokater

Det kan naturligtvis ha förekommit att transportbolag, revisorer eller advokater i Sverige haft om hand egendom som blivit herrelös till följd av att ägaren avlidit i Förintelsen. Möjligheten att utreda huruvida så var fallet visade sig vara synnerligen begränsad redan på 1960-talet. Efter förnyade kontakter med branschorganisationerna och med de familjer som hör till de judiska församlingarna i Sverige måste kommissionen tyvärr konstatera att det i dag är mycket svårt att komma närmare sanningen härvidlag.

4.5.4 Allmän slutsats

I ett moraliskt perspektiv är det beklagligt att vissa rättsägare sent eller ännu inte fått kännedom om tillgångar som blivit herrelösa till följd av Förintelsen. Minst lika beklaglig är risken för att vissa rättsägare helt

kan ha gått miste om sin möjlighet att framställa anspråk. Kommissionen förutsätter att regeringen initierar sådana åtgärder som krävs för att bringa moralisk upprättelse åt de berörda.

5 Affärsverksamhet

5.1 Inledning

Kommissionens uppdrag avser judiskt ägd egendom som kommit i svensk besittning i samband med de nazistiska förföljelserna före och under andra världskriget. Sådana förföljelser ägde inledningsvis i huvudsak rum i Nazityskland, men senare också i de områden som ockuperats av Nazityskland. I fråga om affärstransaktioner har kommissionen funnit det lämpligt att fokusera sina undersökningar främst till näringslivets förhållande till Nazityskland. Dock har också sådant noterats som har att göra med relationen till de ockuperade länderna. Utgångspunkten för den avvägningen har varit att Nazityskland i huvudsak kontrollerade affärsförhållandena mellan de ockuperade områdena och utlandet. Skeendet i Baltikum, där även delar av den judiska befolkningen utsattes för visst förtryck från den sovjetiska ockupationsmaktens sida under åren 1940-41 – före den nazityska ockupationen 1941-44 – har kommissionen inte närmare analyserat.

Den s.k. ariseringen innebar att judarna tvingades ut ur det tyska näringslivet. Andra tog deras platser. Eftersom handelsutbytet mellan Sverige och Nazityskland var omfattande, var det sannolikt också relativt vanligt förekommande att judiskt ägda företag som utsattes för arisering hade affärskontakter i Sverige. Kommissionen har sökt efter information om hur relationer av det slaget utvecklade sig.

Fortsatte man exempelvis sina affärskontakter med det ariserade företaget som om ingenting hade hänt?

Redan hotet om arisering förmådde åtskilliga judiska företagare att försöka föra sina tillgångar i säkerhet, kanske genom att överlåta dem till eller anförtro dem åt utländska affärsbekanta. Kommissionen har försökt ta reda på om egendom av judiskt ursprung kom till Sverige i sådana sammanhang.

Även i samband med att nazisterna slutligen tvingade ut judar ur näringslivet kan det ha förekommit att varulager m.m., som i detta sammanhang tagits i beslag eller övergått i icke-judisk ägo, såldes till svenska näringsidkare i Sverige eller i de nazidominerade områdena.

Kommissionen har strävat efter att klarlägga om och på vad sätt detta kan ha skett.

Tillgänglig historisk forskning har belyst ariseringsprocessen som sådan,[1] men inte gett kommissionen svar på de ställda frågorna. Därför har kommissionen, i enlighet med regeringens uttryckliga direktiv, i egen regi ombesörjt omfattande studier i privata och offentliga arkiv.

Det har då av följande skäl visat sig vara förenat med avsevärda svårigheter att finna information om affärsrelationer av nämnt slag.

För det första har kommissionens forskning främst utgått från svenska arkiv, eftersom syftet varit att kartlägga vad som skett i Sverige. I de svenska arkiv som undersökts framgår ofta affärspartnernas hemvistland. Men det finns sällan uppgifter om huruvida "judiskt ursprung" föreligger. Skiljelinjen mellan s.k. judiska företag och andra var en naztiysk konstruktion, som inte i sig hade någon direkt betydelse för svenska företagare.

För det andra hade ariseringsprocessen åtminstone till en början till stor del formellt "frivillig" karaktär. Den nazityska statens påtryckningar och lagstiftning syftade i första hand till att förmå de förföljda företagarna att på egen hand sälja eller avveckla sina företag. Många gjorde också så. I dessa fall kan man inte vänta sig att, ens i tyska dokument, finna uppgifter om att arisering skett.

För det tredje är bevisfrågorna svårbedömda i fall som dessa. Även när det är möjligt att klarlägga ett judiskt ursprung kan det vara svårt att utifrån tillgänglig information i efterhand säkert avgöra om det är till följd av nazistisk förföljelse som en viss bestämd egendom har kommit ur sin judiska ägares händer, även om detta kan presumeras vara sanningen i flertalet fall.

Kommissionens arkivstudier avseende eventuella egendoms-överföringar inom ramen för sedvanlig affärsverksamhet har främst bedrivits i de stora svenska affärsbankernas arkiv, varvid Wallenbergsarkivet[2] med handlingar från Stockholms Enskilda Bank ägnats särskilt ingående uppmärksamhet. Detta mot bakgrund särskilt av att Wallenbergsarkivet innehåller dokument som speglar bröderna Wallenbergs och Stockholms Enskilda Banks centrala positioner vad gäller svensk utrikeshandel under andra världskriget. Enskilda Banken var dessutom ledande i fråga om finansiella transaktioner med utlandet. Dess arkiv är Sveriges bäst bevarade bankarkiv. Materialgenomgångar harutförts av kommissionens sakkunnige Paul A. Levine. Studier i arkivet har dessutom utförts av kommissionens sakkunniga Kersti Ullenhag och av den

[1] Saul Friedländer, Nazi Germany & The Jews : The Years of Persecution 1933-39, London 1997 och där anförd litteratur.

[2] Arkivet beskrivs i kapitel 3.

särskilt anlitade uppdragstagaren biträdande professorn emeritus Sven Fritz. De nämnda har alla ingått i en arbetsgrupp för affärsverksamhet under ledning av kommissionsledamoten Krister Wahlbäck. Wallenbergsarkivet har stått öppet för samtliga kommissionsmedarbetare.

För granskningsarbete avseende Skandinaviska Bankens arkiv har kommissionen anlitat professorn emeritus Gunnar Richardson. Vad gäller Handelsbankens arkiv har docenten Jan Glete arbetat för kommissionen.

Med hjälp av en rad andra uppdragstagare (se bilaga 3) har kommissionen i fråga om affärsverksamhet dessutom genomfört studier i arkiven efter Statens Järnvägar och ett antal myndigheter, varav främst bör nämnas Valutakontoret, Clearingnämnden, Handelskommissionen, Industrikommissionen, Flyktkapitalbyrån och Säkerhetspolisen.

Dessutom har kommissionen tagit del av vissa amerikanska dokument, främst från CIA:s föregångare OSS.

I affärsbankernas arkiv återfinns endast sällan information om huruvida kunder och affärspartners är judiska. I Flyktkapitalbyråns arkiv åberopas judiskt ursprung i åtskilliga inlagor från berörda personer, men som också kommer att framgå av kapitel 7 är det svårt att utifrån dessa inlagor skaffa sig en säker bild av vad som egentligen förekommit. När det gäller detta arkivmaterial måste man också hålla i minnet att faktorn judiskt ursprung inte i sig hade någon omedelbar betydelse för de bedömningar myndigheten hade att göra. Säkerhetspolisens samlingar är behäftade med likartade brister. De amerikanska dokumenten, slutligen, är i huvudsak tämligen okritiska rapporter med inriktning att redovisa misstankar om överföringar till Sverige av tyskt flyktkapital i allmänhet, vilket alltså är en fråga som kommissionen inte har att behandla i vidare mån än vad avser tillgångar av judiskt ursprung.

Kommissionen har vidare varit i kontakt med större svenska bolag som vid tiden för andra världskriget hade dotterbolag i nazidominerade områden. Dessutom har kommissionen och dess medarbetare haft tillfälle att inhämta information från dels den framstående Förintelseforskaren professor Yehuda Bauer i Israel, dels par personer som var yrkesverksamma inom det svenska näringslivet vid den aktuella tiden.

Slutligen bör det nämnas att allmän kunskap om överföringar av judiskt ägda tillgångar till Sverige efterfrågats dels i det frågeformulär som riktats till alla medlemmar i de judiska församlingarna, dels i den medialt mycket uppmärksammade annons som publicerades i Dagens Nyheter i oktober 1997. Den information kommissionen fick avsåg dock inte svenska näringsidkares relationer till ariserade företag.

5.2 Ariseringen av näringslivet i Nazityskland

Under andra hälften av 1930-talet tvingades judarna ut ur det tyska näringslivet. Nazisterna strävade efter att ställa tyska företag helt under "arisk" kontroll och ledning. Den s.k. ariseringen innebar en genomgripande omstrukturering av det tyska näringslivet. Eftersom Tyskland var Sveriges viktigaste partner i utrikeshandeln fick också svenska näringsidkare ha fått kontakt med ariserade företag.

Nazisterna använde flera vägar för att nå sitt mål. En väg var att tillämpa och efterhand justera den tyska valutaregleringen på ett sätt som var ofördelaktigt för judarna. En annan väg var att instifta direkt diskriminerande lagar på andra områden. Dessutom förekom hot och andra otillbörliga påtryckningar.

5.2.1 Valutaregleringen blev ett ariseringsinstrument

På 1930-talet fanns en ingående valutareglering i Tyskland. Denna tillkom mot bakgrund av den ekonomiska depressionen vid 1930-talets början men fick efter Hitlers maktövertagande 1933, på sätt som nedan skall visas, inslag som syftade till att tränga undan det judiska inflytandet i det tyska näringslivet.

Den ekonomiska krisen drabbade Tyskland hårt och krävde åtstramande åtgärder. Situationen blev akut till följd av att Österreichische Creditanstalt für Handel und Gewerbe, som hade en central ställning på den internationella kapitalmarknaden och var livsviktig för så gott som hela den österrikiska industrin, gick omkull 1931. Det inträffade kunde bemästras inom Österrike, men framkallade allmän panik i Tyskland.[3] Bankerna drabbades av massuttag. Utländska krediter drogs in. Reichsbanks innehav av guld och värdepapper gick under loppet av juni månad ned till ett belopp motsvarande 250 miljoner dollar. I juli 1931 föll den näst största tyska banken, Darmstädter- und Nationalbank (Danat bank).[4] I motsats till många andra drabbade nationer valde Tyskland att ännu en tid behålla guldmyntfoten[5], vilket medförde att tyska exportvaror blev dyra på den internationella marknaden. Utrikeshandeln minskade starkt i omfattning och det export-

[3] Raphaël Lemkin, Valutareglering och clearing, Stockholm 1941, s. 15.
[4] Den schweiziska Expertkommissionens interimrapport, s. 23.
[5] Interimrapporten, s. 24 f.

överskott som tidigare hade förelegat ersattes av ett importöverskott. Oron kunde stillas först genom att man i Tyskland senare samma år delvis förbjöd skuldbetalningar till utlandet och slöt ett s.k. moratorieavtal (*Stillhalteabkommen)* med de utländska fordringsägarna. Avtalet innebar att utländskt kapital till ett belopp av cirka 23,8 miljarder riksmark blev infruset i Tyskland.[6]

För att komma tillrätta med de problem som den ekonomiska krisen medförde vidtogs även andra åtgärder. Dels infördes ett system som innebar att den tyska staten beviljade exportpremier till företag som sålde på export. Dels beslutades per den 13 juli 1931 om valutarestriktioner.[7] Dessa restriktioner innebar bland annat att enskilda tyska näringsidkares möjligheter att importera varor begränsades av den valutatilldelning som medgavs. En central myndighet fastställde prioritetsordningen bland importörerna. Under våren 1932 stramades tilldelningen åt kraftigt. Det ledde i sin tur till att flera andra europeiska länder strävade efter att på ett övergripande plan införa kvittning, s.k. clearing, mellan import- och exportlikvider i förhållande till Tyskland. En sådan clearingöverenskommelse träffades vid denna tid också med Sverige, vilket kommer att beskrivas närmare längre fram.

Den 4 februari 1935 infördes en ny tysk valutalag med tillhörande verkställighetsförordning.[8] Härigenom stadgades bland annat att personer som bodde i Tyskland var skyldiga att anmäla till den tyska riksbanken (*Reichsbank*) om de hade utländska betalningsmedel, fordringar eller värdepapper. Även innehav av guld skulle anmälas. Om Reichsbank så påfordrade var man sedan tvungen att till Reichsbank överlåta egendomen i fråga.[9] Att Reichsbank faktiskt utnyttjade sin möjlighet att på detta sätt förvärva användbara betalningsmedel satte spår också i Sverige. I oktober 1937 inkom till svenska UD en förfrågan från en tysk medborgare som var bosatt i Sverige.[10] Frågan var om överlåtelseskyldighet gällde även för egendom utanför Tyskland. UD svarade att så snart det gällde en tillgång som aldrig hade funnits inom Tysklands gränser så torde det i varje fall finnas utsikt att utverka undantag från skyldigheten att hembjuda densamma. En liknade

[6] Lemkin, s. 16.

[7] UD H 94 Ct, volym 2316, rapport från Arvid Richert i Berlin till UD den 9 oktober 1937.

[8] Gesetz über die Devisenbewirtschaftung och Durchführungsverordnung zum Gesetz über die Devisenbewirtschaftung, RGB I/1935:10.

[9] Lemkin, s. 50. De tyska och italienska lagstiftningarna gick mycket långt i dessa hänseenden.

[10] UD H 94 Ct, volym 2316.

frågeställning restes i en annan persons brev till UD i april 1938.[11] Skyldigheten att låta lösa in guld och utländska valutor gällde utan urskiljning, det var inte enbart judar och andra förföljda grupper som drabbades. Ersättning gavs i riksmark.[12]

Sammantagna blev de nazityska valutarestriktionerna detaljerade, ingripande och svåra att överblicka. De kom att omfatta inte bara traditionella betalningsmedel som valutor och guld utan också exempelvis ädelstenar, silver och platina. Frihetsgraden för enskilda personer och företag inskränktes starkt av dessa regler. Det var exempelvis förbjudet att utan särskilt tillstånd föra ut mer än ett bestämt antal riksmark.[13] Efter sommaren 1937 infördes import- och exportförbud avseende riksmarksedlar.[14]

De tyska valutaförfattningarna innehöll särskilda straffbestämmelser. Utöver dessa utfärdades den 1 december 1936 en lag som gav möjlighet att döma till dödsstraff för s.k. näringssabotage.[15] Enligt lagen drabbade straffet de tyska medborgare som medvetet och samvetslöst, av grov egennytta eller andra låga bevekelsegrunder, i strid mot gällande bestämmelser överförde tillgångar till utlandet och därigenom tillfogade det tyska näringslivet svår skada. Straff kunde utdömas även om brottet hade begåtts utomlands. Brottslingens förmögenhet skulle konfiskeras.

Efter hand kom valutareglernas utformning att förändras så att de kunde användas för en särbehandling av judarna.

Med ingången av 1938 minskades valutatilldelningen till judiska företag, i enlighet med särskilda statliga instruktioner. Enligt den svenske ministern i Berlin, Arvid Richert innebar de nya direktiven att minskningen skulle ske efter ekonomiska möjligheter, men med minst tio procent.[16]

I april 1938 övergick ansvaret för valutaregleringen till riksekonomiministern.[17] Samma månad infördes särskild skyldighet att deklarera judiskt ägd förmögenhet.[18]

---

[11] Ibid.

[12] Expertkommissionens interimrapport, s. 29.

[13] Lemkin, s. 46. Se även UD H 94 Ct, volym 2316, begäran den 17 augusti 1937 från en tysk student i Sverige om intyg från UD till stipendiegivare rörande denna regels innebörd.

[14] UD H 94 Ct, volym 2316: Rapport från beskickningen i Bern den 14 september 1937 om att det schweiziska förbudet mot handel med tyska riksmarksedlar hade upphävts bland annat på grund av det i Tyskland utfärdade import- och exportförbudet avseende riksmarksedlar.

[15] Se Svensk Juristtidning (SvJT) 1937 s. 343.

[16] Ibid.

[17] Ibid, rapport från Richert till UD den 14 april 1938.

En specifik målgrupp för valutareglerna var, som redan framgått, emigranterna. Den som flyttade från Tyskland var tvungen att betala en särskild skatt (*Reichsfluchtsteuer*) med 25 procent av den samlade förmögenheten. För resterande tillgångar skulle i princip transfereringstillstånd ges, men enligt en rapport den 15 september 1938 till UD från den svenska beskickningen i Berlin brukade så inte alltid ske.[19] Sannolikt, framgår det, hade de senaste fyra eller fem åren tillstånd getts endast i enstaka, särskilt ömmande fall.

Den 1 januari 1939 trädde en förnyad tysk valutalag i kraft.[20] Den nya lagen omfattade även Österrike och Sudet. Richert lämnade följande redogörelse till UD. "En viktig nyhet är den till försvårande av kapitalflykt införda bestämmelsen om att gåvoförsändelser till utlandet må äga rum endast efter inhämtat tillstånd (§54). Vid utvandring krävs jämväl, i överensstämmelse med hittills gällande praxis, tillstånd för utförsel av flyttgods och andra föremål (§57). Judar med tyskt medborgarskap samt statslösa judar må ej heller utan tillstånd på resor till utlandet medföra andra föremål än de för personligt bruk oundgängligen erforderliga (§58); denna bestämmelse förklaras uttryckligen icke gälla för judar av främmande nationalitet."[21] Samtidigt trädde andra regler i kraft som även på annat sätt betydligt inskränkte judiska näringsidkares handlingsfrihet. Dessa regler kommer att beskrivas i följande avsnitt.

Om det kunde misstänkas att någon försökte kringgå valutareglerna, exempelvis genom otillåten kapitalflykt, kunde valutamyndigheterna vidta de säkerhetsåtgärder som ansågs vara nödvändiga. En tänkbar åtgärd var att förordna en förvaltare och ge denne uppgiften att förvalta den misstänktes kapital.[22]

---

[18] Die Verordnung über die Anmeldung jüdischen Vermögens och Die Anordnung auf grund der Verordnung über die Anmeldung des Vermögens von Juden. Se Martin Tarabb-Maslaton, Rechtlige Strukturen der Diskriminierung der Juden im Dritten Reich, Berlin, Tyskland 1993, s 165 f.

[19] UD H 94 Ct, volym 2316.

[20] Gesetz über die Devisenbewirtschaftung, RGB I/1938:211.

[21] UD H 94 Ct, volym 2316.

[22] I rättsfallet NJA 1941 s. 424 f. från Högsta domstolen finns en redogörelse över de rättsregler som medgav möjlighet att tillsätta s.k. kommissariska förvaltare.

5.2.2 Diskriminerande lagar tvingade fram utträngningen

Vid sidan av valutaregleringen infördes efter hand en rad författningar varigenom judarna diskriminerades.

Lagstiftningen i Nazityskland skedde efter summariska förberedelser genom godtyckliga beslut inom ramen för en mångfasetterad maktapparat. Det hände att regler blev motsägelsefulla och otydliga. Därigenom uppstod utrymme för godtyckliga tillämpningar och därför är det svårt att i dag ge en helt klar beskrivning av den legala underbyggnaden för ariseringen.

Ariseringen av näringslivet föregicks av att vissa andra diskriminerande lagar beslutades. I april 1933 stadgades om förbud för "icke-arier" att inneha statliga tjänster och domartjänster.[23] Det blev därmed nödvändigt att definiera vem som var arier och vem som inte var det. I en tillämpningsförordning fastlades att såsom icke-arisk skulle den räknas som hade åtminstone en icke-arisk förälder, mor- eller farförälder.[24] Genom dessa yrkesförbud skapades ökade förutsättningar för att kommande ariseringslagstiftning skulle tillämpas som avsett var. I september 1935 kom de s.k. Nürnberglagarna. En av dem handlade om riksmedborgarskap[25] och slog fast att judar inte kunde vara fullvärdiga medborgare. En annan handlade om det tyska blodet[26] och förbjöd äktenskap mellan judar och arier. Dessa lagars tillämpning föranledde närmare definitioner av vem som skulle anses vara jude.

Under hösten 1937 inleddes från nazitysk sida starka påtryckningar för att förmå de judiska företagsledarna att sälja sina rörelser.[27] Hitler höll i september ett starkt judefientligt tal. Samtidigt som trycket ökade på judiska näringsidkare att dessa skulle ge upp sina företag, fanns nu ekonomiska förutsättningar för icke judiska näringsidkare att ta över. Försäljningar till underpris ägde rum. I mitten av december minskades

---

[23] Se beträffande Das Gesetz zur Wiederherstellung der Berufsamtentums 3 § (den s.k. arierparagrafen) Tarrab-Maslaton, s. 25 f. samt J. Noakes & G. Pridham, Nazism 1919-1945; 2: State, Economy and Society 1933-1939, Exeter, Storbritannien, 1991, s. 527 f. Se beträffande Das Gesetz über die Zulassung zur Rechtsanwaltschaft Tarabb-Maslaton, s. 100 f. och Noakes & Pridham, s. 528. Yrkesförbudet för statliga rättstjänare fick inget totalt genomslag, men följdes senare av mer ingripande åtgärder i samma syfte.

[24] Tarabb-Maslaton, s. 35.

[25] Das Reichsbürgergesetz. Se Tarabb-Maslaton, s. 62 f. samt Noakes & Pridham, s. 534 f.

[26] Das Gesetz zum Schutz des deutschen Blutes und der deutschen Ehre (Blutschutzgesetz). Se Tarrab-Maslaton, s. 80 f. samt Noakes & Pridham, s. 534 f.

[27] Se för det följande i detta stycke Noakes & Pridham, s. 552.

de judiska företagarnas tilldelning av utländska valutor och råmaterial. I mars 1938 förbjöds offentliga avtal med judiska näringsidkare.

Sedan Österrike i mars 1938 införlivats med Nazityskland skedde även där många tvångsvisa företagsariseringar utan direkt legalt stöd.[28] Detta skeende resulterade i lagstiftning på området. Således beslutades i april 1938 att offentliga kommissariska förvaltare eller kommissariska övervakare skulle kunna tillsättas för österrikiska företag, i syfte att tillvarata s.k. viktiga offentliga intressen.[29] För att bringa ytterligare reda i vilka som fick uppträda som förvaltare stiftades den 2 juli samma år en lag som angav att alla kommissariska förvaltare skulle utverka en särskild bekräftelse på sitt uppdrag hos den s.k. statskommissarien för det privata affärslivet.[30] Utvecklingen i Sudetlandet liknade den i Österrike.

Judarna i Tyskland blev, som nämnts ovan, i april 1938 skyldiga att anmäla sina förmögenheter för registrering. Endast personlig hushållsutrustning och föremål med ett sammanlagt värde under 5 000 riksmark undantogs. Efter det att registrering skett skulle även förändringar i förmögenhetsinnehaven anmälas. Denna reglering var ingripande för de judiska näringsidkarna och måste antas ha bidragit till att ytterligare ariseringar ägde rum utan direkt tvång.

På sommaren 1938 infördes vissa ytterligare yrkesförbud för judar. En grupp som därvid drabbades var de handelsresande.[31]

Efter den s.k. Kristallnatten mellan den 9 och 10 november 1938, då nazisterna satte eld på synagogorna i Tyskland samt slog sönder och vandaliserade många judiska affärer, skärptes lagstiftningen bakom företagsariseringen kraftigt.[32] Den tysk-judiska befolkningen ålades att gemensamt betala ett skadestånd på en miljard riksmark till Tyska riket. De judiska näringsidkarnas försäkringsersättningar för skadegörelsen under Kristallnatten konfiskerades. De ålades dessutom att reparera sina skadade butiker och hus.

Samtidigt vidtogs åtgärder som riktade sig mot judarnas framtida möjlighet att bedriva näringsverksamhet. Särskilt märks en förordning av den 12 november 1938 om uteslutande av judar från det tyska

---

[28] Ibid. s. 552 samt SvJT 1941 s. 948 f.

[29] Das Gesetz über die Bestellung von kommissarischen Verwaltern und kommissarischen Überwachungspersonen. Se SvJT 1941 s. 949 och NJA 1941 s. 424 f.

[30] SvJT 1941 s. 950.

[31] Noakes & Pridham, s. 552.

[32] Die Verordnung zur Wiederherstellung des Strassenbildes bei jüdischen Gewerbebetrieben och die Verordnung über die Sühneleistung der Juden deutscher Staatsangehörigkeit. Se Noakes & Pridham, s. 560 f. och Tarabb-Maslaton, s. 204 f.

affärslivet.[33] Genom denna förordning vidareutvecklades ariseringspolicyn från slutet av 1937. Förordningens detaljerade föreskrifter innebar i korthet att judar i Nazityskland förbjöds att fr.o.m. den 1 januari 1939 bedriva yrkesmässig handel. Vidare föreskrevs att judiska arbetsledare fick avskedas och att judar inte fick vara medlemmar i kooperativa föreningar, som exempelvis branschorganisationer. Till förordningen kopplades tillämpningsföreskrifter. I en sådan föreskrift reglerades vad som skulle ske med de judiska företag som fortfarande fanns. Två vägar anvisades. Företagen kunde antingen överlåtas på ariska händer eller avvecklas genom ett slags likvidationsförfarande. Överlåtelse skulle komma i fråga endast om det ur folkförsörjningssynpunkt bedömdes vara viktigt att företagets verksamhet fortsattes. Avveckling var huvudregeln. Vid all avveckling förelåg hembudsskyldighet inom branschen av tillgångarna. Det normala skulle vara att företagaren själv ombesörjde företagets avveckling. Men branschorganisationerna kunde begära att i stället en offentlig likvidator (*Abwickler*) tillsattes. Kostnaden för ett sådant förfarande skulle betalas av det företag som avvecklades. Genom en annan tillämpningsföreskrift inskränktes möjligheten för judar att företräda företag.

I början av december 1938 kom ytterligare en förordning om judisk förmögenhet, som skärpte ariseringsprocessen.[34] Enligt denna förordning kunde judiska näringsidkare föreläggas att inom en viss angiven tidsfrist avveckla eller överlåta sitt företag. Om föreläggandet inte följdes kunde en offentlig förvaltare (*Treuhänder*) tillsättas. Förvaltaren kunde ges i uppdrag att fortsätta, avveckla eller överlåta företaget. Från och med det att förvaltarförordnandet infördes var den judiske företagaren helt berövad sin möjlighet att företräda företaget och att förfoga över dess tillgångar. Judar kunde vidare åläggas att sälja sin jord- och skogsbruksmark. I förordningen fanns dessutom bestämmelser om värdepapper. Inom en vecka efter det att förordningen trätt i kraft var alla judar skyldiga att deponera sina värdepapper i en valutabank. Förfoganderätten var därefter inskränkt. I förordningen fanns slutligen bestämmelser om juveler, smycken, konst och liknande värdeföremål. Vad som gällde beträffande egendom av sådant slag återkommer kommissionen till i kapitel 6.

Enligt vissa källor[35] var 39 532 judiska företag verksamma i Berlin i april 1938. Ett år senare, den 1 april 1939, hade 14 803 av dessa företag

[33] Die Verordnung zur Ausschaltung der Juden aus dem deutschen Wirtschaftsleben. Se Tarabb-Maslaton, s. 130 f. samt Noakes & Pridham, s. 561 f.
[34] Die Verordnung über den Einsatz jüdischen Vermögens. Se Tarabb-Maslaton, s. 180 f. samt SvJT 1941 s. 951.
[35] Se Tarabb-Maslaton, s. 197 samt Noakes & Pridham, s. 561.

likviderats, 5 976 hade övergått i ariska händer, 4 136 höll på att övergå och beträffande 7 127 pågick undersökning. De källor kommissionen tagit del av ger ingen uppgift om huruvida något hänt med övriga 7 490 företag.

I en nyligen genomförd fallstudie avseende 300 ariserade företag i Hamburg[36] har konstaterats att cirka 40 procent övertogs av personer som utan skrupler aktivt utnyttjade situationen för att skaffa sig egen vinning. Inte sällan var det fråga om partifunktionärer eller personer som varit anställda av den judiska näringsidkaren. Ungefär lika stor andel av företagen förvärvades av personer som kunde liknas vid "sleeping partners". De genomförde formellt oklanderliga transaktioner men kunde ändå vinna på saken till följd av ariseringsprocessens karaktär. Resterande 20 procent av företagen övertogs av välmenande affärsmän, som försökte ge de judiska ägarna rimlig ersättning. Många av dessa förvärvare hade judiska vänner och övertog företag först när deras vänner särskilt bad om det. I några få fall gick förvärvare så långt att de hjälpte sina judiska affärspartners att föra egendom i säkerhet utomlands för att där göra den tillgänglig för dem på nytt. I inget fall redovisas att en utlänning tagit över företag.

5.3 Varuhandeln mellan Sverige och Nazityskland

5.3.1 Introduktion

I avsnitt 2.4.3 ovan beskrivs den svenska handelspolitiken i förhållande till Nazityskland. Tyskland var Sveriges viktigaste handelspartner redan före kriget, då ariseringsprocessen accelererade. Värdet av den svenska importen från Tyskland översteg den svenska exporten dit såväl under åren närmast före kriget som under själva krigstiden.

I det följande diskuterar kommissionen i vad mån varuhandeln mellan Sverige och Nazityskland kan ha medfört att tillgångar av judiskt ursprung kom till Sverige. Teoretiskt sett kan sådana tillgångar ha kommit hit antingen som varor eller som betalningsmedel.

I dag kan kapital, varor och arbetskraft röra sig fritt inom större delen av Europa. Vid tiden för andra världskriget såg det annorlunda ut. Såväl i Sverige som i Nazityskland utvecklades efterhand ett slags

[36] Bajohr.

planekonomi.[37] Både den inhemska produktionen och utrikeshandeln centraldirigerades.

Redan före kriget var den statliga styrningen stark på den tyska sidan i fråga om varuhandelns inriktning och omfattning. På den svenska sidan, däremot, handlade näringsidkarna ännu relativt självständigt.

Det var först i och med krigsutbrottet som den svenska regeringen, genom UD:s handelsavdelning, tog på sig ett ansvar för inriktningen och omfattningen av utrikeshandeln.[38] Målet med de åtgärder som vidtogs var att upprätthålla folkförsörjningen som grundval för Sveriges självständighet. Dels infördes licenskrav för export från Sverige och senare även för import hit. Dels ingicks detaljerade handelsavtal med andra nationer, däribland Tyskland.

Formerna för betalning av varor var från mitten av 1930-talet och under krigsåren helt reglerade från de båda staternas sida, genom clearingavtal och därtill anknytande författningar. Som kommer att utvecklas i avsnitt 5.2.5 innebar detta, att de betalningsmedel som tyska importörer använde sig av inte kom över gränsen till Sverige. De svenska exportörerna riskerade alltså inte att få ta emot betalningsmedel, dvs. checkar, växlar eller kontanter, som varit i judisk ägo. De fick sina betalningsmedel från den svenska Riksbanken.

5.3.2 Mycket talar för att ariserad egendom av judiskt ursprung stannade i Nazityskland

Varor med judiskt ursprung kan i samband med naziförföljelserna före krigsutbrottet tänkas ha förts från Nazityskland till Sverige på något av följande sätt. För det första kan en judisk företagare som flydde över gränsen till Sverige ha tagit med sig ett lager av hanterliga varor, exempelvis ädelstenar. För det andra kan en svensk näringsidkare ha köpt upp en judisk företagares varulager när detta i direkt samband med arisering utförsåldes av honom själv eller av någon nazistisk företrädare. Slutligen kan en svensk näringsidkare helt enkelt ha fortsatt handla som vanligt med ett judiskt ägt företag även sedan det ariserats.

När det gäller det förstnämnda alternativet måste det hållas i minnet att möjligheten för en judisk flykting att ta sig in i Sverige var mycket liten, i vart fall från hösten 1938. När ariseringsprocessen tog fart på

[37] För en systematisk genomgång avseende svenska förhållanden, se SOU 1952:49 och 50 (Karl Åmark, Kristidspolitik och kristidshushållning i Sverige under och efter andra världskriget).

[38] Martin Fritz, s. 345.

allvar var det alltså redan för sent att fly till Sverige. Till detta kommer att den som vid något tidigare tillfälle övervägde att emigrera måste kalkylera med att Nazityskland krävde en avsevärd del av förmögenheten som skatt. Kommissionen bedömer det därför inte som sannolikt att varor från judiska företag kom till Sverige tillsammans med flyende judiska näringsidkare. Arkivstudierna har inte gett exempel på sådana överföringar.

Inte heller har kommissionens arkivstudier klarlagt något fall där ett judiskt varulager har nått Sverige efter utförsäljning i direkt samband med en arisering. Den tidigare nämnda fallstudien avseende ariseringen av det judiska näringslivet i Hamburg[39] tyder på att försäljningarna gjordes på den inhemska marknaden. Särskilt om försäljningar skedde till vrakpriser är det sannolikt att inhemska profitörer inom partiapparaten eller i dess närhet försökte få förtjänsten i egna fickor. I Hamburg skedde försäljningar bland annat vid offentligt ordnade auktioner som hölls så gott som dagligen. Vid dessa auktioner såldes också konfiskerade judiska tillgångar som transporterats dit med tåg eller fartyg från av Nazityskland ockuperade områden.[40] Huruvida svenska näringsidkare handlade på dessa auktioner har det inte varit möjligt för kommissionen att utreda.

I de fall en svensk näringsidkare fortsatte en löpande förbindelse med ett företag även sedan detta ariserats förekom det naturligtvis att varor som producerats under den judiske ägarens tid kom till Sverige även efter ariseringen. Som kommer att framgå längre fram i detta kapitel kunde det då bli tvist om vem som skulle ha rätt till betalning för varorna i fråga.

5.3.3 Under kriget kombinerade regeringen handelsavtal och licenskrav

Före kriget hade, som framgått ovan, den enskilda svenska näringsidkaren varit fri att själv bestämma hur mycket och vad han ville köpa från exempelvis Tyskland, låt vara att förhållandena i Tyskland då kunde innebära att det inte gick att genomföra alla önskemål.

Sedan kriget brutit ut och Sverige infört licenskrav för export av bland annat järnmalm inleddes snart förhandlingar om ett bilateralt svensk-tyskt handelsavtal avseende år 1940. Avtal ingicks i slutet av december 1939. I detta reglerades ingående vilka varuslag och kvantiteter som skulle ingå i handelsutbytet. Vidare infördes den s.k. pris-

[39] Bajohr.
[40] Ibid. s. 199 f.

vågen. Denna internationella innovation innebar att priset på den svenska järnmalmen gavs en fast relation till priset på kol, koks och handelsjärn från Tyskland, vilket på svensk sida ansågs borga för en inhemsk prisstabilitet.[41] Prisvågen ledde till att även andra priser i den svensk-tyska handeln låstes fast.

Nya avtal träffades sedan för ett kalenderår i taget. Förhandlingarna sköttes av särskilda regeringskommissioner, en tysk och en svensk. Den svenska regeringskommissionen rörande varu- och betalningsutbytet mellan Sverige och Tyskland (Handelsdelegationen) leddes av utrikesrådet Gunnar Hägglöf. I Handelsdelegationen ingick såväl departementstjänstemän som företrädare för det privata svenska näringslivet. Sammanlagt deltog cirka 50 personer som delegater eller sakkunniga i Handelsdelegationen och dess branschutskott.[42]

Hur handelsbalansen kom att utveckla sig under krigsåren har redovisats i avsnsitt 2.4.3. Sammanfattningsvis kan här sägas att den svenska importen från Nazityskland hela tiden i värde översteg den svenska exporten dit, samt att skillnaden ökade under krigsåren.

Licenser för export och import kunde inledningsvis meddelas av Statens jordbruksnämnd eller Statens handelslicensnämnd. Senare ankom licensprövningen på Statens handelskommission och Statens livsmedelskommission.

Genom licensgivningen gavs möjlighet att styra varuhandeln i enlighet med de handelsavtal som ingåtts. Utrikeshandeln ställdes, liksom produktionen, i folkförsörjningens tjänst. Handelskommissionen blev dess centralorgan.

För att illustrera hur Handelskommissionen arbetade ges i det följande en redogörelse för planeringen av handelsutbytet med det ockuperade Danmark 1943. Redogörelsen bygger på handlingar som finns bevarade i arkiven för Handels- respektive Industrikommissionen.

Inför förhandlingarna om handelsavtal med Danmark för det första halvåret 1943 fick Handelskommissionen regeringens uppdrag att tillsammans med Industrikommissionen och Livsmedelskommissionen yttra sig över i vilken utsträckning ingångna avtal om export och import hade utnyttjats 1942, vilka önskemål som fanns avseende import samt vilka möjligheter som fanns avseende export. Yttrandet avgavs den 2 januari 1943 på grundval av bland annat en utredning från Sveriges allmänna exportförening om enskilda företags önskemål om export, en sammanställning från Stockholms handelskammare rörande önskemål om import, synpunkter och önskemål från Sveriges grossistförbund samt önskemål från ett antal privata företag. Utredningen från Export-

[41] Marin Fritz, s. 345.

[42] Hägglöf(1958), s. 109 f.

föreningen gav besked om enskilda företags faktiska export till Danmark under åren 1938, 1941 och 1942 samt om deras önskemål avseende dels första avtalsperioden 1943 dels hela året. Det kunde vara fråga om export av elapparater eller valsverk, men också av hushållsglas eller brösttabletter. De licenser avseende export till Danmark 1943 som blev följden av ett sedermera ingånget avtal hade en utgångspunkt i exportföreningens utredning.[43]

Bland de varor som krävde importlicens fanns konstnärliga målningar, mattor, pärlor och ädelstenar. Huruvida judisk egendom av sådant slag kan ha kommit till Sverige återkommer kommissionen till i kapitel 6.

Särskilda restriktioner fanns också för export och senare även import av guld, som kunde förekomma både som vara och som betalningsmedel. Olika slags affärer med guld behandlas för sig i avsnitt 5.8.

Sammantaget måste det konstateras att de svenska näringsidkarna under krigsåren verkade på regeringens uppdrag i varuutbytet med Nazityskland och av detta ockuperade områden. I regel fortsatte de handeln med gamla handelspartners. Det är givetvis inte uteslutet att det bland dessa fanns ariserade företag. Inom ramen för gällande regelsystem hade de svenska näringsidkarna ingen möjlighet att genom självständigt agerande komma i besittning av varor av judiskt ursprung. Därmed kan det emellertid inte uteslutas att varor från ariserade judiska företag likväl kom till Sverige under kriget. Ariserade företag kunde fortsätta affärerna med svenska näringsidkare, ett förhållande som kommissionen nu övergår till att behandla.

5.3.4 I handeln med ariserade företag blev det fråga om vem på tysk sida som skulle betala eller få betalt

I arkivet för UD:s handelsavdelning har kommissionen funnit ett exempel på vad som kunde hända när ett svenskt företag handlade med ett judiskt, som blev ariserat.

Av handlingarna framgår att ett svenskt stenhuggeri skrev till UD den 20 januari 1940 och bad om hjälp med att få betalt för en fordran hos ett sudettyskt företag, som stod under statlig förvaltning (dvs. ett tvångsariserat företag). Från stenhuggeriets sida var man övertygad om att pengar fanns i det tyska företaget. UD tillskrev genast beskick-

[43] Kersti Ullenhag, Rapport till kommissionen avseende forskning i Handelsrespektive Industrikommissionens arkiv på Riksarkivet, oktober 1998.

ningen i Berlin, som i sin tur ganska omgående skrev till den tyske handelsförhandlaren Ludwig.

Medan svar avvaktades fick stenhuggeriet ett brev från den tyske förvaltaren. I brevet påstods att det inte fanns några likvida medel och att de judiska ensamdelägarna hade konstaterats vara skuldsatta. Redan vid Sudets införlivande med Tyskland hade bolaget, enligt förvaltaren, varit konkursmässigt. Förvaltaren förklarade vidare att han hoppades kunna betala allt stenhuggeriet fordrade, men bad företaget vänta.

Stenhuggeriet skickade detta brev för kännedom till UD och påpekade i sitt följebrev att den judiskt ägda firman enligt dess konkurrenter inte alls varit konkursmässig, "men då firman såg vad som kunde passera och som ju också passerade då det var judiska innehavare låg det givetvis i deras intresse att få så mycket som möjligt ut ur landet. Vår uppfattning är den att hade någon risk för judarna i detta avseende ej förelegat hade firmans ställning i Tyskland säkerligen varit annorlunda, vilket vi härmed som information meddela."

Sedan beskickningen i Berlin fått svar från de tyska myndigheterna och detta ingetts till UD i Stockholm, lät UD meddela stenhuggeriet att man från tysk sida föreslog att företaget skulle sätta sig i direkt förbindelse med förvaltaren för överenskommelse om betalning. UD pekade på myndighetens förklaring att förvaltaren uppenbarligen hade för avsikt att försöka uppfylla sina förbindelser, vilket enligt myndigheten bland annat framgick av att han redan hade inhämtat valutatillstånd för betalning.[44]

Ytterligare exempel på återverkningar av affärsförhållanden som inletts med företag innan dessa ariseratsfinns i fyra rättsfall från Högsta domstolen 1941. Det första av dem handlade inte om varuhandel, utan om vem som hade rätt till vissa aktier som fanns deponerade i Stockholm. Vid bedömningen av det målet utformades den princip som följdes också i de övriga tre fallen. Kommissionen återkommer till det vägledande fallet längre fram.

Det första av de tre följande fallen gällde krav på grund av leveranser från en firma i Nürnberg. Företaget, som ägdes av en man med judiskt ursprung, sattes under statlig förvaltning. Innan så skedde hade varor sålts och levererats till Sverige. Förvaltaren krävde nu betalt för varorna. Högsta domstolen ogillade denna talan, med motiveringen att de tyska reglerna om tvångsförvaltning inte kunde inbegripa egendom som befann sig i Sverige redan före det att förvaltningen anordnades. Ställningstagandet gjordes, enligt Högsta domstolen, mot bakgrund av förvaltningens innebörd och ändamål samt i anslutning till vad som i allmänhet gäller vid internationella förhållanden i fråga om territoriell

[44] UD H 94 Ct, volym 2317.

begränsning. Domstolens ställningstagande innebar alltså inget allmänt underkännande av förvaltarens rätt att företräda bolaget, men satte en gräns för det. Egendom som redan före ariseringen hade kommit till Sverige kunde förvaltaren inte grunda något anspråk på.

Även det andra varuhandelsfallet rörde en förvaltares krav på betalning för varor som redan före anordnandet av förvaltarskapet hade sålts och levererats till Sverige. Kravet avslogs med likalydande motivering.

Det sista fallet, slutligen, gällde inte krav från en förvaltare. Det avsåg i stället krav från de judiska ägarna till ett företag i Sudet som sedermera hade satts under förvaltning. Varor hade sålts och levererats till Sverige både före och efter det att förvaltare tillsatts. Ägarna, två judiska bröder som numera var bosatta i Schweiz, begärde betalt för samtliga leveranser. Högsta domstolen fann att de var berättigade till betalning för de varupartier som hade levererats före ariseringen. Det påpekades särskilt i domen att betalning skulle ske i enlighet med clearingreglerna avseende svensk-tyska betalningar.[45]

5.3.5 Varubetalningar från Tyskland kvittades på statlig nivå mot betalningar dit

Med Hitlers maktövertagande 1933 och införandet av Führerstaat 1934 centraliserades beslutsfattandet i Tyskland och utrikeshandelspolitiken tog en ny inriktning. Dåvarande riksekonomiministern och ordföranden för Reichsbank, Hjalmar Schacht, upprättade en plan enligt vilken import kunde tillåtas endast om den betalades med export.[46] Importen skulle styras av det ekonomiska behovet och länder som kunde köpa tillräckliga kvantiteter av tyska produkter skulle behandlas särskilt fördelaktigt.[47] Till dem hörde Sverige. Det fanns alltså ett tyskt intresse av att handla med bl.a. Sverige.

Även från svensk sida eftersträvades handelsutbyte med Tyskland, inte minst för att säkra behovet av bränsle. De långtgående valutarestriktioner som Tyskland och andra nationer hade beslutat om till följd av den ekonomiska depressionen i början av 1930-talet innebar

[45] Nytt Juridiskt Arkiv (NJA) 1941 s. 424.

[46] Hjalmar Schacht, Vidräkning med Hitler, Stockholm 1949, s. 70 ff. (Originalets titel: Abrechnung mit Hitler).

[47] Lemkin, s. 53. Genom valutareglerna gjordes motsvarande prioriteringar bland de tyska importörerna. Vid valutatilldelningen skulle nämligen särskild hänsyn tas till varans nytta för utvecklandet av exportindustrin och för skapandet av nya arbetsmöjligheter.

hinder för enskilda exportörer från Sverige och andra länder, på så sätt att de fick svårare att få betalt för sina varor.

Genom att i ett s.k. clearingavtal samordna betalningarna inom respektive land kunde man minimera den faktiska överföringen av valutor.

För att ge regeringen[48] mandat att ingå sådana clearingavtal utfärdade riksdagen den 17 juni 1932 Sveriges första clearinglag.[49] Lagen reglerade hur svenska aktörer i utrikeshandeln skulle fullgöra sina betalningar till alternativt få betalt av näringsidkare i sådana länder som Sverige slöt clearingavtal med. Alla transaktioner skulle gå via ett särskilt konto i Riksbanken. Även om lagen aldrig fick direkt tillämpning infördes redan i september 1932 ett slags clearingförfarande med Tyskland, vilket innebar att varubetalningar i båda riktningarna skedde via ett s.k. Sonderkonto för Riksbanken i tyska Reichsbank.[50]

En ny svensk clearinglag utfärdades den 16 februari 1934 och kom att gälla under hela krigstiden.[51] När clearingavtal hade slutits med en annan nation kunde den svenska regeringen, enligt denna lag, förordna att den som var betalningsskyldig mot någon i den andra nationen var skyldig att fullgöra denna skyldighet genom att betala in till ett särskilt anvisat clearingkonto. I den nya lagen fanns utvecklade regler om spärrförfarande. Dessa var tänkta att användas som påtryckningsmedel i förhållande till länder som man önskade få clearingavtal med. Reglerna innebar att belopp som egentligen var avsedda för betalning till fordringsägare från landet i fråga kunde spärras och användas för att ge betalt till svenska fordringsägare som på grund av valutarestriktioner i det aktuella landet inte kunde få betalning på vanligt sätt. Förutsättningen var att regeringen särskilt förordnade om ett sådant förfarande. Med detta hade regler som gav möjlighet till s.k. tvångsclearing införts vid sidan av de regler om förfarandet vid avtalad clearing som gavs i samma lag.

Det första egentliga svenska clearingavtalet med Tyskland slöts den 28 augusti 1934 och trädde i kraft den 1 september samma år.[52] Detta avtal, som kom att förändras vid flera tillfällen, omfattade kommersiella betalningar. Som sådana räknades betalningar för varor och

[48] Då "Konungen".

[49] SFS 1932:244.

[50] Se – även för det följande – Tyskmedelskommitténs betänkande, som finns bilagt prop. 1950:197.

[51] SFS 1934:19. Lagen kom sedan att ändras i olika avseenden vid åtskilliga tillfällen under krigsåren.

[52] Avtalet benämndes "Betalningsöverenskommelse" respektive "*Zahlungsabkommen*". Den 22 december 1934 ersattes avtalet av ett nytt som benämndes "Avräkningsöverenskommelse" respektive "*Verrechnungsabkommen*".

därmed förknippade kringkostnader som exempelvis tullar och frakter. Vidare kom vissa betalningar för tjänster att omfattas, nämligen entreprenad- och montagekostnader, patentavgifter, licenser och liknande samt vissa transportkostnader.[53] Samma dag som avtalet ursprungligen slöts utfärdades med stöd av clearinglagen en kunglig kungörelse om hur betalningsskyldighet i förhållande till tyska fordringsägare skulle fullgöras. Systemet kom att fungera som följer. Svenska inbetalningar skedde till svenska banker. Medlen överfördes därifrån till Riksbankens särskilda tysk-svenska clearingkonto. Riksbanken aviserade den nybildade Clearingnämnden, som överförde en betalningsorder till den tyska clearingmyndigheten (*die deutsche Verrechnungskasse*). Denna i sin tur betalade ut beloppet till den tyska fordringsägaren. Betalningar i andra riktningen genomfördes på motsatt sätt.

Redan här bör nämnas att det i anslutning till clearingavtalet för varu- och tjänsteutbytet också träffades viktiga avtal om finansiella betalningar från Tyskland till Sverige, med anledning av de tyska lån som var placerade i Sverige. Kommissionen återkommer till detta i nästa avsnitt.

När Österrike och de sudettyska områdena införlivades med Nazityskland 1938 ändrades avtalen så att det svensk-tyska clearingförfarandet sträcktes ut till att omfatta även nämnda områden.

Slutsatsen av det anförda är att de betalningar från Nazityskland som på legal väg nådde svenska varuexportörer bestod av svenska kronor som kom från den svenska Riksbanken. Dessa svenska kronor hade tidigare betalats in till Clearingnämndens konto i Riksbanken av svenska importörer. Betalningsmedlen kan sålunda inte härröra från förföljda judar i Tyskland.

5.4 De finansiella relationerna och betalningsbalansen

5.4.1 Sverige fick svårt att få betalt för lånen till Tyskland[54]

Redan 1933 hade den nazityska regimen reglerat de finansiella betalningarna från Tyskland på ett sätt som starkt reducerade bl.a. de svenska fordringsägarnas möjligheter att få betalt. Alla regelbundna

[53] Lemkin, s. 76 f.

[54] Se för det följande i detta och nästa avsnitt prop. 1950:197, s. 3 f. samt det därtill fogade betänkandet från Tyskmedelskommittén, s. 6 f.

tyska betalningar av räntor, vinstutdelningar, amorteringar, hyror och liknande skulle enligt den nämnda regleringen gå via en särskild kassa (*die Konversionskasse für deutsche Auslandsschulden*). Utbetalning från kassan till svenska fordringsägare fordrade särskilt beslut från Reichsbank. Vid denna tid fanns delar av stora tyska internationella lån, nämligen de s.k. Dawes-, Young- och Kreugerlånen, placerade i Sverige.

På sommaren 1934 förklarade den tyske riksekonomiministern att det tills vidare inte fanns valuta för att betala på de tre nämnda lånen. Samtidigt beslutade Reichsbank att betalningar av tyska utlandsskulder skulle skjutas upp. Det s.k. transfermoratoriet hade därmed kommit till stånd.

5.4.2 Lånebetalningarna knöts därefter till varuclearingen

Mot den nyss beskrivna bakgrunden blev det nödvändigt för den svenska regeringen att genom särskilda avtal försöka tillförsäkra de svenska ägarna till finansiella fordringar på Tyskland åtminstone någon betalning. Så skedde också, efter hot om tvångsclearing från svensk sida, genom de s.k. rikslåne- och transferavtalen (*Reichsanleiheabkommen* och *Transferabkommen*). Dessa slöts samma dag som clearingavtalet, dvs. den 28 augusti 1934.

Rikslåneavtalet reglerade tyska statens betalningar av räntor på Dawes-, Young- och Kreugerlånen. Transferavtalet avsåg betalningar av räntor och annan avkastning på andra svenska finansiella tillgångar i Tyskland. Enligt rikslåne- och transferavtalen kunde betalningar ske med clearingmedel om clearingen avseende kommersiella fordringar visade överskott på tysk sida. Detta förutsatte i sin tur att den svenska importen från Tyskland översteg exporten dit, vilket också var fallet så väl före som under kriget. Av det tyska överskottet skulle hälften ställas till den tyska clearingmyndighetens förfogande på Reichsbanks konto i Riksbanken. Den andra hälften av överskottet kunde användas för betalningar enligt rikslåne- och transferavtalen. Först skulle räntorna på rikslånen betalas. Endast om överskottet räckte till mer kunde betalningar ske enligt transferavtalet.

Avtalet innebar vidare att det varje kalenderhalvår gjordes en avsättning på det svensk-tyska clearingkontot motsvarande vad som behövdes för att täcka de under halvåret upplupna räntorna och hälften av amorteringsbeloppen på de tyska rikslånen.[55]

[55] Lemkin, s. 77 f.

Dessa villkor innebar att clearingmedlen till en början inte räckte till några betalningar alls enligt transferavtalet, dvs. på privatlånen. I samband med att clearing-, rikslåne- och transferavtalen ändrades i december 1934 gjordes en omprioritering, så att en fordran på vinstmedel som Svenska Tändsticksbolaget (STAB) hade enligt avtal med Tyska riket skulle betalas efter rikslåneräntorna men före övriga transferskulder.[56]

5.4.3 Betalningsbalansen visade ökande underskott för Tyskland

Kommissionen har tidigare visat att varuutbytet mellan Sverige och Tyskland under förkrigstiden liksom under krigsåren innebar att svensk import översteg svensk export. Om de ekonomiska relationerna mellan Sverige och Tyskland inte hade omfattat annat än varuutbytet hade således Tyskland hela tiden haft större fordringar på Sverige än tvärtom. Men nu var det inte så. I de ekonomiska relationerna mellan länderna ingick nämligen också att Tyskland köpte omfattande transporttjänster av Sverige – bland annat lånades järnvägsvagnar[57] – samt att Tyskland hade skulder på grund av de s.k. rikslånen.

De återkommande förhandlingarna om handelsavtal med Tyskland kom att omfatta även de finansiella relationerna. Hela betalningsbalansen diskuterades

Sammantaget uppkom en växande tysk skuld till Sverige.[58] Frågan om hur detta underskott kunde och borde regleras fick stor uppmärksamhet i samband med de förhandlingar som fördes under hösten 1941, då handelsavtalet för 1942 skulle utformas. Den lösning som slutligen valdes innebar att svenska exportörer gav krediter till tyska importörer. Dessa krediter garanterades av svenska staten. Samtidigt åtog sig Riksbanken att som en balanspost, när så behövdes, ta emot guld från Reichsbank och i utbyte ställa fri valuta till förfogande. De guldtransaktioner som genomfördes till följd av denna överenskommelse

[56] Ytterligare ändringar av avtalen gjordes dels i juli 1935 då det bestämdes att belopp som betalats in till die Konversionskasse i viss utsträckning kunde användas inom Tyskland, samt i januari 1936 då transferavtalet ersattes av det s.k. privatskuldavtalet (*Privatschuldabkommen*) enligt vilket svenska fordringsägare i stället för spärrad valuta kunde få av Tyska riket garanterade räntebärande skuldförbindelser (*s.k. funding bonds*) i svenska kronor.

[57] Sven-Olof Olsson, Undersökning av SJ:s centralarkiv efter judiska tillgångar (kommissionens dnr 29/98).

[58] Se avsnitt 2.4.3 ovan samt interimrapporten, s. 42 ff.

har kommission beskrivit i sin interimrapport. En sammanfattning återfinns i avsnitt 5.8.3.

5.5 Planer på att överlåta judiskt ägda företag till Sverige

I det arkivmaterial som genomsökts har kommissionen funnit att ariseringsförfarandet i åtminstone några fall aktualiserade överlåtelser av företag till svenska ägare, dock utan att någon överlåtelse kom till stånd. I det följande redovisas sådana exempel. De visar bland annat att redan hotet om en med lag framtvingad arisering kunde leda till att judiska företagare övervägde försäljningar till svenska näringsidkare. Även om kommissionen inte har funnit något exempel på det, kan det inte uteslutas att judiskt ägda företag i sådana sammanhang kom att överföras till svenska ägare. Det kan i så fall ha inneburit att ett judiskt ägarintresse räddades, men det kan naturligtvis också ha inneburit att en svensk företagare utnyttjade en judisk affärskollegas trångmål.

5.5.1 Förslag om delägarskap i Warburgbanken[59]

M.M. Warburg & Co var en mycket stor judiskt ägd bankfirma i Hamburg. Den leddes under mer än fyrtio år före kriget av Max Warburg, som hade goda förbindelser med bl.a. riksekonomiministern och riksbankschefen Hjalmar Schacht.

Redan de första dagarna i januari 1937 fördes preliminära diskussioner mellan Max Warburg och Jacob Wallenberg angående ett svenskt delägarskap i banken. Initiativet till diskussionerna togs, såvitt man kan bedöma av de handlingar som nu återfunnits i Wallenbergsarkivet, av Max Warburg. Parterna träffades sedan på Hotell Angleterre i Köpenhamn. En månad senare, den 6 februari, skrev Jacob Wallenberg till Max Warburg att det på vissa villkor fanns ett intresse för förslaget. Villkoren var tre. För det första måste tyska myndigheter se delägarskapet som önskvärt. För det andra måste delägarskapet kanaliseras genom något bolag, eftersom den svenska banklagen inte

[59] Se för det följande Sven Fritz, Rapport om genomgång av Jacob Wallenbergs och Marcus Wallenberg j:rs brevväxling 1937-46 med företrädesvis tyskspråkiga korrespondenter, Sven Fritz, Rapport om nazitidens återköp från Sverige av utländska, främst tyska, statsobligationer, och från utlandet till Sverige av svenska värdepapper, med exkurs (båda under kommissionens dnr 95/97) samt Ron Chernow, Warburgs : A Family Saga, 1995, särskilt s. 460-68.

tillät att Stockholms Enskilda Bank själv ägde en del av en utländsk bank. Slutligen ställdes villkoret att affären skulle finansieras med s.k. spärrmark, vilka endast fick användas inom Tyskland. Max Warburg accepterade snart dessa villkor, men förklarade samtidigt att saken tills vidare inte var aktuell. Vid en något senare kontakt förklarade han att man för ögonblicket ansåg det riktigast att inte väcka den björn som sov.

När Schacht som riksekonomiminister efterträddes av Hermann Göring på hösten 1937 fick Max Warburg klart besked om att han måste överlåta sin bank till arier. Samtidigt hade riksekonomiministeriet bestämt att banken skulle bibehållas intakt för att dess utlandskrediter och utlandsförbindelser skulle bevaras. I början av 1938 letade Warburgs därför på flera håll efter vänligt sinnade köpare till banken. Nu blev det också på allvar aktuellt att Stockholms Enskilda Bank skulle bli eller förmedla kommanditdelägare i Warburgbanken. Om den tilltänkta affären, som aldrig blev av, finns flera handlingar bevarade i Wallenbergsarkivet.

Sedan diskussionen tagits upp på nytt, sannolikt muntligen, skrev Max Warburgs son Erich till Jacob Wallenberg den 31 mars 1938 och tackade för att denne så beredvilligt och raskt gått in på förslaget. Erich Warburg meddelade samtidigt att Schweizerischer Bankverein numera hade bestämt sig för att delta med samma belopp som Wallenbergarna samt att vissa tyska myndigheter såg positivt på affären. Därefter följde ytterligare korrespondens angående betalningsformerna. Den 2 maj skrev Emil Puhl vid Reichsbank till Jacob Wallenberg och berättade att han nu talat med vederbörande beslutsfattare (*massgeblichen Stellen*), inklusive Schacht, vilken stod kvar som ordförande för Reichsbank, om de förda diskussionerna angående kommanditdelägarskap. Enligt Puhl skulle en sådan insats vara uppskattad. Han poängterade att man från tysk sida lade stor vikt vid att effektiva banker kunde drivas vidare och att de hade goda relationer till utlandet. Jacob Wallenberg uttryckte i ett svarsbrev till Puhl den 11 maj sin glädje över att man var införstådd med det eventuella kommanditdeltagandet.

Mot slutet av maj meddelades att betalning inte skulle kunna ske på sätt som parterna önskade, eftersom det skulle strida mot riksekonomiministeriets praxis. Den 16 juni 1938 stod det klart att de tyska myndigheterna hade avslagit begäran härom.

I juni och juli 1938 förekom från såväl Warburgs som Stockholms Enskilda Banks sida viss brevväxling med Oberfinanzpräsident Hamburg rörande affärens genomförande. Därvid framfördes från Stockholms Enskilda Bank att det svenska delägarskapet måste kanaliseras via ett bolag och att Frans Liljenroth vid Investor kunde vara en lämplig representant för ett sådant. Tanken var nu att man från

Stockholms Enskilda Banks sida skulle avyttra aktier i det tyska bolaget I.G. Farben för att finansiera delägarskapet. Den 18 juli skrev Stockholms Enskilda Bank till Warburgbanken och efterlyste besked om huruvida de tyska myndigheterna principiellt skulle godta en sådan lösning. Man ville inte riskera ett avslag. Samtidigt upplystes att erforderliga I.G. Farben-aktier fanns tillgängliga i Berlin. Warburgs tog också kontakt med Reichswirtschaftsministerium i frågan och skrev sedan den 10 augusti till Stockholms Enskilda Bank att syftet med den kontakten varit att utröna om de betänkligheter mot finansieringsförslaget som framkommit kvarstod. Enligt Warburgs måste denna väsentliga punkt klaras ut innan en motsvarande ansökan gjordes. Warburgs lovade slutligen att höra av sig när sonderingen gett resultat.

Kort därefter blev Warburgbanken ariserad på annat sätt. Ledningen övertogs av Rudolf Brinckmann och Paul Wirtz. De ansågs vara ariska, men var också båda sedan länge närstående till familjen Warburg. Den 22 augusti 1938 skrev Erich Warburg till Jacob Wallenberg för att introducera bankens nye chef Rudolf Brinckmann, som han kallade sin mångårige vän och medarbetare, som generalfullmäktig i firman. Erich Warburg tillade att han knappast behövde tala om för Jacob Wallenberg hur starkt Warburgs skulle välkomna om de mångåriga vänskapliga förbindelserna mellan Stockholms Enskilda Bank och Warburgbanken kunde fortsätta med den nya firman och leda till ökade affärer.

Den 6 september 1938 antecknade Marcus Wallenberg i sin arbetsdagbok ett besök av Erich Warburg: "Allt klappat och klart till den 7/9. Hade ännu ej bestämt, vad han skulle göra i Amerika...Han visste icke, om hans pappa ville lämna Tyskland, vilket han tyckte var dumt."[60]

I september återupptogs brevväxlingen mellan de båda bankerna. I ett personligt brev till Rolf Calissendorff vid Stockholms Enskilda Bank den 26 september frågar Brinckmann om man från den svenska bankens sida trots de förändrade förhållandena stod fast vid sin önskan att gå in som kommanditdelägare. Brinckman uttrycker dels att ett sådant bidrag givetvis skulle vara uppskattat dels att han naturligtvis inte vill föregripa ett avgörande från Stockholms Enskilda Bank. Calissendorff svarar ett par dagar senare att man mot bakgrund av de förändrade förhållandena ansett sig böra avstå från affären.

[60] Krister Wahlbäcks rapport till kommissionen om Marcus Wallenbergs dagboksanteckningar 1938-1943, januari 1999.

5.5.2 Erbjudande avseende järnverket i Witkowitz

I Witkowitz (Vitkovice) i Tjeckoslovakien fanns ett stort järnverk, Witkowitzer Bergbau und Eisenhütten Gewerkschaft, som till största delen innehades av den judiska familjen Rotschild. Järnverket, som hämtade en del av sin malm från Sverige, var beläget i den del av Tjeckoslovakien som låg kvar under tjeckisk suveränitet efter landets styckning i München i september 1938.

Sommaren 1938 var förhållandena sådana att ägarna övervägde försäljning. Detta blev känt för Björn Prytz, som var svensk minister i London. Den 15 juni 1938 skrev han därför till Jacob Wallenberg. Enligt brevet hade ägarfamiljen bland andra möjligheter tänkt sig att ett svenskt konsortium kunde vara intresserat, "ehuruväl investering i Tscheckoslovakien för närvarande icke är så lockande". Om Jacob Wallenberg inte ansåg saken vara av intresse behövde han, sades det vidare, inte göra något åt den. Annars föreslogs ett sammanträffande i London.[61]

Den 28 januari 1939 gjorde Marcus Wallenberg en dagboksanteckning från ett samtal i Basel med R. Speich vid Schweizerischer Bankverein och M. Terestchenko vid Société Continentale de Valeurs Bancaires et Industrielles. Enligt anteckningen hade Witkowitz diskuterats och Marcus Wallenberg då skissat en möjlig ägarfördelning med två andelar hos Bankverein i Schweiz, en andel hos Stockholms Enskilda Bank i Sverige, en i Holland och en i Tyskland. Av arbetsdagboken framgår vidare att ett nytt sammanträffande ägde rum den 7 mars samma år. Förutom de ovan nämnda deltog då även den tjeckiske Dr. Preiss, som företrädde den stora och ansedda Zinovstenka Bank i Prag. Marcus Wallenberg antecknade följande. "Talade Witkowitz. Preiss anser ingen politisk risk om tyskarna kommo med. Trodde att de ha 20 %. Har man 25 % av aktierna medför detta vissa rättigheter i ledning och revision som tjeckerna ej önska ge tyskarna." Av ett brev som Preiss skrev den 17 februari 1939 framgår att denne var angelägen att undvika att tyskarna kom över den judiska familjens ägarandel.

Den 15 mars 1939 ockuperade Tyskland hela Tjeckien. En vecka senare, den 22 mars, antecknar Marcus Wallenberg följande. "Terestchenko ringde från London. Bad mig ringa till Preiss 'to pat him on the back'. Jag sade honom, att affären Witkowitz var dömd, för vårt vidkommande. Vägrade ringa Preiss."[62]

---

[61] Paul A. Levines rapport till kommissionen om granskning av delar av Jacob Wallenbergs korrespondens, oktober 1997.

[62] Krister Wahlbäcks ovan nämnda rapport.

I en promemoria av den 10 maj 1939 noterade Jacob Wallenberg att han dagen före hade ringt till direktören Rasche i Dresdner Bank och då angående Witkowitzaffären meddelat denne att "vi icke hade något intresse att förvärva en minoritetspost aktier i ett indirekt statsägt tyskt företag." Samtidigt förklarade han att man under vissa omständigheter eventuellt kunde tänka sig att lämna ett lån på 10 miljoner kr.[63]

Marcus Wallenberg konstaterade i ett brev till Rasche i september 1939 att man inte hade fått något svar på denna kreditutfästelse och att man under rådande förhållanden tolkat detta som ett tecken på att den stora transaktionen inte hade kunnat genomföras. Banken ansåg därför numera sin utfästelse som återtagen, men ville för ordningens skull att Rasche utverkade en bekräftelse på detta från Witkowitz.[64]

5.5.3 Erbjudande avseende ett pappersbruk i Ungern

I september 1940 fick Jacob Wallenberg ett brev från Per Jacobsson, BIS[65] svenske ekonomiske rådgivare, som nyligen hade varit i Budapest. Jacobsson hade där sammanträffat med Philipp Weiss från Commercial Bank. Weiss hade då presenterat ett förslag som han trodde kunde intressera svenska företagare. Raslagar hade börjat införas i Ungern. Även om ännu knappast några regler hade riktats mot judiskt ägande fanns naturligtvis en oro bland judarna att så skulle ske. De var, skrev Jacobsson, angelägna att genom kloka åtgärder förekomma väntad lagstiftning. Enligt Jacobsson hade Weiss berättat om ett blomstrande pappersbruk som ägdes av judar. Frågan var om en svensk grupp av affärsmän kunde tänkas vara intresserad av att ta över det dominerande ägarintresset i bruket. Överlåtelsen skulle genomföras i syfte att uppnå en arisering. Tanken var att aktierna skulle säljas med returbiljett[66], hade Weiss sagt, men han hade enligt Jacobsson inte gett någon närmare specifikation angående den tänkta transaktionens karaktär. Om Jacob Wallenberg var intresserad av saken borde han,

---

[63] Paul A. Levines rapport till kommissionen om granskning av visst arkivmaterial hänförligt till direktionen i Stockholms Enskilda bank, juli 1997.

[64] Sven Fritz, Rapport om genomgång av Jacob Wallenbergs och Marcus Wallenberg j:rs brevväxling 1937-46 med företrädesvis tyskspråkiga korrespondenter (kommissionens dnr 95/97).

[65] Internationella regleringsbanken, Bank of International Settlements, i Basel.

[66] Vad ett sådant arrangemang kan ha inneburit förklaras i nästa avsnitt.

enligt Jacobsson, skicka en person till Budapest för att tala med Weiss och brukets ledning.[67]

Kommissionen har inte funnit något som tyder på att det företogs någon sådan åtgärd.

5.6 Möjligheter att överföra immateriella tillgångar

Immateriella rättigheter såsom patent och varumärken representerar dolda, svårberäknade värden. De kan säljas eller upplåtas till över- eller undervärden. Ett sätt att föra judiskt ägda tillgångar till Sverige kunde vara att överlåta immateriella rättigheter eller upplåta licenser avseende sådana rättigheter till svenska näringsidkare. I den allmänna diskussionen kring judiska tillgångar har det hävdats att så skedde. Kommissionen har därför övervägt hur det skulle kunna ha gått till.

Teoretiskt kan man föreställa sig olika tillvägagångssätt. Det är exempelvis tänkbart att en judisk affärsman som hotades av arisering sålde immateriella rättigheter till en svensk affärsman, kanske med "returbiljett" på så sätt att man samtidigt avtalade om möjlighet för den judiske affärsmannen i fråga att senare återköpa rättigheten.

En annan möjlighet skulle kunna vara att den som till följd av arisering hade förvärvat ett judiskt företag efter övertagandet sökte eller förnyade svenskt patent eller liknande skydd för immateriella rättigheter som fanns i företaget.

5.6.1 Redan hotet om arisering kan ha föranlett överlåtelser

I fall som det förstnämnda, när alltså en judisk företagare hotades av arisering och därför själv överlät sina immateriella tillgångar till en svensk affärsman, kan det tänkas att den svenske affärsmannen utnyttjade den judiske företagarens trångmål. Men det kan också tänkas att hans övertagande i stället syftade till eller rent av medverkade till att en immateriell tillgång bevarades vid sitt värde över krigstiden för att sedan åter ställas till den judiske företagarens förfogande. Naturligtvis måste man även räkna med möjligheten att ett sådant från början

[67] Paul A. Levines rapport till kommissionen om granskning av delar av Jacob Wallenbergs korrespondens, oktober 1997.

välvilligt syfte efter hand ersattes med ett annat, eller att det till följd av den judiske företagarens dödsfall aldrig infriades.

Kommissionen har inte i de arkiv som genomgåtts funnit något konkret exempel på transaktioner av detta slag med immateriella rättigheter.[68] Det innebär naturligtvis inte att man kan dra slutsatsen att sådant inte förekom i det svenska affärslivet.

5.6.2 Svenskt skydd kan ha sökts efter arisering

Det kan inte uteslutas att någon som till följd av arisering hade förvärvat ett judiskt företags immateriella tillgångar fick rättsligt skydd för dem i Sverige.

Vissa amerikanska dokument som kommit kommissionen tillhanda behandlar på ett mera allmänt plan tyska patentansökningar i Sverige under krigsåren.[69] Trots att de inte sägs avsepatent som ägdes av judar har kommissionen valt att granska dem närmare. Möjligheten fanns ju att de också skulle innehålla information som var av direkt intresse för kommissionen. Följande har framkommit.

I krigets slutskede uppkom misstankar om att ett starkt ökat antal tyska patentansökningar i Sverige innebar ett försök att förbereda en metodisk kapitalflykt. Expressen skrev en uppmärksammad artikel om saken den 29 januari 1945. Amerikanska ambassaden i London rapporterade i mars hem i frågan och åberopade då en rapport som gjorts av Albihns patentbyrå i Stockholm. Albihns betecknades i rapporten som "friendly". Enligt Albihns var det tveksamt om det fanns fog för misstankarna. En uppgift förekommer också om att kabinettsekreterare Erik Boheman betecknade dem som sagor.

I handlingarna, som alltså var inriktade på att dokumentera förekomsten av tyskt flyktkapital i Sverige, finns inga resonemang om huruvida det var fråga om patent som ursprungligen varit judiskt ägda. Albihns hade funnit det korrekt att antalet tyska patentansökningar i Sverige ökat, från knappt 1 500 år 1938 till drygt 3 000 år 1944. Men Albihns hade också påpekat att det totala antalet patentansökningar i Sverige ökat från cirka 7 000 år 1938 till över 10 000 år 1944. Enligt Albihns var det sedan gammalt känt att antalet uppfinningar ökar i krigstid. Albihns anförde också att tyska affärsmän hade förlorat flera

[68] Som kommer att framgå av kapitel 7 återfanns i Flyktkapitalbyråns arkiv ett exempel på att en tysk jude som hotats av arisering överlåtit ett patent till en annan tysk.

[69] Se för det följande i detta avsnitt de amerikanska dokument som återfinns under kommissionens dnr 44/98.

andra för dem sedvanliga marknader. Vidare pekade Albihns på att det tyska patentverket inte fungerade lika snabbt och effektivt som vanligt, medan det svenska var känt för objektivitet och för noggrann undersökning av om uppfinningar verkligen var nya. Det låg därför nära till hands att vända sig till det svenska patentverket först. Albihns noterade dessutom att Tyskland hade utvidgats till att omfatta även Österrike och Tjeckien. Enligt Albihns kunde det inte uteslutas att vissa patentansökare hade syftet att föra över flyktkapital, men någon metodisk kapitalflykt såg Albihns inte skäl att misstänka.

I en annan amerikansk rapport från mars 1945 behandlas frågan om tyska firmor försökt sälja befintliga tyska patent till svenska firmor. Inte heller här diskuteras någon judisk anknytning. Rapporten bygger på uppgifter som framkommit i samtal med Albihns. Enligt Albihns skulle medlemmarna i den svenska patentbyråorganisationen inte medverka till att tyska patent såldes till svenska företag. Det kunde emellertid inte uteslutas att någon mindre patentbyrå skulle åta sig ett sådant uppdrag. För att utröna om så var fallet skulle det vara nödvändigt att gå igenom Patentverkets arkiv, vilket skulle vara mycket tidskrävande. Albihns kunde därför inte åta sig att göra en sådan undersökning.

De amerikanska dokumenten och de därmed sammanhängande utredningarna från den svenska patenbyrån Albihns behandlar således över huvud taget inte frågan om patenten ägts av judiska företagare. Inte heller framgår det om patenten kom att utnyttjas för produktion. Kommissionen har varit i kontakt med Albihns[70], som fortfarande existerar, för att utröna om det vid byrån kan finnas någon kompletterande och mera relevant information i dessa frågor. Albihns har dock låtit meddela att utredningsmaterialet inte längre finns bevarat.

Sammanfattningsvis måste alltså konstateras att kommissionen inte har funnit något exempel på att ariserade företags immateriella tillgångar efter ariseringen skyddats i Sverige.

[70] H. Albihns Patentbyrå AB, Stockholm.

5.7 Köp av värdepapper från ockuperade områden

5.7.1 Värdepapper konfiskerades från judar

Kommissionen har också intresserat sig för överlåtelser till Sverige av värdepapper från naziockuperade områden; detta för att undersöka om sådana värdepapper kunde vara konfiskerade från judar.

De tyska valutareglerna innebar, som nämnts, bl.a. att alla medborgare kunde åläggas skyldighet att låta Reichsbank lösa in utländska värdepapper. Ariseringen av det judiska näringslivet i Nazityskland medförde att sådana åtgärder särskilt kom att tillämpas mot judiska värdepappersinnehavare, åtminstone sedan man i slutet av 1938 infört en särskild skyldighet för judar att deponera sina värdepapper i en valutabank.[71] Liknande regler infördes efter hand i de länder som ockuperades av Nazityskland.

Ockupationsmaktens konfiskatoriska insamlingsåtgärder riktade sig således dels mot befolkningen i allmänhet, dels – och i synnerhet – mot judarna. I Nederländerna infördes, som kommer att framgå av det följande, i augusti 1941 en allmän skyldighet för alla invånare att låta lösa in utländska värdepapper – åtminstone svenska sådana. Samma månad förordnades om skyldighet för alla judar att omgående låta deponera alla sina värdepapper m.m. hos Bankhaus Lippmann Rosenthal & Co i Amsterdam (LIRO-banken).[72] Som regel fick de sedan aldrig tillgång till sina papper igen. De förföljelser som inletts slutade med deportationer till förintelseläger. Ungefär 75 procent av de holländska judarna mördades.

Enligt den nederländske historikern Gerard Aalders gav den tyska ockupationsmakten bankiren Otto Rebholz ensamrätt att genom sin bank, Rebholz Bank, försälja de värdepapper som judarna hade lämnat till LIRO-banken. Rebholz hade i sin tur förbindelser med Otto Wolff-företaget. Judarna var tvungna att underteckna s.k. bona fide-förklaringar. Sedan deportationerna hade genomförts i mitten av 1942 skrevs förklaringar i stället av LIRO-banken. Aalders har vidare pekat på att de allierades varning i början av 1943, som innebar att de skulle kräva återställande av all egendom som tyskarna rövat i ockuperade

[71] Se ovan avsnitt 5.2.2.

[72] Verordeningenblad voor het besette Nederlandsche gebied, Stuk 32, 9 augusti 1941 (kommissionens 22/99). En andra s.k. LIRO-förordning utgavs den 21 maj 1942. Den innebar skyldighet för alla judar att till LIRO-banken lämna i från sig konst, guld, ädelstenar m.m. Se även Hilberg s. 575. Jfr också avsnitt 7.6.8 nedan angående svenska aktier i franska händer.

länder, fick till följd att kurserna sjönk för värdepapper som var "stulna". Risken för att återställande skulle krävas om Tyskland förlorade kriget medförde att dessa värdepapper blev billigare än andra.[73]

Både Riksbanken och Stockholms Enskilda Bank köpte värdepapper från Nederländerna under 1941 och de närmast följande åren. Frågan är naturligtvis om dessa värdepapper kan ha varit sådana som judar tvingats deponera hos LIRO-banken. Innan kommissionen redovisar vad som framkommit därom skall något sägas om den svenska valutaregleringens betydelse för värdepappershandeln.

5.7.2 Den svenska valutaregleringen innebar kontroll av bland annat värdepappershandeln[74]

Den svenska valutapolitiken var vid tiden för andra världskriget inriktad mot att upprätthålla en tillräcklig och statligt kontrollerad reserv av betalningsmedel inom landet.

En valutareglering infördes kort efter det att andra världskriget hade brutit ut. Därigenom begränsades rätten att föra betalningsmedel, fordringar och värdepapper över den svenska gränsen mot alla andra länder, inte endast i förhållande till Tyskland där clearingavtalet medförde att det inte fanns något behov av att föra över betalningsmedel. Syftet med valutareglerna var i första hand att säkra möjligheten att med användbara betalningsmedel finansiera import av nödvändiga varor till Sverige.[75] Mot slutet av kriget ökade risken för kapitalflykt från utlandet till Sverige, vilket ansågs vara riskabelt för stabiliteten i den svenska kronans värde. Valutaregleringen utvidgades då till att omfatta även inflöde av kapital.

Valutaregleringen baserades på valutalagen, som antogs och trädde i kraft i juni 1939.[76] Enligt valutalagen kunde regeringen[77] vid krig eller krigsfara eller vid andra utomordentliga förhållanden som berodde på

---

[73] Svarsskrivelse från Aalders till kommissionen (kommissionens dnr 200/98).

[74] Se, förutom nedan nämnt offenligt tryck, Kjell Rosenberg, Valutaregleringen : En kommentar till valutalagen och valutaförordningen, Stockholm 1955, Lemkin samt Carlsson, s. 111 ff.

[75] Av en PM den 12 juni 1940 av vice riksbankschefen Ferdinand Wallberg angående Valutakontorets hittillsvarande verksamhet, Riksbankens arkiv F1A:71 (även bilagd Sven Fritz, Rapport om återköp etc. dnr 95/97), framgår att valutaregleringen, trots uttalanden om att den inte skulle fungera som medel för att reglera utrikeshandeln, faktiskt kom att användas för att begränsa import av lyxvaror efter ockupationen av Danmark och Norge.

[76] SFS 1939:250, prop. 1939:290, rskr. 1939:399.

[77] Då "Konungen".

krig förordna om olika slags begränsningar av betalningsflödet. Så skedde också formellt genom valutaförordningen, som utfärdades och trädde i kraft den 25 februari 1940.[78] Redan under månaderna dessförinnan hade bankerna frivilligt förbundit sig att iaktta motsvarande bestämmelser "i syfte att slå vakt om landets valutareserv och i görligaste mån motverka de ansatser till kapitalflykt som efter krigsutbrottet må hava trätt i dagen."[79] Införandet av valutaregleringen ansågs vara en för det svenska affärslivet mycket ingripande åtgärd. Det befarades bli svårt att efter krigstiden återgå till en oreglerad valutamarknad. Lagen kom också att få fortsatt giltighet ända in på 1980-talet.

Valutaregleringen gav en central roll åt Valutakontoret, som var en självständig myndighet under regeringen men administrerades inom Riksbanken, som stod och står under riksdagens kontroll.

För utförsel från Sverige av betalningsmedel, fordringsbevis samt värdepapper som aktier och obligationer krävdes särskilt tillstånd från Valutakontoret. Även införsel till Sverige av svenska betalningsmedel och fordringsbevis krävde Valutakontorets tillstånd.

Den som bodde i Sverige och hade anspråk på betalning från utlandet omfattades av förbud att medge onormalt lång betalningstid eller att godta betalning med annat än sedvanliga betalningsmedel. Vidare var det förbjudet att i kringgående syfte avtala med någon ekonomiskt närstående i utlandet om försäljning till lägre pris eller köp till högre pris än som i allmänhet gällde.

Valutaregleringen innebar även viss uppgiftsskyldighet för alla som var bosatta i Sverige. Om Valutakontoret så kungjorde var man skyldig att lämna uppgift om sitt innehav av utländska betalningsmedel, utländska fordringar och utländska värdepapper, om tillgångar som man hade i utlandet, om guld och guldmynt som man förvarade i Sverige samt om skulder som man hade till utlandet.

Deklarationsskyldighet påbjöds 1939, 1940, 1943 och 1945. Den kungörelse som utfärdades 1939 gällde alla som var fast bosatta i landet sedan den 1 oktober samma år samt företag med huvudkontor eller styrelsesäte här. Kungörelsen stadgade skyldighet att, på sätt Riksbanken närmare bestämde, lämna uppgifter enligt vad som beskrivits ovan med avseende på förhållandena vid 1939 års utgång. Valutakontorets kungörelse 1940 innebar skyldighet att till Valutakontoret lämna uppgift avseende förhållandena vid 1940 års utgång

[78] SFS 1940:97, prop. 1940:78, rskr. 1940:60, senare ändringar SFS 1940:614, 1941:244 och 1944:693, prop. 1944:252, rskr. 1944:356, samt SFS 1945:16.
[79] P.G. Perssons rapport till kommissionen om banketik i Sverige under åren 1933-45, januari 1999.

angående ägda utländska sedlar, skiljemynt, värdepapper, checkar och penninganvisningar samt tillgångar i och skulder till utlandet. Skyldigheten träffade alla som sedan november 1939 var bosatta i Sverige samt företag med styrelse eller huvudkontor i landet. Uppgifterna skulle lämnas på särskilda deklarationsblanketter. Tillgångar och skulder med sammanlagt värde under 500 kr behövde inte deklareras. Detsamma gällde sedlar och skiljemynt med lägre värde än 200 kronor. Den kungörelse som avsåg utgången av 1943 var likartad. Kungörelsen från 1945 avsåg läget vid utgången av 1944 och omfattade guldmynt och oarbetat guld inom såväl som utom Sverige, utländska sedlar inom och utom Sverige, fordringar på grund av varuförsäljning till någon i utlandet, skulder till någon i utlandet samt förpliktelser på grund av förvaring här i riket eller utomlands åt någon i utlandet bosatt av guldmynt, oarbetat guld och arbeten av guld, betalningsmedel, fordringsbevis samt värdepapper.[80]

Riksbanken hade möjlighet att rekvirera utländska betalningsmedel och fordringar. Den som var bosatt i Sverige kunde på så sätt bli skyldig att mot ersättning överlåta sina utländska tillgångar till Riksbanken. Möjligheten utnyttjades aldrig under krigstiden.

Redan den 28 juni 1940 skärptes valutareglerna så att tjänstemän vid Valutakontoret kunde få öppna och granska post till eller från utlandet. Ändringen gjordes på begäran av Valutakontoret, som sade sig ha fått veta att valutareglerna i relativt stor utsträckning kringgicks genom att brev med betalningsmedel, värdepapper och fordringsbevis postades eller genom att det kom försändelser från utlandet med införselförbjudna värden.[81]

Per den 30 oktober 1944 gjordes ytterligare en skärpning, denna gång i det uttalade syftet att hindra en befarad kapitalinströmning till Sverige. Tilläggen innebar att Valutakontorets tillstånd krävdes för införsel av alla betalningsmedel och fordringsbevis, inte längre endast för svenska sådana. Vidare krävdes fr.o.m. då tillstånd för varje direkt eller indirekt mottagande av betalning från utlandet. Lån från utlandet fick inte tas upp utan tillstånd, annat än när krediten ingick i ett för branschen normalt köpeavtal eller liknande. Inte bara osedvanliga betalningsanstånd utan också osedvanliga betalningsdröjsmål blev nu i princip otillåtna. Slutligen utsträcktes den ovan beskrivna uppgiftsskyldigheten till att omfatta alla som uppehöll sig i Sverige, dvs. alla valutainlänningar.

---

[80] SFS 1939:933, 1940:1064, 1943:935 och 1945:21. Valutadeklarationerna finns bevarade i Valutakontorets arkiv, serie E1, 528 volymer.

[81] Försändelser som skett i strid med lagen kunde beslagtas. Som framgått av avsnitt 4.4.1 finns ett antal sådana beslag ännu kvar hos Riksbanken.

5.7.3 Riksbanken övertog obligationer som ett led i handelsutbytet med Nederländerna

Kommissionen har funnit att Riksbanken under 1941 och 1942 från Nederländerna mottog svenska statsobligationer. Likviden för dessa användes som betalning för trävaruexport till Nederländerna. Detta land var sedan maj 1940 ockuperat av Nazityskland. Frågan har ställts om värdepapperen i fråga, eller en del av dem, var sådana som konfiskerats från judar.

På kommissionens uppdrag har omständigheterna kring transaktionerna utretts av f.d. biträdande professorn Sven Fritz. Den följande framställningen grundas i huvudsak på vad som framkommit genom hans rapporter till kommissionen.[82]

Köpen aktualiserades i juli 1940, i samband med de förhandlingar som då fördes mellan den svenska delegationen för handelsavtalet med Tyskland och dess tyska motsvarighet. Från svensk sida undrade man hur utbytet med Nederländerna skulle komma att ordnas efter den ockupation som nyligen skett. Det fanns ett svenskt intresse för att sälja trävaror till Nederländerna. När tyskarna ifrågasatte hur en sådan svensk export skulle kunna betalas pekade man från den svenska delegationen på att det fanns stora innehav av svenska obligationer i Nederländerna. I augusti 1940 sammanställde Valutakontoret en lista över tillgångar och skulder i förhållande till Nederländerna.

I riksbankschefen Ivar Rooths minnesanteckningar avseende den 3 februari 1941 finns noterat att utrikesrådet Gunnar Hägglöf talat med både pappers- och cellulosaföreningarna om export mot svenska värdepapper. "Vill ha det i organiserad form betr Holland", antecknar Rooth.

I mars 1941 blev frågan aktuell igen i de svensk-tyska handelsförhandlingarna. Den svenska sidan väntade sig att få en förteckning över vilka av de svenska värdepapperen i Nederländerna som skulle kunna säljas för att finansiera import från Sverige. Om affären skulle bli av var det, mot bakgrund av de svenska valutareglerna och valutapolitiken, klart att det var Riksbanken som skulle stå som köpare. I Riksbankens arkiv finns en av Ivar Rooth ombesörjd uppteckning av noteringar från ett samtal den 21 mars 1941 mellan honom själv, finansminister Ernst Wigforss, handelsminister Herman Eriksson, statssekreteraren i Finansdepartementet Dag Hammarskjöld samt utrikesrådet Gunnar Hägglöf. Därav framgår att den tänkta affären omfattade

[82] Se för det fortsatta Sven Fritz, Rapport om Riksbankens återköp av svenska statsobligationer från Holland, Rapport om nazitidens återköp från Sverige av utländska, främst tyska, statsobligationer, och från utlandet till Sverige av svenska värdepapper samt Tillägg till dito (samtliga under kommissionens dnr 95/97).

sammanlagt 15 miljoner kr samt att man enats om att Riksbanken skulle stå som köpare och att utländska kurser skulle tillämpas. Vidare har följande noterats. "Då tyskarna redan inköpt de svenska värdepapperen skulle underhandlingarna äga rum direkt med tyskarna. I annat fall skulle man komma överens om inköp i Holland." Anteckningen är svår att tolka och bygger möjligen på ett missförstånd.

UD:s handelsavdelning tillställde i april 1941 beskickningen i Berlin förteckningar över svenska finansiella fordringar och skulder gentemot Nederländerna respektive Belgien. Förteckningarna var grundade på valutadeklarationer som tidigare hade kommit in till Riksbanken. Enligt en i maj inom UD upprättad promemoria var Sveriges finansiella fordringar och skulder vid föregående årsskifte gentemot Nederländerna 18 respektive 33 miljoner kr, medan fordringarna på Belgien uppgick till 34 miljoner kr och skulderna dit till 2,5 miljoner kr. En annan samtida UD-promemoria innehåller påståendet att förslaget om realisering av svenska obligationer för inköp av varor hade väckts från holländsk sida.

Först i maj 1941, efter påstötningar från svensk sida, lämnade den tyske förhandlaren Waldemar Ludwig en förteckning över säljbara värdepapper till handelsrådet Vinell vid den svenska beskickningen i Berlin. Listan omfattade främst svenska statsobligationer, men också en del svenska aktier. Vinell skrev i en rapport hem till UD att Ludwig redogjort för att "holländska vederbörande" önskade utnyttja hela likviden för värdepapperen till ytterligare köp av svenska trävaror. Vidare meddelade Vinell att listan enligt Ludwig inte var bindande eftersom man noga ville tänka sig för innan man godkände en återförsäljning av svenska aktier. Inte heller förelåg vederbörande myndigheters slutliga godkännande av försäljningen. Särskilt tycktes det, skrev Vinell till sist, gälla "att inhämta holländskt (det tyska rikskommissariatets i Haag?) godkännande".

Ett dokument som torde vara en avskrift av Ludwigs förteckning har återfunnits i UD:s arkiv. Den inleds med orden "Es ist in Aussicht genommen, zunächst folgende, im Eigentum von Niederländern befindliche schwedische Wertpapiere für die Bezahlung schwedischer Holzlieferungen zu verwenden". Härefter följer själva förteckningen, som upptar värdepapperens beteckningar och deras nominella värden i svenska kr. Det sammanlagda nominella värdet är 10,4 miljoner kr, varav 9,9 miljoner kr hänför sig till statslån och resten utgörs av små poster privata obligationer.

I juni 1941 fördes diskussioner om prissättningen av värdepapperen vid ett nytt sammanträde mellan Wigforss, Eriksson, Hammarskjöld, Rooth och Hägglöf. Den senare meddelade då att underhandlingarna om trävaruaffärer med Holland mot likvid i svenska värdehandlingar

nu hade kommit så långt att det gällde att ta ställning till om Riksbanken var villig att köpa de erbjudna obligationerna till nu gällande kurser, dvs. pari[83] för den övervägande delen av statsobligationerna och i övrigt dagskurserna. Rooth frågade om det inte var möjligt med lägre kurser, men Eriksson och Hägglöf förklarade då att det för närvarande var uteslutet. Det var antingen ja eller nej som gällde. Samtalet avslutades, enligt vad Rooth nedtecknade i efterhand, med att finans- och handelsministrarna hemställde att Riksbanken skulle betala pari för obligationerna. I sina minnesanteckningar avseende den 26 juni 1941 antecknade Rooth att det varit statsrådsberedning. Vidare noterade han följande. "Obl i Nederl Bank 2 à 3 milj till Inbet på särsk konto för trävaror + frakt till Holland Ludwig vill ha dagskurser". Dagen därpå, den 27 juni, antecknar Rooth: "PM till Hägglöf om köpet från Holland av sv obl".

I sin promemoria till Hägglöf dagen efter sammanträdet skrev Rooth att Riksbanken kunde överta de i den tyska förteckningen upptagna obligationerna eller åtminstone flertalet av dem. Samtidigt hemställde han att Hägglöf vid det slutliga resonemanget med Ludwig skulle försöka pressa kurserna till 98 eller 99 procent i stället för 100.

Hägglöf kom slutligen överens med Ludwig om 97 procents övertagningskurs plus upplupen kupongränta minus courtage.

I början av augusti 1941 rapporterade Sveriges konsul i Rotterdam till UD att Nederlandsche Bank i juni hade tillkännagett att de aktuella svenska värdepapperen måste erbjudas och på begäran säljas till banken. Priset sades ha fastställts till 97 procent inklusive löpande ränta.

Affärerna genomfördes huvudsakligen i augusti och september 1941. Riksbanken betalade cirka 9 miljoner kr till Clearingnämnden för vidare befordran till det nederländska clearingorganet. Betalningen avsåg, enligt ett brev från Riksbanken till UD, de statsobligationer som Riksbanken hade mottagit på uppdrag av och för räkning De Nederlandsche Bank NV, Amsterdam. Ytterligare återköp förekom fram till november 1942. Sammanlagt utgjorde, enligt en UD-promemoria, värdet av de återköpta obligationerna något mindre än hälften av nominella värdet av i Holland befintliga svenska värdepapper.

I maj 1942 var frågan om att sluta clearingavtal avseende Nederländerna aktuell. Den 6 maj antecknade Rooth att tyskarna hade lämnat förslag till avtal om finansiell clearing med Holland. Enligt anteckningen var Hägglöf tveksam. "Otroligt med tanke på den hol. Reg i London", skrev Rooth men konkluderade senare att det var "svårt undvika avtal".

[83] Pari är detsamma som det nominella värdet.

Ivar Rooth gjorde även senare några minnesanteckningar som berörde obligationsåterköpen från Nederländerna. Han noterade den 28 januari 1943 att riksbanksfullmäktige nu behandlat en "engelsk skrivelse om German dispossession och guld och obl affärer med Holland". Därmed måste ha avsetts den deklaration från flertalet allierade stater varigenom meddelades att dessa hade för avsikt att efter kriget återställa all egendom som Nazityskland hade rövat från ockuperade länder och deras invånare. Den 4 februari samma år antecknade Rooth att han till fullmäktige hade lämnat uppgifter om tyska och italienska (it) guldaffärer och om obligationsaffärer med Holland. Slutligen nämns affären under rubriken Statsrådsberedningen den 20 februari 1945, varvid den s.k. Bretton Woods-resolutionen nr 6 tycks ha behandlats.[84]

Den nederländska exilregeringen i London reagerade skarpt såväl på clearingarrangemanget som på obligationsåterköpen. Men reaktionen lät vänta på sig. Först, tre och ett halvt år senare, den 1 februari 1944 överlämnade exilregeringen via sin minister i Stockholm till UD en "Aide-Mémoire" rörande dessa frågor. Clearingöverenskommelsen kritiserades eftersom den stred mot en "Arrête-Royal" av den 24 maj 1940, varigenom alla tillgångar som ägdes av personer boende i det ockuperade Nederländerna och som var möjliga att sälja till utlandet hade förklarats tillhöra den nederländska staten och kunna disponeras endast av den nederländska exilregeringen. När det gällde obligationsåterköpet utbad sig exilregeringen den svenska regeringens förklaring. Transaktionen sades vara det enda exemplet på att en neutral regering samarbetat med myndigheterna i ett land som Nederländerna låg i krig med för att köpa utländska värdepapper som befann sig i Nederländerna. Ett påstående om att Riksbanken skulle ha gjort affären för att gynna det ockuperade landet skulle vara ohållbart, eftersom det i praktiken var omöjligt att skilja mellan Tyskland och det ockuperade Nederländerna. De återköpta obligationerna var dessutom, enligt ovan nämnda "Arrête-Royal" den nederländska statens egendom. Riksbanken hade enligt protesten handlat föga hänsynsfullt, inte enbart mot Drottningens regering genom att handla i strid med vad regeringen förordnat utan även mot de nederländska obligationsinnehavare som blivit berövade sina svenska placeringar. Riksbanken hade dessutom, sades det, köpt värdepapperen från en nederländsk privat juridisk person som enligt nederländsk rätt saknade varje befogenhet att sälja dem. Exilregeringen framhöll vidare att Riksbanken borde beakta de allierades deklaration av den 5 januari 1943 om egendom som stulits av fienden i ockuperade länder. Slutligen uttalade exilregeringen att den

[84] Angående nämnda resolution se avsnitt 7.2.1.

av dessa skäl förbehöll sig alla sina rättigheter mot Riksbanken i denna affär.

Inget av riksbanksfullmäktiges protokoll från 1944 tar upp den nederländska exilregeringens démarche. Ivar Rooths minnesanteckningar för februari och början av mars 1944 nämner den inte. Men i anslutning till kopian av protesten ligger i Riksbankens arkiv två promemorior, den ena daterad den 10 februari 1944 med rubriken PM angående den svensk-nederländska clearingen och den andra daterad den 16 februari 1944 med rubriken Svenska obligationer, som sålts i Sverige för holländsk räkning och betalts till Holland via svensk-holländska kapitalclearingen.

Inom UD påbörjades i februari 1944 utformningen av ett svar på framställningen. Av okänd anledning fortsattes och avslutades arbetet inte förrän på sommaren 1944. Den 25 augusti överlämnades ett franskspråkigt svar från UD till den nederländska exilregeringens representation i Sverige.

Svaret från UD innehöll utförliga redogörelser för vad som enligt svensk uppfattning successivt hade överenskommits rörande varuutbytet mellan Sverige och Holland. Vidare redogjordes för clearingöverenskommelsens tillkomst, förlängningar och innebörd.

Syftet med clearingavtalet var enligt svaret, att tillförsäkra svenska fordringsägare transfereringsmöjligheter för räntor och annan avkastning på finansiella tillgodohavanden i Nederländerna. Rörande den juridiska grundvalen framhölls följande.[85]

> "... under rådande förhållanden svenska gäldenärer enligt svensk rätt måste anses skyldiga att även i det nya läget betrakta den enskilde innehavaren i Nederländerna av finansiella fordringar i Sverige såsom behörig borgenär; de svenska gäldenärerna hade sålunda icke varit lagligen befogade att vägra en utbetalning av räntor och annan ifrågakommande avkastning till nederländska innehavare av kapitaltillgångar i Sverige. Svenska regeringen (*les autorités suédoises*) har emellertid givetvis med särskild uppmärksamhet följt tillämpningen av de olika överenskommelserna; vid de undersökningar, som i detta avseende genomförts av vederbörande svenska myndigheter, hava inga omständigheter framkommit, som kunde tyda på att transferering inom ramen för den träffade anordningen skett i strid med nederländska kapitalägares egna önskningar. Det torde slutligen även få anmärkas att, såvitt man på svensk sida har sig bekant, på grundval av överenskommelsen transfererade belopp kommit de privata fordringsinnehavarna i Holland till godo."

För att förklara Riksbankens återköp av svenska statsobligationer anförde UD i sitt svar att initiativet hade tagits av vederbörande myn-

[85] Citatet återges efter den svenskspråkiga förlagan till UD:s aide memoire av den 25 augusti 1940.

digheter i de besatta områdena. Som framgått ovan finns det dock omständigheter som tyder på att initiativet ursprungligen kan ha tagits från svensk sida. I svaret på hänvändelsen redogjorde UD även för de återköpta obligationernas nominella belopp och för att priset bestämts till 97 procents kurs. Dessutom anfördes: "Enligt från svensk sida föreliggande uppgifter hava de holländska innehavarna vid försäljning genom den holländska centralbanken erhållit likvid efter ovannämnda kurs på 97 %".

Svaret avslutades enligt följande.

> "Med anledning av vad som i Beskickningens aide-mémoire anförts rörande här ifrågavarande transaktioner önskar Utrikesdepartementet understryka, att med hänsyn till ovan berörda omständigheter den företagna värdepappersförsäljningen på svensk sida uppfattats som ett led i de åtgärder, som i överenssstämmelse med bestämmelserna i det till 1907 års Haag-konvention fogade lantkrigsreglementet träffats för upprätthållande av det ekonomiska livet i de ockuperade nederländska områdena. I anslutning härtill må även ånyo framhållas att, såvitt man har sig bekant, de privata holländska obligationsägarna fått full ersättning för obligationerna enligt den träffade överenskommelsen; slutligen må även bekräftas, att Sveriges Riksbank icke i något avseende dragit fördel av transaktionens genomförande."

Kommissionen har genom svenska ambassaden i Haag sökt ytterligare information i arkiven från den nederländska exilregeringen i London och dess legation i Stockholm. Sammanfattningsvis har därvid konstaterats att ingenting i detta material, som bekräftar åtskilliga av de ovan redovisade uppgifterna, kastar ytterligare ljus över hur Nederlandsche Bank betalade de tidigare privata ägarna. Inte heller har det i dessa arkiv återfunnits några uppgifter om huruvida de ursprungliga obligationsägarna var av judisk börd.[86]

Vidare har kommissionen vänt sig till ett par nederländska forskare för att om möjligt få del av deras kunskaper på området.[87]

De utredningar om Riksbankens förvärv av värdepapper från Nederländerna i början av 1940-talet, som kommissionen låtit göra, ger sammantaget visserligen belägg för att det var fråga om expropierade värdepapper, men tillåter inte slutsatsen att den nederländska centralbankens rekvisitioner i dessa fall hade riktats särskilt mot judarna i landet. Den meningen har har delats av Gerard Aalders, sedan denne tagit del av det huvudsakliga innehållet i Sven Fritz rapporter till kom-

[86] PM av Per Anderman 1999-02-03 (kommissionens dnr 16/99).

[87] Gerard Aalders och Wouter Veraart. Den senare hade ännu inte hunnit svara när denna rapport trycktes.

missionen om saken.[88] Kommissionens utredning tyder snarast på att det var fråga om värdepapper som tvångsförsåldes till följd av en expropriationsförordning som riktades mot alla nederländska invånare.

5.7.4 Riksbanken tog emot även aktier och obligationer från andra länder

I de ovan beskrivna transaktionerna med Nederländerna ingick en affär som innebar att Nederlandsche Bank sålde svenska aktier för 36 000 kr till Riksbanken.

Det förekom under sommaren och hösten 1942 också att Riksbanken från andra länder återköpte svenska aktier och obligationer. Även dessa affärer har utretts av Sven Fritz, vars rapporter legat till grund för kommissionens överväganden i denna del.[89]

En promemoria i Riksbankens arkiv anger att Riksbanken under tiden 13 juni till 31 oktober 1942 återköpte svenska storföretags aktier för sammanlagt 1,4 miljoner kr. Huvuddelen av dessa aktier såldes vidare. Promemorian upprättades inför ett sammanträde med statsrevisorerna i november. Av en senare upprättad handling, som även användes vid detta sammanträde, framgår att Riksbanken under tiden mars till oktober 1942 också återköpte svenska obligationer från Schweiz och USA till ett sammanlagt värde av drygt 900 000 kr.

Rooth antecknade från ett fullmäktigesammanträde den 7 maj 1942 att köp av svenska aktier i utlandet kunde motiveras av valutaskäl, av börsläge och av penningpolitik. Det ansågs önskvärt, skrev han, att få hem aktier från utlandet. Enligt Rooths anteckning redogjordes vid sammanträdet för Riksbankens aktieköp i USA.

Inom Valutakontoret fördes i dessa sammanhang en diskussion om huruvida man borde kräva "affidavits", dvs. skriftliga försäkringar från säljarna om att de rättmätigt innehade aktierna. Med sådana försäkringar ville man få klarlagt att säljarna var rättmätiga innehavare till de värdepapper som såldes. Rooth antecknade från en sådan diskussion den 3 juni 1942 följande. "Be Jacob framhöll i förtr till H att vi måste förhindra förs av sv aktier på holl händer via Tyskl. Håller på affidavit

[88] Kommissionens dnr 200/98.

[89] Se för det följande Sven Fritz Rapport om genomgång av Jacob Wallenbergs och Marcus Wallenberg Jr:s brevväxling 1937-46 med företrädesvis tyskspråkiga korrespondenter samt Rapport om Stockholms Enskilda Banks affärer med firman Otto Wolff, om SEB:s gulddepå hos Schweizerischer Bankverein och om eventuell undersökning av affidavits för av SEB i Schweiz uppköpta svenska aktier (båda under kommissionens dnr 95/97).

om man vill ha någon mening." Kommissionen utgår från att Be står för Belfrage, Jacob för Jacob Wallenberg och H sannolikt för Hägglöf. Den 15 oktober 1942 förekom en ny diskussion inom Valutakontoret, varvid frågan om att släppa affidavitkravet kopplades samman med möjligheterna att hindra fransmän att sälja aktier via Schweiz.

Bland Ivar Rooths minnesanteckningar finns noteringar som tyder på att det ifrågasatts att Riksbanken skulle köpa ytterligare värdepapper från utlandet i början av 1940-talet. Noteringarna handlar om obligationer från Frankrike i december 1940 samt obligationer och aktier från Tyskland, Österrike och Norge i februari 1941. Ytterligare uppgifter om vad dessa transaktioner kan ha inneburit har inte framkommit.

Kommissionen har sammanfattningsvis inte funnit något som tyder på att dessa Riksbankens förvärv från de i detta avsnitt nämnda staterna skulle ha avsett aktier eller obligationer som konfiskerats eller exproprierats genom åtgärder inom ramen för de nazistiska judeförföljelserna.

5.7.5 Även Stockholms Enskilda Bank handlade med utländska värdepapper

Hittills har endast Riksbankens affärer med värdepapper från utlandet behandlats. Kommissionen har naturligtvis även räknat med möjligheten att svenska affärsbanker kan ha köpt värdepapper som frånhänts judar.

De översiktliga granskningar som genomförts avseende Skandinaviska Bankens och Svenska Handelsbankens arkiv har inte gett några indikationer på att dessa banker skulle ha ägnat sig åt internationella affärer med värdepapper som kunde vara av nu avsett slag.

Vad gäller Stockholms Enskilda Bank har direkta men något oprecisa misstankar framförts i litteraturen.[90] Vissa amerikanska Safehavendokument, som kommit kommissionen tillhanda, har också innehållit antydningar i den riktningen.[91] Vid kommissionens omfattande granskningar av det s.k. Wallenbergsarkivet har därför särskilda ansträngningar gjorts för att söka information om de sammanhang som de framförda misstankarna gällt. Kommissionen har vidare ombesörjt sökningar i Valutakontorets arkiv och tagit del av vissa nederländska dokument[92] med anknytning till affären. Slutligen har kommissionen ställt frågor till nederländska forskare. Detta har lett till att bilden

[90] Aalders & Wiebes (1989), kapitel 9.
[91] Kommissionens dnr 80/98.
[92] Kommissionens dnr 121/98.

kunnat fyllas ut vad gäller just dessa transaktioner på sätt som kommissionen presenterar i det följande. Utöver vad som därvid redovisas har kommissionen inte heller i Wallenbergsarkivet funnit uppgifter om affärer med värdepapper som kan ha ägts av judar.

Undersökningarna har således efter hand kunnat koncentreras till vissa specifika affärer som Enskilda Banken medverkade till. Gemensamt för dessa är att de avsåg affärer med nederländska banker och förmedlades av ett ariserat företag vid namn Otto Wolff. Det tyska företaget Otto Wolff hade sitt huvudkontor i Köln och leddes vid den aktuella tiden av Otto Wolff och Rudolf Siedersleben.[93] Firman hade funnits sedan 1904 och tidigare ägts av Otto Wolff tillsammans med dennes judiske kompanjon Ottmar Strauss, som troligen trängdes ut ur bolaget 1933. Ungefär samtidigt uppges Rudolf Siedersleben ha kommit in i bilden. Ottmar Strauss dog 1941.

De affärer som här är aktuella var av två slag.[94] Först och främst var det fråga om ett slags bytesaffärer som innebar att Enskilda Banken mot tyska utlandsskuldförbindelser bytte till sig amerikanska dollarobligationer från Otto Wolff. Dessutom förekom det att Enskilda Banken via Otto Wolff köpte upp svenska värdepapper från utlandet. Den första frågan som kommissionen har ställt sig i detta sammanhang är om de amerikanska dollarobligationerna, som hade förvarats i nederländsk bank, kan ha ägts av judar och frånhänts dessa som ett led i de nazistiska förföljelserna. Samma fråga har kommissionen ställt sig beträffande de svenska värdepapper som Enskilda Banken förvärvade via Otto Wolff.

Bytesaffärerna skedde i två etapper på vintern och våren 1942. Initiativet togs, såvitt man nu kan bedöma, i januari 1942 av Otto Wolff. Enskilda Bankens första positiva svar på denna intresseförfrågan lämnades per telefon några dagar därefter. Av senare dokumentation kan utläsas att Enskilda Banken redan i detta inledande skede reste krav på något slags åtkomstintyg, s.k. affidavit, beträffande de amerikanska värdepapperen. Man ville alltså ha skriftligt på att säljaren hade kommit över värdehandlingarna på ett riktigt sätt. Det framgår inte varför detta önskemål framfördes. Otto Wolff var emeller-

[93] "Petition for the Restitution of Rights of the Estate of Ottmar Strauss", kommissionens dnr 132/98.

[94] Se för det följande Sven Fritz, Rapport om Stockholms Enskilda Banks affärer med firman Otto Wolff, om SEB:s gulddepå hos Schweizerischer Bankverein och om eventuell undersökning av affidavits för av SEB i Schweiz uppköpta svenska aktier samt Rapport om uppgörelse mellan Nederlandsche Bank och Stockholms Enskilda bank rörande amerikanska obligationer som den senare inköpt i Holland under kriget (båda under kommissionens dnr 95/97).

tid inte beredd att tillmötesgå det framställda kravet på affidavits. Han förklarade att holländska banker ogärna avslöjade sina kunders namn och tillade att han därför i stället för direkt uppgift om ägarkedjan avsåg att överlämna bindande förklaringar från bankerna i fråga.

Sedan en överenskommelse hade nåtts i huvudsaken skickade Enskilda Banken de tyska värdepapperen i fråga till Otto Wolff. Samtidigt upplyste Enskilda Banken Otto Wolff om att man emotsåg leverans snarast av bytesposten tillsammans med de holländska bankernas förklaringar. Därpå följde en utdragen korrespondens om hur dessa förklaringar borde utformas. Man kunde enas om att de borde innehålla uppgift från innehavande bank om att papperen hade befunnit sig i oavbruten privat holländsk ägo från den 9 maj 1940 tills de inom ramen för sedvanlig affärsverksamhet hade sålts till Otto Rebholz.[95] Enskilda Banken önskade att det även skulle anges att överlåtelsen till Rebholz hade skett frivilligt. Dessutom begärde man från bankens sida att få veta mer om honom. Otto Wolff upplyste då bland annat att Rebholz hade gott anseende och goda finanser. När det gällde detta med frivilligheten svarade Otto Wolff att holländska banker inte ville intyga något så självklart som att de överlåtelser de medverkade till skedde frivilligt. Enskilda Banken upprepade sitt krav, men fick aldrig gehör för dessa sina önskemål.

Den andra etappen av bytesaffärerna påbörjades i februari 1942 då Otto Wolff frågade om Enskilda Banken hade intresse av att köpa vissa angivna amerikanska obligationer. Frågan förtydligades i mars 1942 varvid det framgick att det på nytt gällde att på vissa specificerade villkor byta amerikanska skuldförbindelser mot tyska. Avtal därom slöts i april. Även i denna etapp var det tal om åtkomstintyg.

En tredje etapp var aktuell senare under 1942, men blev aldrig av. Enligt brev från Enskilda Banken till Otto Wolff kunde det inte bli tal om någon affär eftersom Riksbanken vägrade att ge tillstånd därtill.

Bytesaffärerna ledde efter kriget till en tvist mellan Nederlandsche Bank och Enskilda Banken. Den nederländska banken hävdade att obligationerna skulle återlämnas till den mot viss ersättning. Vid de förhandlingar som rörde tvisten representerades den nederländska banken av J H O Graaf van den Bosch. Förhandlingarna dokumenterades dels i korrespondens mellan denne och Marcus Wallenberg dels i promemorior som upprättades av tjänstemän inom Enskilda Banken i anslutning därtill. Diskussionerna rörde främst återköpspriset, men också en rad andra omständigheter. Från nederländsk sida klargjordes exempelvis att Rebholz tillstånd att köpa obligationerna för "non residents"

[95] Enligt vad Gerard Aalders har uppgett till kommissionen dömdes Otto Rebholz efter kriget (1955) till fem års fängelse.

räkning hade påtvingats de nederländska valutamyndigheterna av tyskarna. Vidare framhölls risken för amerikansk svartlistning. Sedan van den Bosch fått medgivande från Enskilda Banken genomfördes en undersökning om huruvida några av de ifrågavarande obligationer var rövade ("looted").[96] Den överenskommelse som slutligen nåddes en kort tid därefter innebar bl.a. att parterna konstaterade att obligationerna i fråga hade köpts inom ramen för vanlig affärsrörelse samt att det hade "bevisats" att de inte var s.k. "looted property". Obligationerna återlämnades till Nederlandsche Bank, som löste in dem i USA. Enskilda Banken fick 70 procent av försäljningsvärdet. Överenskommelsen godkändes, enligt vad som framgår av de granskade handlingarna, av såväl det svenska Valutakontoret som det nederländska finansministeriet. Det har emellertid inte varit möjligt att finna en kopia därav i Valutakontorets arkiv.

Kommissionen har i de granskade dokumenten även funnit spår av att Enskilda Banken under åren 1941-43 medverkat vid köp via Otto Wolff av mindre poster svenska värdepapper, såväl aktier som obligationer.

Sammantaget konstaterar kommissionen, mot bakgrund av förhållandena i Nederländerna vid den aktuella tiden och de delvis motsägelsefulla uppgifter som har framkommit i utredningen, att det inte kan uteslutas att värdepapper som Enskilda Banken köpte via Otto Wolff och Rebholz Bank hade judiskt ursprung.

5.8 Exempel på hur kreditförhållanden kunde utveckla sig när företag ariserades

Även sådana svenska näringsidkare som hade löpande finansiella affärsrelationer till judiskt ägda företag berördes av ariseringarna. Några exempel ur handlingar i Wallenbergsarkivet kan illustrera hur detta kunde gestalta sig.

Det första fallet rör en tysk jude som under 17 år hade varit representant för ett svenskt företag. Han stod i kontakt med Stockholms Enskilda Bank eftersom han hade behov av att få växlar diskonterade för sina skeppningar. Den 13 juli 1937 fick han löfte om växeldiskontering och förskott, men först sedan den svenske företagaren utan hans vetskap tecknat en personlig borgen som för egen skuld. Den 6

[96] I november 1950 meddelade van den Bosch att en preliminär undersökning hade gett vid handen att så inte var fallet.

juli 1939 konstaterade Enskilda Banken att den i princip var villig att diskontera den judiske representantens växlar, "men om det till äventyrs skulle inträffa något störande med firman här eller med någon av /...den judiske representantens.../ utländska filialer, så få de finna sig i att vi indraga diskonteringskrediten." Den 18 september 1939 avböjdes en hemställan om förskott. Den judiske representantens prokurist återkom med en ny begäran och erbjöd sig därvid att som säkerhet lämna guldmynt till fulla värdet. Banken vände sig till vice riksbankschefen Ferdinand Wallberg och informerades om att det inte förelåg något hinder för banken att ta emot guld som säkerhet. Då hade emellertid representanten ändrat sig och erbjöd i stället ett personligt borgensåtagande från en advokat. Den 12 juli 1940 hade den svenske företagaren anhållit att hans tidigare borgensåtagande skulle skrivas ner till ett lägre belopp, vilket också skedde. Från den 18 juli 1940 finns anteckningar om att förhandlingar pågick om ett förskott, som skulle finansiera införsel till Sverige av ett parti tenn som låg i Rotterdam och som den statliga reservförrådsnämnden var intresserad av. Kontakten tycks dock ha brutits utan att förhandlingarna slutfördes. Det finns inga ytterligare noteringar om den judiske affärsmannen i fråga förrän den 4 oktober 1948, då han befinner sig i Kanada och åter vill bli kund i Stockholms Enskilda Bank.[97]

För den förut nämnda Warburgbanken innebar ariseringen inte bara ett hot utan faktiskt också tillfälligt ökade affärer. Bland bankens kunder fanns många judiska affärsmän, som såg behov av att anlita en judisk bank för att förmedla överlåtelser av sina rörelser. När andra judiskt ägda banker efter hand försvann, fanns Warburgbanken ännu kvar. Warburgs fick därför många gånger hjälpa till med att över hela världen leta efter ariska företag som kunde tänkas köpa judiska företag med spärrmark. Vid ett tillfälle var det aktuellt för Warburgs att medverka till att ett par tyska bolag skulle överta ett dem närstående bolag, som ägdes av en judisk familj. För att kunna genomföra affären behövde de förstnämnda bolagen en kredit och vände sig därför till Warburgs. Erich Warburg vände sig då i sin tur till Jacob Wallenberg och frågade i ett brev den 29 januari 1938 om "vänner till SEB" kunde tänka sig att vid sidan av Warburgs ställa upp med viss kredit i spärrmark. Säkerheten skulle utgöras av anläggningstillgångar och viss borgen av köparna. Jacob Wallenberg svarade den 5 februari samma år

[97] Kersti Ullenhags rapport till kommissionen avseende forskning i Wallenbergsarkivet, augusti 1997.

att det inte fanns något intresse i Sverige för så långfristiga anläggningskrediter.[98]

Ett tredje exempel gäller en judisk ariseringsdrabbad företagare som sedan 1930 hade ett lån hos Stockholms Enskilda Bank, för vilket han hade ställt en aktiepost som säkerhet. I ett brev till Jacob Wallenberg av den 19 april 1938 uttryckte han sin stora tacksamhet för det särdeles tillmötesgående sätt på vilket hans lån hade behandlats. Aktierna hade sålts i december 1937 och han hade först efter försäljningen löst lånet. I brevet förklarade han att han alltid hade varit medveten om att Jacob Wallenberg efter eget skön hade kunnat hålla sig skadeslös för lånet genom de pantsatta aktierna.[99]

Med en annan jude, vars företag hade ariserats, växlade Jacob Wallenberg flera brev. Den judiske affärsmannen skrev den 17 april 1938 från Lausanne att han fortfarande hade vänskapliga relationer till sin tidigare firma och att han nu, när det inte längre var förbjudet för honom, åter ville öppna ett konto i Stockholms Enskilda Bank. Detta välkomnade Jacob Wallenberg i ett brev av den 21 april samma år, samtidigt som han välkomnade det besök den judiske företagaren också ställt i utsikt. I augusti 1938 skrev Jacob Wallenberg på nytt till honom för att önska honom framgång i arbetet i Amerika och i februari 1939 gav han honom tillstånd att utnyttja Stockholms Enskilda Bank och Jacob Wallenberg som referenser, när han skulle öppna konto i Montreal.[100]

Slutligen kan nämnas den judiske affärsmannen George Behrens, som till följd av ariseringen hade tvingats sälja den mycket gamla släktfirman L. Behrens & Söhne till Norddeutsche Kreditbank i Bremen. Behrens meddelade i ett brev till Jacob Wallenberg den 12 februari 1940 att han nu hade startat en ny firma i Frankrike och att han hoppades att den nya firman skulle få lika vänskapliga förbindelser med Stockholms Enskilda Bank, som hans gamla företag hade haft.[101]

---

[98] Sven Fritz, Rapport om genomgång av Jacob Wallenbergs och Marcus Wallenberg j:rs brevväxling 1937-46 med företrädesvis tyskspråkiga korrespondenter (kommissionens dnr 95/97).

[99] Ibid.

[100] Ibid.

[101] Ibid.

5.9 Affärer med guld

5.9.1 Allmänt om köp och import av guld

Sedan urminnes tider har människan värdesatt guldet särskilt högt. Från att ha varit en eftertraktad bytesvara har det efterhand utvecklats till att bli ett betalningsmedel, en värdesäker tillgång och en internationellt gångbar värdemätare. På guldmyntfotens tid[102] kopplades inhemska valutor till guldet på så sätt att valutorna alltid var inlösbara mot en viss kvantitet guld i centralbankerna. Nu som då håller centralbankerna valutareserver, som rymmer valutor och guld.

Det har visat sig att den tyska centralbanken, *Reichsbank*, i sin valutareserv inneslöt guld som konfiskerats eller plundrats från judar och andra förföljda personer. Det förekom att sådant guld smältes ned, blandades med annat guld och gjöts till tackor. Även andra aktörer i Nazityskland kan ha hanterat konfiskerat eller plundrat personguld. Frågan har ställts om sådant guld, kanske efter nedsmältning och blandning med annat guld, kan ha kommit i svenska händer i samband med affärer mellan Nazityskland och Sverige.

I interimrapporten Naziguldet och Riksbanken behandlade kommissionen frågan om det guld Riksbanken i olika sammanhang accepterade som betalning från Nazityskland kan ha innehållit konfiskerat eller plundrat personguld. Här kommer endast att återges huvuddragen i vad som där slogs fast. I övrigt handlar den fortsatta framställningen i de närmast följande avsnitten om de svenska näringsidkarnas eventuella guldförvärv.

Sedan den 28 september 1931 var det enligt gällande huvudregel förbjudet för alla andra än Riksbanken och utländska centralbanker som hade guld i svenskt förvar att exportera oarbetat guld, guldskrot och guldmynt från Sverige.[103] I februari 1940 ersattes denna reglering av en kungörelse som vid straffansvar förbjöd export från Sverige av s.k. oarbetat guld.[104] Med oarbetat guld likställdes guldstänger, guldskrot, guldsmedssopor och guldmynt. Riksbanken och BIS var undantagna från förbudet. Dessutom fick Valutakontoret befogenhet att meddela dispens för andra som ville exportera guld.

Först per den 30 oktober 1944 utfärdades två kungörelser om importförbud, den ena avseende oarbetat guld och den andra avseende

[102] Se avsnitt 2.4.3.
[103] SFS 1931:326.
[104] SFS 1940:98.

oarbetad platina.[105] Även i frågor om import av nämnda metaller fick Valutakontoret meddela dispens.

5.9.2 Delbetalningar i guld förekom när tyska obligationslån löstes in

Ovan har redovisats att stora delar av i Tyska rikets emitterade internationella obligationslån fanns placerade i Sverige sedan långt före andra världskriget.[106] Främst bör nämnas de s.k. Dawes-, Young- och Kreugerlånen.

Riksbankens Arkivutredning påvisade att guld förekom som betalningsmedel när Tyskland 1940 löste in en del av det s.k. Kreugerlånet.[107] I det sammanhanget mottog Riksbanken cirka 8,6 ton guld från tyska Reichsbank. Dess värde skulle sedan överföras från Riksbanken till de svenska obligationsinnehavarna, nämligen Skandinaviska Banken och L.M. Ericsson. Merparten av guldet levererades i Berlin, men cirka 3,0 ton fördes in till Sverige. Detta parti återtransporterades sedan till Tyskland 1941. Sannolikheten för att konfiskerat eller plundrat personguld förekom i Reichsbanks guldleveranser var betydligt större efter årsskiftet 1941/42 än före detsamma.[108] Kommissionen fastslog därför att det guld som användes för att betala Kreugerlånet sannolikt inte var konfiskerat eller plundrat personguld.

Kommissionen har frågat sig om det kan ha förekommit att guld användes som betalning vid ytterligare återköp av liknande slag. Om så var fallet skulle det ju till viss del, föreställde sig kommissionen, kunna vara fråga om konfiskerat eller plundrat personguld – åtminstone om betalningen ägde rum 1942 eller senare.

För utredningar i denna fråga har kommissionen främst anlitat f.d. biträdande professorn Sven Fritz. Förutom Arkivutredningen har Sven Fritz studerat tillgängliga bankmonografier samt valda delar av arkiven för Riksbanken, dåvarande Bank- och Fondinspektionen samt dåvarande Stockholms Enskilda Bank. Vidare har han tagit del av rapporter från övriga kommissionsmedarbetare som granskat bankarkiv. Utredningarna har främst koncentrerats till de svenska affärsbankernas eventuella återköp, men även det i den s.k. Wallenbergssfären ingående STAB har behandlats. De grundliga rapporter som Sven Fritz har

[105] SFS 1944:694 och 695.
[106] Se ovan avsnitt 5.4.1.
[107] Arkivutredningen, s. 9, 54 f. och 96 samt interimrapporten, s. 40 f.
[108] Interimrapporten, s. 80.

upprättat över sina granskningsarbeten har lett kommissionen till följande slutsatser.[109]

Under 1930-talet sjönk kurserna på tyska obligationer mycket starkt. Från tysk sida såg man då en möjlighet att genom egna återköp till relativt låga priser befria sig från skulder till utlandet. Dåvarande chefen för Reichsbank, Hjalmar Schacht, genomdrev mot denna bakgrund en aktiv politik för återköp. I slutet av decenniet förespråkade även den svenske riksbankschefen, Ivar Rooth, att de svenska innehaven av framför allt Kreugerobligationer borde minskas. Det fanns således ett gemensamt svenskt och tyskt intresse för inlösen av tyska lån som var placerade i Sverige.

Svenska Handelsbanken gjorde flera affärer med tyska obligationer, men dessa ägde alla rum före 1938 och har därför inget direkt intresse för kommissionen.

Även Skandinaviska Banken innehade tyska obligationer. I portföljen fanns vid krigets utbrott inte bara de Kreugerobligationer som såldes 1940, utan också Youngobligationer. I juli 1944 fanns dessa inte längre kvar. De närmare omständigheterna kring denna förändring har inte kunnat utredas.

I särklass störst på området affärer i utländska obligationer var Stockholms Enskilda Bank. Nära kopplad till banken fanns en grupp bolag för sådana slag av finansiell verksamhet som svenska banker, enligt då gällande lagstiftning, var förhindrade att genomföra. Moderbolaget var AB Providentia i likvidation, med Jacob Wallenberg som ensam ledare. Under andra världskriget reducerades bankgruppens totala innehav av utländska obligationer, men i fråga om de tyska rikslånen låg nivån relativt fast under krigsåren. Dock skedde en hel del korta affärer med obligationer av detta slag. Även om åtskillig tid och sakkunskap nedlagts har alla detaljer kring dessa affärer inte varit möjliga att utreda inom ramen för kommissionens uppdrag. Den utredning som gjorts har emellertid inte gett några antydningar om att guld från Nazityskland skulle ha förekommit som betalning i dessa sammanhang.

Svensk Obligationskredit AB bildades 1923 av ett bankkonsortium, bestående av Stockholms Enskilda Bank, Svenska Handelsbanken, Skandinaviska Banken och Göteborgs Bank. Bolaget användes för kreditförmedling med utlandet. Det övertog utländska obligationslån, bland annat större delen av den andel av Daweslånet som fanns i Sverige, och emitterade med utländska obligationer som säkerhet egna obligationer på den svenska marknaden. Ett par tyska försök att

[109] Se för det följande Sven Fritz, Rapport om nazitidens återköp från Sverige av utländska, främst tyska, statsobligationer, och från utlandet till Sverige av svenska värdepapper samt Tillägg därtill (kommissionens dnr 95/97).

återköpa statsobligationer från Obligationskredit har noterats. I december 1940 var det således tal om att tyskarna skulle göra vissa återköp och i augusti 1944 förekom en ny förfrågan.[110] Den gången gick det, enligt vad som framgår av riksbankschefens Ivar Rooth anteckningar, till så att man från tysk sida[111] vände sig till Jacob Wallenberg och förklarade att man var intresserad av att sälja guld för intill 20 miljoner kr. Garanti skulle ges för att guldet hade tillhört Tyskland sedan långt före det pågående kriget. Jacob Wallenberg frågade om tyskarna kunde tänka sig att för en del av pengarna återköpa tyska obligationer och fick svaret att en del av summan kunde användas så. Vad Jacob Wallenberg åsyftade var en försäljning av en Dawespost, som innehades av Svensk Obligationskredit AB. På så sätt skulle bolaget, som var hårt drabbat av kursutvecklingen på tyska obligationer, kunna räddas. Jacob Wallenberg, som hade klargjort för tyskarna att det i Sverige endast var Riksbanken som köpte guld, presenterade idén för Rooth. Denne förklarade då att Riksbanken inte var intresserad och antecknade följande.

> "Jag avstod avsiktligt från att fråga honom, om han själv skulle vilja köpa guldet, därför att jag först ville se på det svensk-engelska avtalet. Personligen är jag emot att riksbanken köper guld, som skall användas för likvid av obligationer. Vi ha ingen anledning att sätta oss i besvärligheter för att klara ut de enskilda svenska fordringarna. Däremot skulle man kanske kunna tänka sig någon möjlighet varigenom enskilda svenskar köpte guld och finge behålla det till dess fred slutits, så att man får se om guldet är användbart."

Rooth skrev också till riksbanksfullmäktiges ordförande Dag Hammarskjöld och förklarade att han inte ville att Riksbanken skulle överta guld och råka ut för besvärligheter från de allierade för att klara ut enskilda svenska fordringar.

I september samma år framförde Jacob Wallenberg till Rooth att Obligationskredit ville sälja Dawesobligationer mot betalning i guld. Av allt att döma motsatte sig Rooth idén. Jacob Wallenberg återkom i mitten av oktober med en försiktig trevare i frågan, men tycks inte ha fått någon reaktion från Rooth. Ingenting tyder på att affären blev av. I stället kom Obligationskredits verksamhet att avvecklas i slutet av året. Intressentbankerna övertog därvid de utländska obligationerna och betalningsansvaret för de obligationer som Obligationskredit självt hade emitterat.

---

[110] Se förutom Sven Fritz även Arkivutredningen, s. 185 f.

[111] Som framgår av Arkivutredningen, s. 186, förmedlades kontakten av företaget Otto Wolff.

STAB hörde till den s.k. Wallenbergssfären och var kund hos Stockholms Enskilda Bank. Under åren 1940-43 förekom flera resultatlösa förhandlingar om försäljning av stora innehav av utländska obligationer som innehades av STAB. När Skandinaviska Bankens och L.M. Ericssons innehav av Kreugerobligationer återsåldes till Tyskland 1940 behöll STAB sina andelar av lånet. Det tyska intresset att återköpa dessa obligationer kvarstod dock och frågan kom upp igen när statliga handelsförhandlingar påbörjades i mars 1941. Tyskarna förklarade att de endast kunde betala i guld. Riksbanken hade inget emot det och Jacob Wallenberg förklarade sig dessutom beredd att själv överta en del guld under förutsättning att han fick en mycket lång eller obegränsad exportlicens. Av någon anledning blev affären ändå inte av. Obligationsposten fanns kvar hos STAB efter kriget.

STAB innehade också obligationer utgivna av den Fria Staden Danzig. I juli 1943 träffades en överenskommelse angående dessa obligationer mellan STAB, som företräddes av Jacob Wallenberg, och ministerialrådet Koenning i det tyska finansministeriet.[112] Den innebar i korthet att Danzigobligationerna översändes till Reichsbanks dotterbolag Golddiskontbank, medan Reichsbank i gengäld gav STAB en Kreugerobligation med det nominella värdet 500 000 dollar. Resten av köpeskillingen, 169 000 dollar, samt 67 000 dollar avseende upplupna räntor skulle gottskrivas STAB i guld. Den förstnämnda mängden skulle enligt avtalet levereras i Berlin, hos Reichsbank. För den andra mängden angavs ingen leveransort. Beträffande den mängden fanns i stället en passus om att det förutsattes att erforderligt tyskt utförseltillstånd skulle erhållas. En anteckning som Ivar Rooth gjorde i anslutning till affären tyder på att man diskuterade dels om Riksbanken eller STAB skulle stå som övertagare av guldet dels om leverans skulle ske i Malmö eller Bern. Utredningen tyder på att Riksbanken tog emot guldet. Den 21 september 1943 bokfördes hos Riksbanken ett förvärv genom byte i Bern av 0,21 ton guld, vilket efter gällande guldpris och dollarkurs nära motsvarade det sammanlagda guldtillgodohavande som STAB till följd av denna affär hade i Berlin.[113] Guldet har visat sig härröra från Belgiens centralbank och innehöll således inte något persongguld.[114]

Sammantaget är det alltså endast i två fall som kommissionen har funnit tecken på att tyska obligationer återköpts av tyskarna mot betalning i guld, nämligen då Skandinaviska Banken och L.M. Ericsson sålde Kreugerobligationer mot tysk försäljning av 8,6 ton guld 1940

[112] Se även Arkivutredningen, s. 166 f.

[113] Arkivutredningen, bilaga A s. 14.

[114] Arkivutredningen, s. 78 ff samt interimrapporten, s. 83.

och då STAB sålde Danzigobligationer mot tysk försäljning av 0,21 ton guld 1943. Vid den förstnämnda affären är det osannolikt att personguld ingick i leveransen och vid den andra kan det direkt uteslutas.

5.9.3 Sverige accepterade guld från Nazityskland för att reglera betalningsbalansen

I avsnitt 5.3.3 ovan har redovisats att handelsförhandlingarna mellan Sverige och Tyskland på hösten 1941 bl.a. ledde till att Riksbanken åtog sig att, som en balanspost i clearingen, ta emot guld från Reichsbank och i utbyte ställa fri valuta till förfogande. Med anledning av denna s.k. guldöverenskommelse kom Riksbanken att ta emot sammanlagt 20,3 ton guldtackor och 1,5 ton guldmynt från sommaren 1942 till sommaren 1944.

En del av det guld som Reichsbank därvid använde sig av hade redan före krigsutbrottet ingått i dess guldreserv. En annan del bestod av guld som härrörde från tyska beslag av guldreserver i ockuperade länders centralbanker. Dessutom förekom i Reichsbanks hantering guld som konfiskerats och plundrats från offren för den nazistiska förföljelsen. Guld av olika ursprung kunde till följd av omsmältning ingå i samma tacka.

I kommissionens interimrapport har dessa Riksbankens guldaffärer med Reichsbank redovisats utförligt. Kommissionen har efter publicerandet av interrimrapporten fortsatt vissa efterforskningar med inriktning på guldaffärerna. Efterforskningarna har inte lett till några andra resultat än dem som redovisas i interimrapporten.

Kommissionens definitioner av begreppen "centralbanksguld", "inlöst personguld" och "konfiskerat eller plundrat personguld" återfinns i avsnitt 3.2.2.

Nazisternas konfiskationer och plundringar

Nazityskland använde guld i utrikeshandeln i utbyte mot gångbara valutor som behövdes för importen. För att inflödet av guld skulle öka utfärdade naziregimen tidigt ett antal dekret angående tvångsinlösen av guld från alla tyska medborgare. Liknande lagstiftning infördes vartefter i de ockuperade länderna. Senare forskning har medfört att bilden av det inlösta personguldets roll i Reichsbanks guldhantering har börjat klarna.

Annorlunda förhåller det sig med det konfiskerade och plundrade personguldet, där forskningen ännu är i ett inledningsskede. I samband

med att de allierade våren 1945 påträffade Reichsbanks guld- och valutareserver i de övergivna gruvorna vid Merkers stod det klart att det i Reichsbanks guldhantering hade ingått föremål, bl.a. smycken, vigselringar och tandguld, som SS hade plundrat i samband med deportationerna till dödslägren i öst. Detta guld kom allmänt att kallas för Melmerguldet efter kuriren, SS-officeren Bruno Melmer. Vid Nürnbergrättegångarna dömdes bl.a. företrädare för Reichsbank för sin inblandning i denna makabra guldhantering. När frågan om naziguldet för några år sedan åter vann aktualitet tedde det sig för många forskare naturligt att söka svaren på uppkomna frågor genom nya efterforskningar i de rapporter som hade upprättats av de allierade inför Nürnbergrättegångarna, vilket medförde att fokus inledningsvis kom att riktas på enbart Melmerguldet. Först på senare tid har forskningen inriktats på att söka klargöra hur stora mängder guld och andra värdeföremål som genom konfiskeringar och plundringar tillfördes den nazityska statsapparaten och dess centralbank.

Naziregimens ekonomiska utsugning av judarna hade påbörjats långt innan plundringen nådde sin kulmen i dödslägren. I tidigt skede efter Hitlers maktövertagande utfärdades mot judarna diskriminerande dekret och lagar vilka syftade till att ge konfiskeringen av judisk egendom ett formellt legalt stöd. I februari 1939 ålades judarna en särskild skyldighet att låta lösa in guld, silver och ädelmetaller mot viss ersättning som till huvuddelen insattes på spärrade konton. Inlämnandet skedde till särskilda pantbanker vilka under hela kriget fungerade som förmedlare av judisk egendom till en inte så nogräknad marknad. Konfiskeringarna utvecklades till rena plundringar i takt med att förföljelserna blev alltmer brutala och slutligen övergick i systematiska massmord. Den nazityska statsapparaten tillgodogjorde sig följaktligen ansenliga mängder personguld utöver leveranserna åren 1942-45 av Melmerguldet. Uppgifterna om Reichsbanks eventuella del i hanteringen av det konfiskerade och plundrade guldet före 1942 är emellertid knapphändiga.

Riksbankens affärer med Reichsbank

Större delen av det guld från Nazityskland som Riksbanken disponerade över under krigstiden fanns deponerat i den schweiziska nationalbanken i Bern. Korta tider hände det att Riksbanken även hade guld deponerat hos Reichsbank i Berlin. Dessutom förekom det i mindre utsträckning att guld från Nazityskland förvarades eller vidaresåldes i Sverige.

Av det guld som Riksbanken tog emot under åren 1942-44 var det endast en mindre del som transporterades till Sverige, nämligen dels ca 1,0 ton som togs hem på sommaren 1943 för vidareförsäljning till industrin dels ca 1,5 ton guldmynt som levererades till Sverige på sommaren 1944. Dessa mynt fanns kvar i Sverige vid krigsslutet.

Konfiskerat eller plundrat guld i Riksbankens händer?

Den osäkerhet som ännu råder om hur mycket konfiskerat och plundrat personguld som Reichsbank hanterade leder till att det är mycket svårt att närmare uttala sig om i vad mån sådant guld ingick i det guld som Riksbanken befattade sig med under andra världskriget.

Kommissionen har, på grundval av det svårtillgängliga och bristfälliga källmaterial som står till buds, inledningsvis konstaterat att ett antal guldtackor härrörde från omsmältningar våren 1943 av det belgiska centralbanksguldet och att det inte för närvarande finns någon uppgift som tyder på att någon inblandning av annat guld skedde vid dessa omsmältningar. Härefter har kommissionen identifierat beslagtagna guldtackor från den nederländska centralbanken, vilka med stor sannolikhet varit ursprungliga, ej omsmälta tackor. Sedan dessa partier uteslutits kvarstod följande poster av det guld som Riksbanken under 1942-44 disponerade över.

Guld förvarat i Bern	7,5 ton
Levererade guldmynt till Sverige	1,5 ton
Guld som hade förvarats kortare tid i Berlin	7,4 ton
Totalt	16,4 ton

Beträffande dessa 16,4 ton guld kan inga andra slutsatser dras än att posterna ger anledning till närmare undersökningar. Det kan inte uteslutas att i denna kvantitet guld kan ha ingått någon mindre andel konfiskerat och plundrat personguld. Det har således inte varit kommissionens avsikt att ge sken av att någon exakthet kan uppnås med dessa beräkningar. Härtill är den bevarade och internationellt tillgängliga informationen alltför osäker och fragmentarisk.

Kommissionen har vid sina undersökningar inte funnit något som indikerar att Riksbanken erhöll guldtackor från de smältningar vid preussiska myntverket åren 1942-1944 där Melmerguld inblandades.

Det svenska förhållningssättet

Tidigare forskning har klarlagt att nazisternas ekonomiska förföljelser av judarna under 1930-talet var kända för de samtida svenska beslutsfattarna. Från 1942 var det även känt i Sverige att tyskarna hade påbörjat att systematiskt mörda judarna.

Kommissionen har, genom studier av de källor som redovisats i imterimrapporten, försökt skaffa sig en bild av hur aktörernas kännedom om naziguldets ursprung växte fram och hur detta påverkade deras förhållningssätt.

Den dokumentation som återfunnits har till alldeles övervägande del handlat om centralbanksguld. Senast i början av 1941 stod det klart för de svenska beslutsfattarna att Reichsbank använde centralbanksguld från ockuperade länder för den nazityska utrikeshandeln och att sådant guld inte var internationellt fullt gångbart. Detta föranledde riksbankschefen Ivar Rooth att bestämma sig för att sortera guldet efter ursprung. Efter en varning från de allierade tidigt 1943 framförde regeringen på informell väg till Reichsbank att beslagtaget centralbanksguld inte kunde accepteras som betalning. Sedan en muntlig utfästelse att inte leverera sådant guld hade erhållits fortsatte man guldaffärerna som tidigare. Först efter en upprepad allierad varning i början av 1944 meddelade Riksbanken till Reichsbank att ytterligare guld inte kunde tas emot, trots att Riksbanken tidigare hade åtagit sig att köpa mer.

Det finns endast ett enda belägg för att någon svensk beslutsfattare över huvud taget insåg risken för att erbjudet guld skulle kunna vara konfiskerat från judar eller andra förföljda personer. Detta skedde på sommaren 1944 då riksbankschefen övervägde om Riksbanken skulle godta ett förslag från Reichsbank om leverans av 1,5 ton guldmynt. Bakgrunden till att förslaget gavs var att Reichsbank ansåg att Riksbanken hade förbundit sig att köpa motsvarande mängd guld. Sverige accepterade inte längre guld i form av tackor. Reichsbank motsatte sig att i stället betala med schweiziska franc. Förslaget om betalning med guldmynt accepterades efter samråd med regeringen sedan vicepresidenten vid Reichsbank, Emil Puhl, muntligen förklarat att det inte var fråga om mynt från judar eller liknande.

5.9.4 I Enskilda Bankens affärer med Otto Wolff förekom guld

Kommissionen har tidigare i denna rapport redogjort för vissa affärer som Stockholms Enskilda Bank gjorde med värdepapper. Vid dessa affärer medverkade företaget Otto Wolff. I samband med en annan transaktion med nämnda företag, vilken här skall redovisas, förekom det att Stockholms Enskilda Bank tog emot guld från Nazityskland.[115]

I det s.k. Wallenbergsarkivet har återfunnits en serie brev från Otto Wolff, daterade i slutet av 1940 och början av 1941. Av dem och ett bevarat avtalsförslag framgår att Otto Wolff och Stockholms Enskilda Bank i september 1940 hade kommit överens om att Enskilda Banken mot viss ersättning i guld skulle ombesörja att inom en viss angiven ekonomisk ram tyska utlandsförbindelser köptes upp i USA och levererades till Tyskland. Vidare framgår att Otto Wolff den 9 januari 1941 sade upp avtalet "på grund av de senaste deklarationerna från USA". De affärer som då redan hade inletts fullföljdes emellertid.

Praktiskt gick det till så att värdepapper köptes i USA av det nybildade bolaget Pollux Inc., som var registrerat i Panama och sköttes av Enskilda Bankens representant i New York. Dessa papper vidarebefordrades sedan för Otto Wolffs räkning till Reichsbank och Golddiskontbank. Provisionen för förmedlingsaffärerna uppgick till 2,5 procent av skillnaden mellan bankens självkostnad för inköpen och det tyska börsvärdet på återköpta aktier respektive nominella värdet av andra utlandsförbindelser. Enligt avtalsförslaget skulle provisionen löpande gottgöras banken i guld i Stockholm. Banken betalade sedan Panamabolaget i dollar.

Den första avräkningen gjordes i slutet av december 1940 och gav till resultat att 89,3 kg fint guld (dvs. ca 0,10 ton) skulle tillfalla Enskilda Banken. Sedan parterna enats om att guldet skulle lämnas i Basel i Schweiz ställde Reichsbank åtta guldtackor till bankens förfogande hos Schweizerischer Bankverein. Dessa guldtackors tidigare ursprung har kommissionen inte kunnat skaffa sig kännedom om.

Ytterligare en avräkning gjordes i februari 1941, efter uppsägningen av avtalet. Den ledde till att tolv guldtackor, motsvarande 54,3 kg (dvs. ca 0,05 ton) överlämnades, även de hos Schweizerischer Bankverein i

[115] Se för det följande Sven Fritz, Rapport om genomgång av Jacob Wallenbergs och Marcus Wallenberg j:rs brevväxling 1937-46 med företrädesvis tyskspråkiga korrespondenter samt Rapport om Stockholms Enskilda Banks affärer med firman Otto Wolff, om SEB:s gulddepå hos Schweizerischer Bankverein och om eventuell undersökning av affidavits för av SEB i Schweiz uppköpta aktier (båda under kommissionens dnr 95/97).

Basel. Med den senare leveransen följde en s.k. bordereau[116] av vilken framgår att fyra tackor var normalviktiga och kom från Kungliga myntverket i Sverige. De övriga vägde i genomsnitt endast cirka ett kg. Sju av dem kom från Schön i Amsterdam och en hade certifikat s.b.s. Le Locle.

Trots omfattande undersökningar i Wallenbergsarkivet har det inte varit möjligt att få reda på vad som senare skett med det guld som Enskilda Banken fick i provision för dessa sina förmedlingsuppdrag åt Otto Wolff.

Efterforskningar i ämnet har också gjorts i Riksbankens och Valutakontorets arkiv, bland annat med utgångspunkt från att handlingar i Wallenbergsarkivet hade utvisat att en fransk bankir vid namn Paulding, som levde i exil i USA, hade medverkat vid samtliga nämnda affärer. Om denne Paulding fanns åtskilligt material i de båda nämnda arkiven. Anledningen därtill visade sig vara att Valutakontoret satt i fråga om vissa av Enskilda Bankens transaktioner via Paulding och Pollux Inc. kunde sägas innebära ett kringgående av svensk valutalagstiftning, vilket inte i sig har intresse för kommissionens uppdrag. Någon annan information av betydelse för kommissionens utredning av den här aktuella frågan stod inte att finna i det nämnda materialet.

Redan samma dag som Otto Wolff telegrafiskt sade upp det här berörda förmedlingsavtalet skrev han till Jacob Wallenberg och föreslog att de skulle träffas för att diskutera ett nytt förslag till affärer, som var fristående från dem som dittills gjorts. Huruvida denna diskussion blev av och vad den i så fall gällde har det granskade arkivmaterialet inte gett besked om.

De arkivgranskningar som kommissionen genomfört har inte gett någon antydan om att Enskilda Banken i andra fall än de här nämnda skulle ha tagit emot guld från Nazityskland. Detta betyder naturligtvis inte att möjligheten att så ändå skett kan uteslutas.

Beträffande ovan nämnda 0,15 ton guld kan det konstateras att ca 0,05 ton hade svenskt ursprung. Det kan emellertid inte uteslutas att resterande 0,10 ton till någon del innehöll guld som konfiskerats från judar.

5.9.5 I övrigt tycks få betalningar med guld ha förekommit

Kommissionens samlade utredningar har gett vid handen att Riksbanken i samverkan med Valutakontoret under krigsåren upprätthöll ett

[116] Ett slags följesedel.

slags monopol på import av guld, trots att något formellt importförbud för andra inte infördes förrän under hösten 1944.[117] I olika arkiv har återfunnits spår av en rad affärer och diskussioner som bekräftar den teorin. Nedan lämnas en redogörelse härför.

I juni 1940 fick Stockholms Enskilda Bank tillstånd från Valutakontoret att i likviden för den s.k. Boschaffären ta emot guld i stället för dollar. Affären ordnades emellertid senare på annat sätt. Trots detta återkom Enskilda Banken i juli med samma fråga, men fick då av ett avslag på sin begäran.

När det var aktuellt med guldbetalningar i samband med de tyska återköpen av Kreugerobligationer från Skandinaviska Banken och L.M. Ericsson gavs från Riksbankens sida uttryck för en politiskt grundad oro. Alternativet att de svenska säljarna själva i stället för Riksbanken skulle ta emot guldet ansågs på hösten 1940 särskilt vanskligt.

I början av februari 1941 anmälde Jacob Wallenberg att Stockholms Enskilda Bank var intresserad av att köpa ett ton guld från den sovjetiska statsbanken under förutsättning att banken fick möjlighet att använda guldet i sina utlandsaffärer genom en till tiden obegränsad exportlicens för guld. Ivar Rooth avböjde att lämna en sådan licens och ställde sig avvisande till det föreslagna köpet. Han angav två motiv för sin inställning. Dels hävdade han att köpet inte stod i överensstämmelse med valutalagstiftningen. Dels hänvisade han till att Riksbanken, med anledning av en förfrågan från Skandinaviska Banken, tidigare hade förklarat att man inte ville ha någon guldspekulation inom landet och att man därför inte ville att Boliden sålde guld till andra än Riksbanken. Jacob Wallenberg svarade att köp av guld var den enda möjligheten att bevara Enskilda Bankens substans och ställning som en internationell bank, vilket var ett nationellt intresse. Eftersom USA hade blockerat utländska tillgodohavanden där och dollarn därmed hade upphört att vara en internationell valuta vågade banken, enligt Jacob Wallenberg, inte behålla sina dollar.

När STAB senare på våren 1941 övervägde att återsälja sina Kreugerobligationer till Tyskland uttryckte Ivar Rooth visserligen ingen tvekan inför Jacob Wallenbergs erbjudande att på villkor av lång exportlicens för egen del ta emot guld som betalning, men därav kan inte den slutsatsen dras att han ändrat sig. Affären blev aldrig av och frågan ställdes därför aldrig på sin spets.

Skandinaviska Banken vände sig i november 1941 till Riksbanken för att fråga om Riksbanken köpte guld från allmänheten. Bakgrunden till att frågan ställdes var att Skandinaviska Banken hade fått en för-

[117] Se för det fortsatta i detta avsnitt främst Sven Fritz, Rapport om nazitidens återköp etc. samt Tillägg därtill (båda under kommissionens dnr 95/97).

frågan därom från tyska legationen. Riksbankens valutaavdelning svarade att så inte var fallet, eftersom utbud så sällan förekom. Enligt valutaavdelningen var det endast guldsmeder som handlade med guld.

I januari 1942 hörde vd:n i Enskilda Bankens sidobolag Emissionsinstitutet, August Nachmansson, av sig till Ivar Rooth och anmälde önskemål om att köpa åtta kg guld. Rooth antecknade att han avböjt. Hans notering upptar dessutom följande tillägg: "Inte ens till födelsedagspresenter".

En förfrågan från Svenska Handelsbanken kom till Riksbanken månaden därpå. Av Ivar Rooths anteckningar framgår att Handelsbanken önskade föra in guld och sälja det här. Hur Rooth förhöll sig till denna fråga framgår tyvärr inte. Att frågan ställdes tyder dock på att Handelsbanken inte på eget bevåg ville göra en sådan affär.

Den 6 augusti 1942 blev det aktuellt för riksbanksfullmäktige att ta ställning till principen om importmonopol för Riksbanken. Enskilda banken hade då hemställt om besked huruvida Riksbanken hade något att erinra mot att banken för egen räkning köpte guld från Tyskland för fem miljoner kr. Riksbanksfullmäktige uttalade följande. "Enligt förslag från herr Rooth beslöto fullmäktige förklara att Riksbanken liksom hittills önskade göra eventuella guldaffärer med utlandet."

Undantag från denna princip förefaller ha gjorts i september samma år, då Rooth antecknade "30 000 kr i guld för en spansk firma till SEB. Undantag.".

I en promemoria av den 3 augusti 1943 redovisade en tjänsteman vid Valutakontoret att all guldhandel i Sverige var koncentrerad till Riksbanken, eftersom en öppen guldmarknad saknades.

Att Riksbankens principiella monopol kunde väcka irritation framgår av en anteckning som handelsministern Herman Eriksson gjorde i anslutning till att Jacob Wallenberg den 18 november 1943 hade varit ditkallad.

> "Jacob: ...Vansinniga bestämmelser om förbud ta emot guld. Tändsticksbolaget förhandlade samtidigt om försäljning av sin fabrik i Rumänien (eller Bulgarien?) mot 60 miljoner kronor. Jacob skulle absolut inte låta hindra sig att ta emot guld om han så finge lägga det i Schweiz till krigets slut!" [118]

Vad som tidigare redovisats om Ivar Rooths svar till Jacob Wallenberg i augusti 1944 tyder också på att monopolet upprätthölls. Formellt licenskrav infördes sedan i oktober samma år.

Riksbankens hävdade ensamrätt på import av guld innebar naturligtvis inte något hinder mot att de svenska affärsbankerna tog emot

[118] UD:s arkiv, Herman Erikssons handlingar, volym 1 mapp 1943.

tyskt guld i utlandet, utan att föra in det till Sverige. Liksom Riksbanken kunde affärsbankerna tänkas se fördelar i att förvara guld i utländska depåer. Ovan har också påvisats att Enskilda Banken vid två tillfällen mottog guld om sammanlagt 0,15 ton från Nazityskland, som deponerades i Basel.

Kommissionen har inte strävat efter att göra någon fullständig utredning av de privata bankernas eventuella guldinnehav utomlands, utan har mot bakgrund av hur regeringens uppdrag formulerats i huvudsak koncentrerat sig på frågan om guld från Nazityskland faktiskt förts in till Sverige. När Riksbankens guldaffärer utreddes av Arkivutredningen visade det sig att större delen av det guld som mottogs från Nazityskland levererades i och stannade i Bern. Kommissionen kunde vid sina ställningstaganden naturligtvis inte bortse från det guldet, enbart av skälet att det aldrig fördes till Sverige. I konsekvens därmed har kommissionen också funnit det naturligt att beskriva vad som framkommit om affärsbankernas eventuella innehav av guld i utlandet. Den möjlighet att göra en fullständig kartläggning av guldaffärerna som fanns i fråga om Riksbanken finns emellertid inte i fråga om affärsbankerna, beroende på skillnader i arkivsituationen. De utredningar som gjorts tyder dock inte på att affärsbankernas eventuella guldinnehav utomlands genomgick några betydande förändringar under krigsåren.

Svenska Handelsbankens arkiv har för kommissionens räkning granskats översiktligt av docenten Jan Glete. Han har inte funnit några spår av att banken handlat med stulet guld eller annan egendom som nazistregimen rövat från sina offer. Vidare har han konstaterat att den ämnesordnade volymen "Guld", som finns i arkivet, inte innehåller något från tiden efter 1940.[119]

Motsvarande översiktliga granskning av Skandinaviska Bankens arkiv har genomförts av professorn emeritus Gunnar Richardson. I arkivet har Richardson funnit vissa anteckningar om försäljningen av Kreugerobligationer 1940. I övrigt har han inte noterat några tecken på guldförvärv.[120]

Kommissionen har vid ett av sina sammanträden haft besök av och samtalat med Lars-Erik Thunholm, som under tiden från slutet av 1940-talet haft ledande positioner först i Svenska Handelsbanken och sedan i Skandinaviska Banken, SE-banken och Svenska Bankföreningen. Enligt vad Thunholm nu kunde erinra sig var det, av de svenska

[119] Jan Glete, Rapport om översiktlig undersökning av Svenska Handelsbankens arkiv, mars 1998 (kommissionens dnr 17/98).

[120] Gunnar Richardson, Rapport över iakttagelser vid genomgång av Skandarkiv i Norrköping (kommissionens dnr 102/97).

affärsbankerna, endast Stockholms Enskilda Bank som aktivt handlade med guld. Men den aktiviteten låg enligt Thunholm i ett tidigare skede än andra världskriget.

Thunholms uttalande stämmer väl med vad Ivar Rooth antecknade efter ett samtal med en direktör i Schweizerischer Bankverein i Zürich den 18 oktober 1945. Enligt anteckningen förklarade Rooth då att det, såvitt han kände till, inte fanns några gulddepåer för privata svenska banker utomlands. Mot bakgrund av vad som redovisats ovan om Enskilda Bankens depå i Basel framstår uttalandet, enligt kommissionens uppfattning, som anmärkningsvärt. Möjligen skulle det kunna förklaras med att depån upphört eller med att den var okänd för Rooth.

Vissa guldinnehav, inom Sverige eller utomlands, förekom av allt att döma ändå hos affärsbankerna. Dessa var skyldiga att varje månad lämna uppgifter om sina sammanlagda innehav till Bank- och Fondinspektionen. Enligt den av inspektionen utgivna officiella statistiken uppgick värdet av bankernas sammanlagda guldinnehav under 1939 till 548 000 kr. Under 1945 uppgick motsvarande värde till 526 000 kr. Åren däremellan låg värdena mellan de angivna. Stockholms Enskilda Bank svarade för största delen, med ett innehav värt 475 000 kr under hela krigstiden. Från månad till månad var förändringarna obetydliga. Statistiken tyder således på att affärsbankernas aktivitet i fråga om guldaffärer var låg under den aktuella tiden. Innehaven förändrades endast i ringa utsträckning och totalt sett var det fråga om minskningar. För Stockholms Enskilda Bank finns ingen förändring noterad, vilket i och för sig stämmer dåligt med den i det föregående redovisade affären med Otto Wolff.

Eftersom betalningar för all varuhandel med Nazityskland clearades kan det, som framgått ovan, inte inom ramen för det officiellt anvisade systemet, ha förekommit tyska betalningar i guld till enskilda svenska exportörer. För att utröna om guldbetalningar kan ha förekommit i samband med Statens Järnvägars omfattande affärer med Nazityskland avseende uthyrning av vagnar har kommissionen låtit historikern Sven-Olof Olsson granska delar av Statens Järnvägars arkiv.[121] Olsson har sammanfattningsvis konstaterat att det undersökta materialet inte gav någon antydan om att judiska tillgångar utnyttjats som betalning mellan Tyskland och Sverige.

Att den tyska legationen i Stockholm kan ha fört guld från Nazityskland till Sverige återkommer kommissionen till i kapitel 6.

---

[121] Sven-Olof Olsson, Undersökning av SJ:s centralarkiv efter judiska tillgångar (kommissionens dnr 29/98).

5.9.6 Guldhaltigt skrot importerades från nazidominerade länder

I Sverige fanns vid tiden för andra världskriget olika aktörer[122] som tog befattning med förädling av guldskrot. Kommissionen har frågat sig om det kan ha förekommit att de hanterade konfiskerat eller plundrat personguld från Nazityskland eller ockuperade länder.

Under krigsåren var flera s.k. affinerier verksamma i Sverige. Affinerier sysslar affärsmässigt med förädling av olika metaller. Störst var Ädelmetall AB i Malmö och Aktiebolaget Nordiska Affineriet (ANA) i Helsingborg. Dessa bolag har numera uppgått i ANA Kalto, som är en del av Bergman & Beving-koncernen.

Såvitt kommissionen har erfarit finns inget enskilt arkivmaterial bevarat från något av de båda nämnda affinerierna. Genom studier av offentlig handelsstatistik och olika svenska myndighetsarkiv har kommissionen ändå kunnat skaffa sig viss information. Denna har sedan kompletterats med uppgifter som lämnats muntligen av ANA Kaltos nuvarande vd och två av ANA:s pensionerade medarbetare.

I affineringsverksamhet skiljer man mellan avfall och krätz. Avfall består av större partiklar såsom filspån, klipprester, tandguld och – möjligen – kasserade enkla smycken av typ förlovningsringar. Krätz är sådant som sopats upp från golvet vid tillverkning av exempelvis speglar, dentalmaterial och porslin med gulddekor. Inom branchen talar man också om guldsmedssopor och guldskrot. Den senare termen används i det följande som samlingsbegrepp för guldavfall och guldkrätz.

Under krigsåren förekom svensk import av guldskrot från bland annat Tyskland, Norge och Danmark. Av offentlig statistik framgår följande. Åren 1938 t.o.m. 1940 uppgick den sammanlagda importen från de nämnda länderna till i medeltal 10 394 kg guldskrot. Importen kulminerade med 21 197 kg år 1940. Motsvarande siffror för åren 1945 och 1946 var 18 734 respektive 15 375 kg. Under 1944 kom endast 0,35 kg guldskrot från Tyskland och under 1945 förekom ingen import alls därifrån.[123] Importen av guldskrot som den anges i statistiken, låg

[122] Förutom de nedan nämnda affinerierna var det till stor del fråga om juvelerare. Som några ytterligare exempel bland många kan nämnas Kooperativa Förbundet och Rörstrands porslinsfabrik. Vidare kan det noteras att liggare i Valutakontorets arkiv utvisar att Herbert Lickfett AB vid åtta olika tillfällen under tiden 12 september 1942 till 6 september 1945 sökte tillstånd för återinförsel från Tyskland av sammanlagt 31,5 kg guld.

[123] SOS. Handelsstatistik 1938-1946, tabell 4.

alltså på ungefär samma nivå vid ingången av kriget som under dess slutskede.

Vid sidan av den i statistiken redovisade handeln förekom införsel av guldskrot för bearbetning och återutförsel samt utförsel för reimport. Denna handel med guldskrot speglas i Valutakontorets bevarade handlingar avseende tillstånd för reimport respektive reexport.

Import av guldskrot krävde inte tillstånd före november 1944. Därefter behövdes, som nämnts, licens från Valutakontoret. Av de licensansökningar som då gjordes framgår att Ädelmetall AB och ANA för tiden fram t.o.m. den 19 december 1945 tillsammans begärde tillstånd för införsel, från i första hand Danmark men också Norge och England, av sammanlagt 39 553,5 kg guldskrot plus en ospecificerad kvantitet som skulle kunna affineras till cirka 20 kg finguld.[124] Valutakontoret gav tillstånd för den sistnämnda posten och för ytterligare 36 553,5 kg. Tillstånden gavs på villkor att återexport skedde. Enligt Valutakontorets anteckningar hade fyra leveranser om sammanlagt 16 175 kg förtullats av ANA och den leverans som skulle bli 20 kg finguld av Ädelmetall. Dessa kvantiteter infördes med säkerhet till Sverige. Därav kom 16 150 kg från Danmark och Norge.[125]

Korrespondensen mellan Valutakontoret och AB Ädelmetall illustrerar att licensansökningarna ibland rymde dubbleringar. Sålunda begärde AB Ädelmetall i december 1944 att få förnyad licens på en mängd om 3 000 kg av vilken endast 558 kg hittills hade importerats. Ansökan avslogs.[126]

De två pensionärer från ANA som kommissionen fått uppgifter från arbetade båda i företaget under krigsåren och i flera decennier därefter, den ena på kontorssidan och den andra i produktionen. De har båda berättat att kunder i Sverige, Norge och Danmark levererade guldskrot till ANA för förädling samt att ANA för en del av processen i sin tur anlitade ett tyskt företag.[127]

Enligt den produktionsanställde klarade man hela förädlingen av avfall inom ANA. Avfallet, som kom i små partier på högst ett kilo, smältes ned när man hade fått ihop sammanlagt cirka 16 kg från olika kunder. Efter analys och rening gav man sedan metallen den form som kunden önskade, i regel plåt eller tråd. Tackor tillverkade man inte.

---

[124] Peter Hedberg, Rapport om granskning av Valutakontorets arkiv och Rapport om guldimport (båda under kommissionens dnr 56/98).

[125] Kersti Ullenhags rapport till kommissionen avseende forskning i Handelsrespektive Industrikommissionens arkiv på Riksarkivet, oktober 1998.

[126] Ibid.

[127] Sächsische Hütte und Blauferbenwerk Freiberg, lokaliserat i den del av Tyskland som efter kriget ingick i den ryska zonen.

Den produktionsanställde har vidare berättat att guldhalten i avfall kunde variera från 33 procent och uppåt. Först när guldhalten i varje parti hade bestämts kunde det värderas. Varje kund fick tillbaka en mängd finguld som motsvarade innehållet i det parti avfall som kunden hade lämnat.

Krätz levererades, enligt samme uppgiftslämnare, i betydligt större mängder. Det kunde vara fråga om 40-50 ton, åtminstone efter kriget. Guldhalten i krätz var betydligt lägre än i avfall och varierade kraftigt från parti till parti. Hos ANA rostade man partiet till aska, malde askan till pulver och analyserade innehållet. Först därefter kunde värdet bestämmas. Sedan kunden informerats om guldhalten och godtagit föreslagen värdering sändes pulvret i fat eller tunnor – utan kundens vetskap – till det tyska företaget. I Tyskland utvanns guldet. Enligt den kontorsanställde formades det därefter till tackor eller granalier (droppar). Den produktionsanställde, däremot, har förklarat att han inte kan minnas att det kunde vara fråga om tackor. Såvitt han minns levererades endast granalier från Tyskland. När ANA på detta sätt återfick finguld från Tyskland vidareförädlade man produkten till plåt eller tråd som sedan skickades åter till kunden.

Båda pensionärerna har förklarat att de olika skrotpartierna inte hölls isär under förädlingsprocessen. Kunden fick alltså inte tillbaka just det guld som härrörde från det skrotparti han levererat, utan en motsvarande mängd. Likaså kunde ANA inte räkna med att från Tyskland återfå just det guld som ingick i det pulver som ANA sänt dit. Vad man fick var en korresponderande mängd, vars ursprung inte kunde bestämmas. Detta förfaringssätt betydde att kunderna kunde få sina leveranser utan fördröjning. Anledningen till att ett annat bolag utnyttjades för själva utvinningsdelen av förädlingsprocessen var, enligt den kontorsanställde, att ANA inte hade egna resurser för det.

Enligt den kontorsanställde fanns kända guldsmeder i Norge och Danmark bland ANA:s kunder. Tyska kunder hade man inte. Vad gäller licenserna har den kontorsanställde berättat följande. För leveranserna från de nordiska kunderna söktes licenser hos Valutakontoret. Man sökte inte i anslutning till varje affär utan gjorde en eller två samlade ansökningar per år. Det fanns inget exakt beräkningsunderlag för den mängd ansökningarna avsåg. För säkerhets skull sökte man därför för en högt uppskattad mängd. Tillstånd gavs under förutsättning att återexport av motsvarande mängd skedde. Licens för export av guldhaltigt pulver till Tyskland och motsvarande import därifrån söktes, enligt den kontorsanställde, sannolikt hos Handelskommissionen. Ny licensansökan gjordes för varje affär. Beräkningsunderlag fanns och ansökningarna kunde därför göras så att mängderna angavs ganska exakt.

Vidare har den kontorsanställde berättat att ANA vid förtullningen i samband med import från Danmark och Norge från början gavs anstånd med att ange värdet på respektive parti. Detta eftersom värdet inte kunde bestämmas förrän efter analys av partiet. Senare infördes emellertid ett slags schablonvärdering.

Innan Valutakontoret beviljade importlicenser inhämtades yttranden från Handelskommissionen. I dess delvis oförtecknade arkiv har kommissionen sökt efter mer precis information om guldskrotsaffärerna. Inom Handelskommissionen användes bl.a. avtalsregister samt varu- och länderregister, där man kortförde beviljade licenser, med angivande av ersättning och utnyttjande. Dessa register har inte kunnat återfinnas vare sig i Handelskommissionens arkiv, i arkivet från den efterföljande Handels- och industrikommissionen eller hos Handelsdepartementet och är av allt att döma utgallrade med stöd av generella gallringsbeslut.[128] Vidare gjordes inom Handelskommissionen månadsvisa sammanställningar över export. I en återfunnen sådan finns anteckningar om att exporten till Danmark i juni respektive juli 1944 innefattade ädelmetall till en mängd av 16 respektive 18 kg. Noteringarna avser "guld och silver, som utvunnits ur från Danmark insänt avfall". I en annan sammanställning avseende export i juni 1944 finns följande notering.

> "Stat. nr 1320:1:guldsmedssopor
> Tyskland: 186 kg
> Lic. B 86577 den 21.12.43 för Ädelmetall A.B. a 4 000 kg guldsmedssopor, innehållande finsilver men ej guld eller platina. Utfört för raffinering."

Noteringen tyder på att Ädelmetall liksom ANA kan ha anlitat ett tyskt företag för en del av affineringsprocessen. Ytterligare information om guldskrotsaffärerna har inte stått att finna i Handelskommissionens arkiv.[129]

För att få fram ytterligare upplysningar har kommissionen också undersökt vad som kunde finnas i tullmyndigheternas, Mynt- och justeringsverkets och säkerhetspolisens arkiv, vilket dock inte gett något resultat.

---

[128] Kungl. Maj:t till Handelsdepartementet 1949-06-10 samt Handelsdepartementet till Statens handels- och industrikommission 1957-05-10 (bilagor till Hedbergs rapport, kommissionens dnr 56/98).

[129] Kersti Ullenhags rapport till kommissionen avseende forskning i Handels- respektive Industrikommissionens arkiv på Riksarkivet, oktober 1998.

Från Patent- och registreringsverket har inhämtats uppgifter som utvisar att båda affinerierna kraftigt ökade sina bokförda värden av varulager under 1945.[130]

Sammantaget måste det konstateras att det inte kan uteslutas att konfiskerat eller plundrat personguld från Nazityskland eller ockuperade länder kan ha kommit att ingå i de svenska affineriernas verksamhet. Kommissionen kan emellertid inte avgöra om något sådant guld över huvud taget ingick i det guldhaltiga skrot som kom hit eller i de partier som efter bearbetning återkom från Tyskland.

5.10 Svenska dotterbolag i nazidominerade områden

5.10.1 Dotterbolag till stora svenska bolag fanns i nazidominerade områden

En hypotes kommissionen har haft är att tillgångar av judiskt ursprung kan ha tillförts svenska näringsidkare via dotterföretag som dessa hade i Tyskland eller i områden som ockuperats av Tyskland. Kommissionen har därför ställt frågor till en rad större svenska bolag, som vid tiden för andra världskriget hade sådana dotterbolag.

De företag som på så sätt kontaktades är AB Electrolux, AGA AB, Alfa Laval AB, Asea Brown Boveri AB, SKF, Swedish Match, Telefonaktiebolaget L M Ericsson och Wicanders Svenska AB.

Wicanders Svenska AB svarade att bolaget år 1989 köptes av en portugisisk företagsgrupp och att man numera i det svenska dotterbolaget inte har någon kännedom om bolagets tidigare historia.

Övriga tillfrågade bolag redogjorde för vilka dotterbolag som förekommit och redovisade i vad mån arkiv finns tillgängliga för vidare forskning avseende dessa.[131]

Enligt SKF finns inget arkivmaterial bevarat från dotterbolagen, eftersom koncernens policy är att rensa bort sådant material som inte av legala skäl måste arkiveras.

Vad gäller AGA och Electrolux framgår det av svaren att skriftligt material finns bevarat endast i ringa omfattning, exempelvis i form av årsredovisningar.

---

[130] Ibid. Se även förvaltningsberättelser för ANA och Ädelmetall AB avseende åren 1944 och 1945 (kommissionens dnr 56/98).

[131] Kommissionens dnr 61-67 och 70/98.

Ericsson redovisade att dotterbolagen fortfarande existerar och att styrelseprotokoll, patentdokument och bokföringshandlingar finns bevarade hos dem.

Från Alfa Lavals dotterbolag Bergedorfer Eisenwerk AG finns, enligt det svenska moderbolaget, ett omfattande material bevarat hos Museum für Hamburger Geschichte, Aussenstelle Bergedorf.

Swedish Match, slutligen, redovisade att bolaget har sitt huvudsakliga ursprung i de två företagsgrupperna Swedish Match (Tändsticksbolaget[132]) och Svenska Tobaks AB (Tobaksbolaget). Tobaksbolaget hade inga dotterbolag i nazidominerade områden, medan Tändsticksbolaget hade åtskilliga. Omfattande omstruktureringar har skett sedan dess. Det tyska dotterbolagets (*Deutsche Zündwaren-Monopolgesellschaft*) arkiv avseende krigsåren skall ha gått förlorat. Det hade deponerats hos Deutsche Union-Bank i Berlin. När de sovjetiska trupperna tågade in i Berlin skall bankens valv ha sprängts varvid arkivet förstörts. Korrespondens och handlingar som varit i Tändsticksbolagets arkiv i Sverige och som rör den tyska verksamheten finns i landsarkivet i Vadstena, där det svenska moderbolagets arkiv numera bevaras. Detsamma gäller motsvarande handlingar rörande verksamheten i de ockuperade länderna. Swedish Match har i sammanhanget också informerat om att Hans Schäffer, som var jude, anställdes av Tändsticksbolaget 1933, sedan han blivit av med sina uppdrag för den tyska regeringen. Schäffer har, enligt vad Swedish Match upplyst, efterlämnat ett omfattande arkiv som delats på tre institutioner.[133] Vidare har en biografi skrivits om honom.[134]

5.10.2 Dotterbolag kan ha övertagit fastigheter som ägts av judar

Kommissionen frågade också moderbolagen huruvida det förekom att dotterbolagen övertog tillgångar som naziförföljda personer hade tvingats frånträda.

ABB svarade att det inte fanns några uppgifter om sådana förhållanden i arkiven. Swedish Match förklarade att bolaget i dag inte med någon grad av säkerhet kunde besvara den frågan. Samtidigt redovisade Swedish Match att det enligt en uppgift skall ha förekommit

---

[132] Även benämnt STAB.

[133] Institut für Zeitgeschichte i München, Leo Baeck Institute i New York och Landsarkivet i Vadstena.

[134] Eckard Wandel, Hans Schäffer : Steuermann in wirtschaftlichen und politichen Krisen, Stuttgart1974.

att det tyska dotterbolaget övertog vissa fastigheter som naziförföljda människor tvingades frånträda. Dessa fastigheter skulle dock de amerikanska trupperna omedelbart efter krigsslutet ha tagit ifrån bolaget. Övriga tillfrågade bolag (utom Wicanders[135]) svarade nej. SKF redogjorde dock för att bolaget år 1940 köpte en fastighet i Prag från en person av judisk härkomst. År 1948 ville den tidigare ägaren få köpet hävt, eftersom han ansåg sig ha varit tvungen att sälja på grund av ockupationen. Fallet prövades av domstol samma år. Domstolen avslog yrkandet.

Det kan alltså ha förekommit att något eller några av de svenska dotterbolagen i nazidominerade områden köpt fastigheter som judar eller andra förföljda personer tvingats att lämna. Om sådana köp förekom innebar det visserligen inte i sig att tillgångar fördes till Sverige, men det har ändå sitt intresse i förevarande sammanhang.

5.10.3 Krigsfångar förekom i arbetskraften

I Schweiz och Tyskland har det uppmärksammats att personer som förföljdes av nazisterna i vissa fall kom att utnyttjas som tvångsarbetskraft inom industrin. Om så skulle ha skett i svenskägda företag i nazidominerade länder skulle det kunna sägas ha inneburit att värdet av denna arbetskraft fördes till Sverige. Kommissionen har därför försökt utreda hur det förhöll sig med den saken.

Kommissionen frågade de nämnda moderbolagen om det förekom att naziförföljda personer tvångsarbetade i dotterbolagen. Alfa Laval svarade att det inte förefaller troligt. Swedish Match förklarade att det inte var möjligt för bolaget att i dag säkert besvara frågan. Samtliga övriga moderbolag (utom Wicanders) svarade nej. Alfa Laval hänvisade till en skrift som gavs ut i samband med bolagets 100-årsjubileum 1983[136] med följande uppgifter angående Bergedorfer Eisenwerk. "Om krigsfångar användes har inte framgått av tillgängligt material. I en berättelse från 1945 talas dock om 'Hilfskräfte', som anställts för att kompensera bortfallet av inkallade arbetare."

SKF anförde att man i Tyskland under kriget använde krigsfångar som arbetskraft samt att det var det tyska rustningsministeriet som ansvarade för att hålla i gång landets industri och som placerade ut krigsfångar vid olika företag. Vidare upplyste SKF att krigsfångar arbetat vid SKF:s anläggning i Schweinfurt.

---

[135] Som ovan framgått saknar nuvarande företagsledning kännedom om historien.
[136] Alfa Laval 100 år – ett världsföretag växer fram, del 2, s. 238.

Huruvida det fanns judar bland krigsfångarna är inte klarlagt. Det kan inte heller helt uteslutas att koncentrationslägerfångar använts som slavarbetskraft i något svenskt företag i Tyskland eller ockuperade områden. Att utreda dessa frågor är en stor återstående forskningsuppgift.

5.11 Tyska intressen i svensk industri

5.11.1 I Sverige förekom åtskilliga tyskägda företag

Många företag i Sverige under 1930-talet var tyskägda och kan därför ha drabbats av ariseringar. Om ett svenskt företag hade ett judiskt ägt moderbolag i Tyskland och detta moderbolag överfördes på "ariska" händer blev ju även det svenska företaget ariserat. Ett sådant företag kan dessutom i samband därmed ha överlåtits till en svensk ägare.

I januari 1945 genomfördes inom Handelskommissionen en "Utredning angående utländska finansintressen i svenska affärsföretag". Därvid identifierades 114 utlandsägda företag med ett sammanlagt aktiekapital på över 146 miljoner kr. Av dessa var 40 företag med ett samlat aktiekapitel på över 41 miljoner kr tyskägda. Bland dem fanns såväl producerande företag som handelsföretag.

Särskilt kan nämnas att det inom verksamhetsgruppen "Ädla metaller, pärlor och ädelstenar" fanns två förädlingsföretag som var kontrollerade av tyska intressen. Deras verksamhet var till avsevärd del baserad på importerade halvfabrikat, särskilt var det fråga om matsilver som försilvrades och i övrigt bearbetades i Sverige. [137]

5.11.2 Handelskommissionen fäste inget avseende vid judisk anknytning[138]

De allierade svartlistade sådana företag som enligt deras bedömning företrädde nazistiska intressen. I Handelskommissionens verksamhet ingick att yttra sig över svenska företag och företagare som var aktuella

[137] Kersti Ullenhags rapport till kommissionen avseende forskning i Handels- respektive Industrikommissionens arkiv på Riksarkivet, oktober 1998. Se beträffande de två förädlingsföretagen, C.G. Hallbergs Guldsmedsaktiebolag och Silver AB Plata, även kapitel 6.

[138] Se för det följande i detta avsnitt Kersti Ullenhags rapport till kommissionen avseende forskning i Handels- respektive Industrikommissionens arkiv på Riksarkivet, oktober 1998.

för brittisk svartlistning. Yttrandena innehöll normalt inga klara rekommendationer utan tonvikten låg på att ge upplysningar om det aktuella företagets verksamhet och faktiska ledning. Såvitt kommissionen funnit aktualiserades aldrig frågan huruvida det tyska moderföretaget hade ariserats. En judisk anknytning förefaller dock ha kunnat spela viss roll enligt Handelskommissionens uppfattning. I ett fall konstaterades exempelvis att en av styrelsens ledamöter icke var arier. I ett annat fall förklarades att bolagets företrädare var tysk och s.k. arier, men numera svensk medborgare.

Även i frågor om medborgarskap, uppehålls- och arbetstillstånd förekom det att Handelskommissionen yttrade sig. Kommissionen har sett exempel på att judiska företagare sökte medborgarskap eller arbetstillstånd i Sverige. Handelskommissionen uttalade sig i sådana fall om huruvida verksamheten som sådan var önskvärd utifrån svenska handelspolitiska och försörjningspolitiska synpunkter. Förekomsten av judisk anknytning åberopades aldrig som skäl för bifall i Handelskommissionens yttranden i dessa ärenden.

5.11.3 Svenskt intresse fanns för att överta agenturer som judar haft

Att en svensk affärsman kunde se egna möjligheter i de förändrade ägandeförhållanden som ariseringen innebar framgår av ett dokument som kommissionen återfunnit i Säkerhetspolisens arkiv. Affärsmannen i fråga vände sig till handelsavdelningen vid tyska legationen i Stockholm för att "efterhöra möjligheterna att erhålla agenturer i Sverige för tyska firmor". Han hade "nämligen hört att en del tyska agenturer i Sverige, vilka tidigare innehafts av judar blivit lediga".[139] Av handlingarna i arkivet framgår även att den svenske affärsmannen inte skaffade sig några agenturer på detta sätt, eftersom han inte kunde få tillräckligt bra villkor.

[139] Även redovisat i kommissionens interimrapport s. 98 f.

5.12 Code of conduct

5.12.1 Ariseringen var känd och måste ha lett till att frågor kom upp

Kommissionen har, mot bakgrund av vad som ovan redovisats, ställt sig frågan om det svenska näringslivet kom att skapa någon s.k. code of conduct i förhållande till ariseringsprocessen, när denna tog sin början under 1930-talet. Bildades det någon etisk norm för hur en svensk näringsidkare borde förhålla sig? Tog man från regeringens eller riksdagens sida några initiativ för att föra upp frågan på den politiska dagordningen?

Det skall genast sägas att ariseringen, som skedde öppet, var väl känd för den svenska allmänheten. Ett brett skikt ledande personer i Sverige blev dessutom löpande informerade om dess olika stadier.

En informationskälla med stor genomslagskraft bland näringsidkare och andra var pressen, främst den svenska men även den utländska. Ariseringen gavs åtminstone i sitt inledande skede stort utrymme i tidningarna.[140]

Från beskickningen i Berlin sändes regelbundna och detaljerade informationer till UD i Stockholm. Bland annat lämnades, som framgått ovan, redogörelser för den tyska valutalagstiftningen och för de diskriminerande regler som tvingade fram företagsariseringen. Uppgifter spreds från UD vidare ut till företag och banker.

Andra informationskällor för svenska näringsidkare var deras egna affärspartners i Tyskland. Handeln med Tyskland var, som tidigare konstaterats, väl utvecklad långt innan ariseringen påbörjades. Självklart förekom det därför ofta att svenska affärsmän med kontakter i Tyskland fick direkt information om ariseringen. I de fall deras affärspartners var judar kom de svenska företagarna också att beröras direkt av vad dessa utsattes för.

Även Sveriges jurister var välbekanta med ariseringens framväxt. Tidskriften Svensk Juristtidning (SvJT), som har och hade mycket stor spridning bland aktiva jurister, refererade löpande om lagstiftningen i Nazityskland.[141] Uppmärksamma läsare kunde redan 1933 iaktta en tydlig tendens. Då beskrevs bland annat hur statsanställda och advokater kunde fråntas sina rättigheter att tjänstgöra med motiveringen att de inte var arier. Vidare redovisades att den tyska

---

[140] Interimrapporten s. 97 f. Se även Svanberg &Tydén.

[141] Se för en fullständig genomgång av SvJT:s artiklar vid den aktuella tiden P.G. Perssons rapport till kommissionen om Nazismens återspegling i Svensk Juristtidning 1933-1945, januari 1999.

riksdagen hade gett regeringen en synnerligen vittgående fullmakt att besluta lagar samt att man infört specialdomstolar för att handlägga brott av statsfientlig natur.

Artiklarna i Svensk Juristtidning var som regel strikt sakligt utformade. Ibland framskymtade dock en lätt kritisk, distanserad, hållning från artikelförfattarnas sida. Ett exempel är sedermera justitierådet Gunnar Bomgrens referat 1934 av en lag som innebar att endast arier fick vara redaktörer och att tidningars innehåll inte fick stå i strid med den tyska statens intressen. Bomgren återger ett yttrande från riksminister Goebbels, som lagt fram lagförslaget. Enligt Bomgren hade Goebbels hävdat att den nya tyska presslagen var den mest moderna i världen och att den skulle bli en förebild för andra länder eftersom enda möjligheten var att bringa andens frihet i samklang med statens intressen. Bomgren anmärker ironiskt att "Det torde vara framtiden förbehållet att yttra sig härom". [142]

Svensk Juristtidnings läsare informerades vidare om införandet av dödsstraff för näringssabotage i december 1936[143] och om den förordning som efter Kristallnatten och det föregående ambassadmordet i Paris ålade alla tyska judar kollektiv skyldighet att betala skadestånd med en miljard riksmark samt att till tyska staten avstå sina försäkringsersättningar för de skador som uppstått. [144] År 1941 innehöll tidningen en niosidig artikel om kommissarisk förvaltning och därmed besläktade förvaltningsformer enligt tysk rätt.[145] Det var för övrigt detta år som Högsta domstolen slog fast att kommissariska förvaltare inte hade rätt att disponera över egendom som befann sig i Sverige redan före ägarföretagets arisering.[146]

Svenska Bankföreningen fungerade, då som nu, som ett centrum för informationsspridning och debatt för svenska bankers företrädare. Kommissionen har granskat föreningens styrelseprotokoll, protokollen från de s.k. bankmötena samt de cirkulärmeddelanden som föreningen sände till medlemsbankerna under tiden 1933-1945.[147] Härvid har noterats att föreningen fick fortlöpande underrättelser från UD om bland annat tysk lagstiftning som kunde beröra det svenska bankväsendet. Vid styrelsesammanträdet den 2 oktober 1935 informerades således om riktlinjerna i den tyska valutalagen av 1935 och vid

[142] SvJT 1934 s. 183.
[143] SvJT 1937 s. 343.
[144] SvJT 1939 s. 91.
[145] SvJT 1941 s. 948.
[146] NJA 1941 s. 424.
[147] Se för det följande avseende Bankföreningen P.G. Perssons rapport till kommissionen om banketik i Sverige under åren 1933-1945, januari 1999.

sammanträdet den 17 december 1938 gavs information om författningsstödet för judarnas uteslutning från det tyska näringslivet. Inom föreningen fanns naturligtvis också tillgång till information från bland andra utländska kolleger i branschen.

I ett cirkulärmeddelande till medlemsbankerna gav Svenska Bankföreningen ett utförligt referat av ett föredrag som Hjalmar Schacht hållit våren 1935. Schacht hade då förklarat att han tog avstånd från privat övermålning av judiska butiksfönster, även om han ansåg att verksamheten i och för sig var ett tecken på en rättvis kamp. "Judarna måste finna sig i att deras inflytande för alltid försvunnit", sade Schacht enligt referatet. Att judarna ändå fick bedriva viss näringsverksamhet hade Schacht, enligt vad som framgår av cirkuläret, förklarat med att man tagit hänsyn till relationerna med utlandet. Förtroendet till Tyskland som rättsstat fick nämligen inte rubbas.

Kommissionen har vidare särskilt noterat de underrättelser avseende nederländsk egendom som Bankföreningen tog emot sommaren 1940. Från den nederländska exilregeringen kom beskedet att den hade tagit all nederländsk egendom, inklusive deponerat guld, i beslag. Samtidigt kom ett meddelande från den tyska beskickningen i Stockholm om att tyska myndigheter i Nederländerna hade beslagtagit guld och utländska tillgodohavanden från nederländska medborgare. Beskickningen förklarade också att den flydda nederländska regeringens dispositioner var ogiltiga.

Det står alltså klart att ariseringen var väl känd såväl för allmänheten och ledande politiker som för det svenska näringslivet. Frågan är då om denna information ledde till några diskussioner om återhållsamhet i affärskontakterna med Tyskland i allmänhet och särskilt med ariserade företag.

I början av augusti 1933 – alltså flera år före ariseringens kulmen - beslutade Fackföreningsinternationalens kongress i Bryssel enhälligt att utfärda bojkott mot tyska varor och produkter, i den mån det var möjligt för anslutna organisationer att vidta effektiva åtgärder.[148] Bojkotten var en protest särskilt mot krossandet av fackföreningsrörelsen i Nazityskland men riktade sig också mot det allmänna förtrycket, vari de begynnande judeförföljelserna var en del.

LO:s ordförande Edvard Johansson, som ledde den svenska delegationen, var motståndare till beslutet. Inom delegationen anförde han att det var tyskarnas problem att klara sina bekymmer och att en bojkott från svensk sida kunde skapa handelspolitiska svårigheter som arbetarna kunde få skäl att beklaga. Han avstod emellertid från att deklarera sin mening inför kongressen. När LO:s representantskap

[148] Yngve Möller, *Richard Sandler*, Stockholm 1990, s. 266-274.

något senare dryftade bojkotten, framhöll Johansson att man fick räkna med stora obehag för vårt land, eventuellt tyska repressalier och diplomatiska förvecklingar. Representantskapet beslöt att utfärda en proklamation den 5 september 1933 om köpblockad, riktad speciellt till husmödrarna. Någon transportblockad eller andra åtgärder skulle inte vidtas.

Statsminister Per Albin Hansson var redan från början klart reserverad mot bojkotten. Utrikesminister Rickard Sandler vände sig offentligen mot den i ett tal i Göteborg i oktober 1933 och fick vid en intern överläggning med LO stöd av Per Albin Hansson, som förklarade att han ogillade bojkotten både som statsminister och som partiordförande och framhöll att man inte kunde bortse från de handelspolitiska svårigheter som aktionen kunde medföra. Sandler ansåg att det enda som kunde berättiga en bojkottaktion var att den ledde till åsyftat resultat. Han varnade för att den också, liksom blockaden mot Sovjet på sin tid, kunde bidra till att svetsa ihop det folk den riktade sig emot. Vid SSU-kongressen 1934 kritiserade han Internationalens aktion:

> "Den har gjort ett försök att göra en egen utrikespolitisk insats – nämligen blockaden och inringningspolitiken gentemot Tyskland – och därvid kapitalt misslyckats. Och det var naturligt. Det var dömt att misslyckas på samma sätt som den gamla interventionistiska politiken mot Sovjetunionen var dömd att misslyckas. Denna var inspirerad av emigrantpartiernas intressen, och så är fallet även inom internationalen. Enligt min uppfattning har dessa isolerade åtgärder endast bidragit till att strama upp stämningen i det tills vidare nazistiska Tyskland. /---/ I den nödvändiga kampen mellan olika samhällsåskådningar böra vi lära oss att skilja mellan de inrikespolitiska problemen och de mellanfolkliga nödvändigheterna. Vi få icke avklippa möjligheterna till en fredlig samlevnad mellan stater med olika politiska system därför att vi ha en utpräglad uppfattning av dessas karaktär. Vi ha insett, att det är nödvändigt att tillämpa detta gentemot Sovjet. Vi måste inse att det också är nödvändigt att tillämpa det gentemot det nazistiska Tyskland."[149]

Som ett led i regeringens sysselsättningspolitik hade den 1933 upptagit förhandlingar med Sovjet om ett handelsavtal, som också innebar att Sverige skulle lämna en statlig femårig kredit på 100 miljoner kr till Sovjetunionen för att möjliggöra sovjetiska beställningar till svensk industri. Vid riksdagsbehandlingen på våren 1934 hade avtalet dock mött stark kritik, bl.a. från förre statsministern Felix Hamrin ("det ena landet får statslån, det andra landets varor blockeras"). Innan riksdags-

[149] Alf W. Johansson, Den svenska socialdemokratin och facismen på trettiotalet, i *Utrikespolitik och historia i Studier tillägnade Wilhelm M. Carlgren*, Stockholm 1987, s. 101.

behandlingen avslutats föll avtalet genom att Sovjetunionen drog tillbaka sitt godkännande av det.

De principiella ställningstaganden från regeringens sida som föranleddes av bojkottaktionen och handelsavtalet med Sovjet får antas ha varit väl kända för affärsvärlden när ariseringen inleddes. Ändå bör man ställa frågan om de svenska affärsmän som handlade med Nazityskland på något sätt påverkades av vad de fick höra om hur deras judiska affärsförbindelser i konfiskatoriska former trängdes ut ur det tyska näringslivet.

Det ligger således nära till hands att anta att kunskapen om ariseringen aktualiserade en rad frågeställningar om hur man som svensk affärspartner lämpligen borde agera. Var det exempelvis klokast att snarast möjligt avsluta relationen när en tidigare kund eller leverantör hade satts under förvaltning? Kunde och borde man på något sätt försöka ingripa för att söka rädda det ariseringshotade företaget? Borde man undvika att utnyttja eventuella möjligheter att komma över tillgångar till särskilt bra pris? Skulle man utan vidare acceptera en av nazisterna tillsatt kommissarisk förvaltare som företrädare för det bolag man sedan länge gjort affärer med?

Frågor som dessa måste rimligen ha varit aktuella för åtskilliga svenska näringsidkare. Hur tankarna gick är det inte lätt att i dag, efter mer än ett halvt sekel, få någon riktigt säker uppfattning om. Få som kan berätta finns kvar. Det är inte troligt att överväganden som de nyss skisserade sattes på pränt särskilt ofta. Men om frågan debatterades på ett allmänt plan exempelvis i bankstyrelser, i branschorganisationer, i regeringskretsen eller i pressen kan man naturligtvis tänka sig att finna dokument som skildrar diskussionen i fråga. Kommissionen har sökt efter sådana handlingar. Det har därvid inte varit möjligt att göra någon heltäckande undersökning, vilket skulle förutsätta att otaliga arkiv gicks igenom. Som kommer att framgå av det följande har de utredningar kommissionen genomfört dock gett det intrycket att de nämnda frågorna faktiskt inte fördes till en allmän diskussion på ett djupare, etiskt plan.

De handlingar som finns bevarade från Nationalekonomiska föreningens sammankomster under åren 1933-45 visar inga tecken på att det svenska näringslivets förhållningssätt till ariseringen eller ens situationen i Nazityskland diskuterades där.[150]

Vad gäller Svenska Handelsbanken har kommissionen varken vid sin granskning av styrelseprotokoll eller genom de stickprov i övrigt arkivmaterial som också gjorts funnit någon dokumentation som visar

[150] Göran Wikells rapport till kommissionen avseende Nationalekonomiska föreningens sammanträden under åren 1933-1945, februari 1998.

att det förekommit policydiskussioner om förhållningssättet till ariseringen. Allmänt kan det anmärkas att bankens styrelseprotokoll ger viss information om strategi- och policyfrågor som behandlats. Oftast sker detta genom bilagda PM från bankens direktion, men det förekommer också att enskilda ledamöters åsikter finns antecknade. Synen på kriget berörs i sort sett inte alls. Endast i undantagsfall skildras diskussioner om enskilda länders politiska och ekonomiska situation. Vad gäller Tyskland finns således redovisat att landet 1935 bedömdes vara ett högriskland.[151]

Inte heller i Skandinaviska bankens styrelseprotokoll har några uttalanden beträffande förhållningssättet till ariserade företag i Nazityskland påträffats. Stickproven i övrigt arkivmaterial från nämnda bank har inte gett annat resultat.[152]

Protokollen från Stockholms Enskilda Bank avseende aktuell tid är normalt hårt formaliserade. Endast i undantagsfall förekommer protokollförda kommentarer eller diskussioner. Sammanfattningsvis kan det konstateras att kommissionen vid sin genomgång av styrelseprotokollen från Stockholms Enskilda Bank inte har funnit någon dokumentation av diskussioner om code of conduct i förhållande till ariseringen.[153]

I Marcus Wallenbergs arbetsdagbok har inte återfunnits några tecken på att man från den svenska regeringens sida, eller inom bank- och företagsvärlden, skulle ha aktualiserat något slags återhållsamhet i Sveriges ekonomiska förbindelser med Tyskland som följd av judeförföljelserna, exempelvis i form av återhållsamhet i eller avveckling av förbindelserna med ariserade företag. Det finns i dagboken inte heller någon som helst anteckning om sådana diskussioner i London, New York eller Paris.[154]

I Svenska Bankföreningen fördes emellertid vissa policydiskussioner av intresse i detta sammanhang. Föreningens styrelseprotokoll var inte endast beslutsprotokoll, utan diskussionsprotokoll.[155]

Redan den 15 juli 1938 tog verkställande direktören i Svenska Bankföreningen upp frågan upp om vilken inställning som bankerna borde ha till utbetalningsorder från kommissariska förvaltare för judiskt

---

[151] Jan Glete, Rapport om översiktlig undersökning av Svenska Handelsbankens arkiv (dnr 17/98).

[152] Gunnar Richardsson, Rapport över iakttagelser vid genomgång av Skandarkiv i Norrköping (dnr 102/97).

[153] Kersti Ullenhags rapport till kommissionen avseende forskning i Wallenbergsarkivet, augusti 1997.

[154] Krister Wahlbäcks rapport till kommissionen om Marcus Wallenbergs dagboksanteckningar 1938-1943, januari 1999.

[155] Se för det följande P.G. Perssons ovan nämnda rapport om banketik.

ägda företag i förutvarande Österrike. Inför Bankföreningens styrelsemöte hade överläggningar ägt rum med bankjuristerna i de tre ovan nämnda bankerna. Man hade då kommit fram till att det inte kunde anses vara riskfritt för en bank att efterkomma en sådan begäran. Möjligheten fanns nämligen att en svensk domstol, om saken blev tvistig, skulle finna att den tyska lagstiftningen i fråga var uppenbart oförenlig med grunderna för rättsordningen i Sverige – eller med andra ord stred mot ordre public. I så fall skulle en bank som betalat till en förvaltare kunna tvingas att betala ytterligare en gång, till den rättmätige ägaren. Eftersom frågan var ömtålig och antagligen intressant endast för de tre tillfrågade bankerna hade verkställande direktören i föreningen valt att inte samråda med övriga banker. Styrelsen anslöt sig till vad verkställande direktören anfört. Det svenska rättsväsendets syn på saken stod klar först 1941, när Högsta domstolen avgjorde de fyra rättsfall som ovan redogjorts för.[156]

I det första av rättsfallen angavs den princip som kom att anses juridiskt riktig. Målet handlade om vem som hade rätt till vissa aktier som var deponerade i Stockholm. Aktierna, som avsåg ett österrikiskt bolag, hade ägts av en judisk man som bosatt sig i Brasilien. Bolaget ariserades på så sätt att de nazistiska myndigheterna utsåg en kommissarisk förvaltare, som gavs ensam befogenhet att företräda det. Nu begärde förvaltaren att aktierna skulle lämnas ut till honom. Högsta domstolen avslog detta yrkande, med motiveringen att de tyska reglerna om tvångsförvaltning inte kunde inbegripa egendom som befann sig i Sverige redan före det att förvaltningen anordnades. Ställningstagandet gjordes mot bakgrund av förvaltningens innebörd och ändamål samt i anslutning till vad som i allmänhet gäller vid internationella förhållanden i fråga om territoriell begränsning. Domstolen gjorde alltså inget allmänt underkännande av förvaltarens rätt att företräda bolaget, men satte en gräns för det. Egendom som redan före ariseringen hade kommit till Sverige fick förvaltaren inte disponera över. De följande tre fallen handlade om huruvida det var förvaltaren eller den tidigare företrädaren som hade rätt att ta emot betalning för varor som levererats före respektive efter att förvaltaren förordnats.

Den 30 september 1940 diskuterade Svenska Bankföreningens styrelse sin inställning till nazistisk tvångsförvaltning i Polen. Upprinnelsen till diskussionen var en skrivelse från Handelsbankens chefsombudsman[157], vari omtalades att tyskarna omedelbart hade tagit ledningen av den ekonomiska verksamheten i de ockuperade delarna av Polen. Banker, försäkringsbolag och industriföretag hade ställts under

[156] NJA 1941 s. 424. Se även avsnitt 5.2.4.

[157] Motsvarande chefsjurist.

tysk kontroll. Kommissariska förvaltare hade tillsatts. Frågan var nu vem som hade rätt att förfoga över de polska kundernas, särskilt bankernas, konton i svenska banker.

Ombudsmannen från Handelsbanken ansåg att en förvaltare som kom med anspråk borde hänvisas till svensk domstol för att få prövat om kravet var lagligt. Detta borde gälla, ansåg ombudsmannen, även om den som hittills hade tecknat firman skrev under bredvid förvaltaren.

Verkställande direktören i Bankföreningen förklarade vid sammanträdet att han i väsentliga delar inte anslöt sig till ombudsmannens ståndpunkt och anförde: "Vårt lands historiska och politiska läge gjorde det alldeles nödvändigt för oss att iakttaga stor varsamhet i förhållande till Tyskland och således även gentemot sådana framställningar från tysk sida som vore grundade på eller hade sammanhang med situationer uppkomna genom tyska ockupationer av främmande staters områden." Enligt verkställande direktören borde bankerna såvitt möjligt tillmötesgå förvaltares framställningar. Endast om ett tillmötesgående innebar en klart påvisbar ekonomisk risk för banken borde anspråk avvisas. Konkret betydde detta, enligt vad som antecknats i protokollet, att en förvaltares begäran om kontoutdrag borde efterkommas. Vidare borde dispositionsorder verkställas när firmatecknaren undertecknat, även om en förvaltare skrivit under bredvid. I sådana fall då dispositionsordern var undertecknad endast av förvaltaren föreföll det dock tills vidare skäligt att avböja ordern med motiveringen att behörighetsfrågan var oklar. Lämpligen kunde förvaltaren då hänvisas att söka frågans prövning hos domstol.

Det förekom alltså vissa policydiskussioner inom den svenska bankvärlden med avseende på den pågående ariseringen i Nazityskland och de tyskockuperade områdena. Dessa diskussioner tycks dock ha föranletts av juridiska problem och styrts mer av ekonomiska riskkalkyler än av moraliska reflektioner.

En naturlig följdfråga för kommissionen har varit om det i de allierade länderna, i judiska organisationer utomlands eller i andra internationella sammanhang förekom någon debatt om code of conduct i förhållande till ariseringen. Studier av tillgänglig litteratur har inte gett besked om hur det förhöll sig med den saken. Visserligen hävdar Frank Bajohr i den ovan nämnda fallstudien avseende ariseringen i Hamburg att judiska exportföretag som ariserats regelmässigt bojkottades av tidigare judiska affärspartners utomlands, men han ger vare sig några exempel eller någon vidare hänvisning.[158] Kommissionen vände sig därför till professor Yehuda Bauer vid Yad Vashem-institutet i

[158] Bajohr, s. 187.

Jerusalem. Professor Bauer, som i fyrtio år har forskat om Förintelsen, förklarade att forskningen är outvecklad på detta område och tillade att han själv inte har hört talas om att någon sådan code of conduct-diskussion skulle ha förts inom branschorganisationer eller ledande företag i exempelvis Storbritannien och USA.

5.12.2 Under krigsåren låg ansvaret för policybildningen hos regeringen

Under krigsåren var, som tidigare framgått, det svenska näringslivet starkt centraliserat och statligt styrt. UD:s handelspolitik hade stor praktisk betydelse. Hela tiden var UD representerat i Berlin, främst genom den svenske ministern där, Arvid Richert.

Kommissionen har ställt sig frågan om det möjligen var så att regeringens och UD:s överväganden i fråga om handelspolitiken, baserades även på etiska värderingar avseende förhållningssättet till genomförandet av ariseringen. Trots att kommissionen har tagit del av åtskilligt arkivmaterial från Utrikes-, Finans- och Handelsdepartementen samt ett antal memoarer och korrespondenssamlingar har kommissionen emellertid inte funnit några spår vare sig av en sådan diskussion eller av framställningar i ämnet från exempelvis de judiska organisationerna.

Vissa spår av att förhållningssättet kan ha blivit föremål för allmänna överväganden i andra kretsar där inflytande fanns har kommissionen funnit. I det följande skall några exempel redovisas.

På hösten 1942 blev det aktuellt för Svenska Bankföreningen att diskutera preskriptionsfrister. I protokollet från sammanträdet den 27 november 1942 finns antecknat att chefsombudsmannen i Skandinaviska Banken föreslog att svenska bolag som gett ut obligationer och förlagsbevis skulle medge förlängning av den treåriga preskriptionstid som enligt skuldebrevslagen gällde för presentation av kuponger. Presentation hade nämligen ofta hindrats av krigsförhållandena. Ombudsmannens förslag tillstyrktes av föreningen, som åtog sig att ombesörja att erforderliga medgivanden samlades in.[159]

När de allierade staterna i januari 1943 varnade de neutrala staterna för att befatta sig med egendom som konfiskerats i tyskockuperade länder sände UD över deklarationen till Bankföreningen, för att dess medlemmar skulle underrättas därom. På sommaren samma år fick föreningen via UD del av en skrivelse från den svenska beskickningen i

[159] P.G. Perssons ovan nämnda rapport om banketik. Angående innebörden av preskription se avsnitt 4.1.4.

London med en bifogad utredning som lagts fram vid The International Law Conference's sammanträde i juli. Utredningen rörde giltigheten av transaktioner som hade företagits med personer inom de av axelmakterna ockuperade länderna eller mellan sådana personer. I skrivelsen redogjorde Londonbeskickningen för vad som sagts på konferensen rörande den rättsliga bedömningen av förvärv från ockuperade länder. Bland annat redovisades att ond tro måste presumeras tills motsatsen bevisats, eftersom det vid överlåtelse av egendom i ett ockuperat land starkt måste misstänkas att egendomen i fråga kommit i överlåtarens händer på orättmätigt sätt. Bankföreningen sände informationen vidare till medlemsbankerna i cirkulär utan närmare kommentar.[160]

När styrelsen för Svenska Bankföreningen sammanträdde den 21 mars 1944 anmäldes att Svenska Amerikastiftelsen hade anfört att det var svårt att avbryta preskription beträffande svensk-amerikaners tillgodohavanden på bankräkning i Sverige. Stiftelsen hade föreslagit Bankföreningen att instruera bankerna att inte åberopa preskription när preskriptionsavbrott hade hindrats av krigsförhållandena. Bankföreningen tillstyrkte förslaget med det tillägget att preskription skulle inträda när två år hade förflutit från det att hindret för preskriptionsavbrott hade upphört. Samtliga banker anslöt sig till detta.[161]

I styrelsen för Svenska Handelsbanken fördes i slutet av 1942 ingående resonemang om hur en kredit till Tyskland kunde tänkas utvecklas om krigsslutet blev ogynnsamt för Tyskland. Någon allmän diskussion om de problem eller möjligheter som kriget och ariseringen skapade för banken, dess företagsintressen och dess skulder finns däremot inte i bankens protokoll. I vart fall under åren 1943 och 1944 höll banken kontakt med de allierades företrädare i Sverige i frågor som gällde sådana tyska affärer som kunde bedömas som känsliga i relationerna med USA och Storbritannien.[162]

Policyfrågor var naturligtvis aktuella även för Riksbanken. Samtalspartners fanns, som utvecklats i kommissionens interimrapport, i andra centralbanker, särskilt den schweiziska, och i BIS. Bland annat diskuterades hur man skulle förhålla sig till erbjudanden om guld från Nazityskland. Tecken på att man inom Riksbanken skulle ha diskuterat ariseringen av näringslivet i de nazidominerade områdena har kommissionen emellertid inte funnit.

---

[160] Ibid.

[161] Ibid.

[162] Jan Gletes ovan nämnda rapport till kommissionen.

5.13 Sammanfattning och slutsatser

Tyskland var Sveriges viktigaste handelspartner både före och under andra världskriget. Det fanns därmed en stor kontaktyta mellan svenska och tyska näringsidkare.

När Hitler tog makten i Tyskland påbörjades en målmedveten "arisering" av det tyska näringslivet. Judiska företagare och kapitalägare uteslöts med olika metoder. Tidigt utnyttjades de ingripande tyska valutareglerna till nackdel för judarna. Stegvis infördes sedan under senare delen av 1930-talet en rad specialförfattningar som efter hand uteslöt möjligheterna för judar att ha inflytande i det tyska näringslivet och att äga egendom. I de naziockuperade länderna utvecklades förhållandena på liknande sätt. Ariseringen skedde öppet. Detaljerad information om skeendet fanns lätt tillgänglig i Sverige. Egendom av judiskt ursprung kunde i dessa sammanhang tänkas komma hit av bland annat följande skäl. För det första kunde en företagare som hotades av arisering försöka föra sin egendom i säkerhet här. För det andra kunde den som vid tvångsvis genomförd arisering avvecklade eller övertog ett judiskt företag sälja eller på annat sätt överföra företagets egendom till Sverige. Slutligen kunde ariserad egendom överföras inom ramen för sedvanligt fortlöpande handelsutbyte.

Kommissionen har funnit utrett att det i vissa fall förekom att judiska näringsidkare som hotades av ariseringsåtgärder försökte säkra sina tillgångar genom försäljning till affärspartners i Sverige. I de fall som kommissionen har uppmärksammat kom någon överlåtelse av olika skäl aldrig till stånd. Det skall också noteras att planerna inte gick ut på att egendom faktiskt skulle föras till Sverige, utan innebar att företag i nazidominerade områden tänktes få svenska ägare.

I de fall arisering genomfördes med tvångsvis ordnad likvidation talar det mesta för att tillgångarna stannade inom det område där de befann sig vid ariseringen. Kommissionen har uppmärksammat att den svenska Säkerhetspolisen utredde misstankar av annat slag mot tyska sympatisörer och intressen i Sverige. Trots ingående granskningar av såväl Säkerhetspolisens som flera stora svenska näringsidkares arkiv har kommissionen inte funnit belägg för att överföringar från likviderade judiska företag skedde till svenska näringsidkare. Men det har inte heller kunnat uteslutas att så faktiskt skedde.

Om ariseringen innebar att ett till Sverige exporterande företag övertogs av någon som fortsatte dess verksamhet, kan det ha förekommit att den svenske importören betalade den nye företagsföreträdaren för varor som producerats på den judiske ägarens tid.

Efter krigsutbrottet pågick i de nazidominerade områdena samtidigt med ariseringen statligt organiserad insamling och tvångsinlösen av bland annat värdepapper och guld. Sådana åtgärder riktades mot befolkningarna som helhet. Men även här särbehandlades judarna. För dem gällde särskilda regler och hårdare tvång. Som exempel kan nämnas att judrna i Nederländerna i augusti 1941 ålades att omgående deponera sina värdepapper m.m. hos den s.k. LIRO-banken.

Den svenska statens styrning av utrikeshandeln blev allt starkare vid tiden för andra världskriget. Redan i mitten av 1930-talet samordnades betalningsformerna för varuhandeln med Tyskland på så sätt att betalningar mellan länderna kontinuerligt kvittades genom statlig medverkan. När kriget bröt ut införde Sverige snart licenskrav för import och export av åtskilliga varuslag. Kort därefter slöts detaljerade bilaterala handelsavtal med Tyskland liksom med Storbritannien. När avtalen utformades försökte de svenska förhandlarna i första hand tillgodose folkförsörjningen för att möjliggöra fortsatt svensk självständighet och neutralitet. Licenser för import och export anpassades till innehållet i de avtal som slöts. På så sätt kom staten att styra även omfattningen och inriktningen av handeln med Nazityskland. Den starka statliga styrningen innebar inget direkt hinder mot att egendom av judiskt ursprung fördes till Sverige. Men den innebar att de enskilda svenska näringsidkarnas valfrihet beskars. Deras möjligheter att utnyttja tillfälliga vinstchanser inskränktes därmed. Företagarna agerade på regeringens uppdrag i ett system av planekonomisk karaktär.

Den svenska importen från Tyskland var hela tiden mer omfattande än den svenska exporten dit. Betalningsbalansen mellan de båda länderna påverkades emellertid inte endast av varuhandeln. Stor betydelse hade den svenska exporten av transporttjänster och de finansiella relationerna. Sedan 1920-talet fanns stora tyska lån delvis placerade hos svenska banker och företag. Sverige fick allt svårare att få betalt från Nazityskland för dessa lån. Särskilda avtal om betalning på dessa och andra tyska lån slöts därför mellan länderna samtidigt som systemet med clearing av varu- och tjänstebetalningar infördes. När Sverige och Nazityskland förhandlade om handelsavtal kom även dessa ekonomiska relationer att diskuteras. Trots det svenska importöverskottet uppkom sammantaget en växande tysk skuld till Sverige.

På hösten 1940 löstes en del av det tyska Kreugerlånet in. Tyskarna betalade delvis med dollar och delvis med guld. På svensk sida tog Riksbanken emot guldbetalningen och ersatte sedan de svenska fordringsägarna på annat sätt. Kommissionen ser inget anmärkningsvärt i sig i att guld togs emot som betalning i detta sammanhang. Guld har traditionellt använts som betalningsmedel centralbanker emellan. Syftet med denna affär var från svensk sida att minska en kredit till Nazi-

tyskland. Grund för kritik från kommissionen skulle ändå kunna föreligga om det fanns skäl att tro att det aktuella guldet härrörde från judar. Mot bakgrund av vad som hittills är känt om tyska Reichsbanks guldinnehav och guldförvärv kan det guld som togs emot av Riksbanken 1940 sannolikt inte ha innehållit sådant guld som konfiskerats eller plundrats från judar och andra särskilt förföljda personer.

När betalningsbalansen i förhållande till Nazityskland visade ett allt mer betydande tyskt underskott ledde detta till att svenska exportörer fick vänta på sina betalningar. Rent faktiskt kan man säga att Tyskland åtnjöt betalningsanstånd, vilket på svensk sida inte ansågs önskvärt. Att få betalt i tyska riksmark var inget tänkbart alternativ. Tyskarna hade inte heller tillgång till fria valutor, som exempelvis dollar, att betala med. Det stod vidare allt mer klart att man från tysk sida inte kunde reglera balansen genom att leverera ytterligare varor. I det läget uppkom idén att Reichsbank skulle sälja guld till Riksbanken för att på så sätt få valutor att betala med. Sedan en överenskommelse därom hade slutits tog Riksbanken från sommaren 1942 till sommaren 1944 emot sammanlagt 20,3 ton guldtackor och 1,5 ton guldmynt. Merparten av guldet kom aldrig till Sverige utan förvarades utomlands till krigets slut. Dessa affärer har kommissionen redovisat i sin interimrapport *Naziguldet och Riksbanken*. Där har kommissionen också pekat på att det inför den sista affären, som avsåg de nyss nämnda guldmynten, inledningsvis fanns en misstanke hos riksbankschefen om att det därvid skulle kunna vara fråga om mynt som härrörde från judar. Misstanken förkastades efter en muntlig kontrollfråga. I interimrapporten har kommissionen särskilt pekat på att guldaffärerna från 1942 hade direkt samband med det svensk-tyska handelsavtalet, som i sin tur var ett centralt instrument för den svenska neutralitetspolitiken. Denna allt övergripande politik innebar svåra avvägningsfrågor. Med dagens ögon sett finns det emellertid, enligt kommissionens uppfattning, skäl att ifrågasätta om den till handelsavtalet knutna särskilda guldöverenskommelsen verkligen var nödvändig under hela krigstiden. Kommissionen står fast vid sin tidigare framförda kritik mot att de moraliska aspekterna på det svenska förhållningssättet till konfiskerat och plundrat personguld inte senast i samband med köpet av guld mynten på sommaren 1944 övervägdes öppet, brett och seriöst. Likaså vidhåller kommissionen att det hittills inte finns något som klart indikerar att Riksbankens förvärv inkluderade guld med inslag från förintelselägren, medan det inte kan uteslutas att vissa guldpartier – nämligen 16,4 ton – innehöll någon mindre andel guld som i andra sammanhang konfiskerats eller plundrats från judar.

Sedan Nederländerna hade anfallits på våren 1940 och ockuperats kom det svenska handelsutbytet med detta land att behandlas vid de

svensk-tyska handelsförhandlingarna. Från svensk sida ville man kunna sälja trävaror till Nederländerna. Som betalning kunde man tänka sig att ta emot svenska värdepapper som ägts av privatpersoner i Nederländerna. I augusti 1941 rekvirerade den nederländska centralbanken för detta ändamål från allmänheten svenska värdepapper som sedan transfererades till Riksbanken. Huvudsakligen var det fråga om statsobligationer, som sedan överläts i augusti och september 1941 på Riksbanken. Denna betalade då 97 procent av de nominella värdena och den sammanlagda summan för överlåtelserna blev cirka nio miljoner kr. Strödda affärer med andra värdepapper förekom både då och senare. I februari 1944 protesterade den nederländska exilregeringen officiellt mot affären, eftersom man ansåg att papperen hade sålts på rättsstridigt sätt. Den svenska regeringen försvarade sig bland annat med att man utgått från att de privata obligationsägarna fått full ersättning. Den utredning som kommissionen genomfört tyder på att det var fråga om värdepapper som rekvirerats från den nederländska allmänheten generellt och alltså inte särskilt från judarna.

Under krigsåren köpte Riksbanken även mindre poster svenska värdepapper från andra länder än Nederländerna, däribland Schweiz, USA och vissa ockuperade länder. Inget har framkommit som tyder på att det i dessa fall skulle ha varit fråga om papper som konfiskerats eller plundrats från judar.

Även Stockholms Enskilda Bank förvärvade under kriget värdepapper från utlandet. Samtliga de affärer av detta slag som kommissionen har uppmärksammat förmedlades av det tyska företaget Otto Wolff. I sammanhanget förekom också Rebholz Bank. Huvudsakligen innebar affärerna att Enskilda Banken bytte tyska skuldförbindelser mot amerikanska dollarobligationer som varit i nederländsk ägo. Dessutom förekom köp av svenska värdepapper som ägts utomlands. I samband med bytesaffärerna fördes ingående förhandlingar om utformningen av de åtkomstintyg som banken ansåg borde medfölja obligationerna. Efter kriget blev det tvist mellan Enskilda Banken och den nederländska centralbanken, som ansåg sig ha rätt att återköpa obligationerna. Tvisten, som löstes genom en uppgörelse 1951, gällde främst återköpspriset. Kommissionen har vid en samlad bedömning kommit fram till att det inte kan uteslutas att värdepapper som Enskilda Banken köpte via Otto Wolff och Rebholz Bank hade judiskt ursprung.

De svenska affärsbankerna och andra svenska näringsidkare var under kriget enligt lag inte förhindrade att handla med guld. Export krävde visserligen tillstånd från 1940 och import från hösten 1944, men transaktioner som skedde helt inom landet eller utomlands fanns det aldrig något formellt hinder mot. Kommissionen har kunnat konstatera att den svenska handeln med guld vid tiden för andra världskriget ändå

var starkt centraliserad till Riksbanken, som tycks ha upprätthållit ett slags monopol inom gränserna. Det var således Riksbanken som tog emot guld när Tyskland 1940 återköpte Kreugerobligationer från Skandinaviska Banken och L.M. Ericsson. En liknande affär ägde rum 1943, när STAB sålde Danzigobligationer. Riksbanken tog emot ett guldparti som utgjorde delbetalning. Detta guld har visat sig härröra från den belgiska centralbanken. Av skäl som framgår av kommissionens interimrapport kan man därför utgå från att det inte hade judiskt ursprung.

Vid de undersökningar kommissionen har gjort i affärsbankernas och berörda myndigheters arkiv har endast ett exempel framkommit på att en svensk näringsidkare utan Riksbankens direkta medverkan genomförde en transaktion med guld som betalningsmedel. Enskilda Banken tog nämligen som provision emot cirka 0,15 ton guld från tyska Reichsbank efter att ett banken närstående bolag med säte i Panama för Otto Wolffs räkning i slutet av 1940 och början av 1941 hade köpt upp tyska utlandsförbindelser i USA. Guldet levererades hos Schweizerischer Bankverein i Basel. Av det nämnda guldet hade cirka 0,05 ton svenskt ursprung. Kommissionen har inte kunnat utesluta att det i resterande 0,10 ton ingick viss mängd konfiskerat eller plundrat personguld.

Affärsbankerna lämnade varje månad uppgifter om sina guldinnehav till Bank- och Fondinspektionen. Förändringarna var mycket marginella under hela krigstiden, vilket ger stöd för antagandet att de privata bankernas aktivitet var låg i fråga om guldaffärer. Det sammanlagda innehavet i genomsnitt per månad under krigsåren uppgick enligt statistiken till endast ungefär 0,10 ton.

I s.k. affinerier förädlas guldskrot och liknande för återanvändning vid tillverkning av smycken, tandfyllningar m.m. Flera affinerier var verksamma i Sverige under krigsåren. De tog emot guldskrot bland annat från kunder i Danmark och Norge. Tillstånd till importen gavs under förutsättning att motsvarande mängd i förädlat skick återsändes. Åtminstone ett av affinerierna utnyttjade ett tyskt företag för en del av affineringsprocessen. Delvis förädlat skrot sändes från det svenska företaget till det tyska. Motsvarande mängd guld i ytterligare förädlat skick sändes i retur för vidare bearbetning. Det kan inte uteslutas att konfiskerat eller plundrat personguld kan ha förekommit i denna hantering.

Flera stora svenska bolag hade dotterbolag i nazidominerade områden. Vid de översiktliga undersökningar kommissonen har kunnat göra har inget framkommit som tyder på att dessa dotterbolag medverkade till att tillgångar av judiskt ursprung fördes till Sverige. Det kan dock ha förekommit att något eller några av dessa dotterbolag

övertog fastigheter som judar tvingats lämna. I åtminstone ett av dotterbolagen, nämligen vid SKF:s anläggning i Schweinfurt, arbetade krigsfångar. I vilken utsträckning dessa krigsfångar var judar är okänt. Det har inte helt kunnat uteslutas att koncentrationslägerfångar användes som slavarbetskraft i något svenskt företag i Tyskland eller ockuperade områden.

Den statliga Handelskommissionen, som till följd av sin centrala roll som licensgivare hade en god överblick över den svenska utrikeshandeln, yttrade sig bland annat i ärenden om svenskt medborgarskap och om arbetstillstånd för utlänningar. I sina yttranden tog Handelskommissionen inte någon särskild hänsyn till eventuellt judiskt ursprung. Även om detta i och för sig överensstämde med den då och nu rådande principen om neutral myndighetsutövning framstår det i ett efterhandsperspektiv som märkligt att denna ordning vidhölls även mot krigets slut, när innebörden av de tilltagande judeförföljelserna blev allt mer uppenbar.

Ovan har vissa slutsatser redovisats som gäller guld och värdepapper. I övrigt anser kommissionen att följande kan konstateras vad gäller egendom av judiskt ursprung. Det var fullt möjligt att egendom som var eller hade varit judiskt ägd på olika sätt kom till Sverige inom ramen för den breda men mot slutet krympande kontaktyta som det svensk-tyska affärslivet vid tiden för andra världskriget utgjorde. Det kan inte uteslutas att vissa överföringar skedde. Inget tyder dock på att det i någon större utsträckning förekom att judiska företagare för säkerhets skull förde egendom till Sverige när arisering hotade. Inte heller finns det belägg för att egendom från likviderade judiska företag kom in i landet. Kommissionen har inte funnit något som tyder på att svenska näringsidkare medvetet strävade efter att sko sig på ariseringen.

Det finns ändå skäl att analysera förhållningssättet till ariseringen närmare. Även om kommissionen inte har något direkt uppdrag att behandla denna övergripande fråga kan följande sägas.

Varje svensk näringsidkare som i slutet av 1930-talet fick veta att affärspartnern i ett nazidominerat område hade drabbats av arisering blev tvungen att välja om detta skulle påverka hans agerande på något sätt. I det konkreta fallet kunde den första och akuta frågan bli vem som skulle få betalt för en levererad vara; den kommissariske förvaltaren eller den tidigare judiske ägaren. Den frågan diskuterades på ett allmänt plan i Svenska Bankföreningen och löstes 1941 genom att Högsta domstolen gjorde en juridisk gränsdragning. Nästa fråga för den svenske företagaren blev kanske, om det var fråga om ett löpande affärsförhållande, huruvida detta borde fortsättas, begränsas eller rent av avbrytas. Principiellt sett fanns naturligtvis möjlighet att vägra

handla med företag som ariserats, att vägra handla med varje tyskt företag eller att fortsätta varuutbytet eller kreditförhållandet som förut. I vad mån det förekom att enskilda svenska näringsidkare med hänvisning till de pågående judeförföljelserna faktiskt avbröt sina relationer till tyska företag är inte känt för kommissionen. Kort efter Hitlers maktövertagande 1933 hade Fackföreningsinternationalen uppmanat till bojkott av tyska varor. Svenska regeringsföreträdare hade kritiserat uppmaningen och anfört att man inte borde låta uppfattningen om en stats politiska system hindra nödvändig fredlig samlevnad med staten i fråga. Ett allmänt intryck – som har förvånat kommissionen – är emellertid att frågan, när den var som mest aktuell strax före krigets utbrott, inte föranledde någon principiell allmän debatt eller politisk diskussion. Kommissionen har inte påträffat någon dokumenterad meningsyttring av innebörd att ariserade företag borde ha bojkottats. Inte heller tycks det vid denna tid ha förekommit några ställningstaganden i denna riktning exempelvis från svenska judiska organisationer. Frågan om bojkott mot ariserade företag tycks inte heller ha rests inom näringslivet eller på politisk nivå i Storbritannien eller USA. I efterhand framstår det, enligt kommissionens uppfattning, som djupt beklagligt att frågan inte togs upp till allmän diskussion exempelvis i större banker och företag, i branschorganisationerna, i pressen eller i riksdagen. Därmed inte sagt att det fanns något givet svar på frågan om vilket agerande som hade varit mest lämpligt.

När kriget väl hade brutit ut tog den svenska regeringen på sig ansvaret för inriktningen och omfattningen av utrikeshandeln. Från denna tidpunkt var det regeringen som avgjorde i vilken utsträckning man borde fortsättavaruutbytet mednäringsidkarna i de nazidominerade områdenaMed dagens perspektiv kan saken sägas ha ställts på sin spets någon gång under 1943, när innebörden av det vi numera kallar Förintelsen kunde inses. Vid denna tid stod det också allt mer klart att Tyskland sannolikt skulle förlora kriget. Regeringen valde då att fortsätta handelsutbytet men tillsåg, efter avtal därom med västmakterna i september 1943, att exporten och, i mindre utsträckning, importen den sammanlagda omfattningen av utbytet minskades från 1944. Det fanns vid denna tid inte någon opinion för alternativet att drastiskt minska handeln, vilket sedan skedde på hösten 1944. Allt tyder på att de huvudsakliga orsakerna till den minskning som gjordes var den väntade krigsutgången och de allierades påtryckningar. Den moraliska frågan om hur man mot bakgrund av de pågående judeförföljelserna borde förhålla sig till affärsutbytet med Nazityskland ställdes över huvud taget inte i riksdagens eller regeringens diskussioner om den svensk-tyska handeln. Denna aspekt berördes, såvitt kommissionen kunnat finna, inte heller av de allierade i handelsför-

handlingarna med Sverige 1943. I avsnitt 2.4.2 ovan har kommissionen redovisat att det i dag finns olika tankeskolor när det gäller frågan om hur vetskapen om judeförföljelserna borde ha påverkat den svenska handelspolitiken mot Tyskland vid denna tid. I ett efterhandsperspektiv finner kommissionen det beklagligt att frågan inte togs upp av samtiden.

6 Rövade tillgångar

6.1 Inledning

Som tidigare redovisats är det först på 1990-talet som den ekonomiska dimensionen av Förintelsen på allvar uppmärksammats och skapat engagemang, inte minst hos de överlevandes representanter. De frågor man internationellt söker svaren på är omfattningen av nazisternas konfiskering och plundring av privat egendom, liksom hur de drabbade kan kompenseras för sina förluster. Hundratusentals butiker, institutioner och judiska hem tömdes på ägodelar. Vart tog dessa vägen? Kommissionen har sett som sin uppgift att försöka utröna om svenska myndigheter, företag, organisationer och privatpersoner kan ha kommit i kontakt med sådana tillgångar och i så fall i vilken utsträckning denna egendom kan ha hamnat i Sverige.

Naziregimens plundringar, och inte minst hur man skaffade undan egendomen, är ett område som allt sedan sammanbrottet varit myt-omspunnet och inte sällan präglat av rykten. Det internationella arbetet med att komma till klarhet i frågan om nazisternas plundringar av bl.a. enskilda människors privata tillgångar som guld, konst och andra värdeföremål är ännu i ett inledande skede.[1]

De allierades underrättelsetjänster bevakade under kriget naziregimens dispositioner av rövade tillgångar. På sommaren 1942 gjordes en amerikansk kartläggning av nazisternas konfiskering och plundring i de ockuperade länderna. Bara i Tjeckoslovakien beräknades värdet av den från judarna rövade egendomen uppgå till 500 miljoner amerikanska dollar.[2] Det totala värdet av all privat egendom som beslagtagits av tyskarna i berörda länder uppskattades till flera miljarder amerikanska dollar. I januari 1943 förklarade de allierade i en deklaration sin avsikt att återställa all egendom som Nazityskland hade rövat från de ockuperade länderna och deras invånare. Vidare utvecklades, under främst amerikansk ledning, det s.k. Safehaven-

[1] Forskningsläget beträffande naziregimens konfiskeringar och plundringar av guld redovisas i kommissionens interimrapport: Naziguldet och Riksbanken.
[2] Foreign Policy Reports, volym 18, no 6, 1942.

programmet, som innebar en strävan att omintetgöra tyska ansträngningar att, i framför allt neutrala länder, finna en trygg tillflykt (*safe haven*) för bl.a. tyskt kapital och plundrad egendom.

Ett stort antal rapporter upprättades av de allierade under kriget. Ifrågavarande material återfinns bl.a. i National Archives, Maryland, USA, och har genom den 1997 utkomna Eizenstatrapporten jämte bilagda sökmedel (*Finding Aid*) blivit relativt lättillgängligt. En annan viktig källa i detta hänseende är det utredningsmaterial som sammanställdes i anledning av Nürnbergrättegången. Det förtjänar dock anmärkas att de utvärderingar som gjordes under och omedelbart efter kriget inte är helt tillförlitliga. Förutom att de ofta grundade sig på rykten, utmärks de av att man till stor del aldrig "gick till botten" med ett uppkommet spår. I Nürnbergrättegången var hanteringen av privatpersoners plundrade egendom en underordnad fråga.

Det har under efterkrigstiden och fram till 1990-talet varit sparsamt med litteratur på området.[3] Det har således varit delvis outforskade områden som kommissionen haft att undersöka och försöka klargöra. Att det har gått över 50 år innan frågan om utplundringen av offren för Förintelsen uppmärksammades på allvar[4] medför givetvis också stora svårigheter i arbetet med att klargöra eventuell hantering av rövade tillgångar i Sverige. Exempelvis har det under tiden skett gallringar i arkiven. Vidare har verksamheten upphört hos flertalet av de handlare och företag som omnämns i de allierades rapporter, vilket medför att arkiv inte längre finns bevarade. Även andra omständigheter som t.ex. ägarbyte och konkurser kan medföra svårigheter att lokalisera främst

[3] En översiktlig redogörelse lämnas i Raul Hilbergs verk: The Destruction of the European Jews, 2nd edition, New York 1985 samt samlingen Nazism, 1919-1945, A Documentary Reader 2&3, edited by J.Noakes and G Pridham, Exeter 1984. Som exempel på senare litteratur kan nämnas Saul Friedländers: Nazi Germany & The Jews: The Years of Persecution 1933-39, London 1997 samt beträffande rövad konst: Lynn H Nicholas: The Rape of Europa: The Fate of Europe's Treasures in the Third Reich and the Second World War, New York 1995 och Hector Feliciano, The Lost Museum: The Nazi Conspiracy to Steal the World's Greatest Works of Art, New York 1997.

[4] Under tiden den 30 november – 3 december 1998 hölls "Washington Conference on Holocaust-Era Assets" i vilken 43 nationella delegationer och 14 NGO:s deltog. Huvudsyftet var att diskutera frågor om konst som stulits av nazisterna från offren för förföljelserna, livförsäkringar som aldrig utbetalats till deras efterlevande och annan egendom som konfiskerats från synagogor, skolor och andra gemensamhetsanläggningar. Konferensen var en uppföljning av den s.k. Londonkonferensen i december 1997 där främst det s.k. Naziguldet stod på dagordningen.

privata arkiv.[5] Kommissionens arbete har därför i ett antal fall resulterat i en återgång till utgångspunkten för efterforskningarna; nämligen bara ett rykte eller ofullständiga anklagelser. Som en bakgrund redogör kommissionen kortfattat i avsnitt 6.2 för nazisternas konfiskeringar och plundringar av personliga tillgångar och i avsnitt 6.3 redovisas några av de möjliga vägar på vilka det rövade godset kan ha kommit till Sverige. Kommissionens utredningar och iakttagelser redovisas i avsnitten 6.4 och 6.5. Avslutningsvis lämnas sammanfattande slutsatser i avsnitt 6.6.

6.2 Nazitysklands konfiskering och plundring av personliga tillgångar

6.2.1 Allmänt

Redan i mitten av 1930-talet vidtog nazisterna förberedelser för konfiskering av judiska tillgångar och i mars 1938 lät Göring utfärda en order om att alla judar skulle deklarera sin egendom i Tyskland och utomlands. Liknande lagstiftning kom även att gälla för Österrike. Med egendom avsågs alla slags ägodelar, även konst och juveler. Endast personliga tillhörigheter och föremål med ett värde understigande 5 000 riksmark undantogs. Sedan registrering skett skulle även förändringar i förmögenhetsinnehavet anmälas. Nazisterna hade därigenom kartlagt i vilka judiska hem det fanns värdefull konst och andra dyrbara tillgångar.

I december 1938 utfärdades en ny förordning angående judisk egendom i vilken bl.a. stadgades att judar inte fick förvärva konst och juveler med ett värde överstigande 1 000 riksmark samt att försäljning av sådana föremål endast fick ske till vissa offentliga (*reichseigenen*) försäljningsställen. Till ägare som fick sin konst konfiskerad utgick ingen kompensation.[6]

Vid samma tid – som en konsekvens av händelserna under Kristallnatten – ökade utvandringen från Nazityskland. Påpassligt införde nazisterna då en ny tysk valutalag som försvårade för och i de flesta fall hindrade judiska emigranter och flyktingar att föra med sig värdeföremål och annat flyttgods. Denna reglering fick till följd att tiotusentals judar som lämnade Nazityskland tvingades realisera eller ge bort sin egendom.

---

[5] Kommissionen har heller inte kunnat kräva att få ta del av enskilda arkiv utan samtycke från berörda familjer eller företag.

[6] Lynn: The Rape of Europa. s. 17.

Reglerna skärptes ytterligare den 21 februari 1939 genom att judarna blev skyldiga att låta inlösa guld, silver, ädelmetaller och pärlor mot ersättning efter visst kommissionsavdrag. Ett belopp om högst 500 riksmark betalades ut till inlämnaren och resterande "ersättning" överfördes till ett spärrat konto, vilket i realiteten innebar att beloppet aldrig kom inlämnaren tillgodo. Inlämnandet skedde till särskilda pantbanker (*Städt. Pfandleihanstalt*).

Efter krigsutbrottet blev nazisterna alltmer brutala i sin hållning till judarna. I september 1939 införde tyskarna i det invaderade Polen förordningar om tvångsinlösen och konfiskering av judiska tillgångar. Liknande regleringar kom även att gälla i andra länder som kom under tysk ockupation. I de i väster ockuperade länderna verkade bl.a. särskilda mobila SS-enheter, de s.k. *Devisenschutzkommandos*. Dessa genomsökte bl.a. banker och lät bryta upp bankfack. Vidare insamlade de guld hos juvelerare och guldsmeder. Troligen beslagtogs även ett stort antal värdepapper. Allt skedde med stöd av olika dekret och förordningar för att ge sken av att jakten på guld och värdeföremål företogs på laglig grund.

Konfiskeringen och plundringen av privattillgångar bekräftades vid de förhör med skilda nazistiska företrädare som hölls efter krigsslutet. I förhören medgav de bl.a. att diamanter och värdefulla stenar hade stulits från judiska privatpersoner och juvelerare. De tillstod också att särskilda företag direkt underställda naziregimen hade bildats för detta ändamål, som t.ex. *Diamant-Kontor* Av en av den amerikanska militärregeringen i Tyskland efter kriget sammanställd rapport framgår att chefen för Diamant-Kontor, Kremer, vid ett styrelsesammanträde i juni 1940 uttalat bl.a. följande:[7]

> "The sole activity of this corporation (D.K.) is, as you know, the dealing in diamonds and precious stones from Jewish Jewelry. The R.W.M. (Reich Economics Ministry) has issued by decree of December 9, 1939, the direction for this, and it is by virtue of this decree which has given us the real activities for which this company was started."

I samband med att allt fler getton bildades under 1940 inleddes en mer organiserad och målinriktad konfiskering av judisk egendom och gränsdragningen mellan konfiskering och plundring blev alltmer diffus. Nazisternas order om snabba tvångsförflyttningar till getton fick till följd att judiska hem och personliga tillhörigheter övergavs. Judisk egendom som på detta sätt lämnades kvar konfiskerades eller plundrades av nazister och lokalbefolkning.

[7] Precious Stones and Jewellery, NA RG 260, Box 167, 390/46/471.

I flertalet getton tvingades befolkningen att bl.a. betala för förvaltningen av gettot samt att utge kollektiva straffavgifter för begångna brott mot de av nazisterna utfärdade förordningarna.[8] Betalningsmedlet utgjordes av valuta, men även av guld och silver, s.k. *Kontributionsgold*. Efter deportationerna till förintelselägren plundrades gettona på de få personliga tillhörigheter som fortfarande fanns kvar, och som inte tidigare hade konfiskerats av nazisterna.

I och med att deportationerna mot öst började, friställdes en mängd lägenheter med sitt innehåll av möbler samt andra föremål som de deporterade inte kunde ta med sig. I november 1941 utfärdades ett tillägg till lagen om riksmedborgarskap, som angav att judar som "bosatte" sig utomlands inte kunde vara riksmedborgare och att deras egendom skulle tillfalla Riket. Judisk egendom (*Judengut*) började auktioneras ut på flera platser i Tyskland. Följande uppgifter ur en nyligen publicerad fallstudie beträffande staden Hamburg ger viss inblick angående omfattningen av hanteringen av den konfiskerade judiska egendomen.[9] Från februari 1941 till krigssammanbrottet våren 1945 försiggick offentliga auktioner av judisk egendom i Hamburg så gott som dagligen. Bara under 1942 skeppades till Hamburg hela möbeluppsättningar från tusentals lägenheter som hade tillhört deporterade holländska judar och under 1944 fraktades totalt 2 699 järnvägsvagnar med judisk egendom till Hamburg.

Naziregimens ekonomiska plundring av judarna nådde sin ohyggliga kulmen i dödslägren. I samband med att de allierade 1945 påträffade Reichsbanks guld- och valutareserver i Merkers fann man där också bevis för att det under den nazityska statsapparatens administration hade pågått plundring av smycken, vigselringar och tandguld i samband med deportationerna till dödslägren i öst. De juveler och liknande värdeföremål som denna hantering inbringade sändes via Reichsbank till pantbanken i Berlin (*Städt. Pfandleihanstalt*) som avyttrade godset till bl.a. utlandet.[10]

---

[8] Judiska församlingens i Warszawa dåvarande ordförande Adam Czerniakows dagbok (Adama Czerniakowa dziennik getta warszawskiego, wyd M. Fuks, Warszawa 1983.) En allmän redogörelse lämnas också i Raul Hilbergs: The Destruction of the European Jews, 2nd edition, New York 1985, sid 234 ff.

[9] Frank Bajhor: The Beneficiaries of "Aryanization" : Hamburg as a Case Study, Yad Vashem Studies, XXVI, Jerusalem, 1997.

[10] Betr. de sk Melmerleveranserna hänvisas till kommissionens interimrapport s. 62-69. Såvitt kommissionen har kunnat utröna finns inga handlingar från Berlins pantbank bevarade. Bland Reichsbanks handlingar påträffade de allierade däremot brev från pantbanken i Berlin vari man uttryckte oro för de stora mängder gods som översändes från Reichsbank. Godstillströmningen var så stor att man inte hann med i hanteringen. Se exempelvis Bernsteinrapporten, NA RG 260, Box 8.

6.2.2 Särskilt om utrensning och plundring av konst

Strax efter Hitlers makttillträde påbörjades utrensningen av s.k. *Entartete Kunst*, dvs. sådan konst som nazisterna uppfattade som "urartad". Till denna konst räknades främst expressionistisk konst, samt konst utförd av judiska konstnärer. Det fanns i Tyskland en antimodern tradition långt före Hitler, vilken den nazistiska ideologen Alfred Rosenberg utnyttjade för politiska syften. Redan 1933 bildade Rosenberg ett förbund, *Kampfbund für Deutsche Kultur*, med uppsåt att bekämpa den moderna konsten.[11]

Nazisternas konstsyn var knuten till den nazistiska ideologin om den ariska rasens överlägsenhet; det ariska och det germanska, det kraftfulla och jordbundna, framställdes positivt, i syfte att understryka det politiska budskapet.

Den 18 juli 1937 proklamerades *Den Tyska Konstens Dag*. Samtidigt öppnade Hitler *Haus der Deutschen Kunst* i München. I sitt invigningstal sa Hitler bl.a.[12]

> "Från och med nu kommer vi att föra ett obevekligt krig för det förädlade och rena, ett obevekligt krig som skall förinta dem som vill förgöra vår konst."

Till de senare räknades judiska konstnärer och konsthandlare samt samlare och ägare till sådana konstverk som nazisterna betraktade som "urartad". Innan nazisterna konfiskerade den privatägda konsten, utrensades den moderna konsten från tyska museer. Även tavlor av judiska konstnärer som t.ex. Chagall plockades ner, oavsett konstverkens motiv och genre. Samtidigt avskedades judiska lärare från konstakademier och offentliga konstinstitutioner.

Totalt utrensades 16 000 konstverk från tyska institutioner. En del av dessa konstverk av bl.a. Matisse, Picasso, Braque, Ernst, Dali, Tanguy, Miró, Klee och Kandisky, visades 1937 i avskräckande syfte på en propagandautställning "*Entartete Kunst*", på Haus der Deutschen Kunst i München.

I samband med att Österrike i mars 1938 införlivades med Tyskland utfärdades författningsbestämmelser om skyldighet att deklarera alla värdesaker. Med stöd av dessa uppgifter plundrades sedan judiska konstsamlare på sina kulturskatter. Under de första nio månaderna efter införlivandet inspekterades närmare 10 000 judiska hem där konstverk antogs finnas.[13] I samband därmed eller strax därefter beslagtog

[11] Nicholas, s. 6-8.

[12] Ibid. s. 20.

[13] Hubertus Czernin, ARTnews, June 1998.

nazisterna omkring 8 500 konstverk som t.ex. tavlor, skulpturer, glasföremål och antikviteter från främst österrikiska judiska privatsamlingar.[14]

Den judiska familjen Rothschilds hem i Wien plundrades av nazisterna under våren 1938 i åsynen av grannar och lokalbefolkning. Journalisten och historikern William Shirer, som bevittnade plundringen, antecknade följande:[15]

> "Vi råkade stöta ihop med några SS-officerare som höll på att bära upp silver och annat stöldgods från källaren. En av dem bar på en guldinramad tavla under armen. Den andre var befälhavare. Hans händer var fulla av silverbestick, knivar och gafflar, men han var inte alls generad."

På hösten 1938 försåldes en del av de konstverk som tyskarna rensat ut och konfiskerat till utländska uppköpare. Bland dessa verk fanns bl.a. konstskatter från privata judiska samlare i Österrike. Andra konstverk lämnades till auktionsförättare i andra länder. På sommaren påföljande år hölls bl.a. en auktion i Schweiz med 126 konstverk som rövats av nazisterna. Våren 1939 lät nazisterna också förstöra tusentals konstverk. I ett offentligt bål utanför Berlins stora brandstation sattes eld på tavlor, teckningar, akvareller och grafiska blad med motiv eller ägare som misshagade nazisterna.

Efter krigsutbrottet fortsatte utrensningen av andra länders konstskatter. Mellan 1939 och 1944 företog nazisterna en systematisk konfiskering och plundring av konst från olika museers samlingar och där deponerade konstverk samt av konst från såväl judiska som icke-judiska konsthandlare och privata samlare runt om i det ockuperade Europa. Begreppet rövad konst är således i detta sammanhang rätt vidsträckt eftersom det inte bara omfattar konstföremål som före nazisternas konfiskering varit i judisk ägo. Det är därför problematiskt att i dagsläget söka fastställa hur stor del av nazisternas konstsrov som ursprungligen hade judisk proveniens. Sannolikt stals tiotusentals konstverk, tavlor, teckningar, skulpturer m.m. från judiska samlare i länder som t.ex. Frankrike, Polen, Italien, Holland och Belgien.[16]

---

[14] Sharon Waxman, ARTnews, September 1998.

[15] William L. Shirer, Berlin Diary, New York, 1941, i L. Nicholas s. 39. Innehållet och omfånget i familjen Rothschilds hem är ännu outrett. Czernin refererar till en funnen förteckning över Rothschilds målningar och konstföremål. Den innehåller 3 444 objekt. Se Czernin.

[16] För att bättre kunna finna fram till ägarna av misstänkt stulna konstföremål har under senare tid upprättats särskilda databaser. World Jewish Congress och World Jewish Restitution Organization har exempelvis upprättat en databas i vilken det går att köra olika uppgifter mot varandra. Titel, konstnär, ägare kan prövas mot

Det land som i förevarande hänseende drabbades hårdast var Frankrike. Det har beräknats att en tredjedel av all privatägd konst i Frankrike kom i nazisternas händer.[17] En del av dessa konstverk var ämnade att ingå i ett av Hitler planerat nytt konstmuseum i Linz, Österrike, andra tavlor och föremål fick smycka kontor och lokaler i den nazistiska förvaltningen. Vissa konstverk var beställda och reserverade för personer i den nazistiska ledningen som bl.a. Hitler, Göring och Ribbentrop, medan åtskilliga verk avsågs gå till försäljning på den internationella konstmarknaden.

Urvalet och spridningen av de rövade konstverken illustrerar nazisternas dubbla motiv bakom plundringen: Å ena sidan fanns en ideologisk föreställning om estetikens funktion i uppbyggandet av det Tusenåriga riket – vilket bl.a. legitimerade en rasbiologiskt grundad klassificering av konsten.[18] Å andra sidan hade konfiskeringen av konst en mer pragmatisk grund genom att den blev en metod för anskaffandet av utländsk valuta. Ytterligare ett motiv uppkom mot slutet av kriget då högt uppsatta nazister smugglade värdefull konst ut ur Nazityskland för att säkra sina tillgångar utomlands.

Konfiskeringen av konst hade en hög prioritet i den nazistiska ideologiska krigföringen. Uppdraget sysselsatte hundratals tjänstemän med skilda funktioner på olika statliga verk och för ändamålet specialinrättade institutioner. Till de senare hörde bl.a. *Kunstschutz* vars huvudsakliga uppgift var att registrera och ansvara för konfiskerade och plundrade konstverk från ockuperade länder. *Kunstschutz* var direkt underställt den tyska försvarsledningen och bedrev sin verksamhet i samarbete med lokala nazi-kollaboratörer.[19]

En tredje aktör i sammanhanget var *Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg für die Besetzten Gebiete* (ERR), vilken organisation tog order direkt av den nazistiske ideologen Alfred Rosenberg. Efter krigs utbrottet övertog riksmarskalken Göring verksamheten. Det var under Görings tid som EERs verksamhet intensifierades med inriktning på konfiskering och plundring av privata samlingar från bl.a. kända judiska konstsamlare i Frankrike och på andra platser i Europa.

---

konstkataloger och förteckningar m.m. I flera länder som exempelvis Frankrike, Ryssland, Storbritannien och Österrike håller man nu på att etablera liknande databaser.

[17] Hector Feliciano, The Lost Museum. The Nazi Conspiracy to Steal the World's Greatest Works of Art. s. 4.

[18] Ingmar Karlsson & Arne Ruth, Samhället som teater. Estetik och politik i Tredje riket, Stockholm, 1983.

[19] Feliciano, s. 34.

När de allierade inledde sina bombningar av tyska områden beordrade Hitler att de stulna konstverk som förvarats på olika platser, bl.a. i slottet Neuschwanstein i Bayern, skulle gömmas i bl.a. gruvorna i Merkers. Efter Nazitysklands fall hittade de allierade oskattbara mästerverk bl.a. van Eycks berömda altartavla från Gent och sammanlagt över 10 000 andra konstverk och antikviteter i gruvan Alt Aussee.

Enligt det dåvarande sovjetiska kulturministeriets uppgifter beslagtog Röda armén över två miljoner konstverk och andra liknande föremål i det forna Tredje riket. Det var konstskatter som nazisterna plundrat men också sådant som Röda armén själv beslagtog. Efter Sovjetimperiets fall har stora delar av dessa beslag offentliggjorts.

Senare tids forskning tyder på att hundratusentals konstverk och konstföremål som stals av nazisterna före och under andra världskriget fortfarande är försvunna. En del av dessa förlorade konstföremål går med all sannolikhet inte längre att återfinna. Förutom ödeläggelsen våren 1939 av konstverk med motiv eller ägare som misshagade nazisterna bör även krigshändelser såsom bombningar ha medfört förluster av konstverk och andra konstföremål.

6.3 Möjliga flyktvägar till Sverige

Det är sedan tidigare belagt att nazisternas raspolitik under tiden 1933-1939 främst syftade till att driva ut judarna från Tyskland. Bakom detta uttalade ideologiskt grundade motiv fanns emellertid också ekonomiska vinstintressen. I sitt arbete *Jews for Sale* beskriver historikern Yehuda Bauer[20] hur judarna tvingades att realisera sina tillgångar, dels för att kunna överleva i Tyskland, dels för att kunna finansiera sin emigration. Mot slutet av 1930-talet inleddes, som redovisats, därtill en omfattande konfiskering av deras egendom.

Före krigsutbrottet i september 1939 hade omkring 350 000 judar lämnat Tyskland och de områden som införlivats med landet. Flertalet fick med sig bara en bråkdel av sina tillgångar. Bland dem som sökte sig till Sverige fick endast ett fåtal uppehållstillstånd, andra fick lämna landet efter besked om utvisning eller blev avvisade redan vid gränsen.

Under kriget hamnade flera miljoner judar under tysk ockupation i bl.a. Polen, Baltikum, Frankrike, Holland och Belgien. Också deras tillgångar konfiskerades av nazisterna och deras kollaboratörer. Det är sannolikt att en del av dessa förföljda judar försökte rädda sina tillgångar genom att överföra dem till neutrala länder bl.a. Sverige. Det

[20] Yehuda Bauer, Jews for Sale? Nazi-Jewish Negotiations 1933-1945, New Haven 1994.

är även möjligt att konfiskerade och stulna tillgångar av judiskt ursprung, som t.ex. konst och juveler, placerades i Sverige eller på andra vägar hamnade på den svenska marknaden.

Kommissionen har i avsnitt 3.3 redovisat ett antal antaganden om hur egendom av judiskt ursprung kan ha överförts till Sverige. I förevarande kapitel riktas intresset främst på frågan om konfiskerad och plundrad judisk egendom som exempelvis konst, smycken och antikviteter, kom att införas till Sverige under judeförföljelserna eller tiden strax därefter. Kommissionens arbete i detta hänseende har främst inriktat sig på följande möjliga vägar för sådana överföringar.

- Tyska legationen i Stockholm och tyska institutioner i Sverige kan ha förvärvat eller vidarebefordrat, förutom valutor och värdepapper, värdefulla föremål.
- Konsthandlare, juvelerare, antikhandlare och liknande kan ha köpt rövat gods.
- Smugglare kan ha medverkat till att värdefulla föremål av nyss angivet slag förts in i landet.

Den amerikanska legationen i Stockholm hade under kriget bl.a. i uppdrag att rapportera om stulen egendom dök upp på den svenska marknaden.[21] Redan i februari 1943 antecknade legationen följande:

> "Certain members of the Nazi Party, whose names have not yet been revealed, are beginning to send their valubales from Germany to Sweden, where they are to be sold to form a capital investment in Sweden."

Av särskilt intresse i detta hänseende är givetvis om exempelvis Hermann Göring mot bakgrund av sina svenska kontakter överförde tillgångar, såsom stulen konst, till Sverige. Kommissionen återkommer till denna fråga nedan.

Från hösten 1942 ändrades den tidigare restriktiva svenska flyktingpolitiken. Den första större flyktinggruppen som släpptes in i landet var de danska judarna, som efter tyskarnas införande av undantagstillstånd i augusti 1943, i oktober samma år, tvingades fly till Sverige. Det rörde sig om ca 7 000 personer.

Under 1944 stod det alltmer klart för de svenska myndigheterna att stora mängder flyktingar skulle söka sig till Sverige. Det skulle därvid komma att röra sig i huvudsak om sex olika kategorier personer:

---

[21] Rapport maj 1945. Looted Art in Occupied Territoies Neutral Countries and Latin America samt reviderad rapport augusti 1945, NA RG 131, Box 387, 230/38/17/07.

1. Människor som flydde undan det hårdnande trycket i ockuperade länder, däribland de få kvarvarande judar som lyckats undfly deportationerna till dödslägren.
2. Människor som flydde undan direkta krigshandlingar.
3. Tyskar som tillhörde SS, SD och Gestapo.
4. S.k. quislingar, dvs. personer från ockuperade länder som antingen tillhört SS, SD och Gestapo eller på annat sätt gått den tyska ockupationsmakten tillhanda.
5. Desertörer.

Kommissionen har mot bakgrund av vad som nu sagts vid sina efterforskningar även sökt utröna om judisk egendom kom till Sverige i samband med flyktingströmmen till Sverige mot krigets slut.

6.4 Kommissionens utredningar

De allierades underrättelsetjänster bevakade under kriget, som redan sagts, Nazitysklands dispositioner av rövade tillgångar. Den amerikanska underrättelsetjänsten, OSS (*Office of Strategic Services*-föregångare till CIA) sammanställde ett stort antal rapporter med ledning av upplysningar från exempelvis de amerikanska legationerna, i bl.a. Sverige. Dessa rapporter och underrättelser som finns bevarade på National Archives (NA) i Maryland, USA, är sedan en tid tillbaka offentliga. Kommissionen har under våren 1997 haft ett forskningsteam i National Archives för att närmare studera vissa delar av nämnda material.

Uppgifterna i rapporterna är ofta vaga och har inte sällan karaktären av rykten. Kommissionen har med den försiktighet som på grund härav bör iakttas ändå funnit att uppgifterna kan vara en bra plattform för vidare efterforskningar i andra arkiv. Ett viktigt arkiv i Sverige för sådana vidare efterforskningar är säkerhetspolisens (Säpo) arkiv, hos Rikspolisstyrelsen i Stockholm.

I Säpos arkiv finns huvudsakligen två typer av akter, sk personakter och sakakter. Personakterna är upprättade över enskilda individer och sakakterna över t.ex. organisationer, partier och institutioner. Det har varit förenat med betydande svårigheter att hitta i arkivet. Detta huvudsakligen beroende på följande skäl. Materialet är inte ordnat på ett sådant sätt att det är möjligt att söka efter speciella sökord som t. ex. guld, juveler, guldhandel etc. Det har därför visat sig nödvändigt att fullständigt gå igenom de olika akterna för att inte missa något av värde, vilket har varit mycket tidskrävande. Akterna hänvisar därtill ofta vidare till andra akter. För att få en total överblick över ett ärende

har det varit nödvändigt att följa spåret i botten, dvs. beställa fram alla i ärendet relevanta akter. I vissa fall skulle det också ha varit önskvärt att intervjua en del personer som ännu är i livet och som förekommer i olika ärenden. Detta är dock i nuläget inte möjligt, eftersom sekretessbestämmelserna hindrar att någon tillfrågas om uppgifter som återfinns i Säpos arkiv.

En totalgenomgång av det som kan finnas i Säpos arkiv har, av ovan angivna skäl, inte varit möjlig.

Vidare har de i arkivet påträffade uppgifterna, på motsvarande sätt som beträffande OSS-rapporterna, varit av ytterst blandad karaktär. I vissa fall har uppgifterna kunnat betraktas som säkra, dvs. det finns en omfattande dokumentation som styrker de redovisade uppgifterna. I andra fall är uppgifterna inte särskilt välunderbyggda utan framstår snarare som rykten av olika slag. Det har i vissa fall också visat sig svårt att värdera källorna till informationen, eftersom det på grund av att det s.k. absoluta källskyddet oftast inte finns någon information om vem som lämnat uppgifterna. Ett övergripande problem har vidare varit att många akter är förstörda eller kraftigt gallrade. I några fall, när det gällt prominenta personer, visade det sig att akterna förstörts redan på 1950-talet, då en större utrensning av materialet företogs, eftersom arkiveringen, enligt uppgift, ansågs vara integritetskränkande. Detta gäller individer som var såväl nationalsocialister eller s.k. Tysklandsvänner, som antinazister och s.k. Englandsvänner. Arkivet har sedan dess kontinuerligt gallrats enligt gällande bestämmelser därom. Ett ytterligare problem är det speciella språk som användes av de enskilda utredarna. Säkerhetstjänsten hade sålunda en form av underförstått språk som gör materialet extra svårbearbetat. Detta kodartade språkbruk användes i stor utsträckning under krigsåren även med tanke på att situationen var extrem i den bemärkelsen att Sverige kunde komma att ockuperas och handlingarna därmed hamna i händerna på en ockupationsmakt. Ofta återfinns i materialet även kortfattade noteringar och referenser till handlingar som numera är förstörda.

Förutom uppgifter från olika OSS-rapporter har kommissionen i sina efterforskningar på Säpos arkiv som utgångspunkt haft vissa namn som återfunnits i framför allt Flyktkapitalbyrån arkiv.[22]

Bland materialet i Flyktkapitalbyråns arkiv har även påträffats de allierades s.k. svarta listor över personer som haft kontakter med Nazityskland. På dessa listor uppfördes således individer, företag, partier och institutioner som på något sätt hade kontakter med Tyskland

[22] "Komplett förteckning över Unofficial (Obnoxious) Germans" omfattande 219 namn jämte en komplettering omfattande 95 namn, Flyktkapitalbyråns arkiv, vol. 495 och 519. Se närmare om Flyktkapitalbyråns verksamhet nedan, kapitel 7.

som bedömdes som diskutabla. Listorna innefattade även tyskar bosatta i Sverige som uppgavs vara nazister samt tysk legationspersonal, personal vid olika tyska institutioner i Sverige och deras anhöriga.

Den tyska legationspersonalen och personalen vid olika tyska institutioner i Sverige kommer i vissa fall att behandlas närmare nedan. En stor del av akterna rörande dessa personer gäller dock medborgarskapsärenden och förpassningar. Huvuddelen av den tyska legationspersonalen internerades efter den tyska kapitulationen och förpassades tillbaka till Tyskland under 1946. Många av dem återvände dock till Sverige kort därpå, och en stor del av dem blev under början av 1950-talet svenska medborgare.

En slagning i registret på de individer som förekommer i de s.k. svarta listorna har visat att de uppgifter som återfunnits på de allierades listor långt ifrån alltid är tillförlitliga. Även i dessa fall krävs således stor försiktighet vid bedömningen av uppgifternas "bevisvärde". Som exempel kan nämnas den mosaiske trosbekännaren Siegfrid G. Enligt uppgifter i Säpos arkiv hjälpte Siegfrid G. en tysk judinna att genom skengifte med en svensk ta sig till Sverige. Anledningen till att Siegfrid G. hamnade på de allierades listor framstår efter genomgången av materialet på Säpo som oklar.

Sammanlagt har för kommissionens räkning gjorts 680 slagningar i Säpos register över personakter och sakakter. Slagningarna resulterade i 230 träffar, innefattande handlingar i 420 mappar. Samtliga dessa mappar har genomgåtts av kommissionen.

Även andra efterforskningar har i hithörande del av kommissionens arbete genomförts som exempelvis i Röda korsets arkiv och delar av Eric von Rosens arkiv på Riksarkivet, vilka kommissionen bedömt vara relevanta. Det sistnämnda arkivet har genomgåtts eftersom familjen von Rosen tillhörde de svenskar som hade omfattande kontakter med framför allt Hermann Göring. Kommissionen har inte haft möjlighet att eftersöka samtliga privatarkiv som kan finnas bevarade från Görings svenska släktingar och bekantskapskrets.

Den år 1945 inrättade Flyktkapitalbyrån hade bl.a. till uppgift att uppspåra tyskt flyktkapital som kunde ha funnit sin väg till Sverige, främst under krigets slutskede. Vidare ålåg det byrån enligt den s.k. restitutionslagen att uppspåra och utreda rövade tillgångar i Sverige (se vidare kapitel 7). Som redan antytts begärde Flyktkapitalbyrån strax efter sitt bildande in uppgifter från säkerhetstjänsten varvid byrån bifogade en lista på företag och personer beträffande vilka byrån önskade ta del av allt tillgängligt material.[23] Flyktkapitalbyrån, som verkade fram till år 1956 gjorde även efterforskningar om bl.a. stulen

[23] Flyktkapitalbyråns arkiv, volym 149.

konst som påstods vara till försäljning på den svenska konstmarknaden. Kommissionen har i sina efterforskningar även tagit Flyktkapitalbyråns undersökningar i beaktande.

På 1960-talet gjordes förfrågningar från svenska regeringens sida om medlemmar i *Sveriges Juvelerare- och Guldsmedsförbund* hade kommit i kontakt med juveler och andra värdeföremål som kan ha tillhört nazismens offer. I sitt svar till regeringen framförde förbundet att det företagit en omfattande undersökning hos samtliga medlemmar, men att inga spår efter sådana tillgångar påträffats. I enlighet med kommissionens direktiv att redovisa tidigare utredningar angående judisk egendom har Sveriges Juvelerare- och Guldsmedsförbund tillskrivits med en begäran om att kommissionen skulle få ta del av undersökningens resultat från 1960-talet.[24] Sveriges Juvelerare- och Guldsmedsförbund har dock inte besvarat kommissionens framställan. Däremot har kommissionen sammanträffat med företrädare för förbundet och på så sätt fått en del värdefulla muntliga uppgifter, vilka berörs nedan.

För kommissionens räkning har f.d. chefen för Östergötlands länsmuseum, fil. dr Gunnar Lindqvist haft i uppdrag att närmare undersöka den svenska konstmarknaden vid tiden för andra världskriget med särskild inriktning på eventuell förekomst av rövad konst från i första hand judar. Resultatet av Gunnar Lindqvists efterforskningar redovisas nedan i avsnitt 6.5.2.

6.5 Kommissionens iakttagelser

6.5.1 Rövade tillgångar i Sverige

I dokument som påträffats i National Archives, USA, utpekas en rad tyska och svenska enskilda personer och företag som under tiden för andra världskriget misstänktes vara inblandade i smuggling och illegal handel med rövade tillgångar.

Kommissionen har valt att här redogöra för några av ifrågavarande rapporter som den amerikanska underrättelsetjänsten upprättade. Som tidigare påpekats är det dock i sammanhanget viktigt att understryka att ett antal av de uppgifter som ingår i rapporterna inte har kunnat verifieras genom andra efterforskningar som kommissionen företagit, exempelvis i svenska arkiv. Att kommissionen ändå valt att redovisa dessa uppgifter beror, förutom att de tjänat som utgångspunkt för

[24] Kommissionens dnr 36/98.

vidare efterforskningar, bl.a. på att de i många fall redan behandlats i litteratur och artiklar m.m.[25]

Tyska legationen och andra tyska institutioner i Sverige

Ovan har kortfattat beskrivits hur de nazistiska myndigheterna konfiskerade och plundrade enskildas tillgångar som exempelvis juveler och smycken för att skaffa Tredje riket utländsk valuta i syfte att finansiera dess upprustning och krigföring. Som redan påpekats hade det tyska utrikesministeriet genom sina legationer utomlands en nyckelposition i hanteringen och i viss utsträckning även försäljningen av rövade tillgångar. Mycket talar för att den nazityska regimens förlängda arm i Sverige, den tyska legationen, var inblandad i sådan hantering.

> I en brittisk rapport från sensommaren 1944 uttalas bl.a. följande:[26]
> "On order emanating from the Reichsbank, the German Legation in Stockholm is offering diamonds of from 4-13 carats for sale in Sweden. These are only being disposed of under the strictest secrecy and only "dependable" purchasers. The reason for this extraordinary care is due to the Nazis fearing that were this traffic to become public, the Allies might start legal actions for the recovery of the stones in the post-war period. There is a very strong suspicion that the diamonds have come from Holland, and have been plundered by the Germans from the Dutch State Bank."

I en annan rapport påpekas att en anställd i det tyska utrikesministeriet, greve von Schwerin, två gånger i månaden besökte Stockholm och att han med kurirposten medförde holländska diamanter.[27]

Kommissionen har i sina efterforskningar i svenska arkiv inte funnit några uppgifter om von Schwerin. Däremot har i Säpos arkiv påträffats

---

[25] Förutom Göran Elgemyrs och Sven Fredrik Hedins artiklar i Dagens Nyheter och radioinslag i radions Studio Ett under åren 1997 och 1998 kan exempelvis nämnas den särskilda bilagan till Dagens Nyheter den 21 oktober 1997: Vem tjänade pengar på andra världskriget ?

[26] Rapport den 11 augusti 1944, OSS London, NA RG 226, Records of OSS, 190/7/18/05. Även andra rapporter omtalar att Sverige var mottagarland av stulna juveler (s.k. *Judenschmuck*) och diamanter. I handlingar som förvaras i det nederländska riksarkivet, *Algemeen Rijksarchief Den HAAG* (ARA) omtalas att chefen för Diamant-Kontor GmbH enligt noteringar i hans pass åren 1942 och 1943 ett flertal gånger bl.a. besökte, förutom Ungern, Schweiz, Rumänien och Holland, även Sverige. Kommissionens dnr 121/98 (L.236).

[27] Rapport den 14 augusti 1944, OSS London, NA RG 226, Records of OSS, 190/7/18/05.

andra uppgifter som visar att den tyska legationen i Stockholm i vart fall varit aktuell för förmedling av stulna briljanter sensommaren 1944.

Albert Volckerts, en känd och rik affärsman från Hamburg, var gift med dottern till en högre tjänsteman vid Bofors AB. Volckerts firma hade affärsförbindelser med Hamburger Chronometerwerk och firman Gerhard Wempe, en urfirma i Hamburg. Under överläggningar med dessa firmor lärde Volckerts känna Fritz Goldemann, innehavare av juvelarfirman med samma namn och medlem av nazistpartiet.[28]

Enligt Volckerts berättade Goldemann för honom att preusssiska inrikesministeriet förvaltade juveler som "tillhörde de mördade tyska och europeiska judarna." Juvelerna hade delvis förts till Hamburg från Amsterdam och juvelhandlaren Bozenhardt. En kollektion om 24 000 briljanter skulle ha försålts. En del av samlingen skulle ha använts till att tillverka smycken för export till Turkiet.

Banken och kommanditbolaget Sponholz & Co i Berlin förvaltade briljanterna och juveleraren Wilm, juvelerare åt bl.a. Göring och Ribbentrop, hade enligt uppgift närmast monopol på hanteringen. Inrikesministeriet hade givit Goldemann i uppdrag att istället för Wilm klassificera och värdera briljanterna. För att sälja stenarna, hade en firma Exporta AG grundats. Stenarnas värde uppskattades till 90 miljoner riksmark.

Sommaren 1944 besökte Volckerts Sponholz & Co och fick då se stenarna som låg i ett kassaskåp hos juveleraren Wilm. Herbst på inrikesministeriet erbjöd Volckerts att sköta om försäljningen i Sverige och Schweiz, vilket Volckerts accepterade.

På Sponholz & Co överlämnades till Volckerts en lista på briljanter till ett värde om 187 444 kronor. Stenarna låg och väntade på att med kurir sändas till tyska legationen i Stockholm.

Vid ett förhör hållet med Volckerts i oktober 1945 antecknades följande.

> "Vid sin ankomst till Sverige, satte sig Volckerts omedelbart i förbindelse med amerikanska legationen och berättade om de juvelaffärer som tyskarna förberedde.
>
> Amerikanarna voro mycket intresserade och ville gärna att juvelerna skulle överföras till Sverige, varefter man skulle förmå svenska regeringen att beslagtaga juvelerna till krigets slut, när de dök upp i marknaden. Man bildade även ett konsortium med amerikanska och svenska deltagare, som skulle köpa juvelerna. Volckerts skulle när detta var klart skicka ett brev till Sponholz & Co i Berlin och meddela, att han funnit köpare till juvelerna. Planen var sedan, att juvelerna med kurir skulle skickas till tyska legationen i Stockholm. Härifrån skulle de skickas till en svensk juvelerarfirma, som skulle värdera juvelerna. När juvelerna väl vore hos firman

[28] Samtliga uppgifter från Säpos arkiv.

> skulle amerikanska legationen meddela svenska regeringen, att juvelerna funnos i Stockholm och att de rövats från de europeiska judarna, varför man skulle uppmana svenska regeringen att beslagtaga juvelerna tills kriget var över, då man kunde försöka få reda på de verkliga ägarna till dem."

I augusti 1944 hade Volckerts avslöjats med att försöka spionera på Bofors AB, varvid han erbjudit sig att utföra vissa tjänster för den svenska säkerhetstjänsten. Av det ovan delvis redovisade förhöret framgår vidare att den plan som Volckerts beskrivit aldrig sattes i verket eftersom amerikanarna, enligt Volckerts, ansåg att den tyska legationen måste ha erhållit information om hans samarbete med den svenska säkerhetstjänsten.

Kommissionen har i sina efterforskningar inte påträffat något som direkt motsäger Volckerts uppgifter om att briljanterna inte medfördes till Sverige. I Säpos arkiv har endast påträffats en översättning av ett brev (genomslag) från Sponholz & Co daterat i juli 1944 till Svenska Handelsbanken med en anmodan att 286 kronor skall utbetalas till Volckerts. Dessutom har hittats en avskrift av en uppställning över stenar till ett sammanlagt värde om 187 444 kronor 57 öre. Enligt förteckningen rörde det sig om cirka 160 stenar.

Såvitt kommissionen har kunnat utröna pågick det år 1949 i Hamburg en process om de plundrade diamanterna mellan Volckerts å ena sidan och juvelerarna Wilm och Goldemann å den andra. Det är möjligt att ett studium av de tyska rättegångshandlingarna skulle kunna kasta mer ljus över Volckerts inblandning i briljantaffären. Tiden har dock inte medgett att kommissionen kunnat företa en sådan efterforskning.

Det tyska utrikesministeriet skickade guld, mestadels guldmynt, till de tyska legationerna utomlands.[29] Vid Nürnbergrättegången framkom också att det tyska utrikesministeriet även förvarade visst guld för Ribbentrops räkning. En stor del av detta guld påträffades efter kriget i bl.a. Österrike. Enligt en Nürnbergrapport skall dessutom ett parti av Ribbentrops guld ha sänts till den tyska legationen i Stockholm.[30]

I Säpos arkiv förekommer bl.a. uppgifter från förhör med personer som var anställda vid tyska legationen vid tiden för andra världskriget vilka visar att det med kurirposten till legationen ibland medföljde guldtackor. Såväl legationens kanslichef, vaktmästare som den tyske ministerns betjänt bekräftade sålunda att det under 1944 med kurirposten medföljde tunga trälådor som visade sig innehålla guldtackor.

---

[29] Se interimrapporten s. 73 och 78.

[30] Kempners rapport den 28 december 1948 till den amerikanska militärregeringen i Tyskland (OMGUS), NA RG 260, Box 444, 940.65.

Kanslichefen Eichler förklarade att det från våren 1944 fram till sammanbrottet rörde sig om sex eller sju guldleveranser. Personal från UD påträffade den 16 juni 1945 i tyska legationens lokaler i Stockholm 11 stycken guldtackor. Guldtackorna hade en finhalt på i snitt 996,5 och var enligt uppgifter i Säpos arkiv av engelskt ursprung. Guldet, som deponerades i Riksbanken, överlämnades i skilda omgångar under 1950-talet till Västtyskland.[31]

Kommissionen har i sina efterforskningar även undersökt andra tyska institutioner[32] som fanns i Sverige under kriget utan att hitta något relevant. Ett ytterligare arkiv som möjligen skulle kunna ge fler upplysningar beträffande den tyska legationens befattning med rövade tillgångar är legationens arkiv som år 1945 överlämnades till de allierade och som numera finns bevarat på utrikesministeriet i Tyskland.[33]

Göring

Hermann Göring var i unga år i civil flygtjänst i Sverige och gifte sig i München 1923 med svenskan Carin von Kantzow född Fock. Efter nazisternas misslyckade kuppförsök samma år återvände makarna till Sverige. Göring som skadats i kuppen blev beroende av morfin och togs in på mentalsjukhus vid två tillfällen under sin andra vistelse i Sverige. Några år efter det att makarna återvänt till Tyskland avled

[31] Se exempelvis Omar Magnegård: I andra världskriget skugga, Stockholm 1985.

[32] Exempelvis angavs i pressen 1947 att en av ledarna för den tyska utlandspropagandan, Dr Lorenz, våren 1945 skulle ha uppehållit sig i Sverige och vid tillfället medfört guldtackor till ett värde av fem miljoner kronor, vilka hade deponerats hos personer som stod den tyska propagandacentralen *Deutsche Akademie* nära. Se exempelvis artiklar i Ny Dag den 13 oktober och Morgontidningen den 12 oktober 1947.

[33] Den amerikanske och den brittiske ministern hade den 2 maj 1945 framfört begäran från sina regeringar att den svenska regeringen skulle omhänderta den tyska legationens och de tyska konsulatens arkiv i Sverige och att dessa skulle ställas till de allierades förfogande. I anledning av de västallierades förfrågan antecknade kabinettsekretaren Boheman "att det förefölle /mig/ föga sannolikt, att några arkiv av intresse längre funnes på ifrågavarande beskickning och konsulat." Se Wilhelm Carlgrens bok: Svensk utrikespolitik 1939-1945 s. 580. Legationens handlingar mikrofilmades av de allierade innan de överlämnades till Västtyskland. En redovisning av Stockholms-legationens arkiv återfinns i volymen: A Catalog of Files and Microfilms of the German Foreign Ministry Archives 1920-1945, volym IV, s. 727-745, Stanford 1972. Bevarat synes främst vara handlingar för tiden fram till krigsutbrottet 1939. Handlingarna från tiden därefter förstördes av legationspersonalen vid krigets slutskede.

Carin Göring 1931.[34] Under sin tid i Sverige var Göring medlem i det år 1889 bildade Antisemitiska Förbundet vilket medförde att många av dem som senare under 1930- och 40-talen kom att inneha ledande poster inom de nationalsocialistiska rörelserna i Sverige fick utmärkta möjligheter att lära känna Göring. Göring hade därefter också många kontakter med svenska nationalsocialister främst inom National-socialistiska Blocket i vilken organisation greve Eric von Rosen var ledande partifunktionär. Eric von Rosens hustru Mary var syster med Görings svenska hustru Carin och brodern Clarence von Rosen var personlig vän till Hitler och Göring.

Som redan nämnts har kommissionen i sitt arbete särskilt försökt utröna om Hermann Göring genom sina svenska kontakter överförde rövad egendom till Sverige

I en rapport i maj 1945 från amerikanska legationen i Stockholm uttalas bl.a. att det var mycket troligt att Eric von Rosens son, C.G. von Rosen, hade assisterat Göring i smuggling av rövade konstverk och juveler till Sverige.[35] Kommissionen har som tidigare uppgetts gjort vissa efterforskningar, bl.a. i Eric von Rosens arkiv. Kommissionen har dock inte i detta arkiv funnit något som ger belägg för att rövade tillgångar, juveler eller andra värdeföremål som Göring kommit över har funnit sin väg till Sverige. Kommissionen vill dock inte utesluta att ytterligare forskning i bl.a. utländska arkiv och eventuellt bevarade privatarkiv från personer tillhörande Görings svenska vänkrets skulle kunna leda till annat resultat.

Göring förekommer också i en amerikansk Safe-haven rapport upprättad i juli 1946.[36] I rapporten anges att firman *Persische Teppich Gesellschaft AG* (PETAG) misstänktes ha indirekt tjänat Görings intressen genom bolagets förmedling av orientaliska mattor som hade konfiskerats av nazisterna i bl.a. de ockuperade länderna. Bolagets verkställande direktör påstods stå Göring nära.

Av handlingar i Flyktkapitalbyråns arkiv[37] har framgått att ett parti mattor tillhörande PETAG efter kriget förvarades i Stockholms frihamn. Partiet försåldes genom Flyktkapitalbyråns försorg[38] och inbringade därvid cirka 715 000 kronor (det ursprungliga värdet angavs enligt faktura uppgå till knappt 1,3 miljoner kronor). Enligt ett brev i

[34] Se bl.a. Björn Fontander; Göring och Sverige, Kristianstad 1984.

[35] Brittisk rapport, Suspected Foreign Assets Held By Hermann Goering, kommissionens dnr 33/97.

[36] Kommissionens dnr 7/99.

[37] Flyktkapitalbyråns skrivelse till UD den 30 mars 1955, UD HP 80 T, Riksarkivet, volym HP 3593.

[38] Se närmare om Flyktkapitalbyråns verksamhet nedan kapitel 7.

juli 1950 från UD till Generalkonsulatet i Berlin hade under Flyktkapitalbyråns handläggning av ifrågavarande ärende framställts två anspråk på äganderätten till mattpartiet. Den nederländska firman van Perlstein & Roeper Bosch N.V. hade uppgett att mattorna skulle utgöra från Holland rövad egendom medan en persisk köpman från Hamburg hade hävdat att det aktuella mattpartiet hade beslagtagits av de tyska myndigheterna i Riga. Flyktkapitalbyrån hade funnit att det i ingetdera fallet hade kunnat ledas i bevis eller göras sannolikt att mattpartiet var rövad egendom varför avvecklingen hade slutförts.[39]

Kommissionen har inte funnit något som tyder på att det aktuella mattpartiet varit rövad egendom från tidigare judiska ägare. Det är möjligt att ytterligare forskning i bl.a. utländska arkiv även här skulle kunna ge fler klargörande upplysningar.

Ett namn som återfinns i flera amerikanska handlingar är den dåvarande presidenten för den tyska handelskammaren, Henry Koux. Enligt en amerikansk rapport, upprättad i februari 1945, hade en polsk professor vid Stockholms universitet under en konferens som hade hållits i London tidigare samma månad upplyst att det i Stockholms frihamn fanns ett antal lådor, avsedda för Koux, vilka innehöll stulen konst.[40] Den 1 mars samma år utgick en förfrågan till en representant i Stockholm som ombads kontrollera uppgifterna.[41] På samma handling har antecknats: ".. 19.3.45. nothing in Stockholm free harbor in Koux's name." Frågan om lådorna i Stockholms frihamn var också aktuell vid de förhör som hölls i anledning av Nürnbergrättegången. Vid ett förhör med Göring i december 1945 förnekade denne att han visste vem Koux var. Enligt förhörsledaren skulle i Koux namn i Stockholms frihamn finnas en låda innehållande tavlor. Enligt uppgift skulle tavlorna förvaras för Görings räkning. Göring förnekade någon inblandning i detta.[42] Kommissionen har i sina efterforskningar inte funnit några

[39] UD:s skrivelse till Generalkonsulatet i Berlin den 28 juli 1950, UD HP 80 T, Riksarkivet, vol. HP 3593. Se också Flyktkapitalbyråns arkiv volym 397. Det för PETAG:S räkning till Clearingnämnden inbetalade beloppet om cirka 715 000 kronor friställdes, "med hänsyn till de särskilda omständigheterna i ärendet" enligt UD:s beslut den 16 augusti 1955. UD HP 80 T, Riksarkivet, volym HP 3593.

[40] Memorandum den 17 februari 1945, kommissionens dnr 219/98.

[41] Ibid.

[42] Interrogation of Hermann Göring, Nürnberg den 22 december 1945, kommissionens dnr 9/99. Kommissionen har vid efterforskningar i UD:s arkiv inte funnit någon amerikansk framställan om svensk utredning beträffande berörda lådor.

uppgifter som klarlagt hur det förhållit sig med de påstådda lådorna i frihamnen i Koux namn.[43]

Trots strävan att finna uppgifter om Görings kontakter i Sverige och deras eventuella befattning med rövad konst, har sådana inte kunnat spåras.

I Flyktkapitalbyråns arkiv[44] finns uppgifter om en person vid namn Lars Herman Rasch, som 1941 haft kontakt med Göring via dr Finke vid tyska legationen, för köp av en målning av Rafael. Rasch hade en omfattande konstsamling, omnämnd redan 1933, med italiensk, fransk och holländsk konst. Det är inte uteslutet att Rasch ägde en målning tillskriven Rafael. Något köp gjordes inte då målningen inte med säkerhet kunde attribueras till den italienske konstnären.

Juvelerare, antikhandlare m.m. i Sverige

Stulna juveler, konst, och liknande värdeföremål kan ha smugglats till Sverige även via andra kanaler än genom den tyska legationen. Att det under kriget skall ha förekommit affärer i Sverige med valutor och annat smuggelgods uppges också i ett inte ringa antal publicerade artiklar i den svenska pressen strax efter det tyska sammanbrottet. I Morgontidningen den 22 juli 1945 uttalades bl.a. följande:

> "En omfattande valutasmuggling har av allt att döma förekommit under kriget. Tendensen har för närvarande mattats av en smula men medan den tyska trafiken på Sverige pågick som bäst, florerade den mycket livligt. Vissa affärer i juvelerarbranschen i Stockholm säljer små prydnadsföremål i form av elefanter, grisar, statyetter m.m. av gediget 23 karats guld, som går lätt att gömma undan i en ficka."

Av tidningsartikeln framgår vidare att många av dessa guldstatyetter och andra föremål i sin tur smugglades ut ur Sverige.

Enligt de allierades uppgifter misstänktes ett tiotal juvelerare och guldsmeder i Sverige för att ha varit mottagare av rövat gods från Tyskland. Ett antal av de utpekade firmorna stod under tyskt inflytande.

Ledande inom guldsmedsbranchen i Sverige på 1930- och 40-talen var Guldsmedsaktiebolaget som hade en produktion av guld- och

---

[43] Se vidare nedan under avsnitt 6.5.2 Särskilt om konst. Enligt handlingar som påträffats i Flyktkapitalbyråns arkiv hade tullavdelningen Packhuskajen, Göteborg, låtit meddela att 30 kolli s.k. flyktinggods från Tyskland "kvarligga å transitupplag härstädes praktiskt taget oundersökta", Flyktkapitalbyråns arkiv, Ärenden enligt Restitutionslagen, B 1/47.

[44] Flyktkapitalbyråns arkiv, Ärenden om rövad konst enligt Restitutionslagen, volym 147, B16/45.

silvervaror samt försäljning i egna butikskedjor, bl.a. C.G. Hallbergs guldsmeds AB. Ägare och verkställande direktör vid tiden för andra världskriget var den tyskfödde svenske medborgaren Otto Decker[45]. Såväl företrädare för Sveriges Juvelare- och Guldsmedsförbud som uppgifter i Säpos arkiv har förmedlat bilden av att Deckers affärsverksamhet var ledande på den svenska marknaden vid den här tiden. I en rapport från försvarsstaben 1947 uttalades bl.a. att Hallbergs firma skulle vara i tyska händer under ledning av Decker och att tyskarna därigenom hade förskaffat sig monopol på inköp av allehanda material för tillverkningen inom branschen.[46]

Kommissionens efterforskningar har gett belägg för att Decker var nazist och vän av Hitlertyskland.[47] Han erhöll 1941 förtjänsttecknet andra graden av tyska örnen, var utsedd till blivande chef för Sveriges industrigrupp efter den tänkta nyordningen och var umgängesvän med flera personer vid den tyska legationen.

Uppgifter från personalen vid den tyska legationen[48] tyder också på att Hovjuvelerare Hallbergs på S:t Eriksgatan i Stockholm tagit emot guld som kommit via kurirpost till legationen (jfr ovan). Vaktmästaren vid legationen uppgav bl.a. att guldet när det kom lades i ett särskilt anskaffat kassaskåp och att han hade uppmärksammat att skåpet ofta var tomt när nya sändningar skulle läggas i förvar. Han antog därför att det tidigare inlagda guldet under mellantiden hade lämnat legationen. Vidare hade den svenske chauffören vid legationen för honom berättat att han på uppdrag av legationsrådet Dankwort hade besökt Decker på Hallbergs juveleraraffär och där lämnat någon eller några lådor. Chauffören uppgav själv att han under åren 1942-45 vid olika tillfällen beordrades att köra antingen Dankwort eller Eichler till Hallbergs vid S:t Eriksgatan men att han aldrig lagt märke till att vare sig Dankwort eller Eichler vid dessa besök medfört några tyngre föremål i sina portföljer. Den tyske ministerns betjänt, som avvek från legationen sommaren 1944 och sedermera erhöll svenskt främlingspass, uppgav att han inte visste vart guldet hade gått men att "han hade hört talas om

[45] Hallbergs guld har därefter bytt ägare ett flertal gånger. Företrädare för Hallbergs guld har för kommissionen förklarat att det inte finns något källmaterial bevarat från tiden för andra världskriget.

[46] Säpos arkiv. Hallbergs Guldsmeds AB ökade 1946 aktiekapitalet med 2 miljoner kronor till 5 miljoner kronor föranlett av expanderad rörelse. Svenska Dagbladet 19 mars 1946.

[47] I ett brev våren 1940 till brodern i Tyskland uttalade Decker bl.a. "...det får därför icke för någon tysk även i utlandet finnas en annan lösen än Heil Hitler". (översättning från Säpos arkiv).

[48] Samtliga uppgifter från Säpos arkiv.

att chefen för Hallbergs juvelerarfirma, Decker, troligen skulle fått en del."

Kommissionen har vid sina efterforskningar kunnat konstatera att Decker under våren 1944 försökt sälja en guldtacka som härrörde från samma serie som några av dem som senare, i juni 1945, påträffades på tyska legationen.[49] Decker, som i december 1945 hördes om guldet, förnekade samröre med den tyska legationen och uppgav att han genom förmedling av den förre chefen för Hallbergs, Jahnson, inköpt guldet av en okänd svensktalande man, som troligen hette Julius i förnamn. Affären hade gjorts upp på några få minuter och Decker hade endast träffat den okände mannen vid detta tillfälle.

Enligt brittiska uppgifter från juli 1945 förekom det även rykten om att Decker var inblandad i försäljning av smugglade diamanter från Holland och andra länder men att dessa rykten inte hade kunnat verifieras.[50] Enligt samma rapport förekom också handel i Sverige med diamanter av företag som annars inte sysslade med försäljning av juveler. I rapporten anges detta gälla företagen Silver Plata AB och Sipla AB som båda ägdes av den tyskfödde Harald Ficker. I enlighet med i rapporten angivna kostnadsförslag från maj och augusti 1944 utbjöd Silver Plata AB diamanter från Tyskland och andra ädelstenar, bl.a. blå safirer från Frankrike och Belgien till priser långt under marknadsvärdet.

Genom att de två företagen har upphört har kommissionens möjligheter till efterforskningar kraftigt begränsats. Kommissionen har inte funnit några andra uppgifter än att Harald Ficker hade goda kontakter med Otto Decker.

I en amerikansk rapport upprättad efter kriget[51] omnämns förutom den ovan nämnde Henry Koux även Felix Kersten, Galleri S:t Lucas samt Editha Ludmilla Leppich Lundquist såsom misstänkta för att ha varit involverade i överföringar av rövade tillgångar till Sverige.

---

[49] Jfr ovan. Deckers guldtacka skall ha haft en finhetsgrad om 996 och beteckningen Bank of England H 264482, H 5602. Några av de guldtackor som påträffades på tyska legationen av UD ingick i serien: Bank of England, H 5605-06 och hade en finhalt på i snitt 996,5.

[50] Memorandum den 26 juli 1945, Trade in Smuggled Diamonds & Precious Stones, NA RG 226, 190/9/22/02. Även i handlingar från oktober 1945, förvarade i det nederländska riksarkivet (ARA), anges att Decker varit kontaktman för insmuggling av guld, juveler och diamanter från Tyskland till Sverige. Bl.a. omtalas att Decker hade haft kontakter med chefen för Diamant-Kontor GmbH, Kremer, Kommissionens dnr 121/98 (L.236).

[51] Biographical Index of Individuals Involved in Art Looting, NA RG 226, Records of OSS, Box 106, 190/6/12/01.

Beträffande Galleri S:t Lucas på Sturegatan i Stockholm angavs i en rapport från augusti 1945 följande:[52]

> "Early this year the Gallery Saint Lucas .. held an exhibition of Flemish and Dutch paintings whose provenance could not be established. The director of the art gallery refused to indicate their origin, but stated that a number of them came from 'poor Jewish refugees'."

I samma rapport omtalas också att den välkända auktionsfirman Bukowskis i Stockholm i början av år 1943 hade mottagit två lådor värdefull konst från Tyskland men att avsändaren var okänd.

Kommissionen återkommer till de nu nämnda firmorna nedan under avsnitt 6.5.2.

Editha Leppich Lundquist blev genom giftermål svensk medborgare i oktober 1944. Enligt amerikanska rapporter skall hon ha haft ett nära samröre med den tyske propagandaministern Goebbels. Som påstådd expert på äldre kinesiska konstföremål skall hon enligt samma uppgifter ha undersökt intresset på den svenska marknaden för kinesiska värdeföremål som rövats i Tyskland, Frankrike och Holland.[53] Kommissionen har i sina efterforskningar inte påträffat något som skulle kunna klargöra dessa amerikanska uppgifter.

Flera påståenden och rykten vid krigsslutet och åren därefter rörde överföring av konst till Sverige genom Himmlers massör Felix Kersten. Kersten var finsk medborgare och hade haft sin professionella verksamhet i flera europeiska länder, bl.a. Holland, Tyskland och Sverige. Kersten är känd genom sin roll i aktionen med de vita bussarna vintern och våren 1945 som Folke Bernadottes och World Jewish Congress kontaktman med Himmler. Han blev svensk medborgare 1953. Dåvarande brittiske ministern i Sverige, Sir Victor Mallet, hävdade att Kersten var nazist och uttalade att Kersten i sin bostad i Stockholm hade en stor samling tavlor som påstods vara holländska. Om det senare påståendet hade Mallet dock "föga

---

[52] Reviderad rapport augusti 1945, Looted Art in Occupied Territories Neutral Countries and Latin America, NA RG 131, Box 387, 230/38/17/05.

[53] Förutom den ovan nämnda rapporten avseende individer involverade i konststölder; se även särskilt upprättad rapport från december 1945, kommissionens dnr 6/99. Enligt Flyktkapitalbyråns undersökningar framkom det att Editha Leppich-Lundquist meriter hade inskränkt sig till en anställning som hembiträde åt en konstprofessor med inriktning på kinesisk konst. Efter förfrågan hos konstexperter och konsthandlare i branschen avskrev Flyktkapitalbyrån ärendet. Flyktkapitalbyråns arkiv, Ärenden enligt restitutionslagen, volym 144, B14/45.

upplysningar."[54] Den tidigare holländske ministern, J.E.H. van Nagel framhöll å sin sida i maj 1946 att Kersten lyckats rädda "ytterst värdefulla konstskatter, vilka de tyska myndigheterna avsett att överföra från Holland till det inre av Polen."[55]

En genomgång av Kerstens bouppteckning efter dennes död ger vid handen att i dödsboet ingick ett antal osignerade tavlor värderade till lägre belopp.[56] Vid samtal med sonen Arno Kersten har denne för kommissionen förklarat att det är vanligt att man värderar tavlor lågt när man inte känner till vem mästaren är. De osignerade tavlorna är inköpta under och efter kriget, bl.a. inköptes en tavla i Holland för 400-500 gulden någon gång på 1950-talet. Enligt Arno Kersten skulle fadern ha ägt konst redan under sin tid i Holland. Vid krigsutbrottet fick han inte ha kvar dem i Holland varför konsten flyttades till Berlin 1941. Fadern fick 1944 Himmlers tillstånd att sända tavlorna till bostaden i Stockholm. Beträffande den holländske ministerns, Nagel, uttalande erinrar sig Arno Kersten att fadern lyckades få Himmler att utfärda en instruktion som innebar att viss holländsk konst skulle stanna kvar i Holland till efter kriget och inte föras bort. Som skäl till sin begäran hade fadern angett risken att transportera konsten under de svåra bombanfallen över Holland.

Kommissionen konstaterar att det inte är möjligt att avgöra om de allierades uppgifter – att Kersten i Sverige förvarade konst som tidigare innehafts av Himmler – äger någon giltighet.

Smuggling i samband med flyktingströmmen mot krigets slut

I ett flertal allierade rapporter påstods också att tyska tillgångar troligen fann sin väg till Sverige via flyktingströmmar från bl.a. Finland och Baltikum. Kommissionen har valt att närmare undersöka vissa av dessa flyktvägar, främst via Baltikum.[57]

---

[54] Steven Koblik: Om vi teg skulle stenarna ropa : om Sverige och judeproblemet, Stockholm 1987, s. 126.

[55] Kerstin Gustafsons rapport till kommissionen angående bl.a. Felix Kerstens dossier, UD:s arkiv. Kommissionens dnr 96/98.

[56] Kommissionens dnr 160/98.

[57] I slutskedet av kriget fick den svenska säkerhetspolisen anledning att sysselsätta sig med norska samarbetsmän, Waffen-SS-soldater, Hirdmän och koncentrationslägervakter som flydde till Sverige samt ett antal svenska medborgare som hade varit anställda av Gestapo eller vid koncentrationsläger i Nordnorge. Den norska motståndsrörelsen och senare den norska staten ställde senare krav på att dessa skulle utlämnas. Även tyska desertörer från Norge handhades i viss mån av säkerhetspolisen. Huvudansvaret för de senare bars dock

Den svenska regeringen började under sommaren 1944 att vidta förberedelser för en större svensk insats när det gällde flyktingmottagande. I september 1944 utfärdades en detaljerad instruktion för hur flyktingarna skulle omhändertas. Vid en större flyktingström skulle de ankommande indelas i två huvudkategorier. Den första bestod av militära flyktingar, dvs. sådana som tillhörde stridande makts styrkor och som anlände i uniform och begärde att få bli internerade i Sverige i avvaktan på krigsslutet. De som tillhörde denna kategori skulle omhändertas och avväpnas av militären. Den andra kategorin var civila flyktingar. Till denna kategori räknades även förrymda krigsfångar och desertörer oavsett om dessa bar uniform eller ej. De civila flyktingarna skulle omhändertagas av civila myndigheter.[58] Vid sidan av militära och civila myndigheter skulle även frivilligorganisationer som Röda Korset, Rädda Barnen och Lottorna knytas till flyktingmottagandet.

De största flyktingströmmarna under krigets slutskede kom från Finland och Baltikum. När de sovjetiska trupperna under sommaren och hösten 1944 besatte de baltiska staterna, flydde stora grupper av befolkningen till Finland, Tyskland och Sverige. Vid årsskiftet 1944-45 fanns ca 30 000 baltiska flyktingar i Sverige. Övervägande delen, 25 000, var ester.[59] I december 1944 fanns nära 200 000 flyktingar i Sverige. En stor grupp var de 40 000 personer som evakuerats på grund av krigshandlingarna i norra Finland.[60]

De kategorier som kommissionen särskilt valt att granska närmare i detta sammanhang är misstänkta krigsförbrytare, kollaboratörer och samarbetsmän. Det är inte möjligt att fastställa hur många sådana personer som flydde till Sverige i krigets slutskede. Enligt uppgift blev omkring 150 balter, 300 norrmän och danskar samt ett okänt antal tyska medborgare och svenskar föremål för särskilda utredningar av de svenska myndigheterna. De kategorier av misstänkta det då huvudsakligen torde ha rört sig om är följande:

- Kollaboratörer från länder som var ockuperade av tyskarna – företrädesvis de baltiska staterna och Norge och Danmark.

---

av de militära myndigheterna. Det är mycket troligt att efterforskningar i relevanta arkiv skulle kunna belysa frågan i vilken utsträckning judiska tillgångar smugglades till Sverige via de ockuperade grannländerna som exempelvis Norge. Som framkommer nedan av kapitel 7 har kommissionen bl.a. uppmärksammat att i Norge konfiskerad judisk egendom under kriget försåldes på auktion i Göteborg.

[58] Med civila myndigheter avses i detta fall länsstyrelserna samt på central nivå utlänningskommissionen.

[59] Statsrådsberedningen, Dnr SB 9969/86. Vissa anklagelser om krigsförbrytelser- En översiktlig utredning, s. 11.

[60] SOU 1946:36 s. 32.

- Tyskar som tillhörde SS, SD eller Gestapo.
- Svenska medborgare som tjänstgjort i SS, SD eller Gestapo och som i krigets slutskede eller direkt efter den tyska kapitulationen återvände till Sverige.

Många av dem som kom till Sverige tog sig in i landet på egen hand framför allt från Norge och Danmark. När det däremot gäller Baltikum, är det av intresse att uppehålla sig något vid de olika s.k. livlinor som i krigets slutskede förde över stora mängder flyktingar till Sverige. Orsaken härtill är de anklagelser som i olika sammanhang framförts gentemot dem som drev dessa transporter. Anklagelserna har bl.a. gällt att judar missgynnades eller avvisades från transporterna medan misstänkta krigsförbrytare, kollaboratörer och samarbetsmän tog sig in via dessa.

När det gäller de s.k. livlinorna från Baltikum till Sverige som verkade från 1943 t.o.m. 1945 var det i huvudsak frågan om två typer av operationer. För det första privata aktioner, där enskilda eller grupper av enskilda tog sig över till Sverige för att sedan återvända och plocka upp andra. För det andra fanns det också operationer som organiserades av svenska myndigheter, framför allt försvarsstaben och Kommittén för Estlandssvenskarna, en organisation som startades på initiativ av de svenska myndigheterna. I de aktioner som Försvarsstaben var involverad i skedde ett samarbete med baltiska hjälporganisationer. Totalt organiserades på detta sätt 66 resor, 11 av dessa kom dock inte att fullföljas av olika skäl. Det är omöjligt att fastställa exakt hur många människor som kom till Sverige via nämnda transporter, men det torde röra sig om åtminstone 1 200 personer.

Frågan om de s.k. baltflyktingarna är ytterst komplex och kräver för ett klargörande omfattande forskningsinsatser. Kommissionen har här valt att endast beröra några exempel där en genomgång av utredningsmaterialet har lett till slutsatsen att det inte kan uteslutas att judisk egendom överfördes till Sverige i samband med flykten. De få uppgifter som kommit fram ger således inga direkta bevis för att juveler eller andra tillgångar från judar skulle ha kommit in till Sverige via den baltiska flyktingströmmen. Det är emellertid högst troligt att ytterligare forskning kan ge en vidare belysning i frågan.

Under åren 1944 och 1945 skrev den svenska pressen återkommande om den estniske prosten Pöhls och den tyske SS-mannen Lienhards räddningsoperationer för att få över de s.k. estlandssvenskarna till Sverige.[61] Ett stort antal klagomål framfördes av flyktingarna. Bl.a. skall istället för estlandssvenskar ett antal ester ha

[61] Uppgifterna huvudsakligen hämtade från Säpos arkiv.

tagits med på båtarna. Esterna hade, för att få legitimation som estlandssvenskar, löst medlemskort i en förening som kallades Svenska Odlingens Vänner. Vidare framfördes anklagelser om tagande av mutor, våldsamt uppträdande från Lienhards sida och tillägnande av flyktingarnas möbler och andra tillgångar.

Under den svenska kommissionens[62] förhör med några av de tilltalade i Nürnbergsprocessen antecknade ledamoten, advokaten Hugo Lindberg, efter att ha förhört Walter Schellenberg bl.a. följande:[63]

> "Om en annan Sverigegäst, Ludwig Lienhardt, berättade Schellenberg, att han varit medlem av Waffen S.S., och att han sysslat med uppbyggandet av en underrättelsetjänst mot Ryssland via Estland och Sverige. Han skulle ha en mycket intim kontakt med en biskop men Schellenberg kunde icke påminna sig dennes namn. Denna biskop skulle ha varit särskilt intresserad för utväxling av svenskar från Estland och hans inställning var mycket antikommunistisk. Planen var att i underrättelsetjänsten utnyttja dessa estlands-svenskar. Jag förmodar att 'biskopen' är identisk med estniske prosten Pöhl, som finns i landet, och vars juvelaffärer med stackars tyska judar jag känner till från annat håll."

Hugo Lindbergs anteckning och de artiklar som ett flertal svenska tidningar publicerade åren 1944 och 1945 har föranlett kommissionen att närmare studera det utredningsmaterial som finns tillgängligt beträffande den aktuella räddningsaktionen.

Kommissionen har därvid kunnat konstatera att de uppgifter som flyktingarna lämnade vid förhören är ytterst motstridiga. Somliga kännetecknade Pöhl som en mycket god människa som räddat dem medan andra ansåg att Pöhl skodde sig på flyktingarna. Vidare bär ett flertal uttalanden karaktären av hörsägner, vilket exempelvis framkommer av följande sammanfattning av förhören.

> "Bland estniska flyktingar hade det varit allmänt känt, att Pöhl och den tyske medborgaren, som han samarbetat med vid flyktingtransporterna smugglat ädla stenar och andra värdefulla föremål till Sverige och på så sätt skaffat sig goda inkomster."

---

[62] Ett flertal länder, däribland de neutrala, erbjöds att närvara under Nürnbergrättegångarna som observatörer. Den svenska delegationen, poliskommissarien Danielsson, advokaten Lindberg och justitierådet Santesson, fick möjlighet att samtala med ett antal av de åtalade nazisterna, vittnen m.fl. Bl.a. hölls ett flertal förhör med chefen för Auslands-SD inom RSHA (Reichssicherheitshauptamt), Walter Schellenberg, som i krigsslutet tog kontakt med utländska säkerhetstjänster och bl.a. påverkade Himmler att ta kontakt med Folke Bernadotte.

[63] Odaterad PM angående undersökningar i Nürnberg, Hugo Lindbergs arkiv, L 32:1, Kungliga Biblioteket i Stockholm.

Beträffande anklagelsen om tagande av mutor uttalas sammanfattningsvis bl.a.:

> "Sammanfattningsvis torde man beträffande misstankarna mot Pöhl för tagande av mutor kunna säga, att ett otal rykten härom varit i omlopp, men att i de flesta fall, då källorna kunnat uppspåras, i varje fall icke vunnits någon verklig klarhet i saken. Huvudsakligen torde det hela nog dock väga till Pöhls förmån."

Sammanfattningsvis konstaterar kommissionen att uppgifterna i det relativt omfångsrika förhörsmaterialet inte har varit av sådan beskaffenhet att det går att dra några generella slutsatser beträffande möjligheten av att judisk egendom smugglades till Sverige via hjälpaktionen för estlandssvenskarna.

Som exempel på fall då judisk egendom kan ha kommit till Sverige via krigsförbrytare och samarbetsmän kan nämnas den estniske polismannen Mikson som kom hit som flykting i september 1944.[64]

Tidigt framkom beskyllningar om att Mikson medverkat vid övergrepp mot judar och politiska fångar. Den estniske polischefen Leppick sades tillsammans med Mikson ha konfiskerat judars egendom vilket medfört att de båda arresterades av tyskarna i december 1941. En chaufför vid estniske polisen hade vittnat om att Mikson i judars hem beslagtog pengar, guld och andra värdesaker, som han sedan medförde i en portfölj eller i fickorna. Bl.a. skall Mikson, enligt chauffören, vid ett tillfälle 1941 ha kommit ut ur en juvelerares bostad med sin portfölj och sagt: "Här har jag 28 kilo guld. Det skall tyskarna ha." Mikson skall därvid ha tagit undan en guldplatta vägande ungefär ett halvt kilo som han stoppade i egen ficka. Enligt uppgift skall Mikson ha frisläppts i september 1943 då han fortsatte arbeta för tyskarna. Kommissionen har uppmärksammat att Mikson när han kom till Sverige i september 1944 enligt ett beslagsprotokoll, förutom diverse valutor, hade "1 stycke guldbit" på sig. Mikson lämnade Sverige i augusti 1946.[65]

Gods kan även ha smugglats via andra hjälpaktioner som Sverige organiserade vid krigssammanbrottet och tiden därefter. I handlingar som påträffats i USA berörs Svenska Röda Korsets räddningsinsatser. I

---

[64] Sandlerkommissionens opublicerade tredje rapport: Betänkande med utredning angående baltiska flyktingar, Sandlerkommissionens arkiv, volym B2:6, Riksarkivet.

[65] Ytterligare exempel anges i Heléne Lööws artikel: Swedish policy towards suspected war criminals 1945-1987, Scandinavian Journal of History nr 14, 1989. Se även Peeter Puides bok : Samuil Braschinskys försvunna vrede, Stockholm 1997 samt Bosse Lindquists program i maj 1998 om Sverige och de baltiska SS-männen, Sveriges Radio, Dokumentärredaktionen.

en förfrågan i juni 1946 från det amerikanska utrikesministeriet till den amerikanska legationen i Stockholm uttalas bl.a.:[66]

> "Information has been received from several sources which are believed to be reliable that certain representatives of the Swedish Red Cross (Hjälp Krigets) travelling between Sweden and Germany are carrying illegal correspondence between Nazi residents in Germany and their friends in Sweden at a price. Also paintings and objects of art are purchased in Germany with food and cheap german currency and brought to Sweden for sale at high profits."

I den amerikanska legationens svar uttalas bl.a.:[67]

> "There seems to be little doubt that certain personnel travelling with Swedish Red Cross relief columns to and from the continent have been guilty of smuggling articles out of Germany. The principal culprits seem, however, to be civilian employees, mostly drivers, rather than strictly Red Cross personnel."

I svaret hänvisade legationen vidare till en artikel i Dagens Nyheter i juni 1946 enligt vilken tullen i Helsingborg hade beslagtagit vin och sprit samt sex pistoler jämte ammunition från sex chaufförer som ingick i en återvändande konvoj från Budapest.

Kommissionen har gått igenom ett urval volymer i Svenska Röda Korsets arkiv bl.a. för att efterforska om organisationen kan ha kommit i kontakt med rövade judiska tillgångar. Kommissionen har inte på grundval av de efterforskningar som kunnat genomföras funnit några uppgifter eller antydningar om att så skulle varit fallet.[68]

Kommissionen vill avslutningsvis peka på att ytterligare forskning, i såväl utländska som svenska arkiv, krävs för att bättre belysa frågan om i vilken omfattning rövat gods kan ha kommit till Sverige genom exempelvis smuggling. Förutom arkiv i Baltikum, Tyskland och det forna Sovjetunionen kan särskilt nämnas landsfogdearkiven, för såväl västra, södra samt Gotlands säkerhetsdistrikt, samt den militära säkerhetstjänstens arkiv. De exempel som kommissionen funnit och redovisat i förevarande avsnitt visar att det är angeläget att vidare forskning initieras för att bringa klarhet i de frågekomplex som rör kollaboratörer och samarbetsmän som flydde till Sverige från de närliggande av tyskarna under kriget ockuperade områdena.

---

[66] Förfrågan den 26 juni 1946 till amerikanska legationen i Stockholm, Records of the U.S. Emb; Sthlm, NA RG 84, 350/68711/07.

[67] Amerikanska legationens skrivelse den 15 juli 1946, ibid.

[68] Kerstin Gustafsons rapport i maj 1998, kommissionens dnr 96/98. Beträffande herrelösa tillgångar m.m., se ovan avsnitt 5.4.3.

6.5.2 Särskilt om konst

I en amerikansk rapport om rövad konst uttalas som en slutsats beträffande eventuell förekomst av rövad konst på den svenska marknaden följande:[69]

> "Although Sweden would seem to have been a logical place for the concealment of looted art because of its neutrality during the war, it is felt that unlike Switzerland, it was never used to any great extent by the Germans for this purpose"

Samtidigt föreslogs i rapporten att vissa undersökningar skulle företas angående bl.a. konst som, enligt uppgift, tidigare hade ägts av den tyske konsthandlaren Karl Haberstock och som troligen fanns i Sverige. Som tidigare redovisats har f.d. chefen för Östergötlands länsmuseum, Gunnar Lindqvist, haft i uppdrag att för kommissionens räkning närmare undersöka den svenska konstmarknaden vid tiden för andra världskriget med särskild inriktning på eventuell förekomst av rövad konst. Gunnar Lindqvists undersökning, som till stor del grundar sig på intervjuer med personer som haft kontakt med konstmarknaden under perioden, redovisas i det följande.[70]

Den svenska konstmarknaden

Den svenska konstmarknaden var under 1930-talet tämligen begränsad och antalet konsthandlare och gallerier relativt få. Det var främst svensk konst som dominerade handeln men även internationell konst från 1600- och 1700-talen förekom. Åren 1935-36 införde firman Pollak från Wien högklassig internationell konst och konsthantverk, men den svenska publiken visade lågt intresse för denna konst. Karl Asplund som vid denna tid var verkställande direktör för Bukowskis, den ledande auktionsfirman och konsthandeln för äldre konst i Sverige, har uppgett att även verk från konsthandeln i Tyskland kom till Sverige under dessa år. "Skälet var säkerligen den politiska utvecklingen där och de skuggor som började lägra sig över Mellaneuropa.", skriver

[69] Art Looting Investigation Unit, Final Mission to Europe (10 June 1946 - 24 september 1946), Kommissionens dnr 219/98.

[70] Kommissionens dnr 187/98 och 8/99. Förutom intervjuer, som omfattat cirka 15 personer verksamma inom konsthandeln, museer eller samlande, har också vissa memoarer gett en bild av konstmarknaden som exempelvis, Karl Asplunds böcker: Konst kännare köpmän, Stockholm 1962 och Bukowskis – Ett konsthandelshus i Stockholm, Stockholm 1945 samt Gregor Aronowitsch: Bukowskis – mitt öde, Stockholm 1988.

Asplund i sina memoarer. Den senare direktören Gregor Aronowitsch konstaterar att det var först efter kriget som man på nytt kunde resa ut i Europa och inköpa konst för försäljning i Sverige.

Det fanns också andra konsthandlare, som utbjöd äldre internationell konst i Sverige under den aktuella perioden Dit hörde bl.a. den finländske konsthandlaren Gösta Stenman, Rapps konsthandel samt Galleri S:t Lucas i Stockholm, vidare konsthandlaren Christian Faerber och Börjessons konsthandel i Göteborg. Vid vissa tillfällen före kriget anordnade den holländska konsthandlaren P. de Boer försäljningar i Stockholm.

Den moderna internationella konsten företräddes främst av Svensk-Franska konstgalleriet i Stockholm, som anordnade regelbundna auktioner och utställningar. Svensk-Franska konstgalleriet handlade även med äldre internationell konst. Vidare fanns det flera gallerier som Galleri Blanche och efter kriget Galleri Pierre, som var specialist på internationell modern grafik, och Galleri Moderne.

Därtill fanns givetvis en rad antikvitetshandlare med utbud av skilda slag av antikviteter samt konsthandlare, som köpte och sålde bl.a. genom de stora auktionsföretagen. Den öppna internationella konstmarknaden i Sverige var tämligen begränsad och överskådlig under tiden 1938-50. Det hindrar dock inte att det kan ha funnits en mer dold handel med konst och antikviteter.

Museerna

På museerna har den internationella konst, som förvärvats under åren 1938-50 granskats. Anledningen är att högklassig konst ofta har proveniensen dokumenterad, dvs. att man kan följa konstverkens tidigare ägare tämligen väl, eftersom detta är ett oavvisligt krav för att kunna bestyrka verkets status som original, replik eller kopia. För museerna är denna dokumentation av proveniensen av största vikt. Det innebär att en nogräknad museiman kräver bevis för den ägarkedja, som ett betydande konstverk har haft. Därmed avslöjas oftast eventuella avvikelser från en normal ägarbild.

En museiintendent har vid intervju uppgett att museimännen med något undantag var motståndare till nazismen. Hon menar att det fanns en stor vaksamhet vid museerna rörande av nazisterna konfiskerade samlingar av konst och kulturhistoriska föremål. Vid ett tillfälle 1945 erbjöd en svensk konstnär det museum, där hon var anställd, en värdefull målning inköpt i Paris. Det visade sig att målningen hade tillhört Louvren och uppenbarligen tagits av nazisterna och senare kommit ut i

handeln. Genom museichefens försorg återställdes målningen till Louvren.

Nationalmuseum

En genomgång av Nationalmuseums nämndprotokoll under åren 1938-50 visar att under perioden fram till 1947 var inköpen av internationell konst mycket sparsamma. Endast några få förvärv gjordes till högre priser. Granskningen av nämndprotokollen har kompletterats med genomgång av måleriavdelningens kataloger samt vissa uppgifter i Nationalmusei vänners arkiv. Först från 1949 började museet göra regelrätta inköp av internationell nutidskonst. Vid undersökningen har vissa verk särskilt granskats för att utröna deras proveniens. Dessa undersökningar har inte lett till några för efterforskningarna betydelsefulla noteringar.

År 1940 inköptes genom Nationalmusei vänner i Rom en marmorskulptur av en italiensk mästare, ett porträtt av kardinalen Dazio Azzelino. Skulpturen hade påträffats vid grävningar. Det är givetvis omöjligt att idag kunna avgöra om skulpturen har annan proveniens än den vid köpet uppgivna.

Nationalmusei vänner inköpte konstverk på Bukowskis auktioner eller genom privatpersoner och överlämnade dessa som gåvor till museet. Det synes inte föreligga några oklarheter rörande dessa verk. År 1944 blev museet erbjudet att göra inköp hos Björks konsthandel, som hade konstföremål, som inköpts för cirka 7-8 år sedan "emanerande från Erimitaget". Museet gjorde av nämndprotokollen att döma inga inköp.

1943 erhöll museet som gåva en målning av Bonnard, Flicka i motljus, av direktören Oscar Stern. Denne, som hade en stor konstsamling av bl.a. modern fransk konst omfattande samlingar av Bonnard, Dufy, Rosualt, Picasso, Chagall m.fl., handlade med konst i Stockholm under krigsåren. Den nyss nämnda Bonnardmålningen tillhörde tidigt den välkända konsthandeln Bernheim-Jeune i Paris, såldes till konsthandlaren Hessel i Paris, för att senare finnas i Sterns ägo. Detta är ett exempel på glapp i den dokumenterade proveniensen. Det bör påpekas att värdet av modern 1900-talskonst var begränsat vid denna tidpunkt. Exempelvis köpte Nationalmuseum en teckning av Henri Matisse för 40 kronor från Svensk-Franska konstgalleriet.

Den tyske konsthandlaren Karl Haberstock, som var Hitlers konstagent, erbjöd 1943 via svenska beskickningen i Berlin Nationalmuseum att köpa en målning av den svenske konstnären Georg Desmarées. Något köp genomfördes inte.

Stickprov har tagits i museets korrespondens. I september 1944 erhöll museet skrivelser från utrikes- och ecklesiastikdepartementen angående försök från tysk sida att i Sverige avyttra konstverk tillhörande den italienska staten.

Göteborgs konstmuseum

Museets accessionskatalog under åren 1938-52 har granskats jämte ett dokumentationsarkiv för konstverken.

Vid Göteborgs konstmuseum har under perioden 1938-50 cirka 20 konstverk av internationell karaktär tillförts samlingarna. Av dessa förmedlades ett stort antal av konsthandlaren Christian Faerber, som tillsammans med F. M. Zatsenstein hade konsthandel i Berlin. Då den senare var jude flyttades 1933 verksamheten till London. Faerber var tidvis bosatt i Göteborg och en nära vän till museichefen professor Axel Romdahl. Det synes som om de konstverk, som förmedlades genom Faerber huvudsakligen kom från engelska samlingar, inköpta på konstauktioner i London. Några målningars proveniens kan inte fastställas för krigsåren men hade sålts på konstmarknaden i London under 1930-talet.

Faerber skänkte ett flertal målningar till museet. Likaså erhöll museet gåvor genom Göteborgs konstmuseums vänner, som ofta förvärvat konstverken genom Faerber. 1939 inköptes en betydande målning av Chagall, Blommor och höna, på Svensk-Franska konstgalleriet i Stockholm för 4 000 kronor. Målningen hade ägts av konsthandeln Bernheim-Jeune i Paris och hade senare tillhört Oscar Stern.

Stickprov har tagits i museets korrespondens som dels är allmän dels korrespondens till museichefen. I augusti 1939 erbjöds museet från en dansk att köpa målningar och grafik av den tyske expressionistiske målaren Emil Nolde, som är en av de främsta konstnärerna under 1900-talet. Noldes konst betraktades av nazisterna som "entartede Kunst".

De utbjudna verken hade köpts från det tyska propagandaministeriet och säljaren, vars syster var gift med Emil Nolde, erbjöd nu skandinaviska museer att köpa dem. Göteborgs konstmuseum gjorde inte något inköp. Av korrespondensen framgår att museichefen Axel Romdahl var en klar motståndare till nazismen.

Malmö museer

Malmö museer består av fyra olika museer. Ett av dem är Malmö konstmuseum. Accessionskatalogen upptar blandat förvärv av konst med förvärv av kulturhistoriska och arkeologiska föremål. Perioden 1938-47 har granskats.

Malmö konstmuseums samlingar utökades under perioden i ovanligt stor omfattning genom mycket stora donationer av svenska konstnärer och deras efterlevande familjer.

Av utländsk konst förvärvades några kollektioner av ovanlig karaktär. Den ena, 1939, var en samling av lettisk nutidskonst innefattande ett 40-tal målningar och den andra var en kollektion finsk konst, innefattande många av de mera betydelsefulla finska konstnärerna: Järnefelt, Rissanen. Aaltonen, Gallen-Kallela och Simberg. Den förra kollektionen var en gåva av tullkontrollören Oscar Elmqvist och den andra förmedlades genom konsthandlaren Gösta Stenman och nyssnämnde Elmqvist. Stenman kom under perioden att sälja till museet teckningar och akvareller av internationellt betydande konstnärer. Inköpen gjordes ibland med hjälp av Malmö museers vänner. Sålunda förvärvades 1939 verk av Gainsburough, Bassano, Zucarelli, Rubens, Jan van Goyen, Corregio och Carracci. Totalt förmedlade Stenman under åren 1939-44 ett 30-tal teckningar, laveringar och akvareller av betydande internationella konstnärer. Därutöver inköptes en Hieronymusmålning av en okänd nederländsk 1500-talsmästare. Hur dessa ovanliga konstverk kunde förmedlas genom Stenmans konsthandel i Stockholm framgår inte av accessionskatalogen. Stenman hade redan före kriget gjort inköp på kontinenten och i England.

Malmö museer hade under denna tid också kontakt med en turkisk handlare, Hessan Chaberstag, som sålde persisk keramik och fragment av orientaliskt material till museet. Han hade en tid varit bosatt i Malmö. Han förmedlade föremål, som i accessionskatalogen noteras som jordfynd från Istanbul.

Östergötlands länsmuseum

Museet äger den största samlingen av äldre europeisk konst vid sidan av ovannämnda museer. Samlingen har främst tillkommit genom donationer men även inköp har under hand gjorts. En samling, som senare donerats till museet, tillkom under den nu aktuella perioden. Museets accessionskatalog har granskats för åren 1938-1950.

Inköpen av internationell konst under perioden är obetydliga, men några större donationer förekommer, bl.a. av en större samling grafik

av Honoré Daumier. I den under senare tid donerade samlingen av främst 1600- och 1700-talskonst finns flera verk, som inköptes under perioden dels på Bukowskis auktioner dels även på Galleri S:t Lucas i Stockholm. I senare fallet rör det sig om två holländska 1600-talsmålningar. Några ytterligare uppgifter om deras tidigare proveniens har inte kunnat fastställas.

Konsthandeln

Två arkiv från konsthandeln har varit tillgängliga: Svensk-Franska konstgalleriets, som förvaras i Nationalmuseums arkiv. och Bukowskis, som förvaras på företaget.

I avsikt att erhålla ytterligare uppgifter om eventuell handel med konst från Nazityskland har intervjuer också gjorts med äldre konst- och antikvitetshandlare samt museimän, som var verksamma under kriget eller omedelbart efter 1945. Vidare har kontakter tagits med Judiska museet och Judiska biblioteket för att undersöka om material finns, som kan belysa frågan

En dam som arbetade på gallerier för modern konst från 1938 har givit en bild av handeln med modern konst. Hon har uppgett vilka seriösa gallerier som fanns i Stockholm. Hon har också förklarat, att hon aldrig kommit i kontakt med nutidskonst, som skulle kunna ha beslagtagits av nazisterna och känner inte heller till något galleri, som sysslade med sådana affärer.

En annan dam som följt auktioner och konsthandel i Stockholm från 1930 och tillsammans med sin make skapade en betydande samling av äldre konst, som i stor utsträckning tillfaller ett museum, har berättat om konsthandeln under kriget ur köparens synpunkt. Hon har uppgett att merparten av samlingen köptes på Bukowskis auktioner men även i konsthandeln i Schweiz och England efter krigsslutet. Vissa verk köptes också hos konsthandlare i Stockholm. Hon nämner Rapps konsthandel, som före 1946 hade buntar av målningar liggande i Stockholms frihamn, ur vilka köpare kunde välja. Hon uppger också, att det inte är uteslutet att någon målning i samlingen kan ha kommit i handeln på orätta vägar och visar på en målning, som skurits ut ur en ursprungligen större målning. Det förekom dock aldrig några diskussioner om nazistisk konst på konstmarknaden, uppger hon.

Svensk-Franska konstgalleriet

Det dominerande företaget för försäljning av internationell 1900-talskonst, främst fransk, var Svensk-Franska konstgalleriet i Stockholm. Företaget höll flera auktioner per år och anordnade också utställningar av såväl internationella som svenska konstnärer. Företagets auktionsdel köptes upp av Bukowskis under 1970-talets första hälft.

Vissa delar av arkivet har granskats, nämligen auktionskataloger med vissa anteckningar om säljare och köpare från mitten av 1930-talet till 1945 samt räkenskaper för auktioner 1939-44.

Under åren 1940-43 förekom nästan uteslutande svensk konst på auktionerna och endast svenska konstnärer ställde ut. Under 1930-talet förmedlade företaget modern fransk konst och från 1944 blir fransk nutidskonst på nytt vanlig. Svensk-Franska konstgalleriet sålde även äldre internationell konst på auktionerna. Två konsthandlare sålde kontinuerligt på auktionerna 1939-44, nämligen Christian Faerber och Oscar Stern men även andra handlare lämnade mer sporadiskt verk till försäljning.

Bukowskis

Bukowskis har mycket gamla anor som centrum för handel med konst och antikviteter i Sverige. Företaget har alltid haft mycket gott anseende och hållit hög kvalitet på sina auktioner. Företaget bedrev tidigare också konsthandel.

Vid efterforskningarna har auktionerna under åren 1938-46 undersökts genom att mottagningskvitton till auktionerna under tiden 31/8 1937 – 13/1 1946 granskats. Dessa innehåller också uppgifter om inlämnade verk för underhandsförsäljning. Vidare har kopieböcker 12/5 1941 – 10/5 1946 genomgåtts och stickprov tagits i auktionsredovisningar för auktionerna 310 – 334, dvs. under åren 1937-45. Företaget handlade under denna tid främst med äldre konst och antikviteter men däremot i mycket liten utsträckning med 1900-talskonst.

Den internationella konst, som utbjöds på auktionerna kom nästan uteslutande från svenska säljare. Verk av hög klass kom oftast från gamla välkända svenska samlingar, som på grund av generationsväxlingar delvis eller helt hade skingrats. Exempel är verk ur Säfstaholmssamlingen och ur Finspongssamlingen.

Vid enstaka förfrågningar under krigsåren från utlandet om försäljning har uppmärksammats att Bukowskis svarade att valutabestämmelserna lade hinder i vägen samt att det fordrades licens för att föra in konst och antikviteter i landet.

Det förekom vissa konsthandlare som regelbundet lämnade in internationell konst till försäljning men som också köpte sådan. Man kan också finna att vid enstaka tillfälle inlämning av konst från ett visst land förekom. Bl.a. förekom under 1944 en försäljning av sju stycken ungerska målningar.[71] Detta kan tolkas som försäljning från flyktingar i Sverige.

Några synnerligen värdefulla konstverk av Anton van Dyck samt Paul Gauguin såldes åren 1939 och 1940. En närmare undersökning kring dessa försäljningar visar i det förra fallet en svensk säljare och en svensk köpare. Målningen av Paul Gauguin hade uppenbarligen utbjudits på Sothebys auktioner omkring 1930. Säljare var en oidentifierad person. Priset var häpnadsväckande lågt, 2 000 kronor. Målningens proveniens under tiden 1930 – 39 har inte kunnat fastställas.

Före 1940 och från 1945 förekom internationell handel. I amerikanska dokument omtalas att Bukowskis i början av år 1943 skall ha erhållit två lådor innehållande värdefulla tavlor från Tyskland.[72] Någon försäljning av betydande internationell konst ägde inte rum under detta år och inte heller finns det uppgifter därom i korrespondensen. Från 1946 sökte Bukowskis aktivt objekt i London och i viss mån i New York för försäljning i Sverige. Men samtidigt meddelades vid förfrågan att det var svårt att sälja dyra målningar i Sverige och företaget tackade därför nej till sådan försäljning.

Den tidigare nämnda amerikanska rapporten från maj 1945 upptar ett flertal namn på tyska och utländska konsthandlare och andra personer, som misstänktes vara inblandade i transaktioner med rövad konst.[73] Inga av de angivna namnen finns bland de personer som köpt eller sålt på auktionerna på Svensk-Franska konstgalleriet och Bukowskis.

Galleri S:t Lucas.

I amerikanska dokument från 1945 omtalas Galleri S:t Lucas som en möjlig plats för försäljning av rövad konst.[74] Galleriet ordnade under åren 1941 till 1945 ett flertal utställningar med internationell konst. Dessa var såväl utställningar med inlånade verk som rena försäljnings-

[71] Auktion nr 322 (1944) av sju stycken ungerska målningar inlämnade av Dr. Wasashely.

[72] Jfr ovan under avsnitt 6.5.1.

[73] Looted Art in Occupied Territories Neutral Countries and Latin America, May 1945. Jfr ovan avsnitt 5.6.1.

[74] Jfr ovan under avsnitt 6.5.1.

utställningar. I de amerikanska dokumenten uppges att direktören för galleriet nekat att omtala, varifrån de kom, men att ett antal erhållits från "poor Jewish refugees".

År 1941 anordnades utställningen Italienskt måleri 1 300-1 600 med inlånade verk, främst från generalkonsul Karl Bergsten, en välkänd konstsamlare, som stod Nationalmuseum nära, Även konungen hade lånat ut konstverk till utställningen.

År 1942 anordnades en utställning med engelskt måleri, 1530-1850, med inlånade verk.

Under april och maj 1944 anordnades en utställning med flamländskt-holländskt måleri. Samtliga konstverk var till salu. Ännu en utställning anordnades med delvis samma målningar 1945. Utställningen 1944 innehöll många målningar av hög kvalitet. Katalogen, se bilaga 7, innehåller endast undantagsvis verk med proveniens. Samtidigt kan konstateras att katalogen innehåller felaktiga uppgifter om mästare till konstverk. Exempelvis upptas ett självporträtt av Rembrandt, som i själva verket är en kopia efter ett självporträtt i Walker Art Gallery i Liverpool och en målning av Joachim Patinir är en svag efterapning av en målning av Patinir i Louvren. Kataloguppgifterna måste sålunda ifrågasättas.

Bland utställda verk fanns några triptyker, attribuerade till Ambrosius Benson, Bernard van Orley och en Antwerpenmanierist, vilka är av särskilt värde vad beträffar fastställande av proveniensen. Av dessa uppges triptyken av Bernard van Orley ha tillhört en ungersk samling. Det går inte att utesluta att en del verk på dessa utställningar 1944 och 1945 härrör från det krigshärjade Europa

Personer knutna till galleriet var George Lindahl, L Kindgren och konservatorn T. Genal, den senare enligt uppgift ungrare. En tjänsteman vid Nationalmuseum skrev till utlänningskommissionen och avstyrkte svenskt medborgarskap för denne. Anledningen till denna skrivelse är något oklar.

Ingen av de intervjuade konst- och antikvitetshandlarna eller museimännen hade någon kontakt med galleriet och har inte kunnat kommentera uppgifterna.

AB Möbleringskonst

Företaget var en antikhandel belägen vid Blasieholmstorg i Stockholm. I november 1944 anordnades en utställning med internationell konst. Samlingen bestod av främst nederländsk konst. Bland de till försäljning utställda verken fanns enligt katalogen Pieter Brueghel d.ä., van Dyck,

Avercamp, Ambrosius Benson, Frans Francken, Jan Brueghel, Gerard Dou, sålunda betydande äldre internationella konstnärer.

Särskilt målningen av Pieter Brueghel d.ä. kan i detta sammanhang vara av intresse. Den runda målningen anges vara en ordspråksbild, vilket är korrekt, men den är säkerligen, av bild i katalogen att döma, icke av Brueghel, utan av en annan holländsk målare. I den amerikanska rapporten från maj 1945 anges att Pieter Brueghels berömda målning: En blind leder en blind, som tillhör Neapels museum, skulle ha funnits i Stockholm under den aktuella tidpunkten. Enligt efterforskningar torde så inte ha varit fallet. Enligt ovanstående dokument skulle denna målning tillsammans med ett stort antal konstverk förts av tyskarna till Monte Cassino. Målningen finns fortfarande kvar i Neapels museum. Där finns också en ordspråksbild av Pieter Brughel d. ä. Troligen har den enklare ordspråksbilden, som i Möbleringstjänsts katalog anges som en målning av Brueghel, förväxlats med målningen i Neapels museum och därigenom har en felaktig tolkning gjorts i dokumentet. Den i Stockholm utbjudna ordspråksmålningen hade redan 1941 varit till salu på auktion ordnad av Björcks konsthandel i Stockholm.

En del utbjudna konstverk kan härledas till äldre svenska samlingar men flertalet konstverk saknar sådan proveniens och kan sålunda ha införts till Sverige under andra världskriget. Det skall också konstateras att flera utställda verk senare ingick i utbudet på Bukowskis auktioner.

Rapps konsthandel

Rapps konsthandel var en betydande konsthandel centralt i Stockholm. Vid intervjuer har framkommit, att Rapps konsthandel hade buntar av målningar liggande i Stockholms frihamn. Upprepade försök har gjorts för att kunna få uppgifter därom och om ett eventuellt arkiv är bevarat, men kontakter inom släkten visar att de saknar vetskap om förhållandena vid denna tid. Det är sålunda för närvarande inte möjligt att konstatera, varifrån dessa konstverk kommit eller om de har något samband med de amerikanska uppgifterna om lådor innehållande stulen konst som förvarades i Stockholms frihamn i Koux namn.[75]

Rapps konsthandel anordnade först 1948 och 1949 utställningar med äldre holländsk konst.

[75] Jfr ovan under avsnitt 6.5.1.

Övrig konsthandel

Flera andra försäljningar av internationell konst ägde rum under 1930- och 40-talen. Den välrenommerade konsthandeln P. de Boer i Amsterdam ordnade utställningar och försäljning på Galleri Moderne, bl.a. hösten 1938, varvid utbjöds en rad högkvalitativa konstverk av exempelvis El Greco, Lucas Cranach, Goya, Guardi, Brueghel och Rembrandt. Målningarna är i katalogen vanligen väl dokumenterade genom uppgifter om proveniens.

Gösta Stenmans konsthandel bedrev en omfattande verksamhet med internationell konst och hade under 1930-talet en rad utställningar. Stenman samarbetade med flera svenska museer och gjorde 1940 en utställning benämnd "Från Tizian till Hubert Robert" till förmån för Nationalmusei vänner och med inlån från bland annat konungen. Stenman var finländare och hade också ett utbud av finsk konst.

En samling konst, som var placerad i Enskilda bankens bankfack, blev, på grund av misstanke om att det rörde sig om rövad konst, föremål för undersökning genom *Allied Art Commission*. Konstsamlingen tillhörde Ludvig G. Braathen.[76] Några uppgifter från *Allied Art Commission* rörande resultatet av undersökningen har inte påträffats. Vid en granskning av målningarna i samlingen kan konstateras att flera av dessa är välkända i konstlitteraturen, exempelvis Bonnards Sittande naken flicka, som 1947 ställdes ut i Stockholm och som ännu på 1960-talet tillhörde Braathen. Denna målning såldes 1936 i Paris och köptes av Hessel. Många målningar av Bonnard kom till Sverige genom direktör Oscar Stern och såldes sedan på Svensk-franska konstgalleriet. Möjligen har denna målning tillhört Sterns kollektion. I samlingen ingick också ett porträtt av Goya föreställande Comtesse de Haro. Det är säkerligen en helt felaktig uppgift, eftersom porträttet av Comtesse de Haro har helt andra kvaliteter och är väl känt. Möjligen rör det sig om en förfalskning. Några uppgifter i den konstvetenskapliga litteraturen, som ger anledning att betrakta samlingen eller enskilda konstverk i den som rövade, finns sålunda inte.

Vid efterforskningarna har påträffats ett brev, daterat 11 augusti 1944, från professor Johnny Roosval till chefen för Nationalmuseum, Erik Wettergren, i vilket denne ombedes att lämna upplysningar om konstverks införande till Sverige under kriget från Tyskland eller av Tyskland ockuperade länder antingen endast för att förvaras här eller för att säljas. Roosval uppger, att han är sysselsatt med en undersökning. Efterforskning har gjorts för att spåra material från

[76] Skriftväxling årsskiftet 1944-45 mellan den amerikanska legationen i Stockholm och det amerikanska utrikesministeriet, kommissionens dnr 9/99.

denna undersökning, men i förteckningen av Roosvals arkiv, som förvaras på ATA (Antikvarisk-Topografiska arkivet) har inga handlingar kunnat spåras.

Det har inte framkommit något som tyder på att någon omfattande verksamhet med av nazisterna rövad konst förekom i Sverige vid tiden för andra världskriget eller strax därefter. Däremot förefaller det troligt att vissa konstverk, som varit till försäljning 1944-45 på ovannämnda utställningar och auktioner kan ha haft direkt eller indirekt samband med rövad konst. Det kan dock konstateras att inget talar för att några mycket betydande konstverk passerade Sverige.

Vissa av de verk, som såldes på auktionerna 1944-45 kan med stor sannolikhet identifieras och härledas till ägare genom ytterligare efterforskningar i konstvetenskapliga arkiv på kontinenten. Särskilt bör RKD (*Het Rijksbureau vor Kunsthistorische Dokumentatie*) i Haag vara aktuellt för sådan forskning.

Pågående internationellt arbete

Vid Washingtonkonferensen som hölls månadsskiftet november – december 1998 stod bl.a. naziregimens konstrov på dagordningen. De allierades ansträngningar att spåra upp och återlämna rövade konstverk efter kriget diskuterades och frågan om hur rövad konst kan identifieras upptog flera diskussionspunkter.

World Jewish Congress och World Jewish Restitution Organization har upprättat en databas i vilken det går att köra uppgifter mot varandra som titel, konstnär och ägare. Dessa uppgifter skall kunna prövas mot konstkataloger, försäkringsbolags förteckningar och listor på rövade konstverk. En blankett som innehåller ett 70-tal frågor kan beställas på följande E-post adress:

claims@rslmgmt.com

En annan databas är *The Art Loss Register* som upptar över 100 000 konstföremål som stulits under de senaste 50 åren. Registering av föremål sker kostnadsfritt. Frågeformulär kan beställas från bl.a. följande adress:

The Art Loss Register Ltd
12 Grosvenor Place, London SW1X 7HH
Fax: 0171 235 1652
E-post: artloss@artloss.co.uk

The Art Loss Register har kontor även i New York och Düsseldorf.

I flera länder som t.ex. Frankrike, Ryssland och Österrike etableras databaser och från amerikanskt håll uttrycktes under konferensen önskemål om ett upprättande av ett internationellt konstarkiv.

Ett flertal andra initiativ har tagits på senare tid. Exempelvis har Österrike genom lag reglerat frågan om återlämnande av konst på statliga musseer som visar sig vara rövad och Ryssland har förklarat sin vilja att medverka i det internationella arbetet kring återställande av rövad konst genom att bl.a. öppna arkiv och etablera databaser.

6.6 Sammanfattning

6.6.1 Inledning

På senare tid har den ekonomiska dimensionen av Förintelsen uppmärksammats på allvar och skapat engagemang, inte minst hos de överlevandes representanter. De frågor man internationellt söker svaren på är omfattningen av nazisternas konfiskering och plundring av privat egendom, liksom hur de drabbade kan kompenseras för sina förluster. Hundratusentals butiker, institutioner och judiska hem tömdes på ägodelar. Vart tog dessa vägen? Kommissionen har i sitt arbete försöka utröna om svenska myndigheter, organisationer, företag och privatpersoner kan ha kommit i kontakt med sådana tillgångar och i så fall i vilken utsträckning denna egendom kan ha hamnat i Sverige.

Naziregimens plundringar, och inte minst hur man skaffade undan egendomen, är ett område som allt sedan sammanbrottet varit mytomspunnet och inte sällan präglat av rykten. Det internationella arbetet med att komma till klarhet i frågan om nazisternas plundringar av bl.a. enskilda människors privata tillgångar som guld, konst och andra värdeföremål är ännu i ett inledande skede.

De allierades underrättelsetjänster bevakade under kriget naziregimens dispositioner av rövade tillgångar. På sommaren 1942 gjordes en amerikansk kartläggning av nazisternas konfiskering och plundring i de ockuperade länderna. Det totala värdet av all privat egendom som beslagtagits av tyskarna i berörda länder uppskattades då till flera miljarder US dollar. Under främst amerikansk ledning utvecklades det s.k. Safehaven-programmet, som innebar en strävan att omintetgöra tyska ansträngningar att, i framför allt neutrala länder, finna en trygg tillflykt (*safe haven*) för bl.a. tyskt kapital och plundrad egendom.

Ett stort antal rapporter upprättades av de allierade under kriget. En viktig källa är det utredningsmaterial som sammanställdes i anledning av Nürnbergrättegången. Det förtjänar dock att anmärkas att de ut-

värderingar som gjordes under och omedelbart efter kriget inte är helt tillförlitliga. Förutom att de ofta grundade sig på rykten, utmärks de av att man till stor del aldrig "gick till botten" med ett uppkommet spår. I Nürnbergrättegången var hanteringen av privatpersoners plundrade egendom en underordnad fråga.

Det har under efterkrigstiden och fram till 1990-talet varit sparsamt med litteratur på området. Det har således varit delvis outforskade områden som kommissionen haft att undersöka och försöka klargöra. Att det har gått över 50 år innan frågan om utplundringen av offren för Förintelsen uppmärksammades på allvar medför givetvis också stora svårigheter i arbetet med att klargöra eventuell hantering av rövade tillgångar i Sverige. Exempelvis har det under tiden skett gallringar i arkiven. Vidare har verksamheten upphört hos flertalet av de handlare och företag som omnämns i de allierades rapporter, vilket medför att arkiv inte längre finns bevarade. Kommissionens arbete har därför i dessa fall resulterat i en återgång till utgångspunkten för efterforskningarna nämligen bara ett rykte eller ofullständiga anklagelser.

6.6.2 Nazitysklands konfiskering och plundring av personliga tillgångar

I tidigt skede efter Hitlers maktövertagande utfärdades mot judarna diskriminerande dekret och lagar vilka syftade till att ge konfiskeringen av judisk egendom ett legalt stöd. År 1939 ålades judarna en skyldighet att låta lösa in guld, silver och ädelstenar mot viss ersättning som till huvuddelen insattes på spärrade konton. Inlämnandet skedde till särskilda pantbanker vilka under hela kriget fungerade som förmedlare av judisk egendom till en inte så nogräknad marknad. Särskilda företag, som t.ex. *Diamant-Kontor*, bildades för handhavandet av de diamanter och ädelstenar som konfiskerades från judarna.

Konfiskeringar utvecklades till rena plundringar i takt med att förföljelserna blev alltmer brutala. I och med att deportationerna till öst började, och förföljelserna övergick i systematiska massmord, friställdes en mängd lägenheter med sitt innehåll av möbler samt andra föremål som de deporterade inte kunde ta med sig. I november 1941 utfärdades ett tillägg till lagen om riksmedborgarskap, som angav att judar som "bosatte" sig utomlands inte kunde vara riksmedborgare och att deras egendom skulle tillfalla Riket. Judisk egendom (*Judengut*) började auktioneras ut på flera platser i Tyskland.

Naziregimens ekonomiska plundring av judarna nådde sin ohyggliga kulmen i dödslägren. Vid sammanbrottet fann de allierade bevis för att det under den nazityska statsapparatens administration

hade pågått plundring av smycken, vigselringar och tandguld i samband med deportationerna till och verksamheten i dödslägren. I sin tidigare rapport Naziguldet och Riksbanken har kommissionen närmare redogjort för denna hantering. Juveler och liknande värdeföremål (*Judenschmuck*) sändes bl.a. via den tyska riksbanken till staden Berlins pantbank som avyttrade godset till bl.a. utlandet.

Konfiskering och plundring av konst hade en hög prioritet för nazisterna. Uppdraget sysselsatte hundratals tjänstemän med skilda funktioner på olika statliga verk och för ändamålet specialinrättade institutioner som exempelvis *Kunstschutz* som var direkt underställt den tyska försvarsledningen och hade till uppgift att registrera och ansvara för konfiskerad konst från ockuperade länder. Riksmarsalken Göring övertog efter krigsutbrottet ledningen över *Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg für die Besetzten Gebiete* (ERR) vars verksamhet därefter kom att intensifieras på konfiskering och plundring av privata konstsamlingar.

Mellan 1939 och 1944 företog nazisterna en systematisk konfiskering och plundring av konst från olika museers samlingar och där deponerade konstverk samt av konst från såväl judiska som icke-judiska konstsamlare runt om i det ockuperade Europa. Det land som drabbades hårdast av nazisternas konstrov var Frankrike. Det har beräknats att en tredjedel av all privatägd konst i Frankrike kom i nazisternas händer. En del av dessa konstverk var ämnade att ingå i ett av Hitler planerat konstmuseum i Linz i Österrike. Andra tavlor och föremål fick smycka kontor och lokaler i den nazistiska förvaltningen. Vissa konstverk var beställda och reserverade för prominenta nazistiska konstsamlare som bl.a. Hitler, Göring och Ribbentrop, medan åtskilliga verk avsågs gå till försäljning på den internationella konstmarknaden.

Efter Nazitysklands fall påträffade de allierade ett stort antal stulna konstverk som förvarades i bl.a. gruvorna vid Merkers i Tyskland.

Fortfarande är många konstverk som stals av nazisterna före och under andra världskriget försvunna. För att bättre kunna finna fram till ägarna av misstänkt stulna konstföremål har därför på senare tid i flera länder etablerats databaser i vilka det går att köra olika uppgifter, som titel, konstnär, ägare m.m., mot varandra.

6.6.3 Kommissionens iakttagelser

I slutet av kriget utpekades bl.a. Sverige av de allierades underrättelsetjänster som mottagarland av rövade tillgångar. Den amerikanska legationen i Stockholm hade under kriget bl.a. i uppdrag att rapportera om stulen egendom som dök upp på den svenska

marknaden. Redan i februari 1943 rapporterade legationen att vissa medlemmar av nazistpartiet hade börjat sända över sina värdesaker till Sverige.

Till frågan om huruvida konfiskerad och plundrad judisk egendom som exempelvis konst, smycken och antikviteter kom att införas till Sverige under judeförföljelserna eller tiden strax därefter har kommissionen i sitt arbete främst inriktat sig på följande möjliga vägar för sådana överföringar.

- Tyska legationen i Stockholm och tyska institutioner i Sverige kan ha förvärvat eller vidarebefordrat, förutom valutor och värdepapper, värdefulla föremål.
- Hermann Göring kan mot bakgrund av sina svenska kontakter ha överfört tillgångar, såsom stulen konst, till Sverige.
- Konsthandlare, juvelerare, antikhandlare och liknande kan ha köpt rövat gods.
- Smugglare, främst i samband med flyktingströmmen mot krigets slut, kan ha medverkat till att värdefulla föremål av nyss angivet slag förts in i landet.

I dokument som påträffats i National Archives, USA, utpekas en rad tyska och svenska enskilda personer och företag som under tiden för andra världskriget misstänktes vara inblandade i smuggling och illegal handel med rövade tillgångar. Dessa, ofta vaga, uppgifter har tjänat som utgångspunkt för vidare efterforskningar i vissa svenska arkiv, däribland säkerhetspolisens (Säpo) arkiv. Med beaktande av de ovan redovisade svårigheter som kännetecknar uppdraget i denna del har kommissionen sammanfattningsvis funnit följande beträffande förekomsten av rövade tillgångar i Sverige.

Tyska legationen m.m.

Ett flertal allierade rapporter pekar ut den tyska legationen i Stockholm som förmedlare av stulna ädelstenar. En lägre tjänsteman vid det tyska utrikesministeriet uppgavs vara huvudman för naziregimens försäljning av stulna holländska diamanter vilka skall ha medförts via krurirposten till den tyska legationen. Vissa dokument utvisar att chefen för Diamant-Kontor besökte Sverige ett flertal gånger.

Kommissionens efterforskningar i Säpos arkiv har visat att den tyska legationen sensommaren 1944 var tänkt som förmedlare av juveler som "tillhörde de mördade tyska och europeiska judarna." Genom den tyske affärsmannen Volckerts förmedling skulle cirka 160

briljanter till ett sammanlagt värde om drygt 187 000 svenska kronor sändas från Sponholz & Co i Berlin till den tyska legationen i Stockholm. Såvitt har kunnat utläsas av handlingarna i Säpos arkiv är det osäkert om dessa briljanter lämnade Berlin för vidarebefordran till Stockholm. Kommissionen vill här påpeka att ytterligare efterforskningar skulle kunna kasta mer ljus över den aktuella affären. Exempelvis har uppmärksammats att det 1949 i Hamburg pågick en process om de aktuella briljanterna mellan Volckerts å ena sidan och juvelerarna Wilm och Goldemann å den andra. Tiden har dock inte medgett att kommissionen kunnat företa en efterforskning i det tyska rättegångsmaterialet.

Sammanfattningsvis anser kommissionen att så pass många uppgifter om den tyska legationens förmedling av stulna ädelstenar talar i samma riktning att det inte finns anledning att ifrågasätta deras faktiska bakgrund. Kommissionen har vidare uppmärksammat att det under 1944 översändes guldtackor till legationen via kurirposten. .

Göring

Hermann Göring var i unga år i civil flygtjänst i Sverige och gifte sig i München 1923 med svenskan Carin von Kantzow född Fock. Någon tid efter nazisternas misslyckade kuppförsök samma år återvände makarna till Sverige. Några år efter det att makarna återvänt till Tyskland avled Carin Göring 1931. Under sin tid i Sverige var Göring medlem i Antisemitiska Förbundet. Göring hade därefter många kontakter med svenska nationalsocialister främst inom Nationalsocialistiska Blocket i vilken organisation greve Eric von Rosen var ledande partifunktionär. Eric von Rosens hustru Mary var syster med Görings svenska hustru Carin och brodern Clarence von Rosen var personlig vän till Hitler och Göring.

Kommissionen har i sitt arbete särskilt försökt utröna om Hermann Göring genom sina svenska kontakter överförde rövad egendom till Sverige.

I en rapport i maj 1945 från amerikanska legationen i Stockholm uttalas bl.a. att det var mycket troligt att Eric von Rosens son, C.G. von Rosen, hade assisterat Göring i smuggling av rövade konstverk och juveler till Sverige. Kommissionen har gjort vissa efterforskningar, bl.a. i Eric von Rosens arkiv. Kommissionen har dock inte i detta arkiv funnit något som ger belägg för att rövade tillgångar, juveler eller andra värdeföremål som Göring kommit över har funnit sin väg till Sverige. Kommissionen vill dock inte utesluta att ytterligare forskning i bl.a. utländska arkiv och eventuellt bevarade privatarkiv från andra personer

tillhörande Görings svenska vänkrets skulle kunna leda till annat resultat.

Ett namn som återfinns i flera amerikanska handlingar är den dåvarande presidenten för den tyska handelskammaren Henry Koux. Enligt en amerikansk rapport, upprättad i februari 1945, skall i Stockholms frihamn ha funnits ett antal lådor, avsedda för Koux, vilka innehöll stulen konst. Frågan om lådorna i Stockholms frihamn var också aktuell vid de förhör som hölls i anledning av Nürnbergrättegången. Vid ett förhör med Göring i december 1945 förnekade denne att han visste vem Koux var. Enligt förhörsledaren skulle i Koux namn i Stockholms frihamn finnas en låda innehållande tavlor. Enligt uppgift skulle tavlorna förvaras för Görings räkning. Göring förnekade vid förhöret någon inblandning i detta. Kommissionen har i sina efterforskningar inte funnit några uppgifter i svenska arkiv om de påstådda lådorna i frihamnen i Koux namn. För att Sverige utgjorde ett transitoland talar vissa uppgifter om kollin med konst och s. k flyktinggods, som efter kriget förvarades i Stockholms frihamn och på Packhuskajen i Göteborg. Vid intervjuer med konstkännare har bl.a. omtalats att Rapps konsthandel i Stockholm före 1946 hade "buntar av konst", liggande i Stockholms frihamn, ur vilka köpare kunde välja.

Trots strävan att finna uppgifter om Görings kontakter i Sverige och deras eventuella befattning med rövad konst, har sådana inte kunnat spåras.

Uppgifter har påträffats om en person vid namn Lars Herman Rasch, som 1941 haft kontakt med Göring via dr Finke vid tyska legationen, för köp av en målning av Rafael. Rasch hade en omfattande konstsamling, omnämnd redan 1933, med italiensk, fransk och holländsk konst. Det är inte uteslutet att Rasch ägde en målning tillskriven Rafael. Något köp gjordes inte då målningen inte med säkerhet kunde attribueras till den italienske konstnären.

Juvelerare m.m.

Ledande inom guldsmedsbranchen i Sverige på 1930- och 40-talen var Guldsmedsaktiebolaget som hade en produktion av guld- och silvervaror samt försäljning i egna butikskedjor, bl.a. C.G. Hallbergs guldsmeds AB. Ägare och verkställande direktör vid tiden för andra världskriget var den tyskfödde svenske medborgaren Otto Decker. Hallbergs guld har därefter bytt ägare ett flertal gånger. Decker var nazist och umgängesvän med flera personer vid den tyska legationen.

Uppgifter som påträffats i Säpos arkiv visar att Decker varit inblandad i viss hantering av guld som kommit från tyska legationen.

Såvitt kommissionen har kunnat utröna har detta guld haft engelskt ursprung. Ett flertal allierade rapporter uttalar även att Decker varit kontaktman för insmuggling av guld, juveler och diamanter från Tyskland till Sverige och att han hade kontakter med chefen för Diamant-Kontor. Företrädare för Hallbergs guld har för kommissionen förklarat att det inte finns något källmaterial bevarat från tiden för andra världskriget.

Även andra firmor har av de allierade underrättelsetjänsterna utpekats för att ha hanterat rövat gods. Företagen har dock upphört att existera varför det inte har varit möjligt att göra relevanta efterforskningar.

Smuggling i samband med flyktingströmmen mot krigets slut

De kategorier flyktingar som kommissionen särskilt valt att granska närmare har varit misstänkta krigsförbrytare, kollaboratörer och samarbetsmän. Det är inte möjligt att fastställa hur många sådana personer som flydde till Sverige i krigets slutskede. Enligt uppgift blev omkring 150 balter, 300 norrmän och danskar samt ett okänt antal tyska medborgare och svenskar föremål för särskilda utredningar av de svenska myndigheterna. De kategorier av misstänkta det då huvudsakligen torde ha rört sig om är följande:

- Kollaboratörer från länder som var ockuperade av tyskarna – företrädesvis de baltiska staterna och Norge och Danmark.
- Tyskar som tillhörde SS, SD eller Gestapo.
- Svenska medborgare som tjänstgjort i SS, SD eller Gestapo och som i krigets slutskede eller direkt efter den tyska kapitulationen återvände till Sverige.

Många av dem som kom till Sverige tog sig in i landet på egen hand framför allt från Norge och Danmark. När det däremot gäller Baltikum, har kommissionen valt att särskilt uppmärksamma de olika s.k. livlinor som i krigets slutskede förde över stora mängder flyktingar till Sverige. Orsaken härtill är de anklagelser som i olika sammanhang framförts gentemot dem som drev dessa transporter. Anklagelserna har bl.a. gällt att judar missgynnades eller avvisades från transporterna medan misstänkta krigsförbrytare, kollaboratörer och samarbetsmän tog sig in via dessa. Kommissionen har funnit exempel som pekar på att judisk egendom kan ha kommit in till Sverige i krigets slutskede, bl.a. från Baltikum. Frågan om de s.k. baltflyktingarna är ytterst komplex och kräver för ett klargörande omfattande forskningsinsatser. Exemplen

visar att det är angeläget att vidare forskning initieras för att bringa klarhet i de frågekomplex som rör kollaboratörer och samarbetsmän som flydde till Sverige från de närliggande av tyskarna under kriget ockuperade områdena.

Särskilt om konst

Det har inte framkommit något som tyder på att någon särskilt omfattande verksamhet med av nazisterna rövad konst förekom i Sverige vid tiden för andra världskriget eller strax därefter. Det kan också konstateras att inget talar för att några mycket betydande konstverk passerade Sverige.

Kommissionens utredningar har, med utgångspunkt från de arkiv som varit tillgängliga, inte gett belägg för att rövad konst förekom i den öppna handeln eller förvärvades till museerna. Det har dock inte gått att fastställa, om sådan konst ändå har hamnat i offentliga samlingar, eftersom ägarbilden i några fall är oklar. Det har dock tydligt framgått att medvetenheten om problematiken var stor, åtminstone på museerna.

Om dokumentationen om proveniensen är relativt välutvecklad vad gäller måleri, skulptur och annan bildkonst är det emellertid betydligt svårare att uttala sig om huruvida möbler och andra antikviteter, rövade av nazisterna, hamnat i Sverige, eftersom dessa föremåls anonymitet är större.

Det förekommer tecken på att vissa uppgifter i amerikanska dokument från 1945 rörande Sverige kan vara riktiga. Det gäller bl.a. uppgiften om stora mängder konst i Stockholms frihamn, vilket bestyrks av uppgifter om att Rapps konsthandel hade buntar av målningar liggande i frihamnen. Sådana större lager av konst förekom på kontinenten, vilket framgår bl.a. av litteratur om konsthandeln, och behöver inte vara förknippad med rövad konst. Även amerikanska uppgifter om att Galleri S:t Lucas i Stockholm år 1945 hade en utställning av flamländsk och holländsk konst vars proveniens var oklar bekräftas av kommissionens utredningar. Det förefaller troligt att vissa konstverk som varit till försäljning 1944 och 1945 på galleriet kan ha haft direkt eller indirekt samband med rövad konst. Galleri S:t Lucas har upphört med verksamheten varför det inte har varit möjligt att göra utförligare efterforskningar angående dess verksamhet under den aktuella tiden.

I amerikanska dokument omtalas också vissa lådor med konst hos Bukowskis i början av 1943. Någon försäljning av betydande internationell konst ägde inte rum under detta år och inte heller finns det uppgifter därom i den korrespondens som genomgåtts.

Det har, som sagt, inte framkommit något som tyder på att någon omfattande verksamhet med av nazisterna rövad konst förekom i Sverige vid tiden för andra världskriget eller strax därefter. Däremot kan det inte uteslutas att vissa konstverk, som varit till försäljning 1944-45 på ovannämnda utställningar kan ha utgjort rövad konst. Det kan dock konstateras att inget talar för att några mycket betydande konstverk passerade Sverige. Det har noterats tecken på en perifer handel med internationell konst, vars ursprung inte kan dokumenteras. Inte heller kan det uteslutas, att konst illegalt utan importlicens togs in till Sverige och förvarades här under krigsåren.

Generellt kan sägas att institutionerna saknar uppgifter och att intervjuade personer, inom konsthandel, museer eller samlande, har överlag förklarat sig sakna kännedom om en illegal handel med konst från Nazityskland. Intervjuerna antyder att en handel av illegal konst inte var så allmän. Detta hindrar emellertid inte att en sådan verksamhet ändå kan ha bedrivits i mindre skala och inom mycket begränsade kretsar, kanske främst vid sidan av konstkännare och konsthandlare. Det kan också konstateras, att frågan om rövad konst är känslig och att man därför inte kan bortse från att uppgiftslämnarna inte alltid ger korrekta uppgifter. Det finns en regel inom konsthandeln, att stor diskretion gäller rörande säljare och köpare.

Sammantaget har kommissionens efterforskningar förmedlat bilden av att hanteringen av rövad konst i Sverige under andra världskriget varit relativt blygsam sett i ett internationellt perspektiv.

7 Avvecklingen av tyska tillgångar i Sverige

7.1 Inledning

Redan före det tyska sammanbrottet ställde de allierade krav på de neutrala länderna att vidta åtgärder för att vinna överblick och kontroll över s.k. fiendeegendom inom respektive land. Utgångspunkten var de allierades strävan att göra upp med den nazistiska fienden och oskadliggöra den en gång för alla. För att hindra tysk industri att åter engagera sig i upprustning och krigsförbrytelser ville man kontrollera och likvidera tyska personers och företags egendom också i andra stater än Tyskland. Erfarenheten från tiden efter det första världskriget hade gett vid handen att tysk upprustning hade möjliggjorts, trots olika förbud, bl.a. genom industriellt samarbete med andra länder. Ytterligare en avsikt bakom föresatsen att likvidera tysk utlandsegendom var att de allierade skulle kunna använda tillgångarna som krigsskadestånd för att kunna återuppbygga Europa och ge hjälp åt nazismens offer. Kopplat till detta fanns en strävan att återställa egendom som under kriget kommit i tyska händer genom konfiskeringar och plundringar i de ockuperade länderna.

Sommaren 1945 inrättades i Sverige en särskild myndighet, Flyktkapitalbyrån, som hade till uppgift att ta hand om den tyska egendom som fanns i landet. Efter förhandlingar i Washington 1946 med de västallierade och riksdagens godkännande av den där träffade överenskommelsen fick Flyktkapitalbyrån, som var verksam mellan åren 1945-1956, i uppdrag att likvidera den tyska egendomen.

Bland kommissionens uppgifter enligt direktiven ingår att undersöka om judisk egendom kom att omfattas av Flyktkapitalbyråns verksamhet.

Även om Flyktkapitalbyrån inrättades på svenskt initiativ var den ram som ytterst blev vägledande för byråns verksamhet ett resultat av nyss nämnda överläggningar och förhandlingar i Washington. De allierade kraven och resultaten av överläggningarna ledde till ett antal svenska lagar och förordningar som reglerade Flyktkapitalbyråns och

övriga organs verksamhet, som mycket förenklat bestod av följande kedja:

- Samtidigt som Flyktkapitalbyrån inrättades sommaren 1945 infördes deklarationsplikt beträffande all tysk egendom som fanns i landet vid utgången av juni 1945.
- Deklarerad och på annat sätt uppspårad tysk egendom säkerställdes och avvecklades under åren 1946-1956. Avvecklingen (likvidationen) innebar att egendom och företag försåldes. Erhållen likvid insattes, efter avdrag för kostnader, på spärrat konto hos Clearingnämnden.
- De till Clearingnämnden inbetalade beloppen, sammanlagt cirka 380 miljoner kronor, utgjorde den tyska förmögenhetsmassa (tyskmedlen) mot vilken svenska fordringsägare kunde framställa anspråk (tvångsclearing).
- År 1950 inrättades Likvidationsnämnden som hade till uppgift att genomföra tvångsclearingen. Svenska fordringsägares anspråk på tyskmedlen uppgick till cirka 600 miljoner kronor.
- Efter det att utdelning skett till fordringar med förmånrätt fastställdes utdelningsprocenten för resterande fordringar till 30 procent.
- Avvecklingen avslutades 1956 genom ett avtal mellan Sverige och Västtyskland. Genom avtalet beslutades att den ersättning som skulle utgå till tyska ägare av i Sverige likviderad egendom skulle utgå genom tyska myndigheters försorg.

Kommissionen redogör i avsnitt 7.2 för de allierades varningar och krav före krigsslutet och de tidiga svenska åtgärder som föranleddes av dessa de allierades framställningar. I avsnitt 7.3 behandlas de överläggningar som resulterade i 1946 års Washingtonavtal. I samma avsnitt ges en kortare översikt över avvecklingen av den tyska egendomen. Därefter lämnas i avsnitt 7.4 en mer detaljerad redogörelse för den svenska lagstiftningen beträffande bl.a. Flyktkapitalbyrån. Kommissionens utgångspunkter och tillvägagångssätt för sina undersökningar redovisas i avsnitt 7.5. I avsnitt 7.6 och 7.7 redogörs för kommissionens iakttagelser beträffande Flyktkapitalbyråns och andra aktuella organs verksamhet och arbetssätt och avslutningsvis redovisas i avsnitt 7.8 kommissionens slutsatser.

7.2 Åtgärder vid krigsslutet

7.2.1 De allierades varningar och framställningar

I januari 1943 utfärdade flertalet allierade stater en deklaration angående egendom som härrörde från de ockuperade länderna. Deklarationen gjorde klart att de allierade avsåg att göra sitt yttersta för att sätta stopp för fiendens plundringsmetoder och förbehöll sig rätten att ogiltigförklara alla transaktioner avseende plundrad egendom i de av axelmakterna ockuperade eller kontrollerade områdena. I den s.k. gulddeklarationen påföljande år, varnade de amerikanska, brittiska och sovjetiska finansministerierna de neutrala länderna särskilt för att Tyskland sökte sälja rövat guld på den internationella valutamarknaden.[1]

Under sommaren 1944 anordnade de allierade nationerna en konferens för penning- och finansfrågor i Bretton Woods i USA. I detta sammanhang utvecklades också det s.k. *Safe-haven* programmet.[2] I en särskild resolution (nr VI.) utformade de allierade sina önskemål att säkra den tyska egendomen utanför Tyskland. I resolutionen beskrevs hur en del tyska ledare, medarbetare och medborgare förde ut tillgångar till de neutrala länderna i syfte att dölja dem, vidmakthålla sitt inflytande och återupprätta sin hegemoni. Vidare hänvisade man i resolutionen till de tidigare allierade deklarationerna angående plundringarna i de ockuperade länderna. Eftersom kedjan av äganderätt och kontroll, genom försäljningar eller andra former av överlåtelser, ofta hade dragits genom ockuperade och neutrala länder hade, enligt resolutionen, uppspårnings- och utredningsarbetet gjorts till en internationell fråga. Resolutionen utmynnade bl.a. i en rekommendation att anmoda de neutrala länderna att inom sina respektive områden vidta åtgärder för att förhindra transaktioner med allt slags rövat gods och guld och att framskaffa, avskilja, och hålla sådan egendom till förfogande för vederbörande myndigheter efter befrielsen.

---

[1] De allierades varningar den 5 januari 1943 och den 22 februari 1944 behandlas utförligt i kommissionens interimrapport: Naziguldet och Riksbanken.

[2] Beteckningen Safe-haven tog sikte på tyskt flyktkapital och egendom som sökt och funnit en säker hamn i neutrala länder. Programmet avsåg också vissa tyska personer med anknytning till nazismen och kontrollen över dessa.

7.2.2 Tidiga svenska lagstiftningsåtgärder

Bretton Woods-resolutionen bragtes till den svenska regeringens kännedom den 2 oktober 1944 med en hemställan om att den svenska regeringen måtte vidta erforderliga åtgärder för att tillgodose de syften som kom till uttryck i resolutionen. Sverige vidtog under perioden fram till krigsslutet också vissa åtgärder. I oktober 1944 ändrades valutaförordningen i syfte att försvåra och kontrollera införseln av kapital, främst utländsk valuta, talonger och andra värdepapper. Samtidigt infördes importförbud på guld och platina.[3] I februari 1945 påbjöd valutakontoret en allmän deklaration av alla fordringar och skulder i förhållande till utlandet per den 31 december 1944.

Under handelsförhandlingarna vintern 1944-45 mellan Sverige, Förenta Staterna och Storbritannien (tripartiteförhandlingarna) togs frågan om rekommendationerna i Bretton Woods-resolutionen upp på nytt. De allierade, som önskade en betryggande kontroll över den tyska egendomen i Sverige och dessutom åtgärder för återställande av rövad egendom, föreslog att avtal skulle slutas som bl.a. innebar att de tyska tillgångarna skulle blockeras och att ett särskilt organ bestående av svenska och allierade representanter skulle skapas för att administrera kontrollen. Det allierade förslaget avvisades från svensk sida med förklaringen att kontrollen över de tyska tillgångarna var en intern svensk angelägenhet. Samtidigt erinrades om att vissa åtgärder redan hade vidtagits för att vinna överblick över sådan egendom i Sverige. Emellertid förklarade man sig från svensk sida beredd att överväga en kontroll som tog sikte på blockering och övervakning av särskilt de tyska tillgångarna.

Våren 1945 anmälde Clearingnämnden att den funnit att clearingavtalet med Tyskland till följd av förhållandena i detta land inte tillämpades på föreskrivet sätt. Kort därefter infördes bestämmelser som i korthet innebar att tvångsclearing kunde tillgripas också i de fall då clearingavtal hade slutits med främmande land.[4] Alla betalningar

[3] SFS 1944:693-695.

[4] I samband med de valutarestriktioner som infördes i ett flertal länder under början av 1930-talet slöts ett antal clearingavtal. Clearingen var ett instrument för att balansera handeln och därmed valutaflödena på bilateral basis. Sverige fick sin första clearinglag 1932 vilken ersattes med en ny lag 1934. I stället för spärrkonto användes vid clearingavtalen ett clearingkonto. Clearingavtalet med Tyskland innebar förenklat att svensk gäldenär gjorde en inbetalning till svensk bank varefter en överföring skedde till Riksbanken där medlen gottskrevs det tysk-svenska clearingkontot. Riksbanken aviserade Clearingnämnden som översände en betalningorder till dess tyska motsvarighet *Verrechnungskasse* vilken utbetalade beloppet i Tyskland. Om belopp inbetalades i Tyskland översände

över den svensk-tyska clearingen inställdes och clearingkontot spärrades. Vidare skulle alla fordringar som tillkom någon i Tyskland av den svenske gäldenären inbetalas till bank för överföring till det spärrade clearingkontot.

I juni 1945 antog riksdagen två lagar som möjliggjorde ytterligare åtgärder i enlighet med Bretton Woods-resolutionens intentioner. Genom lagen (1945:520) om återställande av viss från ockuperat land härrörande egendom m.m. inrättades ett särskilt förfarande för återställande (restitution) av egendom, som folkrättsstridigt frånhänts medborgare i ockuperat land av ockupationsmakten eller för dess räkning, även i de fall egendomen här innehades av någon som förvärvat den i god tro. Lagen (1945:522) om kontroll å viss utländsk egendom m.m. (kontrollagen) öppnade en möjlighet att förordna om skingringsförbud och kvarstad[5] på utländsk egendom. För att omhänderta de kontroll- och förvaltningsuppgifter som den nya lagstiftningen gav anledning till inrättades en ny administrativ myndighet, Flyktkapitalbyrån, samt en särskild nämnd, Restitutionsnämnden, som hade att pröva frågor om restitution av rövad egendom och Flyktkapitalbyråns ansökningar om kvarstad enligt kontrollagen. Med stöd av denna lag infördes samtidigt skingringsförbud på all tysk egendom i Sverige och vidare påbjöds skyldighet att deklarera sådan egendom till Flyktkapitalbyrån. Vissa skärpningar i kontrollagstiftningen infördes i december 1945.

Verrechnungskasse en betalningsorder till Clearingnämnden som utbetalade beloppet från det tysk-svenska clearingkontot i Stockholm. I förhållande till den tidigare lagen innebar 1934 års lag att Kungl. Maj:t fick befogenhet att förfoga över de medel som hade satts in på spärrkontot, s.k. tvångsclearing. Härigenom fick Sverige ett påtryckningsmedel för att få främmande stater att ingå clearingavtal. Enligt 1934 års clearinglag hade Kungl. Maj:t möjlighet att förordna om tvångsclearing endast i fråga om medel som var insatta på spärrkonto men däremot inte på sådana medel som var insatta på clearingkonto för ett land med vilket Sverige hade clearingavtal. I början av 1945 kunde det förutses att det inte skulle finnas någon tysk regering som skulle kunna fullgöra clearingavtalet med Sverige. I mars 1945 fick Kungl. Maj:t rätt att förordna att även medel som stod på clearingkonto i exempelvis svensk bank till förmån för stat med vilken Sverige hade clearingavtal kunde användas till tvångsclearing. En förutsättning var att förhållanden hade inträffat som medfört att clearingavtalet inte kunde tillämpas vid disponerandet av medlen. Se vidare: Meddelande från clearingnämnden den 16 april 1945 (nr 71).

[5] Processuella säkerhetsåtgärder, se vidare avsnitt 7.4.

7.3 Washingtonavtalet

7.3.1 Bakgrund

Efter den tyska kapitulationen meddelade de fyra överbefälhavarna i Tyskland i början av juni 1945 att de hade övertagit den högsta makten i Tyskland och att de tillsammans hade bildat ett kontrollråd. Vid Potsdamkonferensen som började den 17 juni samma år uttalades att kontrollrådet i Berlin skulle vidta lämpliga åtgärder för att kontrollera och disponera över de tyskägda utländska tillgodohavandena i bl.a. de neutrala länderna. Samtidigt överenskom de fyra makterna om en uppdelning av de tyska tillgångarna. Sovjetunionen avstod från anspråk på de tyska tillgångarna i utlandet med undantag för egendom i Bulgarien, Finland, Ungern, Rumänien och östra Österrike. Den tyska egendomen i Sverige skulle alltså tillkomma de västallierade nationerna.

I augusti 1945 gjordes från amerikansk och brittisk sida anspråk på rätt till och kontroll över tyskägda och tyskkontrollerade tillgångar i allmänhet. Den svenska regeringen anmodades att inte vidta någon åtgärd som kunde stå i strid med dessa anspråk. Från svensk sida påpekades att även om man erkände att de ockuperande makterna hade övertagit makten i Tyskland och att de allierade följaktligen i vissa avseenden hade ställningen av en regering i Tyskland, så var i alla händelser förhållandet sådant att, enligt i de flesta länder och även i Sverige tillämpad rätt, inte ens en nationell tysk regering kunde erkännas ha laglig befogenhet att överta eller disponera över tyskägd privat egendom i andra länder. Samtidigt framhölls dock att den tyska egendomen, såväl privat som offentlig, ställts under officiell svensk kontroll genom Flyktkapitalbyrån.

Den 30 oktober 1945 utfärdade kontrollrådet i Berlin en lag enligt vilken en kommission för tysk utlandsegendom (*German External Property Commission*) bildades och på vilken all egendom utanför Tyskland överläts. Önskemål framfördes till de neutrala länderna att de skulle samarbeta med kommissionen. Vid Pariskonferensen om det tyska skadeståndet, som pågick senare delen av hösten 1945, kom de tyska utlandstillgångarna att betraktas som en källa för skadeståndsbetalningarna. De tyska tillgångarna i de neutrala länderna skulle undandras tysk äganderätt och kontroll samt likvideras eller förfogas över så som USA, Storbritannien och Frankrike beslöt i enlighet med de överenskommelser de kunde träffa med de neutrala länderna. Nettot av vad som inflöt vid likvidation eller annat förfogande skulle överlämnas till en nyinrättad myndighet, *Inter-Allied Reparation Agency* (IARA) för distribution som skadestånd. Under Paris-

konferensen beslutades också att en fond på minst 25 miljoner dollar skulle skapas för bistånd åt sådana offer för naziregimen som inte kunde begära ersättning från någon regering som var berättigad till skadestånd från Tyskland (*non repatriable victims*). Fonden avsågs att byggas upp med medel från det i Tyskland påträffade s.k. icke-monetära guldet samt av medel från tyska tillgångar i de neutrala länderna. Till fondens förfogande ombads de neutrala länderna att även ställa danaarv efter nazismens offer.[6]

De allierades strävan att få till stånd överenskommelser med de neutrala länderna i fråga om de tyska tillgångarna skall ses mot bakgrund av att de tyska utlandstillgångarna, som tidigare sagts, kom att betraktas som en källa för skadeståndbetalningar. Vid Pariskonferensen gavs USA, Storbritannien och Frankrike fullmakt att förhandla för de allierade med de neutrala länderna och i maj 1946 inbjöds Sverige – efter det att en motsvarande överenskommelse nåtts med Schweiz – till förhandlingar i Washington.[7]

7.3.2 Washingtonöverenskommelsen

I inledningsskedet av förhandlingarna i Washington erbjöd sig Sverige att återlämna allt rövat guld medan man motsatte sig de allierades krav beträffande den tyska egendomen. Sverige vidhöll sin tidigare redovisade inställning och accepterade således inte en allierad inblandning i administrationen, kontrollen och avvecklingen av de

[6] Fonden, som inte var avsedd för gottgörelse till individuella offer, tog i första hand sikte på judarna. I en följande arbetsplan, den s.k. femmaktsöverenskommelsen den 14 juni 1946, bestämdes fördelningen av fondmedlen mellan judiska och andra offer. 95 procent avsågs gå till judiska offer och skulle förmedlas genom utsedda fältorganisationer medan övriga fem procent skulle ställas till förfogande för Intergovernmental Committee on Refugees, IGCR (sedermera Internationella Flyktingkommittén i London, IRO) för distribution till lämpliga offentliga och privata fältorganisationer.

[7] Överenskommelsen den 25 maj 1946 med Schweiz innebar i korthet följande. Efterforskningarna och likvidationen av den tyska egendomen i Schweiz skulle övervakas av en blandad kommission där såväl schweiziska som allierade representanter skulle ingå. Av den genom likvidationen uppkomna behållningen skulle hälften tillfalla Schweiz. Den andra hälften skulle ställas till de allierades förfogande för återuppbyggnad av de krigshärjade länderna. Av denna sista del skulle Schweiz omedelbart erlägga 50 miljoner schweiziska franc till de allierade. Slutligen skulle Schweiz ställa 250 miljoner schweiziska franc i guld till de allierades förfogande, varigenom de allierade kraven på restitution av rövat guld var slutligt reglerade.

tyska tillgångarna. Vidare avvisades av principiella skäl att tyska tillgångar i Sverige kunde användas till krigsskadestånd eller överföras till fonder för nazioffer.

En del av den aktuella egendomen kom efterhand att avföras ur diskussionen, nämligen större delen av den egendom som tillhörde i Sverige bosatta tyskar eller tyskar med klar svensk anknytning, exempelvis svenskfödda tyskors arvsmedel. I princip skulle endast egendom tillhörig i Tyskland bosatta personer eller dit repatrierade tyska medborgare avvecklas.

Genom utväxling av 15 brev kunde båda sidor fästa sina principiella ståndpunkter på skilda frågor som inte behandlades i det egentliga avtalet på pränt. Washingtonöverenskommelsen från den 18 juli 1946 innebar i huvudsak följande.[8] Svenska regeringen åtog sig att likvidera all tysk egendom. Av de vid likvidationen inflytande medlen, vilka uppskattades till 378 miljoner kronor, skulle ett belopp av 150 miljoner kronor användas till inköp av för det tyska folkhushållet viktiga varor.[9] Därutöver avsåg den svenska regeringen att tillgodose ett mot landet riktat krav på cirka 30 miljoner kronor motsvarande värdet av rövat belgiskt guld.[10] Därefter skulle de svenska fordringarna i tvångsclearingen få ersättning ur likvidationsbeloppet. Som en separat åtgärd åtog sig den svenska regeringen att dels bevilja 75 miljoner kronor som en fortsättning av det svenska bidraget till uppbyggnaden av de krigshärjade länderna, närmast avsedda att utgå i form av avskrivning av lämnade krediter eller framtida krediter,[11] dels bevilja 50 miljoner kronor att användas för gottgörelse till och ny bosättning av nazioffer. I gengäld skulle de allierade upphäva de s.k. svarta listorna som berörde

---

[8] Washingtonöverenskommelsen godkändes av riksdagen den 17 december 1946. Brevväxlingen återfinns i prop. 1946 nr 367.

[9] Vid överläggningar 1947 med de allierade beslutades att beloppet skulle fördelas med 63 miljoner kronor vardera till de amerikanska och brittiska ockupationszonerna samt 24 miljoner kronor till den franska ockupationszonen. Efter Förbundsrepubliken Tysklands tillkomst 1949 kvarstod för den franska ockupationsmaktens räkning på konto i Riksbanken 9,9 miljoner kronor vilka i december 1951 överfördes till Bank deutscher Länder.

[10] Efter förhandlingar 1954 utlämnade Sverige till de allierade även rövat nederländskt guld till ett värde av cirka 35 miljoner kronor, prop. 1954 nr 221.

[11] Beloppet fördelades sedermera enligt följande: Danmark, 15 miljoner kronor, Frankrike, 12 miljoner kronor, Norge 15 miljoner kronor, Grekland, 2 miljoner kronor, Nederländerna, 9 miljoner kronor, Jugoslavien, 10 miljoner kronor och Tjeckoslovakien 5 miljoner kronor, allt huvudsakligen genom avskrivningar på lån. Resterande 7 miljoner kronor var avsedda för Belgien och Luxemburg, vilka 1953 deklarerade att de avstod. I stället överlämnades 7 miljoner kronor till FN:s Flyktingkommissariat, UNHCR (prop. 1956 nr 190).

svenska företag samt friställa de svenska banktillgodohavandena i USA.

Kommissionen har tidigare redogjort för förhandlingarna om det rövade guldet och vill i detta sammanhang endast erinra om att överläggningarna och åtagandena i Washingtonöverenskommelsen i guldfrågan endast avsåg centralbanksguld.[12] Beträffande innehållet i brev nr 12 angående danaarv efter personer som avlidit till följd av nazistisk förföljelse hänvisas till kommissionens redogörelse om herrelösa tillgångar ovan i kapitel 4.

I fråga om den tyska egendomen mötte de allierade kraven, som framgått, motstånd från svensk sida och Washingtonöverenskommelsen kan sägas ha blivit en kompromiss som tog stark hänsyn till de svenska ståndpunkterna. I stället för att den tyska egendomen kom att uppspåras och likvideras under allierad kontroll och användas för skadestånd eller till uppbyggnadsarbete kom Tyskland som resultat av den svenska hållningen att betraktas mer som ett konkursbo där svenska fordringsägare tillerkändes rätt till utdelning. De allierade ålades enligt avtalet att svara för att de tyskar vars egendom likviderats skulle få kompensation härför och Sverige förband sig å sin sida att inte överlåta några tyska tillgångar till tyska medborgare. En annan viktig fråga som de allierade hade drivit under förhandlingarna var återsändandet av "icke önskvärda" (*obnoxious*) tyskar och man överlämnade en förteckning över de tyskar som borde repatrieras. Frågan om eventuellt återsändande behandlades dock till slut som en intern angelägenhet som svenska myndigheter hade att pröva från fall till fall.

Sammanfattningsvis innebar Washingtonöverenskommelsen att:

Sverige erbjöd sig

1 att likvidera all tysk egendom och eliminera alla tyska intressen i landet,
2 att avstå 150 miljoner kronor ur de tyska tillgångarna att ställas till de allierades förfogande för inköp av viktiga varor för det tyska folkhushållets räkning,
3 att som helt separata poster utanför värdet av den tyska egendomen bevilja dels 75 miljoner kronor som en fortsättning av det svenska bidraget till uppbyggnaden av de krigshärjade länderna och dels 50 miljoner kronor att användas till gottgörelse och ny bosättning för nazioffer samt

[12] Kommissionens interimrapport: Naziguldet och Riksbanken.

4 att återlämna rövat centralbanksguld som ännu den 1 juni 1945 befann sig svensk besittning varvid krav därom skulle framställas före den 1 juli 1947.

Sverige uppnådde

1 att självständigt och utan inblandning få administrera kontroll och likvidation av tyska tillgångar,
2 att tyskmedlen i Sverige inte kunde betraktas som en källa för krigsskadestånd,
3 att de tyska ägarna, genom de allierade, skulle erhålla ersättning för sin likviderade egendom och att Sverige kunde genomföra en tvångsclearing,
4 att svenska fordringsägares intressen tillvaratogs: resterande belopp över 150 miljoner kronor blev en intern svensk angelägenhet och Sverige kunde kompensera sig ur de tyska tillgångarna för utlämnandet av det rövade guldet,
5 att tysk egendom med viss svensk anknytning undantogs samt
6 att svartlistningen av svenska företag i USA hävdes.

Frågan om judisk egendom skulle undantas från likvidation av den tyska egendomen reglerades således inte särskilt i Washingtonöverenskommelsen. I brev nr 9 angående kontrollen i Sverige av tyska tillgångar uttalas under femte punkten följande:

> "Med tysk egendom avses, såvitt angår denna uppgörelse, all egendom, som direkt eller indirekt äges eller kontrolleras av någon enskild eller juridisk person av tysk nationalitet inom Tyskland eller av någon tysk, som repatrieras till Tyskland, dock med undantag för personer, vilkas fall förtjäna särskild behandling."[13]

Med Tyskland avsågs det tyska riket i dess utsträckning före den 1 januari 1938.

Mot bakgrund av att Washingtonavtalet utgjorde den yttre ramen för likvidationen av den tyska egendomen har det vid kommissionens arbete med sin uppgift att undersöka om tysk-judisk egendom kom att

[13] I propositionen angående godkännande av Washingtonöverenskommelsen (1946 nr 367) uttalas beträffande innebörden av femte punkten i brev nr 9 följande: "Egendom tillhörig tyska medborgare, som äro bosatta i Sverige och som icke skola hemsändas, beröras icke av uppgörelsen. I övrigt bevilja de svenska myndigheterna undantag från skingringsförbudet, och därmed likvidationen, i enlighet med gällande svenska lagstiftning och hittills tillämpad praxis."

likvideras bl.a. framstått som angeläget, att söka klarlägga om det i likvidationsärendena utvecklades en praxis att undanta judisk egendom, exempelvis med stöd i femte punkten i brev nr 9. Kommissionens utredningar och slutsatser i bl.a. dessa hänseenden redovisas nedan i avsnitten 7.6. och 7.7.

Avslutningsvis bör också erinras om att från början de västallierade och sedan den västtyska staten efter kriget införde olika regelverk som gav offer för den nazistiska förföljelsen rätt till restitution eller ersättning. I november 1947 kom den amerikanska Military Government Law 59 som innebar att de ursprungliga ägarna eller rättsinnehavare kunde få tillbaka eller ersättning för egendom och rättigheter som hade konfiskerats av nazisterna eller på annat sätt orättmätigt frånhänts ägaren genom förföljelsebetingade åtgärder. Ett liknande regelverk infördes samtidigt i den franska zonen och något år senare hade även den brittiska zonen en lagstiftning om restitution. Denna de västallierades lagstiftning ersattes i juli 1957 av den västtyska *Bundesrückerstattungsgesetz*. Senare stiftades även andra lagar som reglerade rätten till skadestånd för skilda skador och förluster som den nazistiska förföljelsen hade medfört, s.k. *Entschädigung*. De nämnda lagarna omfattade även offer som inte längre hade sin hemvist i Tyskland.[14]

7.3.3 Genomförandet av avvecklingen i huvuddrag

Som redan framkommit anförtroddes Flyktkapitalbyrån avvecklingen av de tyska tillgångarna. Frågan om dispositionen av de medel som därigenom friställdes utreddes åren 1947-49 och ledde till ett förslag till allmänna riktlinjer för tvångsclearingen med Tyskland.[15] År 1950 inrättades Likvidationsnämnden, som hade till uppgift att pröva de över 20 000 svenska anspråk vilka skulle kunna tillgodoses genom fördelning av de tillgängliga medlen, som 1956 beräknades uppgå till totalt 380 miljoner kronor. Likvidationsnämnden tillerkände den svenska staten utdelning till fullt belopp bl.a. för de 150 miljoner kronor, som ställts till förfogande för det tyska folkhushållets räkning

[14] En närmare redovisning av ifrågavarande ersättningssystem finns bl.a. i en artikel av dåvarande presidenten i Högsta restitutionsdomstolen i Berlin, hovrättsrådet Ivan Wallenberg: "Restitution av egendom till nazismens offer", Svensk Juristtidning 1969 s. 477 ff. Jfr även L.J. Wallmarks notis från främmande rätt i Svensk Juristtidning 1948 s. 469 ff.

[15] Tyskmedelskommitténs betänkande rörande den slutliga dispositionen av tyska tillgodohavanden, bilagt prop 1950 nr 197.

och för de återlämnade partierna rövat guld till ett sammanlagt värde av cirka 64 miljoner kronor. Efter att andra prioriterade fordringar erhållit utdelning till fullt belopp verkställdes en första utdelning av 15 procent på icke förmånsberättigade anspråk. Vid slututdelningen fastställdes en ytterligare utbetalning av 15 procent, varmed den sammanlagda utdelningen för de oprioriterade anspråken kom att uppgå till 30 procent.

År 1952 lagstiftade den västtyska förbundsdagen om en s.k. Lastenausgleichavgift i syfte att åstadkomma en finansiell utjämning av krigsbördorna.[16] Efter att ha ingått en överenskommelse med Schweiz om viss befrielse av Lastenausgleichavgift på schweiziska förmögenheter i Tyskland mot att Schweiz friställde den tyska egendomen i Schweiz[17] tog den västtyska regeringen ett initiativ till förhandlingar om den tyska egendomen i Sverige mot viss befrielse av Lastenausgleichavgift.

Efter att ha inhämtat samtycke från de västallierade ingick Sverige med Västtyskland 1956 en slutlig överenskommelse om de tyska tillgångarna i Sverige med i huvudsak följande innehåll.[18] Likvidationen av de tyska tillgångarna skulle förklaras avslutad och den svenska kontrollagstiftningen sättas ur kraft. Vidare skulle förbudet mot tyskt återförvärv av försåld egendom upphävas. Likvidationsnämnden hade innehållit cirka 60 miljoner kronor avseende fordringsanspråk grundade på innehav av tyska obligationer vilka lån hade reglerats särskilt i det s.k. Londonavtalet 1952 angående tyska utlandsskulder. Dessa likvidationsmedel ställdes till förfogande för *Deutsche Revisions- und Treuhand Aktiengesellschaft* (Treuarbeit) i Frankfurt am Main.

Treuarbeit skulle förvalta de överlämnade medlen jämte avkastning såsom ett särskilt förmögenhetsobjekt *Liquidationsausgleichsfonds*. Tillsammans med medel från en indrivning av svenska fordringar mot tyska gäldenärer som Treuarbeit verkställde skulle medlen i fonden användas till att ersätta de tyska rättsägarna. Ersättningberättigade var således samtliga rättsägare som hade berörts av de i Sverige vidtagna

[16] Avgiften fastställdes till i princip 50 procent av varje förmögenhet i Västtyskland, såsom den redovisats vid förmögenhetsbeskattning vid valutareformens genomförande 1948 och skulle betalas under en tidsperiod av 30 år fr.o.m. 1949. De inflytande beloppen skulle gå till ersättning bl.a. åt personer som lidit skada på egendom i Västtyskland genom krigets verkningar. Senare beslutades att de allierade skulle vara befriade från Lastenausgleichsavgift under åren 1949-1955.

[17] I det västtyska åtagandet ingick även att erlägga en tredjedel av den friställda tyska egendomens värde till de allierade.

[18] prop. 1956 nr 172. Överenskommelsen kompletterades 1959, SÖ 1959:73-74.

åtgärderna undantaget Förbundsrepubliken och dess organ. För rättsägare bosatta utanför Västtyskland skulle ersättningbeloppen tills vidare förvaltas av ombud. Sverige skulle meddela namnen på de ersättningsberättigade och för dessa bokförda belopp. Det beräknades att medlen i fonden skulle täcka en ersättningsbetalning på två tredjedelar av de nettobelopp som likvidationen av respektive tillgångar inbringat. I en tilläggsöverenskommelse 1959 ställde sig de båda regeringarna som ekonomiska garanter för att den angivna ersättningskvoten skulle uppnås.

Kommissionen har under sitt arbete besökt arkiv i Tyskland för att närmare studera utfallet av några särskilt utvalda fall. Forskningen har härvid främst gått ut på att söka ytterligare underlag för bedömningen av om likvidationerna i de aktuella fallen kan ha omfattat judisk egendom. Kommissionen har således inte sett det som sin uppgift att närmare undersöka hur ersättningen till de tyska rättsägarna har handlagts av tyska myndigheter.

7.4 Svenska myndigheter och regelverk

Som nämnts ovan antogs redan i juni 1945 den s.k. kontrollagen varvid de nya myndigheterna Flyktkapitalbyrån och Restititutionsnämnden inrättades. Behovet av kontroll över den tyska egendomen tillgodosågs genom att Kungl. Maj:t i kontrollagen erhöll en befogenhet att förordna om skingringsförbud på i Sverige befintlig egendom som tillhörde viss främmande stat. Samtidigt som kontrollagen utfärdades också en kungörelse (1945 nr 526) om skingringsförbud rörande tysk egendom.[19] Enligt förordningen omfattade inte skingringsförbudet ej utmätningsbar egendom.[20] Flyktkapitalbyrån hade rätt att förordna om ytterligare undantag och i Flyktkapitalbyråns kungörelse (1945 nr 527) undantogs viss egendom för personligt behov och vissa förfoganden som kunde anses vara normala. Flyktkapitalbyrån kunde även efter ansökan meddela särskilda undantag från skingringsförbudet.

Eftersom skingringsförbudet inte var förenat med något omhändertagande av den aktuella egendomen kunde Flyktkapitalbyrån enligt kontrollagen ansöka om kvarstad på såväl lös som fast egendom hos Restititutionsnämnden. Med tanke på de tyska dotterbolagen i Sverige kunde Flyktkapitalbyrån dessutom ansöka om kvarstad på egendom

[19] I augusti 1945 utfärdades motsvarade förordning beträffande japansk egendom (1945 nr 607).

[20] Enligt en senare kungörelse (1946 nr 660) skulle detta generella undantag inte avse rätt till varumärke.

som tillhörde svenska juridiska personer, över vilka förelåg ett bestämmande tyskt inflytande.[21]

I december 1945 infördes vissa skärpningar i kontrollagstiftningen. Enligt kontrollagens ursprungliga lydelse kunde kvarstad medges endast då risk förelåg att egendomen kom att undanskaffas eller förstöras. Genom ändring i kontrollagen, (1945:887), tillkom emellertid som alternativ förutsättning att ett omhändertagande ansågs erforderligt för att egendomen skulle "komma till ändamålsenlig och ur allmän synpunkt lämplig användning". Detta tillägg öppnade bl.a. en möjlighet att omhänderta tyska aktier i svenska bolag. Vidare vidgades möjligheten till försäljning av kvarstadsbelagd egendom. Samtidigt utfärdades lagen (1945 nr 885) om administration av vissa bolag m.m.

Administration, som var en utvidgning av kvarstad, innebar i korthet att förvaltningen av exempelvis ett tyskt dotterbolag överläts till en särskilt utsedd administrator. Förordnandet om administration meddelades av Restitutionsnämnden på framställan av Flyktkapitalbyrån. Förutsättningarna för att sätta ett bolag under administration var desamma som gällde för förordnande om kvarstad. Det skulle alltså föreligga ett bestämmande tyskt inflytande över bolaget och administrationen skulle vara erforderlig för att vinna kontroll över företagets verksamhet eller för att säkerställa en ändamålsenlig och ur allmän synpunkt lämplig användning av dess egendom. Administration kunde, om ett svenskt företag samtyckte till åtgärden, anordnas även när det tyska inflytandet inte ansågs tillräckligt stort, s.k. frivillig administration. Administrationen innebar att ett flertal svenska regler på associationsrättens område fick stå tillbaka i dessa fall. Bl.a. var det Flyktkapitalbyrån som utövade tillsyn över bolaget och byrån hade även rätt att utse särskilda revisorer.

Samtidigt som kontrollagen utfärdades i juni 1945 påbjöds en allmän deklaration av tysk egendom (1945 nr 559).[22] Flyktkapitalbyrån hade enligt kontrollagen även befogenhet att föreskriva skyldighet att lämna nödvändiga uppgifter om tysk egendom.

Sammanfattningsvis kan sägas att Flyktkapitalbyrån var en administrativ myndighet medan Restitutionsnämndens arbetsområde var av judiciell karaktär. Flyktkapitalbyrån intierade och utredde ärenden och Restitutionsnämnden beslutade efter framställning av

[21] Senare utvidgades befogenheten så att kvarstad kunde läggas även på egendom tillhörig i annat land registrerade juridiska personer under bestämt tyskt inflytande, exempelvis tyska dotterbolag i Schweiz.

[22] Deklarationsplikten utvidgades senare till att avse även egendom tillhörigt i annat land registrerade juridiska personer under bestämt tyskt inflytande (1946 nr 748).

Flyktkapitalbyrån om exempelvis kvarstad och administration. Efter fattat beslut av Restitutionsnämnden var det däremot Flyktkapitalbyrån som utövade tillsynen genom att exempelvis förordna syssloman för förvaltning av egendom lagd under kvarstad eller administratorer för administration och likvidering av juridiska personer. De båda myndigheternas verksamhetsområden överlappade varandra i flera hänseenden. Eftersom Flyktkapitalbyrån hade det administrativa ansvaret är det främst denna myndighets arkiv som varit föremål för kommissionens granskning.

7.5 Kommissionens utredningar

Enligt direktiven har det i kommissionens uppdrag ingått att undersöka huruvida judisk egendom kom att omfattas av Flyktkapitalbyråns verksamhet. Det sägs vidare att det inte kan uteslutas att egendom tillhörig tyska judar likviderades av Flyktkapitalbyrån. Direktiven ger även ett bredare uppdrag nämligen att skapa största möjliga klarhet i vad som kan ha hänt i Sverige när det gäller egendom av judiskt ursprung som förts hit i samband med judeförföljelserna före och under andra världskriget.

Flyktkapitalbyråns uppgift var, som förut redovisats, att hantera tyska tillgångar i Sverige i syfte att vinna kontroll över dem. Ett flertal olika anledningar kan tänkas ha medverkat till att judisk egendom kan ha kommit att betraktas som tysk egendom och därmed likviderats. Judisk egendom kan exempelvis ha konfiskerats i Tyskland, frånhänts rätt ägare i samband med arisering av tyska företag eller stulits eller beslagtagits i samband med deportationerna. Sådan egendom kan därefter ha förts till Sverige och här kommit att bli betraktad som tyskt flyktkapital. Vidare kan judar, själva eller genom ombud, ha fört över egendom till Sverige från Tyskland eller andra länder i syfte att rädda tillgångarna och sedan själva gått under i judeförföljelserna.

Återstående[23] handlingar som dokumenterar Flyktkapitalbyråns verksamhet finns samlade i Flyktkapitalbyråns arkiv (Fkb) som ingår i Riksarkivets samlingar i Arninge. Genom undersökningar och studier av detta material har kommissionen sökt utröna riktlinjer och praxis för Flyktkapitalbyråns verksamhet samt genom uppföljning av vissa ärenden sökt klargöra hur ärenden där judisk egendom förekom, eller kan tänkas ha förekommit, behandlades och om sådan egendom kom

[23] Utgallring i enlighet med 1953 års gallringskungörelse har skett. Dessutom har kassaverifikationer 1945-56 samt bankinbetalningar (banklistor) 1951-57 utgallrats i enlighet med Riksarkivets beslut den 23 maj 1962.

att likvideras. Kommissionen har gått igenom handlingar i enskilda ärenden vad gäller:

- Deklarationer från enskilda personer och företag.
- Svenska bankers begärda undantag från skingringsförbudet (Fda-ärenden) samt övriga undantagsärenden för år 1946 samt i vissa fall från åren 1945 och 1947 (Fc-ärenden).
- Bankfacksakter.
- Akter gällande enskilda personer, företag samt patent och varumärken.
- Flertalet av Flyktkapitalbyråns akter om Safe-haven.
- Flyktkapitalbyråns "hemliga arkiv".
- Flyktkapitalbyråns ordförandes efterlämnade handlingar samt.
- Restitutionsnämndens samtliga beslut.

Ärendena har följts upp genom kontroll av särskilda noteringar i s.k. reskontra över tysk egendom och över patent,[24] varav har kunnat utläsas om egendom har likviderats och i så fall till vilket belopp. Vissa ytterligare kontroller har utförts med hjälp av de i Tyskland förvarade utjämningstabeller som upprättades med ledning av de meddelanden om likvidation som Clearingnämnden fram till 1951, Flyktkapitalbyrån till 1956 samt Likvidationsnämnden därefter skickade till berörda myndigheter i Västtyskland. Kommissionen har vid denna kontroll kunnat konstatera att en förhållandevis god överensstämmelse föreligger mellan reskontra och utjämningstabellerna. Några kopior av nämnda meddelanden från de svenska myndigheterna finns inte längre bevarade i riksarkivet. I sitt arbete med att söka klargöra om viss egendom kom att likvideras har kommissionen därför hänvisats till att i huvudsak förlita sig på uppgifterna i de s.k. reskontra. Kommissionen har därvid konstaterat att i reskontra i vissa fall har antecknats att likviderat belopp i efterhand helt eller delvis har friställts av Kungl. Maj:t. För att utröna anledningen till vissa av dessa friställanden har efterforskningar gjorts i UD:s arkiv.

[24] Fkb, volymerna 497-503.

7.6 Flyktkapitalbyråns verksamhet och arbetssätt

7.6.1 Organisation och uppgifter

Flyktkapitalbyrån var organiserad med en styrelse på sex ledamöter. Ordföranden, justitierådet Emil Sandström, var även chef för byrån. Kanslipersonalen uppgick till 25 personer när den var som störst.

Flyktkapitalbyrån skulle enligt sin instruktion bl.a.:[25]

- företa undersökningar beträffande egendom i Sverige som härrörde från ockuperat land (rövad egendom),
- gå igenom ansökningar som gällde restitution av egendom och utreda dessa ärenden,
- verkställa beslut om egendom som skulle återställas,
- registrera egendom belagd med skingringsförbud samt utöva tillsyn över att förbudet inte åsidosattes,
- förordna syssloman för förvaltning av egendom belagd med kvarstad samt
- meddela bestämmelser om tillåtna förfoganden för syssloman och utöva tillsyn över sysslomannens förvaltning.

7.6.2 Särskilt om flyktkapital

Som redan namnet på den 1945 bildade myndigheten antyder bestod en av dess viktigaste uppgifter i att uppspåra tyskt flyktkapital som kunde ha funnit sin väg till Sverige, främst under krigets slutskede.

Våren 1943 omfattade USA:s "svarta lista" 230 svenska företag. Antalet kom att under det sista krigsåret svälla kraftigt, något som även kännetecknade engelsmännens under kriget upprättade "Statutory List". I maj 1945 var sammanlagt 530 firmor i Sverige, på grund av ägarförhållanden eller annat samröre med Tyskland, svartlistade av amerikanska och brittiska myndigheter.

Strax efter sitt bildande tycks Flyktkapitalbyrån ha begärt in uppgifter från säkerhetstjänsten beträffande tysk infiltration i svenska företag. Byrån var särskilt intresserad av att få uppgifter som tydde på: att tysk egendom i Sverige innehades av någon bulvan, att åtgärder vidtagits eller förberetts för att dölja förekomsten av tyskt intresse i svenska företag eller i egendom i Sverige, att i övrigt tysk infiltration i

[25] SFS 1945 nr 524.

svenska företag förekommit, att illegala valutatransaktioner hade företagits eller förberetts av tyska rättssubjekt eller beträffande tyskt kapital och vidare att tyskt delägarskap eller tysk långivning förelåg med avseende på gruvor, rederier och fartyg. Dessutom bifogade Flyktkapitalbyrån en lista på företag och personer beträffande vilka byrån önskade ta del av allt tillgängligt material.[26] Dessa listor har, som framkommit tidigare, legat till grund för kommissionens efterforskningar i andra arkiv.[27]

I en PM inför "Safehavenförhandlingarna" från maj 1946 uttalades att den svenska sidans första uppgift var att skapa förtroende och att det första ledet i de svenska åtgärderna var inventering och uppspårning av tyska tillgångar och intressen. Vidare angavs i promemorian att:

> "Den inventering som verkställts genom deklarationer kompletteras kontinuerligt med olika slag av 'investigations'och 'combing'. Därvid begagnas givetvis det material vi fått från de allierade. Kamningsproceduren tager emellertid, om den skall göras grundligt, lång tid, varför en viss eftersläpning i förhållande till de allierade beskickningarnas 'Safehaven reports' är oundviklig."

I ett föredrag inför Svenska Bankföreningen 1946 hävdade Sandström att byråns resultat avseende flyktkapital var mycket magert.[28] I fråga om nazistledarna så skulle det enda man funnit vara värdepapper för 11 000 kronor som Hermann Göring ärvt efter sin svenska fru. I ytterligare några fall skulle det kunna vara fråga om kapitalflykt, men denna hade inte alltid företagits omedelbart inför sammanbrottet. Sandström uttalade vidare att man hade fått intrycket att motivet ibland varit skatteflykt eller farhågor för nazismens ekonomiska politik. Om man inräknade förklädd kapitalflykt i form av ökade varusändningar eller krediter beräknades flyktkapitalet dock ha kunnat uppgå till "möjligen omkring 50 miljoner kronor." Sandström underströk att det beträffande det allra mesta av de tyska tillgångarna var fråga om "normala placeringar som framkommit ur normala svensk-tyska handels- och finansförbindelser" och att betydligt över hälften av alla tyska tillgodohavanden i Sverige enligt hans uppfattning hade uppstått på grund av det regelmässiga tyska exportöverskottet. Vad gällde de

[26] Fkb, volym 149.

[27] Annat material som utgjort grund för efterforskningar i frågan om hitförd nazistisk egendom kan ha haft judiskt ursprung har främst varit en "komplett förteckning över Unofficial (Obnoxious) Germans" omfattande 219 namn jämte en komplettering omfattande 95 namn., Fkb, volym 495 och 519. Se närmare redogörelsen ovan under kapitlet om övriga tillgångar.

[28] Föredrag vid 1946 års ordinarie bankmöte. Skrifter utgivna av Svenska Bankföreningen 79.

tyska företagen, liksom de tyskkontrollerade företagen, hade visserligen kontrollen över en del företag "ordnats i bästa Kreugerstil" genom ömsesidigt ägande, optionsrätter och stora lån, men "i det stora hela är det fråga om tyska investeringar som inte utge sig för annat än de äro". Talet om bulvaner avvisades.

I ett flertal tidningsartiklar påpekades att en del tyska affärsmän tydligen använde Sverige som en mellanstation på väg till Sydamerika varför man efterlyste att Flyktkapitalbyrån skulle företa egna självständiga efterforskningar.[29] I en intern-PM[30] från samma tid framhölls att Flyktkapitalbyrån inte "endast undersöker uppgifter och spår som komma oss tillhanda" utan att byrån hade "företagit en mycket grundlig undersökning på eget initiativ" Flyktkapitalbyrån hade:

- gått igenom uppgifter från utlänningskommissionen om samtliga tyskar som vistades i Sverige,
- granskat förteckningar över alla tyskar som erhållit tillstånd att förvärva fast egendom, idka gruvdrift eller driva näringsverksamhet,
- gått igenom och infordrat uppgifter från skattemyndigheterna,
- inhämtat fullständiga uppgifter från Valutakontoret rörande all tysk egendom som tidigare deklarerats dit, bearbetat detta material och jämfört det med det egna, samt kontrollerat överförande av medel från Tyskland vid sidan av clearingen,
- undersökt hos Patentverket alla aktiebolag uppförda på de svarta listorna samt alla för tyskar inregistrerade patent- och varumärken,
- gått igenom tyska handelskammarens arkiv,
- gått igenom säkerhetstjänstens material (telefon-, telegram- och postkontroll) och införskaffat vissa uppgifter från försvarsstabens säkerhetstjänst,
- bearbetat Safehavenrapporter,
- begärt utredningar av UD och de allierade om förhållanden som ej kunnat klarläggas i Sverige,
- granskat bolag genom auktoriserade revisorer samt
- låtit öppna av tyskar innehavda bankfack.

Kommissionen har som sin huvudsakliga uppgift i förevarande del sett att söka utreda frågan om egendom tillhörig judar kom att likvideras av Flyktkapitalbyrån. Redovisningen i detta kapitel tar därför främst sikte på egendom tillhörande judar och således inte på den egendom som innehades av exempelvis nazister och vilken eventuellt kan ha varit rövad judisk egendom. Detta senare perspektiv har behandlats ovan vid

[29] Se t.ex. artikel "Det tyska flyktkapitalet", Expressen den 7 mars 1947.
[30] Fkb, volym 332.

redovisningen angående övriga tillgångar. Ett undantag utgör dock tillgångar som genom ariseringsförfaranden frånhänts de ursprungliga judiska ägarna. Kommissionen kommer i det följande att närmare redogöra för sina iakttagelser angående Flyktkapitalbyråns praxis vid behandlingen av sådana fall. Se vidare nedan, särskilt om företag.

7.6.3 Deklarationer

Samtidigt som Flyktkapitalbyrån inrättades påbjöds en allmän skyldighet att deklarera tysk egendom som fanns i landet vid utgången av juni 1945.[31] Sista inlämningsdag för deklarationer sattes till den 15 augusti samma år. Till byrån inkom enligt dess egna uppgifter 2 400 deklarationer. Med deklarationspliktig egendom avsågs sådan egendom som ägdes av tyska staten, tysk juridisk person eller annan som var bosatt i Tyskland med undantag av svenska medborgare.[32] Begreppet tysk egendom var således här vidare än såsom det senare bestämdes i Washington i det hänseendet att bosättning i Tyskland hade viss betydelse. Som ovan nämnts bestämdes begreppet tysk egendom i Washingtonöverenskommelsen till att avse all egendom, som direkt eller indirekt ägdes eller kontrollerades av någon enskild eller juridisk person av tysk nationalitet inom Tyskland eller av någon tysk, som repatrierats dit. Någon direkt betydelse för Flyktkaptalbyråns handläggning före och efter Washingtonöverenskommelsen synes dock denna skillnad inte ha haft.[33]

Undantagna från deklarationsplikt var personliga tillgångar som möbler, husgeråd och kläder under en värdegräns på 40 000 kronor. Undantaget gällde dock inte lösören med konst- eller antikvitetsvärde samt smycken och ädelstenar. Underlåtenhet att inkomma med deklaration, helt eller delvis, medförde föreläggande vid vite. Vilseledande av myndigheten kunde straffas med dagsböter eller fängelse.

Ett stort antal deklarationer gjordes genom ombud, av sysslomän eller andra tillfälliga innehavare av egendom som exempelvis banker. Kommissionens efterforskningar visar att egendom ibland deklarerades av bankerna så snart dessa, utan att ha närmare utrett förhållandena,

---

[31] SFS 1945 nr 559.

[32] Samma innebörd av begreppet tysk egendom gavs också i kungörelsen (1945 nr 526) om skingringsförbud å tysk egendom m.m.

[33] Ett fall har noterats. Tillfallande arvsmedel för två norska medborgare bosatta i Tyskland ansågs 1945 deklarationspliktiga. I april 1947 inkom till Flyktkapitalbyrån ansökan om undantag från skingringsförbudet, vilken strax därefter bifölls av byrån. Fkb, Fc 103/47.

förmodade att en tillgångs ägare på grund av namn eller uppgiven adress var tysk. Exempelvis begärde Stockholms Enskilda Bank 1945 att Flyktkapitalbyrån skulle återsända tidigare ingivna deklarationerna för Lucie O. som var statslös och för Alfred W. som hade visat sig vara palestinsk medborgare. Flyktkapitalbyrån biföll bankens begäran.[34]

Kommissionen har vidare uppmärksammat att det på ett antal deklarationer antecknades "utan åtgärd". Det rörde sig då ofta om personer som inte hade avhörts till den bank som lämnat deklarationen men där det ändå framgår att personen i fråga inte var tysk medborgare. Som redovisats tidigare i kapitlet om herrelösa tillgångar har kommissionen identifierat 20 sådana fall och återfunnit 7 av dessa som herrelösa konton enligt Bankinspektionens utredning på 1960-talet. I bland synes även värdet av egendomen ha spelat en viss roll. Bland de deklarationer som Svenska Handelsbanken lämnade in till Flyktkapitalbyrån[35] har således påträffats ett fall där banken förklarade att den inte hade lyckats uppspåra en person med tillgodohavande hos banken på 3 142 kronor. Flyktkapitalbyrån noterade att beloppet var för ringa för att begära UD:s hjälp att spåra kontoinnehavaren och lämnade deklarationen utan åtgärd.

Flyktkapitalbyrån utsände i slutet av oktober 1945 påminnelser till potentiella deklaranter med anmodan att inkomma med deklaration senast den 7 november samma år.

De båda deklarationsomgångarna gav i sig ett rikhaltigt material angående den tyska egendomen i Sverige. Sommaren 1945 skulle enligt deklarationerna de tyska tillgångarnas sammanlagda värde ha uppgått till 440 miljoner kronor. Ej inräknat var då svenskfödda tyskors arvsmedel (5,3 miljoner kronor) och i Sverige bosatta tyskars tillgångar (cirka 7 miljoner kronor).[36] De båda senare kategorierna kom som sagt att lämnas utanför i Washingtonöverenskommelsen.[37]

7.6.4 Tysk egendom

Som framkommit ovan ändrades definitionen av vad som avsågs med tysk egendom något efter Washingtonöverenskommelsen 1946.

[34] Fkb, volym 353.

[35] Fkb, volym 351.

[36] Emil Sandström: Omkring Washingtonförhandlingarna rörande den tyska egendomen i Sverige, Föredrag vid 1946 års ordinarie bankmöte. Skrifter utgivna av Svenska Bankföreningen, 79.

[37] I Washington nedskrevs beloppet till 378 miljoner kronor med hänsyn till eventuella undantag, utländska anspråk på en del av tillgångarna samt en beräknad förlust vid realisation, Ibid.

Eftersom kommissionens uppgift är att undersöka om judisk egendom kom att likvideras, en åtgärd som kunde bli aktuell först efter överenskommelsen, är det lämpligt att närmare analysera vad överenskommelsen gav för ram för Flyktkapitlbyråns praxis i detta hänseende. Definitionen gavs under femte punkten i brev nr 9 angående kontrollen i Sverige av tyska tillgångar och hade, som förut beskrivits, följande lydelse:

> "Med tysk egendom avses, såvitt angår denna uppgörelse, all egendom, som direkt eller indirekt äges eller kontrolleras av någon enskild eller juridisk person av tysk nationalitet inom Tyskland eller av någon tysk, som repatrieras till Tyskland, dock med undantag för personer, vilkas fall förtjäna särskild behandling."

En analys av texten ger följande förutsättningar vad avser enskilda personer:

- Den enskilde personen skulle vara tysk medborgare (tysk nationalitet) och vara bosatt i Tyskland (inom Tyskland).
- Definitionen omfattade även tyska medborgare bosatta utanför Tyskland om de återsändes till Tyskland (tysk som repatrieras till Tyskland).

Med Tyskland avsågs det tyska riket i dess utsträckning före den 1 januari 1938.

Även om de tyska judarna under nazitiden, bl.a. genom Nürnberglagarna 1935, fråntogs en rad grundläggande medborgerliga rättigheter var de alltjämt tyska medborgare.[38] Genom ett tillägg i november 1941 till lagen om riksmedborgarskap infördes dock bestämmelser som angav att judar som "bosatte" sig utomlands inte kunde vara riksmedborgare. De tyska judar som överlevde deportationerna till dödslägren i öst hade därmed förlorat sitt medborgarskap och var efter sammanbrottet statslösa. Av förståeliga skäl tvekade också många av de överlevande vid befrielsen att åter bosätta sig i Tyskland. Sett mot denna bakgrund skulle således en stor del av den tysk-judiska egendom som må ha funnits här i landet, om detta varit känt, ha undantagits från Flyktkapitalbyråns hantering även om något generellt undantag för sådan egendom aldrig diskuterades vid Washingtonförhandlingarna. Som redovisats ovan deklarerades dock ofta "tysk" egendom av ombud, gäldenärer, sysslomän och liknande när dessa förmodade att

[38] Den nya medborgarskapslagen angav en ytterligare kategori medborgare i Tyskland förutom *Reichsbürger* på så sätt att judarna i stället förklarades vara *Staatsangehörige*.

viss tillgång var tysk. För att eventuella misstag skulle kunna rättas till synes det därmed klart att det bör ha krävts någon form av aktivitet från ombudens eller de drabbades sida. Gjordes inga invändningar eller förebringades inte någon närmare utredning som visade rätta förhållandet var således risken stor att det inte blev något undantag. Därför är det inte heller möjligt att göra några närmare antaganden angående sannolikheten för att tysk-judisk egendom kom att ingå i hanteringen av den tyska egendomen.

De ovan angivna förutsättningarna innebar också att egendom ägd av tyska medborgare som inte var bosatta i Tyskland skulle sorteras ut, dock under förutsättning att det inte var aktuellt med repatriering av ägaren till Tyskland. Det finns många exempel på sådana fall i Flyktkapitalbyråns praxis. Som exempel kan nämnas den tyske medborgaren Albert H. som sedan augusti 1946 hade uppehållstillstånd och hemvist i Turkiet. Efter att Flyktkapitalbyrån erhållit intyg som visade att Albert H inte var föremål för repatriering meddelandes undantag från gällande skingringsförbud.[39]

Bland Flyktkapitalbyråns handlingar har påträffats en "PM angående de principer som Flyktkapitalbyrån ämnar tillämpa vid prövning av frågor om hävande av skingringsförbud å tysk egendom." Promemorian har upprättats efter Washingtonöverenskommelsen.[40] Sammanfattningsvis innebar de angivna principerna följande:

- Sådana i Sverige bosatta tyskar som inte skulle få tillstånd att stanna i landet skulle i princip behandlas som de i Tyskland boende. Undantag skulle medges "efter prövning från fall till fall".
- Beträffande övriga i Sverige bosatta tyskar var huvudregeln att medge undantag från skingringsförbud. Detta gällde dock inte sådan egendom som införts till Sverige under kriget. I sådana fall skulle undantag beviljas endast efter särskild prövning. Betydande poster av aktier i svenska företag skulle också prövas särskilt.
- *I princip* skulle motsvarande regler gälla för tyskar som var bosatta i annat land än Sverige eller Tyskland.
- För svenskfödda tyskar och tyskor – till största delen fråga om svenskor som genom gifte blivit tyska medborgare – medgav Flyktkapitalbyrån ett generellt undantag utom beträffande egendom som införts hit under kriget och som kunde hänföras till flyktkapital eller då egendom ansågs tillhöra "någon som varit särskilt verksam för nazismen" i den mån det förelåg utredning härom.

---

[39] Fkb, volym 353.

[40] Intern PM den 2 november 1946, Fkb, vol. 150a, Fc 368/46.

- För tyskar med svensk härstamning skulle undantag från skingringsförbud beviljas för egendom som på grund av arv, gåva eller i vissa fall förvärvsverksamhet, hade svensk anknytning. Även i dessa fall skulle undantag inte gälla för personer som varit särskilt verksamma för nazismen.

I promemorian uppmärksammades också frågan om rövad egendom i samband med uttalanden angående lösören med konst- eller antikvitetsvärde samt smycken eller ädelstenar. En prövning skulle här göras "om ägaren synes ha nedlagt större kapital i sådana lösören än som med hänsyn till hans ekonomiska och sociala ställning kan anses normalt".

De i promemorian angivna riktlinjerna beträffande begreppet tysk egendom överensstämmer i stort med motsvarande definition i Washingtonöverenskommelsen. Riktlinjerna kan också sägas innefatta en viss garanti för att Sverige skulle upprätthålla sitt åtagande att vidta åtgärder för att uppspåra nazityskt flyktkapital. Samma hänsyn var troligen också anledningen till att man endast i princip undantog tyskar bosatta utomlands.

Tyskmedelskommittén som utredde riktlinjerna för en tvångsclearing, hade också att ta ställning till gäldenärsbegreppet (vilka fordringar som skulle ingå i tvångsclearingen) med utgångspunkt från clearinglagens vaga bestämning "någon i den främmande staten." Kommitténs förslag att gäldenärskretsen skulle bestämmas till att avse "tyska medborgare som varit bosatta i Tyskland under andra världskriget" förordades av dåvarande departementschefen i det förslag till riktlinjer för tvångsclearing som riksdagen biföll 1950.[41] Härmed uppkom följaktligen en annan begreppsbestämning än den som Washingtonöverenskommelsen gav uttryck för. Det ovan nämnda ärendet Albert H. hade t.ex. kunnat få en annan utgång efter 1950, om det hade visat sig att denne hade bott i Tyskland under andra världskriget. Det har inte varit möjligt att utröna om någon ändring i praxis skedde i detta hänseende efter 1950. Detta främst beroende på att de allra flesta ärendena avseende tyska medborgare bosatta utomlands med stor sannolikhet då redan hade behandlats av Flyktkapitalbyrån.

Sammanfattningsvis kan konstateras att begreppet tysk egendom ändrades flera gånger under den tid som Flyktkapitalbyrån verkade. Genomgående för hela perioden är dock att något principiellt uttalande angående undantag för egendom tillhörig offer för den nazistiska förföljelsen aldrig sattes på pränt. I sitt arbete har kommissionen valt att med de ovan angivna riktlinjerna från november 1946 som plattform söka utreda om någon praxis att undanta judisk egendom ändå kom att

[41] Prop. 1950 nr 197 s. 23.

utvecklas av de myndigheter som handhade likvidationen av den tyska egendomen.

Kommissionen återkommer nedan till gäldenärsbegreppet avseende juridiska personer och till det utrymme som i Washingtonöverenskommelsen gavs att bevilja undantag för personer vilkas fall förtjänade särskild behandling.

7.6.5 Undantag från skingringsförbud och Kungl. Maj:ts efterföljande beslut om friställande av belopp

I Flyktkapitalbyråns arkiv finns två typer av undantagsakter: Fc – "ärenden om undantag från lättnader i skingringsförbud i särskilda fall" och Fda – "av svenska banker begärda undantag från skingringsförbudet" Undantagsärenden behandlades av Flyktkapitalbyrån ända fram till 1957. Diariet för Fc- ärenden omfattar cirka 2 200 ärenden som fördelar sig tidsmässigt enligt följande tabell.

Ärenden om undantag från lättnader i skingringsförbud i särskilda fall väckta 1945-1957

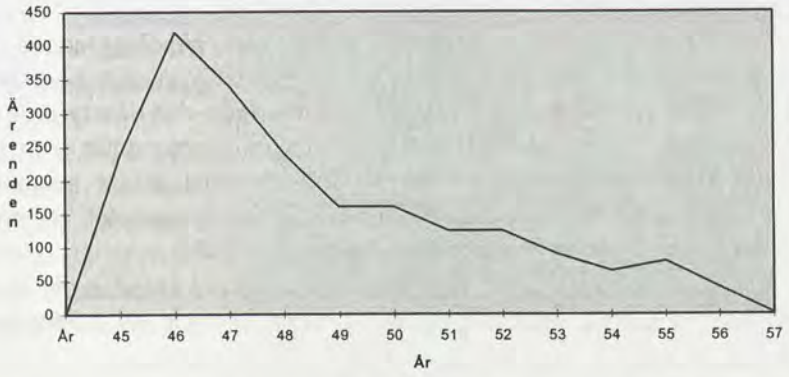

Mer generella beslut om undantag meddelades i Flyktkapitalbyråns kungörelse (1945 nr 527) om undantag från gällande skingringsförbud å tysk egendom m.m. Undantag gällde bl.a. för lösören för personligt bruk och förnödenheter för personligt behov. Vidare kunde Flyktkapitalbyrån efter ansökan, i enlighet med gällande lagstiftning och hittills tillämpad praxis, bevilja särskilda undantag. Redan 1945 gjordes ett allmänt hållet uttalande av ett av riksdagens utskott med innebörden att det borde vara möjligt att i avsevärd utsträckning undanta sådan egendom som trots ägarens nationalitet kunde sägas i realiteten närmare höra samman med

Sverige.[42] Ett flertal svenskfödda kvinnor som genom giftermål blivit tyska medborgare återvände efter kriget till Sverige på grund av de då rådande svåra förhållandena i Tyskland. Ofta hade hustrun lämnat maken kvar i Tyskland – i vissa fall hade han dödats under kriget – och ville återfå sitt svenska medborgarskap. Flyktkapitalbyrån utvecklade tidigt en praxis som innebar att undantag i dessa fall gavs för arv efter svenskar. I ärendet Ingrid J. besvarade Flyktkapitalbyrån i februari 1946 en från henne hos byrån gjord förfrågan om undantag enligt följande:[43]

> "Ansökning om undantag har utsikter att bliva bifallen därest vid densamma fogas utredning i följande hänseenden: nämligen att fru J. är av svenska föräldrar, att hon nu uppehåller sig i Sverige samt att egendomen är av svenskt ursprung, dvs ärvd av föräldrarna eller på annat sätt förvärvad av svensk fångesman eller för svenska medel."

Undantagsärendena vid Flyktkapitalbyrån inleddes i regel genom inkommande skrivelser från ägare eller ombud. Efter att den aktuella egendomen likviderats och därvid uppkommen nettobehållning hade inbetalts till Clearingnämnden kunde Kungl. Maj:t (utrikesdepartementet) på ansökan friställa sådant belopp eller del därav. Redogörelsen i fortsättningen behandlar därför också i förekommande fall Kungl. Maj:ts praxis vid behandling av ansökan om friställande av belopp som inbetalts till Clearingnämnden.

Vad gäller Flyktkapitalbyråns praxis vid handläggningen av undantagsärenden har kommissionen inledningsvis kunnat konstatera att ett flertal av de tyska diplomater som vid krigets slut tjänstgjorde här i landet fick sin egendom friställd av utrikesdepartementet som inte delade Flyktkapitalbyråns synsätt att diplomaterna skulle behandlas som andra privatpersoner. I stället uttalade departementet att internationell courtoisie motiverade undantag i dessa fall.[44]

Kommissionen har även uppmärksammat en rad ärenden där tyska nazisters egendom kom att undantas efter hörande av utlännings-

---

[42] Sammansatta utrikes- och första lagutskottet 1945 utl. nr 1.

[43] Fkb, Fc 170/46 och C 51. I Flyktkapitalbyråns kungörelse den 2 januari 1948 gavs ett allmänt undantag för svenska arvsmedel eller gåva som tillföll tyska medborgare efter den 31 december 1947.

[44] Exempelvis kan nämnas den tidigare tyska ministern i Sverige, prinsen av Wied. Dennes egendom (lantställe) såldes genom Flyktkapitalbyråns försorg. Köpeskillingen friställdes därefter genom Kungl. Maj:ts beslut 1953. Även makans, prinsessan av Wied, egendom bestående av juveler och smycken frigavs till viss del, Fkb, Fc 7/47, 29/47 och C 1062. Andra exempel på friställanden är bl.a. legationsrådet Karl G:s och diplomaten Reinhold von U-S:s egendom, UD:s arkiv HP 80 T 5/6 respektive HP 80 T 10/9.

kommissionen och vid besked om beviljat uppehållstillstånd. Följande två ärenden kan belysa byråns synsätt.

Rationaliseringsdirektören Heinrich O. var bosatt i Sverige sedan 1930 och ansökte i oktober 1946 om undantag. Enligt den amerikanska listan över "Obnoxious Germans" var Heinrich O. medlem i nazistpartiet sedan 1936 och rådgivare vid tyska handelskammaren. Säkerhetstjänsten upplyste att Heinrich O. var en övertygad nazist men att han inte hade velat att Tyskland skulle ockupera andra länder. Enligt rapporten kände han heller inte till koncentrationslägren. Misstankar förelåg dock om att han var industrispion. Förpassningsbeslut meddelades i maj 1947 vilket Heinrich O. överklagade. Efter två avslag på ansökan om främlingspass utställdes ett sådant vid årsskiftet 1947/48. I februari 1948 ansökte Heinrich O. åter igen om undantag och yrkade, med hänvisning till det erhållna främlingspasset, att han skulle bli betraktad som statslös. Flyktkapitalbyrån avslog ansökningen. Senare samma år meddelade utlänningskommissionen beslut om uppehållstillstånd varefter Flyktkpitalbyrån beviljade undantag.[45]

Verkställande direktören vid det tyska dotterbolaget Schenker & Co AB Internationella Transporter, Ernst S., stod också på listan över oönskade tyskar. Hans egendom (aktier) belades med kvarstad våren 1946. Ernst S. hade kommit till Sverige 1927. Han blev tidigt medlem i NSDAP och hade bl.a. varit chef för Hitler Jugend i Sverige. I början av 1947 översände de allierade en lista där det angavs att Ernst S. var en av dem som det var särskilt angeläget att få tillbaka till Tyskland. Förpassningsbesked gavs i februari 1947 men upphävdes nästan omgående efter anfört besvär samtidigt som uppehållstillstånd beviljades. På våren 1948 avslog Flyktkapitalbyrån en ansökan om undantag för samtliga av Ernst S. deklarerade tillgångar. Några månader därefter ansökte Ernst S. ännu en gång om undantag och anförde då att han "nu ville bli behandlad som andra här i landet bosatta tyska medborgare". Flyktkapitalbyrån begärde in utlänningskommissionens dossier vari bl.a. kunde utläsas att Ernst S. hade haft åsikten att nazismen var en idealistisk rörelse och att han hade varit med i partiet för att det gagnade affärerna. Vidare uttalades att Ernst S:s åskådning var präglad av ett "svenskt tänkesätt" och att Schenker & Co hade erhållit transportuppdrag för WJC och Wallenbergkommittén. Utlänningskommissionen fann det styrkt att Ernst S. efter 1940 tagit avstånd från nazismen. Flyktkapitalbyrån beviljade undantag hösten 1948.[46]

---

[45] Fkb, Fc 352/46 och C 560.

[46] Fkb, Fc 79/48.

Beträffande Flyktkapitalbyråns handläggning av undantagsärenden där aktuell egendom kan ha tillhört judar har kommissionen särskilt uppmärksammat följande fall.

Köpmannen Franz G. från Berlin[47] skrev i december 1941 till en i Sverige boende vän att han ämnade emigrera till Amerika med Sverige som genomgångsland. Vid årsskiftet 1941/42 översändes Franz G:s bohag till Sverige för magasinering. Enligt uppgift hade familjen G. deporterats 1941 och fanns med all sannolikhet inte längre i livet. Ärendet hos Flyktkapitalbyrån inleddes i januari 1947. Bohaget försåldes på offentlig auktion och inbringade efter avdrag för kostnader cirka 2 780 kronor. Arvet efter Franz G. skulle med hälften tillfalla Edith M., boende i Köln. Resterande hälft skulle till lika delar fördelas mellan Theodor C., boende i London och Alfred C. boende i Israel. I april 1949 beviljade Flyktkapitalbyrån undantag för Theodor och Alfred C. Samtidigt meddelade Flyktkapitalbyrån att man beträffande Edith M:s andel för närvarande inte var beredd att medge undantag från skingringsförbudet. Företrädaren för dödsboet återkom till Flyktkapitalbyrån med en begäran att för 200 kronor få skicka gåvopaket till Edith M. och uttalade samtidigt:

> "Fru (M:s) make har på min förfrågan angående familjens ekonomiska ställning svarat, att den i och för sig är god. Han framhåller emellertid, att hans hustru såsom heljudinna hörde till de under nazistregimen av rasskäl förföljda och önskar, att jag skulle göra en ny framställning till Flyktkapitalbyrån om undantag från skingringsförbudet. Då en sådan framställning, enligt vad som bliver upplyst, icke torde kunna bifallas, tillåter jag mig nu föreslå den utvägen att få sända diverse gåvopaket, vilka ju under nuvarande försörjningsläge alltjämt äro mycket välkomna."

Flyktkapitalbyrån medgav uttag för gåvopaket vid två tillfällen och inbetalade resterande belopp till Clearingnämnden i november 1949. Ärendet illustrerar väl vad kommissionen i övrigt funnit beträffande Flyktkapitalbyråns praxis. Följande omständigheter förtjänar att lyftas fram.

- Flyktkapitalbyrån tog inte hänsyn i sig till att egendomen var eller hade varit judisk.
- Undantag meddelades för dem som inte var bosatta i Tyskland, och inte skulle repatrieras, eftersom egendomen i sådant fall inte ansågs som tysk egendom.
- Flyktkapitalbyrån tog viss hänsyn till ömmande fall. Med ömmande fall synes främst ha avsetts att personen i fråga var i stort behov av

[47] Fkb, volym 422 och Fc 19/47.

medel. Efter det att belopp hade inbetalts till Clearingnämnden kunde Kungl. Maj:t (utrikesdepartementet) på ansökan friställa belopp i ömmande fall. Kommissionen har i sina efterforskningar uppmärksammat en rad beslut om friställande av belopp, helt eller delvis, i fall när gäldenären varit närmast utblottad eller uppnått en hög ålder.

- I fall där omständigheterna inte ansågs som tillräckligt ömmande förekom det inte så sällan att Flyktkapitalbyrån eller Kungl. Maj:t medgav undantag respektive meddelade beslut om partiellt friställande för gåvopaket.

Kommissionens efterforskningar har visat att Flyktkapitalbyrån ofta handlade ärenden där personen i fråga hade varit offer för nazistisk förföljelse på ett, som kan tyckas, onödigt byråkratiskt och okänsligt vis. Som exempel kan nämnas Walter B. som hade förlorat sin *Staatsangehörigkeit* i februari 1942. Flyktkapitalbyrån anmodade Walter B. att skriftligen till Flyktkapitalbyrån "meddela byrån anledningen till att Ni förlorat Edert tyska medborgarskap". Walter B. åberopade att han var jude och hänvisade till ändringen i den tyska riksmedborgarskapslagen 1941. Flyktkapitalbyrån konstaterade därefter att Walter B:s egendom inte berördes av kontrollen "enär (Walter B.) icke är tysk medborgare.[48]

Som kommissionen tidigare anfört torde det ofta ha krävts viss aktivitet från egendomens ägare eller dennes ombuds sida för att rätta till vissa misstag. Ärendet Sara R. utgör ett en god illustration till detta antagande.[49]

Enskilda banken deklarerade 1945 Sarah R:s banktillgodohavande om cirka 2 500 kronor. Flyktkapitalbyrån lämnade 1951 en ansökan om kvarstad till Restitutionsnämnden. I samband med kvarstadsförfarandet sökte nämnden förgäves få kontakt med Sarah R. Sysslomannen inbetalade sedan beloppet efter avdrag för arvode till Clearingnämnden i oktober 1951. I maj 1955 ansökte banken för en släktings till Sarah R. räkning om friställande av beloppet. Banken anförde att Sara R. hade avlidit omkring år 1941och såsom arvinge efterlämnat sonen Israel. Sara R. hade varit bosatt i Litauen och var inte tysk medborgare. Hennes bosättningsort var belägen nära gränsen till Ostpreussen med Eydtkuhnen som närmaste stad. Eftersom affärerna ofta hade skett i Eydtkuhnen hade Sara R. ett postfack där. Sonen Israel bodde vid tiden för bankens ansökan i Sibirien. De friställda medlen skulle användas till

[48] Fkb, volym 350.
[49] UD:s arkiv, HP 80 T/23.

kostnaderna för gåvopaket till familjen i Sibirien. Flyktkapitalbyrån anförde i sitt yttrade till UD:

> "Därest uppgiften att (Sara R.) icke varit tysk medborgare och ej heller varit bosatt i Tyskland är riktig, har avvecklingen av hennes tillgodohavanden varit felaktigt grundad. Uppgifterna i ansökningen äro visserligen icke bestyrkta, men det torde med hänsyn till de politiska förhållandena i förutvarande Litauen icke rimligen kunna krävas en bestyrkt utredning angående (Sara R:s) medborgarskap och bosättning. Även om hon varit tysk medborgare och inbetalningen till clearingkontot följaktligen varit rätteligen grundad, anser sig byrån med hänsyn till beloppets ringa storlek och det ändamål, vartill beloppet avses skola användas, icke böra motsätta sig ett friställande."

UD fann i sitt beslut skäl att med hänsyn till de särskilda omständigheterna i ärendet medge att beloppet friställdes.

Kommissionen har som tidigare nämnts i sina efterforskningar särskilt riktat intresset på frågan hur de myndigheter som handhade avvecklingen av den tyska egendomen i sin praxis beaktade Washingtonöverenskommelsens uttalande om undantag för personer vilkas fall förtjänade särskild behandling. Kommissionen har beträffande enskilda personer endast funnit två fall då denna fråga synbart varit föremål för diskussion.

I ärendet Moritz M., som avsåg ett banktillgodohavande på 17 000 kronor, inkom Mosaiska Församlingen i Stockholm med en skrivelse 1949 till Flyktkapitalbyrån. Församlingen anförde att Moritz M. hade försvunnit under kriget och att det inte rådde något tvivel om att han var jude och att han hade förlorat sitt medborgarskap enligt de nationalsocialistiska lagarna. Församlingen uttalade därefter: "Frånsett medborgarskapsfrågan torde herr och fru (M.) såsom judar kunna räknas till de personer, vilkas fall förtjäna särskild behandling. Även av detta skäl torde deras förmögenhet inte kunna betraktas som tysk förmögenhet." Flyktkapitalbyrån besvarade skrivelsen och infordrade samtidigt uppgifter om bl.a. Moritz M:s vistelse efter 1939 samt efterfrågade en bestyrkt utredning om makarnas medborgarskap. Efter att dessa uppgifter inlämnats till byrån beviljades undantag.[50]

I ärendet Moritz M. torde det närmast ha varit det förhållandet att makarna var att anse som statslösa som låg till grund för beslutet om undantag. Kommissionens efterforskningar visar att hänvisningar till undantagsregeln för personer vilkas fall förtjänade särskild behandling i praxis förekom synnerligen sparsamt, i vart fall före åren 1951 och 1952. En direkt hänvisning till undantagsregeln lämnades, såvitt

[50] Fkb, volym 352.

kommissionen har kunnat utröna, först i mars 1952 av Kungl. Maj:t, se nedan under avsnitt 7.6.7, Särskilt om företag.

Humanitära skäl åberopades i ärendet Richard A.[51]

Richard A. anförde genom advokaten Fischler besvär över Flyktkapitalbyråns beslut att inte undanta viss egendom som tillfallit honom genom arv. Richard A. invände i första hand att arvet hade tillfallit honom efter den 31 december 1947 och att egendomen därför enligt Flyktkapitalbyråns kungörelse den 2 januari 1948 inte var underkastad skingringsförbud. I sitt yttrande till utrikesdepartementet hemställde Flyktkapitalbyrån att besvären skulle avslås och uttalade bl.a.:

> "Fischler har vidare framhållit, att omständigheterna i ärendet äro av sådan art, att friställande av egendomen är motiverad av humanitära skäl. Till stöd därför har Fischler förebragt viss utredning om att (Richard A.) varit ett offer för nazismen. Beträffande detta vill byrån framhålla följande. Humanitära skäl åberopas mycket ofta vid framställningar till byrån om friställande av tysk egendom. Byrån har funnit sig nödsakad att intaga en restriktiv hållning vid bedömande av sådana skäl. Det är därför ytterst sällsynt, att i Tyskland bosatta tyska medborgare få sin egendom friställd, även om de kunna visa att de på något sätt varit offer för nazismen, något som för övrigt ett mycket stort antal tyskar torde kunna göra. Med tillämpning av byråns praxis vid behandlingen av framställningar av förevarande art har byrån därför ansett sig icke kunna bifalla Fischlers ansökan, ehuru det måste anses styrkt att (Richard A.) varit utsatt för viss diskriminering från de nazistiska myndigheterna."

Flyktkapitalbyråns yttrande är daterat den 18 februari 1950. Efter nästan ett år, den 12 januari 1951, meddelade Kungl. Maj:t sitt beslut med följande motivering:

> "Kungl. Maj:t finner gott att, i betraktande av att (Richard A.) under nationalsocialismens herravälde i Tyskland drabbats av förföljelse och lidande, med bifall till besvären föreskriva, att ifrågavarande (Richard A.) tillhöriga egendom...undantages från det för tysk egendom i Sverige gällande skingringsförbudet."

Kommissionen konstaterar att motiveringen framstår som ovanligt upplysande. En närmast genomgående iakttagelse är annars att myndigheternas motivering till sina beslut i anledning av ansökningar om undantag eller friställande i regel var mycket knapphändiga och ofta uttrycktes med vaga lokutioner som "på grund av de särskilda omständigheterna i ärendet" eller liknande. En mycket tänkbar orsak

[51] Riksarkivet, HP 3591 (UD:s arkiv HP 80 T 178/68).

till att Kungl. Maj:t i Richard A:s fall utvecklade motiveringen kan vara att man ville ge beslutet ett prejudikatvärde. För detta antagande talar att motiveringen också återgavs i utrikesdepartementets missivskrivelse till Flyktkapitalbyrån när akten återställdes till byrån.

7.6.6 Kvarstadsärenden

Restitutionsnämndens praxis i kvarstadsärenden följde i mycket samma mönster som kunnat urskiljas angående Flyktkapitalbyråns hantering av framställningar om undantag. De vanligaste orsakerna till att en begäran av kvarstad lämnades utan bifall, eller återkallades av Flyktkapitalbyrån, synes ha varit att det ansågs utrett att egendomen inte längre skulle betraktas som tysk. I de allra flesta fallen biföll dock Restitutionsnämnden byråns framställningar om kvarstad. Egendomen kunde bestå av varulager, kommissionsgods, fordringar, som bankkonton, innehåll i bankfack, patent, varumärken och andra immateriella rättigheter.

Vid genomgång av Restitutionnämndens kvarstadsärenden har kommissionen särskilt uppmärksammat följande fall där det troligen varit fråga om judisk egendom.

Restitutionsnämnden ogillade i september 1950 en begäran om kvarstad avseende firman Seiler & Co:s banktillgodohavande om cirka 23 000 schweiziska francs. I ärendet antecknades att det var utrett att tillgodohavandet i verkligheten tillhörde Hanna S. som i mars 1939 hade utvandrat från Österrike till Israel.

I ett ärende som efter återkallelse av Flyktkapitalbyrån avskrevs i april 1953 kan av handlingarna utläsas följande. Wiktor B. från Berlin hade, för att söka komma undan den nationalsocialistiska regimens konfiskatoriska åtgärder, i februari 1935 som deposition eller lån överlämnat cirka 62 000 kronor till gode vännen Gösta C. i Stockholm. Den senare uppgav för byrån att han därefter inte hade hört något från Wiktor B. och gjorde därför gällande att fordringen dåmera var preskriberad.

I ingetdera fall skedde, såvitt kan utläsas av reskontra, någon likvidation av egendomen. I fallet Wiktor B. kan konstateras att egendom, som sannolikt var judisk ändå kom i fel ägo, förutsatt att Gösta C inte gjorde preskriptionsinvändningen för att på sätt rädda tillgången till Wiktor B. eller dennes arvingar.

I ett annat ärende kvarstadsbelades ett på en checkräkning innestående belopp om cirka 2 500 kronor där kontohavaren uppgav att beloppet härrörde från en uppfinning angående framställning av zinkvitt som dennes judiske vän Dr. Emanuel F. hade gjort. Emanuel F.

hade emigrerat från Österrike till England år 1939. Restitutionsnämnden fann det inte styrkt att medlen tillkom Emanuel F.[52] Ett liknande fall rörde ett tillgodohavande hos Livförsäkrings AB Thule på cirka 3 000 kronor. I ärendet gjorde Werner N., en jude som hade utvandrat från Tyskland 1938 till USA, anspråk på ersättningen under åberopande av en överlåtelse från en tidigare rättsinnehavare. Restitutionsnämnden fann det inte visat att någon giltig överlåtelse ägt rum före den 15 juli 1945.[53]

I kommissionens efterforskningar har vid studiet av Restitutionsnämndens kvarstadsärenden rörande enskilda personer en grupp på omkring 60 personer noterats på grund av det förhållandet att den som ansökan gällde, trots att Flyktkapitalbyrån sökt underrätta denne, inte hörde av sig i ärendet. Orsakerna till detta kan givetvis vara flera. En realistisk sådan är det kan röra sig om ägare som fallit offer för nazistiska missgärningar. Kommissionen har genom kontroll i reskontra och på listor förvarade i Tyskland kommit fram till att egendom tillhöriga omkring 40 av den ursprungliga gruppen om cirka 60 personerna kom att likvideras. Kommissionen återkommer till denna grupp nedan i avsnitt 7.7.2.

7.6.7 Särskilt om företag

Sven Nordlund har i sin doktorsavhandling[54] behandlat olika slag av arrangemang som utländska intressen, främst tyska, använde sig av för att få kontroll och utöva inflytande över bl.a. svenska företag. I en rapport till kommissionen[55] pekar Sven Nordlund på att Flyktkapitalbyråns material ger skiftande exempel på hur de tyska företagen sökte dölja sitt ägande eller sin kontroll. Olika bulvanarrangemang förekom och tyska företag som IG Farben, Vereinigte Stahlwerke och Siemens utnyttjade bl.a. dolda optionsbestämmelser som innebar att exempelvis ett svenskt företag vid försäljning av sina aktier först skulle utbjuda aktierna till de kamouflerade intressenterna i Tyskland. Flyktkapitalbyråns företagsakter visar också exempel på att olika arrangemang även vidtogs av mindre och medelstora företag.

---

[52] Av reskontra och uppgifter i Tyskland framgår att egendomen likviderades.

[53] Av reskontra framgår dock att undantag från skingringsförbud meddelades 1954. Inget tyder på att egendomen likviderades.

[54] Sven Nordlund: Upptäckten av Sverige – Utländska direktinvesteringar i Sverige 1895-1945, Umeå Studies in Economic History 12, 1989. Se även Sven Nordlunds bok: Skördetid eller maktpolitisk anpassning – De tyska företagen i Sverige efter det andra världskriget, Umeå Studies in Economic History 10, 1988.

[55] Kommissionens dnr 4/98.

Under perioden 1895-1945 hade 161 tyskkontrollerade företag etablerats i Sverige. Avvecklingen av kvarvarande tyskkontrollerade företag påbörjades år 1946 och var avslutad i början av år 1950. Sammanlagt kom 106 stora och små företag, med ett samlat aktiekapital på cirka 50 miljoner kronor, att ingå i avvecklingen.[56]

Som tidigare nämnts inledde naziregimen under hösten 1937 starka påtryckningar för att förmå judiska företagsledare att sälja sina rörelser. Genom en förordning i november året därpå förbjöds judarna att fr.o.m. den 1 januari 1939 bedriva yrkesmässig handel.[57] De judiska företagen skulle antingen överlåtas på ariska händer eller avvecklas genom ett slags likvidationsförfarande.

En fråga som kommissionen har ställt sig är om även tyskjudiska företagare med hjälp av bulvanskap eller andra liknande åtgärder sökte rädda sina tillgångar undan ariseringen under slutet av 1930-talet och om sådan egendom på grund därav kom att betraktas som tysk och därmed blev föremål för likvidation vid avvecklingen av den tyska egendomen i Sverige. Enligt en fallstudie avseende Hamburg skall cirka 20 procent av 300 ariserade företag ha övertagits av välmenande affärsmän som i några fall dessutom hjälpte sina judiska affärspartners att föra egendom i säkerhet utomlands.[58] Flertalet av de ariserade företagen övertogs dock av någon som hade något att vinna på saken.[59] En annan tänkbar möjlighet är att tyska tillgångar som exempelvis patent och andra immateriella rättigheter likviderades såsom tysk egendom fastän dessa tillgångar före en eventuell arisering eller annars ursprungligen hade varit i judisk ägo.

Av de företagsakter avseende små och medelstora företag som kommissionen har studerat i Flyktkapitalbyråns arkiv har följande generella iakttagelser noterats beträffande de svenska myndigheternas handläggning av ärenden där fråga varit om egendom som ariserats.

I ett flertal fall har kommissionen uppmärksammat att Flyktkapitalbyrån hävdade principen att fordringsanspråk på ett dotterbolag måste göras gällande och beaktas tillsammans med andra krav på moderbolaget, dvs. i dettas hemland. Detta för att inte rubba ordningen mellan borgenärerna och andra fordringsägare. Flyktkapitalbyrån intog

---

[56] Se närmare Klaus-Richard Böhme: Rätt eller Moral? Den tyska egendomen i Sverige 1944-1956, Militärhistoriska föreläsningar, Umeå Studies in Economic History 13, 1990.

[57] Verordnung 12. November 1938 zur Ausschaltung der Juden aus dem deutschen Wirtschaftsleben.

[58] Frank Bajohr: The Beneficiaries of "Aryanization": Hamburg as a Case Study, Yad Vashem Studies, XXVI, Jerusalem, 1997.

[59] Ibid.

vidare ståndpunkten att all egendom i ett tyskt företag skulle anses som tyskt även om någon av delägarna inte var tysk. Anledningen härtill var även i detta fall hänsyn till ordningen mellan borgenärerna. Den utländske delägaren ansågs inte ha rätt till särskild egendom i företaget varför egendomen i Sverige skulle avvecklas genom tvångsclearing. Den eventuella intressenten var således hänvisad till att söka göra sin rätt gällande i Tyskland i konkurrens med andra borgenärer. Nu nämnda principer framgår bl.a. av den inledande handläggningen av ärendet Behrens & Lundin.[60]

Bolaget var ett s.k. offene Handelsgesellschaft och hade ett innestående tillgodohavande hos Skånska banken om drygt 305 000 kronor. Bolaget hade grundats 1932 och hade då tre bolagsmän. Genom ariseringsprocessen blev en av bolagsmännen på grund av sin judiska härkomst tvungen att lämna bolaget. I kvarstadsärendet hos Restitutionsnämnden hävdades att ett offene Handelsgesellschaft enligt tysk rätt inte var att anse som en juridisk person. Restitutionsnämnden fann dock att bolaget kunde förvärva rättigheter och ikläda sig skyldigheter och därför var att betrakta som ett sådant rättssubjekt som avsågs i kontrollagen. Restitutionsnämnden ansåg att tillgodohavandet tillhörde bolaget i sin helhet och meddelade således kvarstad på hela beloppet.

I ärendet ingavs emellertid 1948 ett avtal som innebar att tillgångarna skulle delas lika mellan de tre ursprungliga bolagsmännen med en tredjedel var. Bolagsmännen var den tyske medborgaren Karl B. boende i Hamburg, den svenske medborgaren Paul L. och Friedrich P. av judisk härkomst, tidigare tysk medborgare men vid ärendets handläggning statslös. Flyktkapitalbyrån förklarade samma år sig beredd att godkänna ett förfarande enligt vilken den tyske medborgaren Karl B. tillskiftades minst en tredjedel och uttalade samtidigt, att vad som tillskiftats den svenske medborgaren Paul L. och den statslöse Friedrich P. inte skulle vara underkastat skingringsförbud. Av reskontra framgår att Flyktkapitalbyrån inbetalade Karl. B:s andel till Clearingnämnden årsskiftet 1949-50.

I detta fall undantogs således de andelar som inte ansågs vara tyska från skingringsförbudet. – Även av andra ärenden framgår att Flyktkapitalbyrån tog viss hänsyn till uppgörelser efter kriget och även till restitutionsdomstolarnas utslag i Tyskland.[61]

---

[60] Fkb, volym 254.

[61] Ett exempel där de svenska myndigheterna synes ha beaktat ett beslut av en restitutionsdomstol i Tyskland är ärendet Otto Wolff AB i vilket företag bl.a. Vereinigte Stahlwerke hade ett bestämmande tyskt inflytande. Ursprungligen hade den tyskfödde juden Otmar S. varit delägare i bolaget. Otmar S., som innehade 42

Kommissionen har däremot kunnat konstatera att de svenska myndigheterna även i många av företagsärendena, åtminstone till en början, intog en onödigt "fyrkantig" inställning och man synes inte ha ansträngt sig för att lämna beslut med någon för den sökande förståelig motivering. Inte heller verkar det ha varit en självklarhet att myndigheterna i sin korrespondens med ariseringsoffer eller deras arvingar hänvisade till möjligheterna att få Rückerstattung (restitution) i Västtyskland i enlighet med de allierades – och senare Västtysklands – lagstiftning. Kommissionen har i sina undersökningar endast påträffat ett fall där Flyktkapitalbyrån gjorde en sådan hänvisning.

Ärendet[62] avsåg ett patent för öronskydd mot kyla som hade beviljats den tyske medborgaren Willy F. boende i Berlin. Patentet belades med kvarstad. Efter försäljning inbetalades köpeskillingen, efter avdrag för arvode, till Clearingnämnden. I en skrivelse till Flyktkapitalbyrån anförde firman Kosmos att patentet tidigare hade tillhört företaget. Kosmos hade genom ariseringsprocessen upplösts men återuppstått efter krigsslutet. Kosmos yrkade att patentförsäljningen skulle återgå eller att köpeskillingen skulle gottskrivas Kosmos. I sitt yttrande till Kungl. Maj:t i juli 1950 konstaterade Flyktkapitalbyrån att avvecklingen av patentet hade skett "i överensstämmelse med de av byrån tillämpade principerna för behandling av tysk egendom." Flyktkapitalbyrån uttalade vidare:

> "I ärendet har icke visats, att patentet tillhörde Kosmos. Om Willy F. endast nominellt varit registrerad för patentet och Kosmos varit den reelle ägaren, torde bolaget vid en blivande utdelning i Tyskland av motvärdet av den för Willy F:s räkning till clearingkontot inbetalade patentköpeskillingen böra göra sin rätt gällande mot Willy F. Eventuellt torde Kosmos kunna hos vederbörande tyska myndigheter anmäla sakförhållandet redan nu."

---

procent av aktiekapitalet, tvingades utan kompensation lämna bolaget redan 1933. Efter kriget krävde Otmar S:s son restitution i Tyskland och med anledning härav synes Flyktkapitalbyrån i januari 1952 ha inlett nya undersökningar beträffande bolagets tillgångar, Fkb, vol 435/388/128. Bolaget hade tidigare ställts under administration och efter likvidation hade medlen inbetalats till Clearingnämnden. Av allt att döma handlades ärendet slutligen av Kungl. Maj:t. Kommissionen har dock inte kunnat påträffa handlingar från Kungl. Maj:ts handläggning. Enligt diarieförteckningar och registerkort skall ärendet finnas arkiverat under UD:s arkiv, Tyska tillgångar, HP 80 T 15/2 (Riksarkivet HP, 3594 A.) Kommissionen har, som sagt, inte kunnat påträffa dessa handlingar. Såvitt kommissionen kunnat utläsa av reskontra finns det inget som talar för annat än att egendomen kom att friställas.

[62] Fkb, volym 450 p. 45

Efter att ha konstaterat att en återgång av patentförsäljningen inte kunde ske uttalade Flyktkapitalbyrån avslutningsvis att även om Kosmos kunde visa att patentet tillhört Kosmos och inte Willy F. kunde, enligt byråns praxis i liknande fall, ett friställande inte ske.[63] - Även av andra ärenden framgår att Flyktkapitalbyrån, som förut berörts, ansåg sig förhindrad att på nytt pröva ett ärende efter att likvidation skett och behållningen redovisats till Clearingnämnden.

I frågan om Flyktkapitalbyrån tog hänsyn till de tyskjudiska ariseringsoffrens eller deras rättsinnehavares invändningar mot en likvidation av egendom som ariserats kan sammanfattningsvis konstateras, att huvudprincipen var att Flyktkapitalbyrån betraktade bolagets egendom som tysk i sin helhet. De svenska myndigheterna ansåg sig således av rent juridiska skäl inte kunna pröva frågan om ett bolag eller en andel av det rätteligen tillhörde någon annan. I den delen var ariseringsoffren eller deras arvingar enligt myndigheternas uppfattning hänvisade till att föra talan om Rückerstattung vid restitutionsdomstolarna i Västtyskland. Som redan sagts, förmedlade Flyktkapitalbyrån emellertid information om denna möjlighet ytterst sparsamt.

Även i företagsärendena synes en uppmjukning av praxis ha skett kring åren 1951 och 1952 vad avsåg egendom som tillhörde eller hade tillhört personer som lidit under den nazistiska förföljelsen. Det är också bland dessa fall som kommissionen funnit ett ärende där en direkt hänvisning lämnades till den möjlighet till undantag som Washingtonöverenskommelsen angav för personer, "vilkas fall förtjänade särskild behandling".[64]

Textilfirman Gebrüder Heine i Leipzig ariserades 1938 och de nya ägarna bildade aktiebolaget TUAG (Tuchhandels Aktiengesellschaft). Bland tillgångarna fanns ett större parti engelska tyger som 1944 exporterades till Sverige. Köpeskillingen om cirka 270 000 kronor insattes för TUAG:s räkning hos Skånska banken. Kvarstad meddelades 1948 och beloppet inbetalades sedermera till Clearingnämnden. 1951 yrkade Heines arvingar (samtliga medborgare i annat land än Tyskland) att det inbetalade beloppet skulle friställas. TUAG hade dåmera erkänt det oberättigade i konfiskationen och vid förlikningsförhandlingar överlåtit bl.a. samtliga utlandsfordringar till arvingarna. I sitt yttrande till Kungl. Maj:t den 26 september 1951 hänvisade Flyktkapitalbyrån till svensk rättspraxis och ansåg att det

[63] Kommissionen har inte kunnat finna handlingar som visar hur kungl. Maj:t beslutade i frågan. Ett belopp motsvarande tillgången förekommer dock i den tyska utjämningstabellen.

[64] Fkb, volym 483.

ifrågavarande beloppet tillkom TUAG varför ett bifall till arvingarnas ansökning inte kunde tillstyrkas.

I ärendet hos Kungl. Maj:t om friställande inkom i februari 1952 ett yttrande från professorn Håkan Nial, som efter att ha konstaterat att varorna exporterats till Sverige efter ariseringen och att därmed viss likhet förelåg med fall som tidigare hade prövats av HD,[65] bl.a. uttalade följande.

> "Men därefter inträder en radikal ändring i situationen: innan betalningen överförts till säljaren inträffar det nazistiska Tysklands sammanbrott, och den därpå följande svenska tvångslagstiftningen rörande tysk egendom kommer till. Därmed ha praktiskt taget alla skäl som kunnat motivera det partiella accepterandet i rättspraxis av konfiskeringen bortfallit."

Nial konstaterade vidare att den fråga som nu var aktuell var om konfiskeringens offer skulle tillerkännas beloppet eller om detta skulle tas i anspråk för offentligrättsliga svenska intressen och avslutade:

> "Ur etiska synpunkter sett kan väl svaret på den frågan icke bli mer än ett: att Sverige icke bör välja att i detta läge fortsätta upprätthålla den nazistiska rasförföljelsens resultat."

Kungl. Maj:t meddelade sitt beslut den 7 mars 1952 och föreskrev att beloppet skulle friställas till arvingarnas förfogande. I motiveringen angavs hänsyn till de särskilda omständigheterna i ärendet. Vidare hänvisades till vad Washingtonöverenskommelsen innehöll "angående egendom tillhörande personer vilkas fall förtjäna särskild behandling."

7.6.8 Särskilt om restitutionsgods m.m.

Som framkommit ovan tillsattes Restitutionsnämnden med stöd av lagen (1945 nr 520) om återställande av viss från ockuperat land härrörande egendom m.m. (restitutionslagen). Restitutionsnämnden ålades därutöver ytterligare uppgifter enligt kontrollagen, administrationslagen samt den s.k. dödningslagen.[66]

Restititutionsnämndens uppgifter var i huvudsak att efter framställning från eller beredning av Flyktkapitalbyrån avgöra frågor om restitution, kvarstad, särskild förvaltning, dödning av handlingar samt därtill hörande ersättnings- och kostnadsfrågor.

---

[65] Se ovan avsnitt 5.3.4.

[66] Lagen den 10 juli 1947 (nr 486) om dödande av vissa utanför Sverige befintliga handlingar.

Under Restitutionsnämndens verksamhetstid, med sammanträden fr.o.m. den 7 november 1945 t.o.m. den 13 juni 1958, inkom 2 336 ärenden till nämnden. Av totala avgöranden gällde 1 281 kvarstad, 84 administration, 68 restitution, 52 dödning samt 830 kostnads- och arvodesräkningar.

Kvarstad och administration har behandlats tidigare. I detta avsnitt inriktas framställningen därför främst på frågan om restitution av egendom.

Enligt restitutionslagen kunde egendom som fanns i Sverige och som härrörde från ett ockuperat land återställas. Det är i sammanhanget viktigt att understryka att lagen gällde egendom härrörande från land vars område efter utgången av augusti 1939 varit ockuperat och således inte egendom som rövats eller annars åtkommits i Tyskland. En annan begränsning låg i begreppet egendom. Till skillnad från det västallierade – och senare det västtyska – institutet Rückerstattung, avsågs i detta fall viss bestämd konkret egendom och inte, exempelvis, rätten till ett av nazisterna konfiskerat eller ariserat företag eller andra fordringar. I lagen undantogs dessutom "egendom som införts till riket enligt handelsavtal eller annat avtal med ockupationsmakten eller eljest på grund av dess utfästelse, såframt införandet med hänsyn till vederlag och villkor i övrigt framstår som led i en normal affärstransaktion."

Återställande av egendom kunde ske oavsett om förvärvaren i Sverige kunde anses ha gjort ett godtrosförvärv. För sådana fall stadgade lagen dock att förvärvaren hade rätt till ersättning av allmänna medel med skäligt belopp.

Sammanlagt behandlade Restitutionsnämnden 68 restitutionsärenden. Det alldeles övervägande antalet fall avsåg återställande till norska medborgare av radioapparater som tagits i beslag av den tyska ockupationsmakten och sedermera försålts i Sverige. Ett tiotal ärenden gällde enbart frågan om ersättning till den från vilken sådana radioapparater hade återställts till rätte ägaren.

Bland övriga restitutionsärenden har kommissionen återfunnit tre avgöranden genom vilka skilda lösören (oljemålning, antikt skåp respektive konsolspegel) som tagits i beslag i Norge enligt *lov den 26 oktober 1942 om indragning av formue som tillhører jöder* återlämnades till rättsinnehavarna. I två av fallen hade de ifrågavarande föremålen efter beslagen försålts på auktion i Göteborg. I två andra ärenden innebar besluten att vissa aktieposter i SKF återställdes till två franska medborgare. Aktierna hade på order av den tyska ockupationsmakten i Frankrike förts över till en bank i Tyskland och senare sålts i Sverige.

Ett exempel på avslag utgör ett beslut i november 1953. Ansökan avsåg återställande av en rotationspress till en kommunistisk tidning i

Frankrike. Restitutionsnämnden ansåg att maskinen på grund av utebliven betalning hade återgått till säljaren före beslaget.

Restitutionsnämnden handlade även 52 ärenden enligt dödningslagen. Det allra största antalet gällde aktiebrev i skilda företag.

7.7 Frågor kring genomförandet av likvidationen

7.7.1 Vissa fordringsanspråk mot de tyska tillgångarna

Frågan om dispositionen av de medel som friställdes genom avvecklingen av de tyska tillgångarna utreddes, som förut nämnts, av Tyskmedelskommittén åren 1947-49. Utredningen låg sedermera till grund för de allmänna riktlinjer för en tvångsclearing med Tyskland som godkändes av riksdagen 1950.[67] Samma år inrättades Likvidationsnämnden som hade till uppgift att pröva och verkställa tvångsclearing av svenska fordringsanspråk mot de tyska tillgodohavanden, som hade spärrats hos Clearingnämnden.[68]

Kommissionens huvuduppgift i förevarande del är enligt direktiven, som tidigare konstaterats, att söka klarlägga om judisk egendom kom att ingå vid likvideringen av den tyska egendomen. Det finns emellertid anledning att också något beröra frågan om ett anspråk grundat på den nazistiska förföljelsen kunde tas upp och medföra rätt till utdelning vid den tvångsclearing som senare ägde rum. Dessa spörsmål var föremål för ett flertal överväganden, dels angående vem som kunde ställa sådana anspråk och dels avseende vilka anspråk som i så fall kunde komma i fråga.

Som huvudregel gällde att endast svenska rättssubjekt kunde tillåtas delta i tvångsclearingen. Detta uttrycktes på så sätt att "fordringen skulle ha varit på svensk hand den 1 maj 1945." För att kunna ingå i borgenärskretsen krävdes m.a.o. svenskt medborgarskap per den 1 maj 1945.

I en framställning till Kungl. Maj:t i januari 1947 påtalade ett antal emigrantföreningar att borgenärskretsen borde bestämmas på grundval av bosättning (domicilbegreppet) så att alla fordringsägare som var fast bosatta i Sverige skulle kunna betraktas som svenska.[69] Av

[67] Prop. 1950 nr 197.

[68] Kungl. Maj:ts instruktion (1950 nr 490) för likvidationsnämnden.

[69] Framställning den 18 januari 1947 från Föreningen Emigranternas Självhjälp, Emigranternas Skyddsförening och Tyska Socialdemokratiska Partistyrelsens

framställningen framgick att det i Sverige fanns cirka 3 000 bosatta flyktingar från Tyskland och att flertalet av dem hade kommit hit mellan åren 1933 och 1939. Det övervägande antalet var statslösa och endast en mindre del var fortfarande tyska medborgare.

Föreningarna ansåg att viss gottgörelse via tvångsclearingen borde ske till nazismens offer såsom ersättning för de skador som tillfogats dem.

Tyskmedelskommittén uttalade i ett yttrande över framställningen bl.a. följande:[70]

> "Här i riket vistande förutvarande tyska statsanhöriga och övriga flyktingar sakna visserligen möjlighet att genom egna statsmyndigheter få sina anspråk tillgodosedda, men detta förhållande medför icke att de svenska myndigheterna böra låta dem få del av förevarande medel i annat fall än då deras anknytning till Sverige fått den fasthet, att de upptagits till svenska medborgare."

Samtidigt hänvisade kommittén till de olika åtgärder som Sverige hade företagit för att ge hjälp till nazismens offer, däribland åtagandet enligt Washingtonöverenskommelsen att betala 50 miljoner kronor till Internationella Flyktingkommittén i London. I sitt betänkande vidhöll kommittén i princip sin i nämnda yttrande redovisade ståndpunkt.

Enligt kungörelsen (1948 nr 26) angående anmälan av vissa fordringar hos gäldenärer i Tyskland skulle svenska rättssubjekt anmäla sina fordringar före den 15 mars 1948. Clearingnämnden sammanställde anmälningarna och indelade dessa i tre grupper nämligen: kommersiella fordringar, exempelvis fordringar p.g.a. det svensk-tyska varuutbytet, finansiella fordringar, såsom bankfordringar etc. samt övriga fordringar, exempelvis fordringar på lön.

I motiven till de allmänna riktlinjer för tvångsclearingen, som godkändes av riksdagen 1950, anfördes att till Clearingnämnden, förutom kommersiella, finansiella och övriga fordringar även hade anmälts andra anspråk på betydande belopp.[71] En stor del därav avsåg ersättning för bombskador[72] "samt för avgifter och annat, som lagts å judar enligt rasdiskrimineringslagarna i Tyskland m.m. Större delen av

---

Representant i Sverige. Se Tyskmedelskommitténs betänkande s. 42 ff, bilagt prop. 1950 nr 197.

[70] Tyskmedelskommitténs yttrande den 25 november 1947. Ibid. s. 44.

[71] 13,8 miljoner svenska kronor, 39,8 tyska riksmark jämte ett antal belopp i olika främmande valutor, prop. 1950 nr 197 s. 11.

[72] Många tysklandssvenskar hade lidit förluster till följd av direkta krigshändelser i Tyskland. En summa på 6 miljoner kronor ställdes till förfogande för denna grupp. Ersättning skulle endast ske i ömmande fall och det ålåg den nyinrättade Likvidationsnämnden att ombesörja fördelningen av det ställda beloppet.

dessa anspråk torde icke kunna ifrågakomma vid den slutliga utdelningen."

Motiven anbefallde stor återhållsamhet när det gällde möjligheten att tillgodose skadeståndsanspråk inom tvångsclearingens ram.[73] Härtill kommer att många i Sverige bosatta flyktingar och överlevande från nazismens övergrepp inte var svenska medborgare den 1 maj 1945. Visserligen hade Kungl. Maj:t en möjlighet att ge dispens i ömmande fall. Vid en genomgång av de dispensärenden som behandlades av utrikesdepartementet[74] har dock inte påträffats något fall där dispens har getts för skadeståndsanspråk från ett i Sverige bosatt offer för nazistisk förföljelse.

Här kan som exempel nämnas Margot J, född 1899 i Berlin. Hon tvingades på grund av den tyska raslagstiftningen att lämna sitt arbete och flydde 1939 till Sverige. Hon blev svensk medborgare den 30 juli 1945. Beträffande hennes skadeståndskrav mot Tyska riket uttalade Likvidationsnämnden: "det måste antagas att Margot J. vid uppkomsten av fordran icke var svensk medborgare och att nämnden därför, med hänsyn till vedertagen folkrättslig praxis och de för nämndens verksamhet fastställda reglerna, icke kan upptaga dessa anspråk till bedömande." Kungl. Maj:t lämnade senare en framställning om dispens utan bifall.[75]

Däremot har kommissionen uppmärksammat att dispens ibland medgavs flyktingar i andra fall än då det var fråga om skadeståndsanspråk. Som exempel kan nämnas två judiska makar som flydde från Tyskland 1933 och blev svenska medborgare först 1946. Deras begäran om ersättning via tvångsclearingen för vissa banktillgångar bifölls med hänsyn till den relativt långa tid de hade bott i Sverige och att omständigheterna var ömmande.[76]

Likvidationsnämnden prövade sammanlagt över 20 000 svenska anspråk mot de tillgängliga tyskmedlen, som beräknades uppgå till 378 miljoner kronor.[77] Nämnden tillerkände därvid den svenska staten utdelning till fullt belopp bl.a. för de 150 miljoner kronor, som i enlighet med Washingtonöverenskommelsen, hade ställts till förfogande för

---

[73] Prop 1950 nr 197 s.27. Departementschefen hänvisade bl.a. till att det i många fall borde ankomma på tysk, och inte svensk, domstol att pröva frågan om skadeståndsskyldighet.

[74] HP 80 T.

[75] UD:s arkiv, HP 80 T/ spec. doss. Tyska tillgångar i Sverige, 24.

[76] HP 80 T 20.

[77] Av dessa tillhörde 14 miljoner kronor den tyska staten, allt övrigt var enskild egendom. Se närmare Klaus-Richard Böhme: Rätt eller Moral? Den tyska egendomen i Sverige 1944-1956.

det tyska folkhushållets räkning och för de återlämnade partierna rövat belgiskt och nederländskt guld till ett sammanlagt värde av cirka 64 miljoner kronor. Efter att andra prioriterade fordringar erhållit utdelning till fullt belopp verkställdes en första utdelning på 15 procent på icke förmånsberättigade anspråk. Vid slututdelningen fastställdes en ytterligare utbetalning av 15 procent. Den sammanlagda utdelningen för de oprioriterade fordringarna blev således 30 procent.

7.7.2 Avtalet med Västtyskland

Genom Washingtonöverenskommelsen 1946 uppnådde Sverige, som redovisats tidigare, att de tyska tillgångarna i Sverige inte skulle betraktas som en källa för krigsskadestånd och att svenska fordringsägares intressen tillvaratogs. De västallierade åtog sig enligt avtalet bl.a. att svara för att de tyskar vars egendom likviderats skulle få kompensation härför och Sverige förband sig å sin sida att inte överlåta några tyska tillgångar till tyska medborgare.

Innan den svenska likvidationen av tysk egendom var genomförd grundades år 1949 Förbundsrepubliken Tyskland. De västallierade medgav att den nya staten bl.a. fick uppta förhandlingar om den tyska egendomen utomlands. Därvid förutsattes att de västallierade samtidigt befriades från sin skyldighet enligt Washingtonavtalet att ersätta de tyska gäldenärerna. Förbundsrepubliken eftersträvade att samtliga förbud mot tyska kapitalplaceringar utomlands hävdes och att de tyska rättsägarna erhöll ersättning.

Västtyskland och Sverige träffade efter långdragna förhandlingar en överenskommelse i ämnet i mars 1956.[78] Som tidigare nämnts, innebar detta avtal att likvidationen av de tyska tillgångarna skulle förklaras avslutad och den svenska kontrollagstiftningen sättas ur kraft. Med de västallierades samtycke upphävdes även förbudet mot återförsäljning till tyska rättssubjekt.

Beträffande frågan om ersättning till de tyska rättsägarna så hade Likvidationsnämnden innehållit cirka 60 miljoner kronor avseende fordringsanspråk grundade på innehav av tyska obligationer vilka lån hade reglerats särskilt i det s.k. Londonavtalet 1952 angående tyska utlandsskulder. Dessa likvidationsmedel ställdes nu till förfogande för *Deutsche Revisions- und Treuhand Aktiengesellschaft* (Treuarbeit) i Frankfurt am Main.[79]

---

[78] SÖ 1956 N:o 35-37, se även prop. 1956 nr 172.

[79] Sverige förband sig att ställa till förfogande alla från likvidationen härrörande och efter avräkning i tvångsclearingen återstående eller ytterligare tillkommande

Treuarbeit förvaltade de överlämnade medlen såsom ett särskilt förmögenhetsobjekt *Liquidationsausgleichsfonds* (fonden). Fonden tillfördes även medel från en indrivning av svenska fordringar mot tyska gäldenärer som Treuarbeit verkställde. Berättigade att erhålla ersättning ur fonden var rättssubjekt, vilkas egendom hade likviderats i Sverige. Enligt överenskommelsen skulle Sverige meddela *Dienststelle für Auslandsvermögen i Köln* namnen på de ersättningsberättigade och för dessa bokförda likvidationsbelopp. Den tyska myndigheten skulle sedan upprätta en tabell i vilken skulle anges de ersättningsberättigade samt de bokförda beloppens motvärde i tyska mark. Det beräknades att medlen i fonden skulle täcka en ersättningsbetalning på två tredjedelar av de nettobelopp som likvidationen av respektive tillgångar hade inbringat.

Om utdelningsbeloppen uppgick till två tredjedelar skulle enligt artikel 6 i 1956 års överenskommelse Västtyskland och Sverige träffa en ny överenskommelse angående användningen av de i fonden eventuellt kvarstående medlen. Härvid skulle bl.a. "i synnerhet ömmande fall, under den nationalsocialistiska regimen på grund av politisk eller religiös övertygelse eller rastillhörighet förföljda, landsförvisade samt flyktingar tillgodoses".

Någon överenskommelse beträffande en sådan särskild utdelning av överskott synes, såvitt kommissionen har kunnat utröna, inte ha träffats. Anledningen härtill är sannolikt att det inte uppkom något överskott i fonden. För detta talar också att de båda regeringarna i en tilläggsöverenskommelse 1959 ställde sig som ekonomiska garanter för att den angivna ersättningskvoten om två tredjedelar skulle uppnås.[80]

För ersättningsberättigade med säte eller hemvist utanför Förbundsrepubliken och Västberlin skulle, enligt signaturprotokollet till 1956 års överenskommelse, Västtyskland utse ombud, "såvida icke särskilda omständigheter göra detta onödigt."

Kommissionen har gjort efterforskningar i Bundesarchiv Koblenz för att bland annat jämföra den tyska tabellens uppgifter om ersättningsberättigade med de uppgifter som kommissionen funnit bland Flyktkapitalbyråns material. Ett primärt syfte var därvid att om möjligt få ytterligare material för bedömningen av om viss likviderad egendom

---

medel. Vidare kvarstod av de 150 miljoner kronor som var avsedda för inköp till det tyska folkhushållet, för den franska ockupationsmaktens räkning 9,9 miljoner kronor. Denna summa överfördes i december 1949 till den dåvarande västtyska centralbanken.

[80] SÖ 1959 N:o 73-74. Av denna överenskommelse framgår också att några ytterligare ersättningsberättigade inte anmäldes utöver de som tidigare hade anmälts till Dienstelle für Auslandsvermögen in Köln.

varit judisk. Det var kommissionens förhoppning att en jämförelse också skulle kunna ge besked om tillförlitligheten hos de s.k. reskontra, vilka är de enda handlingar som kommissionen återfunnit i Flyktkapitalbyråns arkiv vilka direkt anger om viss egendom likviderades. Vidare var kommissionen särskilt intresserad av den grupp om cirka 40 namn där egendom enligt reskontra hade likviderats och där personerna i fråga under handläggningen i Sverige inte hade avhörts.

En genomgång av de handlingar från Treuarbeit och *Dienststelle für Ausslandsvermögen* som finns arkiverade i Bundesarchiv Koblenz visade att arkivbestånden från dessa myndigheter hade utsatts för en omfattande gallring och att det eftersökta tabellmaterialet inte fanns förvarat där. Genom det tyska finansministeriets försorg har kommissionen därefter fått tillfälle att närmare studera de tabeller som tidigare hade förvarats av dåvarande *Dienststelle für Auslandsvermögen in Köln.*

En genomgång av nämnda tabellmaterial visade att de i Flyktkapitalbyråns arkiv förvarade reskontra till övervägande del överensstämde med de tyska tabellernas uppgifter om ersättningsberättigade. Det tyska tabellmaterialet gav dock tyvärr inte någon information om verkställda utbetalningar och beträffande vilka som därvid ansetts ersättningsberättigade. Inte heller har tyska myndigheter på förfrågan kunnat lämna upplysningar i varje enskilt fall. Komissionen har i detta läge beaktat förutsättningarna för att ytterligare undersökningar i tyska arkiv skulle förväntas ge någon närmare information om bl.a. den utmönstrade gruppen om 40 personer och därvid funnit att sådana efterforskningar – trots relativt stora och tidskrävande arbetsinsatser – inte skulle leda till något säkert resultat. Eftersom det inte heller var kommissionens avsikt att närmare granska de tyska myndigheternas handläggning av ersättningen till de tyska rättsägarna valde kommissionen att avstå från ytterligare undersökningar.

För att ändå få något begrepp om hur många som inte hörde av sig till de tyska myndigheterna kan möjligen följande uppgifter från en handling som påträffats i Bundesarchiv Koblenz vara vägledande.[81] Av handlingen, som avser de båda dåvarande tyska staterna, kan utläsas att den 13 maj 1958 bodde 909 ersättningsberättigade i dåvarande DDR och att av dessa hade 20 stycken erhållit utbetalning. Av 300 ersättningsberättigade med okänd adress hade 93 stycken påträffats och erhållit utbetalning.

[81] Kommissionens dnr 81/98.

7.8 Kommissionens slutsatser

Även om Flyktkapitalbyrån inrättades på svenskt initiativ sommaren 1945 var den ram som ytterst blev vägledande för byråns verksamhet resultatet av de förhandlingar som genomfördes under sommaren 1946 i Washington mellan Sverige och de västallierade, det s.k. Washingtonavtalet. Sammanfattningsvis kan denna överenskommelse mycket förenklat sägas ha inneburit att Sverige åtog sig att likvidera den tyska egendom som fanns i landet medan de allierade åtog sig att ersätta de tyska rättsägarna.

Washingtonavtalet upphävdes genom en överenskommelse mellan Västtyskland och Sverige 1956. Den tidsperiod som kommissionen i förevarande del har haft till uppgift att undersöka har således spänt över omkring 10 år.

Eftersom Washingtonavtalet utgjorde själva ramen för Flyktkapitalbyråns verksamhet har det för kommissionen framstått som naturligt att inledningsvis undersöka i vad mån överenskommelsen reglerade frågan hur egendom som tillhörde eller ursprungligen hade tillhört offer för den nazistiska förföljelsen skulle behandlas. Kommissionen har därvid kunnat konstatera att denna fråga, såvitt framgår av avtalstexten och annat granskat material, inte varit föremål för någon närmare diskussion. Något direkt undantag eller någon särreglering för egendom som tillhört offer för naziförföljelsen gjordes således inte. I tilläggsbrev nr 9 angavs emellertid bl.a. att icke-tyska främmande medborgares intressen skulle skyddas i samma utsträckning som svenska medborgares intressen vid alla försäljningar och likvidationer samt att undantag fick göras "för personer, vilkas fall förtjäna särskild behandling".

Kommissionens genomgång av myndigheternas praxis, främst då Flyktkapitalbyråns och Restitutionsnämndens, har till en början visat att avsaknaden av särbestämmelser, direkt hänförliga till nazismens offer, åtminstone under de första åren ledde till en praxis vilken kan karaktäriseras som i huvudsak byråkratiskt korrekt och formad på strikt juridiska bedömningar. I många fall ter den sig samtidigt som påtagligt "fyrkantig" och präglas inte sällan också av en något förvånande okänslighet. En mer allmän observation är t.ex. att myndigheterna i sina krav på stöd eller bevis för lämnade uppgifter tycks ha underskattat de rent praktiska svårigheter eller hinder som lätt kunde föreligga för en rättssökande. Det finns för övrigt exempel som tyder på att "bevisvärderingen" i ärenden som gällt offer för nazistisk förföljelse, eller där annars starka humanitära skäl åberopats, ingalunda varit mer välvillig än i fall som t.ex. angått ifrågasatta nazisympatisörer. Kommissionen har vidare noterat att myndigheterna i endast något enstaka fall tycks ha

bistått parter, som haft förutsättningar att kräva och få ersättning i Tyskland, genom att lämna upplysningar om denna möjlighet. I regel har meddelade beslut, liksom andra underrättelser till parter, varit påtagligt knapphändiga och standardiserade. Det kan slutligen konstateras att Flyktkapitalbyråns egna initiativ och utredningar främst inriktats på ärenden som gällt företag och kommersiella tillgångar och endast i mindre mån sådana som avsett privat egendom.

Mot bakgrund av vad som nu sagts och övriga iakttagelser har kommissionen dragit den slutsatsen, att risken för att judisk egendom likviderats i inte ringa utsträckning kan ha berott på om myndigheterna utifrån, genom part eller ombud för denne, tillförts ett riktigt och "godtagbart" beslutsunderlag angående bl.a. medborgarskap och hemvist.

Vad särskilt gäller tillämpningen av kriterierna för begreppet "tysk egendom" finns anledning förutsätta att en stor del av de tyska judarna som överlevde kriget var statslösa och bosatta i andra länder än Tyskland. Genom deportationerna österut hade Förintelsens offer förlorat sin tidigare nationalitet. För den händelse nu åsyftade personer hade tillgångar här i landet skulle dessa därför redan på grund av definitionen av tysk egendom ha undantagits från skingringsförbud och likvidation.

Mot bakgrund av den tidigare redovisade slutsatsen, angående behovet av aktivitet från partens sida, har kommissionen vid sina efterforskningar bl.a. ägnat särskilt intresse åt fall där likvidation skett, trots att ingen avhörts i ärendet, och där det inte på grund av andra omständigheter framstått som osannolikt att fråga var om judisk egendom. Denna grupp kom att omfatta omkring 40 personer. Det kan finnas flera skäl till att en underrättad part inte hörts av. En realistisk sådan anledning är att rättsägaren tillhör Förintelsens offer. Med hänsyn härtill har kommissionen genom egna efterforskningar i tyska arkiv samt skilda förfrågningar hos tyska myndigheter sökt inhämta ytterligare upplysningar om den aktuella gruppen. Tyvärr har emellertid resultatet av dessa ansträngningar blivit till mycket ringa hjälp.

Vad sedan gäller tillämpningen av möjligheten enligt Washingtonavtalet att göra undantag för egendom som direkt eller indirekt ägdes av någon "vilkens fall förtjäna särskild behandling" har kommissionen gjort följande iakttagelser.

Flyktkapitalbyrån och andra myndigheter synes åtminstone till en början ha varit ytterst sparsamma med att utnyttja denna undantagsmöjlighet. Det enda ärende, som kommissionen har påträffat, där en direkt hänvisning lämnades till undantagsmöjligheten, är ett av Kungl. Maj:t år 1952 beviljat fristående av ett belopp till förmån för arvingarna till en tidigare innehavare av ett ariserat företag. Året innan, 1951,

hade Kungl. Maj:t i ett annat fall tagit hänsyn till att ägaren till den aktuella egendomen hade utstått nazistisk förföljelse. Kommissionen har således uppmärksammat att en viss uppmjukning av praxis har skett kring åren 1951 och 1952 vad avsåg egendom som tillhörde eller hade tillhört personer som lidit under den nazistiska förföljelsen.

Flyktkapitalbyråns inställning till och behandling av anspråk på grund av skilda ariseringsåtgärder var, som förut angetts, baserad på civilrättsliga överväganden som i sig knappast kan ifrågasättas. Det kan dock bl.a. just i dessa fall beklagas, att man från myndigheternas sida i stor utsträckning underlät att som hjälp ge upplysningar om hur vederbörande i annan ordning skulle kunna göra sin rätt gällande.

Av vad som redovisats i föregående avsnitt kan sammanfattningsvis konstateras att det finns säkra belägg för att judisk egendom har likviderats av Flyktkapitalbyrån. Det rör sig därvid inte om något större antal fall. Enligt kommissionens bedömning finns det emellertid anledning räkna med att detsamma kan ha skett också i andra fall. Kommissionen tänker därvid bl.a. på den tidigare berörda gruppen på omkring 40 personer liksom på andra ärenden i vilka det tillgängliga materialet varit och förblivit ofullständigt. Även om de genomförda forskningarna i berörda arkiv varit så omfattande och bedrivits så systematiskt som möjligt måste kommissionen också räkna med att något betydelsefullt material ändå kan ha förbigåtts.

I några av de "säkra" fallen har i efterhand rättelse skett genom att behållningen efter likvidationen helt eller delvis friställts genom särskilda beslut av Kungl. Maj:t. Vad som i bästa fall därigenom återställts har emellertid inte omfattat kostnaderna för likvidationen. I regel har utbetalningarna därtill skett åtskilliga år efter krigets slut och utan kompensation för ränta på likvidationsbeloppet. De olägenheter som ligger däri att utbetalningar, eller utgivande av egendom, ägt rum efter relativt långa tider har för övrigt också drabbat de inte fåtaliga rättsägare som först efter en kortare eller längre skriftväxling med myndigheterna fått skingringsförbud eller kvarstadsbeslut hävda.

Kommissionen noterar slutligen att eftersom dess slutsatser i förevarande del, som framgått, inte kan redovisas i individer och belopp har det redan av detta skäl framstått som meningslöst att ens försöka ta reda på om en eventuell kompensation har utgått utomlands.

Litteratur m.m.

Aalders Gerard & Wiebes Cees: Affärer till varje pris – Wallenbergs hemliga stöd till nazisterna, Falun 1989.

Arendt, Hannah: Den banala ondskan, Stockholm 1964.

Balzli, Beat: Treuhänder des Reichs. Die Schweiz und die Vermögen der Naziopfer. Eine Spurensuche, Zürich 1997.

Bajohr, Frank: The Beneficiaries of Aryanization : Hamburg as a Case Study, Yad Vashem Studies, XXVI, Jerusalem 1997.

Bauer, Yehuda: The Holocaust in Historical Perspective, Washington 1978.

Bauer, Yehuda: A History of the Holocaust, New York 1982.

Bauer, Yehuda: Jews for Sale? Nazi-Jewish Negotiations 1933-1945, New Haven 1994.

Bernadotte, Folke: Slutet. Mina humanitära förhandlingar i Tyskland våren 1945 och dess politiska följder, Stockholm 1945.

Boëthius, Maria-Pia: Heder och Samvete : Sverige under andra världskriget, Stockholm 1991.

Boheman, Erik: På vakt. Kabinettsekreterare under andra världskriget, Stockholm 1964.

Bradsher, Greg: Searching for Records Relating to Nazi Gold, Part II, The Record, News from the National Archives and Records Administration, Vol 4., No.5, May 1998.

Browning, Christopher: Ordinary Men : Reserve Police Battalion 101 and The Final Solution in Poland, New York 1992.

Bruchfeld, Stéphane: Förnekandet av Förintelsen, Stockholm 1996.

Bruchfeld, Stéphane & Levine Paul A.: ...om detta må ni berätta... : En bok om Förintelsen i Europa 1933-1945, Regeringskansliet, Levande historia, Stockholm 1998.

Böhme, Klaus-Richard: Rätt eller Moral? Den tyska egendomen i Sverige 1944-1956, Militärhistoriska föreläsningar, Umeå Studies in Economic history 13, 1990.

Carlgren, Wilhelm M.: Svensk utrikespolitik 1939-1945, Stockholm 1973.

Carlsson, Torsten: Skandinaviska Banken i näringsliv och samhälle 1939-1971.

Chernow, Ron: Warburgs : A Family Saga, 1995.

Dawidowicz, Lucy: The War against the Jews 1933-1945, London 1975.

Documents on the Holocaust, Yad Vashem, edited Yatzhik Arak, Jerusalem 1981.

Due Diligence: A Report on the Bank of Canada's Handling of Foreign Gold During World War II, Duncan McDowall, Ottawa 1997.

Feliciano, Hector: The Lost Museum: The Nazi Conspiracy to Steal the World´s Greatest Works of Art, New York 1997.

Feingold, Harry: The Politics of Rescue, New York 1970.

Fior, Michel: Die Schweiz und das Gold der Reichsbank – Was wusste die Schweizerische Nationalbank? Bern 1997.

Fontander, Björn: Göring och Sverige, Kristianstad 1984.

Foreign & Commonwelth Office, General Services Command: Nazi gold : Information from the British Arcives, History Notes No. 11, second edition, 1997.

Foreign & Commonwelth Office, General Services Command: Nazi gold : Information from the British Arcives. Part II: Monetary Gold, Non-Monetary Gold and the Tripartite Gold Commission, History Notes No. 12, 1997.

Friedländer, Saul: Nazi Germany & The Jews : The Years of Persecution 1933-39, London 1997.

Fritz, Martin: En fråga om praktisk politik : Ekonomisk neutralitet under det andra världskriget, Historisk Tidskrift 1982.

Fritz, Martin & Karlsson, Birgit: SKF i stormaktspolitikens kraftfält. Kullagerexporten 1943-1945, Göteborg, 1998.

Goldhagen, Daniel J.: Hitlers Willing Executioners : Ordinary Germans and the Holocaust, New York 1996.

Gold Transactions in the Second World War: Statistical Rewiev with Commentary, Unabhängige Expertenkommission: Schweiz – Zweiter Weltkrieg, Bern 1997.

Gottfarb, Inga: Den livslånga glömskan, Höganäs 1996.

Grafström, Sven: Anteckningar 1938-1944, utgivna genom Stig Ekman, Stockholm 1989.

Grosshans, Henry: Hitler and the Artists, New York 1983.

Hahn, Brody & Fürstenberg: Judarnas historia, Stockholm 1970.

Hedman, Rune & Wibling, Jöran: De s.k. arierbevisen – löpande ärenden i ett landsarkiv åren 1933-1944, Lund 1968.

Hilberg, Raul: The Destruction of the European Jews, 2nd edition, New York 1985.

Hägglöf, Gunnar: Möte med Europa. Paris – London – Moskva – Genève – Berlin 1926-1940, Stockholm 1971.

Hägglöf, Gunnar: Samtida vittne 1940-1945, Stockholm 1972.

Hägglöf, Gunnar: Svensk krigshandelspolitik under andra världskriget, Stockholm 1958.

Norges Offentlige Utredninger: Inndragning av jødisk eiendom i Norge (NOU 1997:22).

Johansson, Alf W.: Per Albin och kriget, Samlingsregeringen och utrikespolitiken under andra världskriget, Stockholm 1985.

Johansson Alf W.: Den svenska socialdemokratin och fascismen på trettiotalet, i Utrikespolitik och historia, Studier tillägnade Wilhelm M. Carlgren, Stockholm 1987.

Johansson, Alf W.: Den nazistiska utmaningen. Aspekter på andra världskriget, Stockholm 1997.

Jonasson, Stig: Nazismen i dokument, Stockholm 1965.

Kernen, Jean-Marc: Historien om en bokstav, B-uppsats, Historiska institutionen, Stockholm universitet.

Kershaw, Ian: The Nazi Dictaorship : Problems and Perspectives of Interpretation, 1989.

Koblik, Steven: No Truck with Himmler ; The Politics of Rescue and the Swedish Red Cross Mission March-May 1945, i Scandia 1985:1-2.

Koblik, Steven: Om vi teg, skulle stenarna ropa : om Sverige och judeproblemet 1933-1945, Stockholm 1987.

Lauquer, Walter: The Terrible Secret, Supression of the Truth about Hitler´s "Final Solution", London 1982.

Lebor, Adam: Hitlers Secret Bankers – How Switzerland Profited from Nazi Genocide, London 1997.

Leifland, Leif: Svartlistningen av Axel Wenner-Gren. En bok om ett justitiemord, Stockholm 1989.

Lemkin, Raphaël: Valutareglering och clearing, Stockholm 1941.

Levine, Paul A.: From Indifference to Activism. Swedish Diplomacy and the Holocaust, 1938-1944, Uppsala 1996.

Lindberg, Hans: Svensk flyktingpolitik under internationellt tryck1936-1941, Stockholm 1973.

Lomfors, Ingrid: Förlorad barndom, återvunnet liv, Göteborg, 1996.

Lööw, Heléne: Swedish Policy Towards Suspected War Criminals 1945-87, Scandinavian Journal of History nr 14, Stockholm 1989.

Lööw, Heléne: Hakkorset och Wasakärven, Göteborg 1990.

Montgomery & Simonsson, Riksdagen och Riksbanken, Sveriges Riksdag II, band 13.

Möller, Yngve: Richard Sandler, Stockholm 1990.

Nazism 1919-1945, A Documentary Reader, 2: State, Economy and Society 1933-39, edited by J. Noakes and G Pridham, Exeter 1984.

Nazism 1919-1945, A Documentary Reader, 3: Foreign Policy, War and Racial Extermination, edited by J. Noakes and G Pridham, Exeter 1984.

Nicholas, Lynn H: The Rape of Europa: The Fate of Europe´s Treausures in the Third Reich and the Second World War, New York 1995.

Nordlund, Sven: Skördetid eller maktpolitisk anpassning – De tyska företagen i Sverige efter det andra världskriget, Umeå Studies in Economic History 10, 1988.

Nordlund, Sven: Upptäckten av Sverige – Utländska direktinvesteringar i Sverige 1895-1945, Umeå Studies in Economic History 12, 1989.

Note on Gold Operations involving the Bank for International Settlements and the German Reichsbank 1st September 1939-8th May 1945, Bank for International Settlements, Basel 1997 samt Coopers & Lybrands rapport avlämnad till BIS den 3 juni 1997.

Ohlin, Bertil: Bertil Ohlins memoarer. Socialistisk skördetid kom bort, Stockholm 1975.

Olsson, Sven-Olof: German Coal and Swedish Fuel 1939-1945.

Olsson, Ulf: I utvecklingens centrum. Skandinaviska Enskilda Banken och dess föregångare 1856-1996, Skandinaviska Enskilda Banken 1997.

Olsson, Ulf: Stockholms Enskilda Bank and the Bosch Group 1939-1950, Stockholm 1998.

Oredsson, Sverker: Lunds universitet under andra världskriget: Motsättningar, debatter och hjälpinsatser, Lund 1996.

Richardson, Gunnar: Beundran och fruktan : Sverige inför Tyskland 1940-42, Stockholm 1996.

Rings, Werner: Raubgold aus Deutschland – Die »Golddrehscheibe« Schweiz im Zweiten Weltkrieg, Zürich 1985.

Riksbankens guldaffärer med Nazityskland : rapport till Riksbanken av den särskilt tillsatta Arkivutredningen, Stockholm, 1997.

Rosenberg, Kjell: Valutaregleringen : En kommentar till valutalagen och valutaförordningen, Stockholm 1955.

Roxan, David, Wanstall, Ken: The Jackdaw of Linz, London 1964.

Sachar Abram L.: The Redemption of the Unwanted, New York 1983.

Sandström, Emil: Omkring Washingtonförhandlingarna rörande den tyska egendomen i Sverige, Föredrag vid 1946 ordinarie bankmöte. Skrifter utgivna av Svenska Bankföreningen 79.

Schacht, Hjalmar: Vidräkning med Hitler, Stockholm 1949.

Segerstedt Wiberg, Ingrid & Lomfors, Ingrid: När Sverige teg om nazisternas förföljelser, Stockholm 1991.

Shirer William L: Berlin Diary, New York 1941.

Shirer William L: The Rise and Fall of the Third Reich, 1960.

Simpson, John Hope: The Refugee Question, Oxford Pamphlets on World Affairs no 13, London 1939.

Sjöberg, Tommie: The Powers and the Persecuted ; The Refugee Problem and the Intergovernmental Committee on Refugees, Lund 1991.

Smith, Arthur L., jr.: Hitler's Gold – The Story of the Nazi War Loot, Oxford, New York, München 1989.

Svanberg, Ingvar & Tydén Mattias, Sverige och Förintelsen. Debatt och dokument om Europas judar 1933-1945, Stockholm 1997.

Switzerland and Gold Transactions in the Second World War, Interim Report, Unabhängige Expertenkommission: Schweiz – Zweiter Weltkrieg, Bern 1998.

Tarrab-Maslaton, Martin: Rechtliche Strukturen der Diskriminierung der Juden im Dritten Reich, Schriften zur Rechtsgeschichte, Heft 61, Berlin 1993.

Tartakower, Arieh & Grossman, Kurt: The Jewish Refugee, New York 1944.

Thulstrup, Åke: Aggressioner och allianser : Stormaktspolitiken 1936-1939, Stockholm 1957.

Trepp, Gian: Bankgeschäfte mit dem Feind. Die Bank für Internationalen Zahlungsausgleich im Zweiten Weltkrieg : Von Hitlers Europabank zum Instrument des Marshallplans, Zürich 1993.

U.S. and Allied Efforts to Recover and Restore Gold and Other Assets Stolen or Hidden by Germany During World War II, samordnad av Stuart E. Eizenstat 1997.

U.S. and Allied Wartime and Postwar Relations and Negotiations With Argentina, Portugal, Spain, Sweden and Turkey on Looted Gold and German Extrenal Assets and U.S. Concerns About the Fate of the Wartime Ustasha Treasury, samordnad av Stuart E Eizenstat 1998.

Vincent, Isabel: Hitler´s Silent Partners, Swiss Banks, Nazigold, and the Pursuit of Justice, New York 1997.

Vinell, Torsten: Svensk-tysk handel under clearingåren, Stockholm 1942.

Wahlbäck Krister: Finlandsfrågan i svensk politik 1937-1940, Stockholm 1964.

Wallenberg, Ivan: Restitution av egendom till nazismens offer, Svensk Juristtidning 1949.

Wandel, Eckard & Schäffer, Hans: Steuermann in wirtschaftlichen und politischen Krisen, Stuttgart 1974.

Wigforss, Ernst, Minnen III, Stockholm 1954.

Wittmann, Klaus: Schwedens Wirtschaftsbeziehungen zum Dritten Reich 1933-45, München 1978.

Zabludoff, Sidney: Movements of Nazi Gold, Institute of the WJC. Policy Study No.10, Washington D.C. 1997.

Offentligt tryck

Kungl. Maj:ts proposition 1946 nr 367 (ang. Washington-överenskommelsen)

" " " 1950 nr 197 (ang. tvångsclearing med Tyskland)

" " " 1954 nr 221 (ang. restitution av nederländskt guld)

" " " 1956 nr 172 (ang. överenskommelse med Västtyskland)

Tyskmedelskommitténs betänkande 1949 med förslag rörande den slutliga dispositionen av tyska tillgångar, bilagt prop. 1950 nr 197.

SOU 1946:36. Betänkande från Parlamentariska undersöknings-kommissionen angående flyktingärenden och säkerhetstjänst (Sandlerkommissionen).

SOU 1952:49 och 50. Kristidspolitik och kristidshushållning i Sverige under och efter andra världskriget, (Karl Åmark).

SOU 1979:73. Krigets lagar : Folkrättsliga konventioner gällande under krig, neutralitet och ockupation.

Bilaga 1

Kommittédirektiv

Kommissionen om judiska tillgångar i Sverige vid tiden för andra världskriget

Dir. 1997:31

Beslut vid regeringssammanträde den 13 februari 1997.

Sammanfattning av uppdraget

Regeringen tillkallar en kommission med uppgift att undersöka

- dels hur svenska myndigheter, banker och andra före och under andra världskriget befattat sig med tillgångar i guld och andra värden som kan ha tillhört judar och som förvärvats från Nazityskland,
- dels hur myndigheter, banker och andra efter andra världskriget behandlat banktillgodohavanden och andra tillgångar som tillhört judar och som på grund av judeförföljelserna före och under kriget blivit herrelösa,
- dels om det av de handlingar som finns i Flyktkapitalbyråns arkiv framgår om eventuell tysk-judisk egendom likviderades genom Flyktkapitalbyråns verksamhet.

Bakgrund

Frågan om hur olika länder under och efter andra världskriget behandlat tillgångar som tillhört judar har väckt betydande internationell uppmärksamhet under senare tid. Särskilda undersökningskommissioner har tillsatts i bl.a. Schweiz, Portugal, Frankrike och Norge. Intresse har inte minst riktats mot de länder som var neutrala under kriget, bl.a. Sverige, Schweiz och Portugal.

Guld

Frågan har ställts om dessa länder före och under andra världskriget med öppna ögon tog emot guld från Nazityskland som betalning i handelsutbytet trots att de visste eller borde ha vetat att guldet hade stulits från judar som ett led i Nazitysklands judeförföljelser, så kallat rövat guld.

Frågan är nära sammanlänkad med frågan om vad som har hänt med guld som Nazityskland tillägnat sig i ockuperade länders centralbanker. För svensk del tilldrar sig Riksbankens transaktioner under andra världskriget störst intresse. Under slutet av andra världskriget varnade de allierade de neutrala länderna för att ta emot guld från Tyskland som betalning vid varuexport. Efter krigsslutet undersöktes frågan i Sverige och guld som kunde antas vara rövat återlämnades. Riksbanken återlämnade 7,1 ton guld till Banque Nationale de Belgique år 1949 och cirka 6 ton guld till De Nederlandsche Bank år 1955.

Riksbanken har nyligen tillsatt en utredning bestående av en utredare och två sekreterare utan någon anknytning till Riksbanken. Utredningens uppdrag är att göra en förnyad undersökning i Riksbankens arkivhandlingar för att utröna om det finns ytterligare uppgifter om Riksbankens förvärv av så kallat rövat guld. I uppdraget ingår att göra en sammanställning av relevant material.

Privatpersoners banktillgodohavanden och annan privat egendom

Vid tiden före andra världskriget när förföljelserna av judar inletts i Nazityskland överfördes judisk egendom bl.a. till svenska banker i syfte att rädda tillgångarna undan tyska myndigheter. Men även från andra länder överfördes tillgångar till svenska banker.

Fram till februari 1940 var det tillåtet för utlänningar att sätta in sina tillgodohavanden på svenska banker. I februari 1940 infördes en valutareglering som framför allt syftade till att förhindra att utländskt flyktkapital sökte sig till Sverige. Utlänningar kunde således inte längre göra insättningar i svenska banker.

Under 1960-talet gjordes utredningar i Svenska Bankföreningens regi som syftade till att kartlägga bankkonton som blivit herrelösa till följd av kriget. utredningsarbetet bedrevs under ett par år och resulterade i att cirka 1,2 miljoner kronor ställdes till Röda korsets förfogande för bildande av en fond för ersättning till offer för den nazistiska förföljelsen. Judiska organisationer var starkt kritiska mot Bankföreningens handlingssätt. Bland annat framfördes kritik mot att tillgångar i notariatdepåer och bankfack inte kom att ingå i beräkningsunderlaget.

I samband med andra världskriget kan även judisk egendom i form av tavlor, smycken m.m. ha förts till Sverige. Vissa förfrågningar gjordes vid samma tid till advokater, revisorer, transportörer och andra för att försökta utröna om sådan egendom kunde finnas hos dem. Frågan kan behöva belysas ytterligare.

Tyska tillgångar

Sedan de fyra huvudallierade efter den tyska kapitulationen förklarat att de övertagit högsta makten i Tyskland vände de sig till bl.a. Sverige med anspråk på förfoganderätten och kontrollen över tyska tillgångar i Sverige. Förhandlingar med de allierade ledde till lagstiftning som belade all tysk egendom i Sverige med skingringsförbud. En särskild myndighet, Flyktkapitalbyrån, upprättades, vilken efter avslutandet av det s.k. Washington-avtalet med de allierade år 1946 fick i uppdrag att likvidera den tyska egendomen.
Flyktkapitalbyrån upphörde med sin verksamhet år 1956 i samband med att ett avtal träffades med Förbundsrepubliken

Tyskland. Avtalet reglerade den ersättning som skulle utgå till de tyska rättsägare vilkas egendom likviderats i Sverige. Ersättningen utbetalades ur en fond i Tyskland till vilken tillgängliga medel överförts från svensk och tysk sida. Enligt vad som uppgetts om Flyktktkapitalbyråns verksamhet avvecklades i princip inte egendom som tillhörde personer som varit utsatta för de nazistiska förföljelserna. Det kan emellertid inte uteslutas att egendom tillhörig tyska judar likviderades av Flyktkapitalbyrån. Detta är en fråga som behöver belysas.

Uppdraget

Kommissionens uppgift är att skapa största möjliga klarhet i vad som kan ha hänt i Sverige när det gäller egendom av judiskt ursprung som förts hit i samband med judeförföljelserna före och under andra världskriget.

Kommissionen skall analysera och ta ställning till vad som kommit fram vid genomgången av Riksbankens arkivhandlingar för att belysa Riksbankens förvärv av s.k. rövat guld under andra världskriget. Den av riksbanken tillsatta utredningen beräknas vara klar med sitt uppdrag under första halvåret 1997. Kommissionen bör, om det anser detta vara till gagn för utredningen, göra kompletterande undersökningar i saken med särskild fokusering på frågan om guld som kan ha tillhört judar.

Kommissionen skall vidare bedriva forskning i alla de offentliga arkiv som kan tänkas ha uppgifter som är relevanta för uppdraget liksom i privata arkiv som ställs till kommissionens förfogande i syfte att klarlägga i vad mån myndigheters, privatpersoners eller företags agerande före och under andra världskriget bidrag till att Sverige befattat sig med rövat guld eller annan egendom av judiskt ursprung. Stor uppmärksamhet skall ägnas möjligheten att bedriva forskning i privata arkiv.

Kommissionen skall även redovisa de utredningar som gjorts tidigare rörande herrelösa bankkonton och annan privat egendom som kan antas ha tillhört judar. Kompletterande utredningar som kan anses vara nödvändiga för att få full belysning av frågan om sådana judiska tillgångar bör göras.

Vidare skall kommissionen undersöka om judisk egendom kom att omfattas av Flyktkapitalbyråns verksamhet.

Kommissionen får behandla även andra frågor som kan bidra till att skapa klarhet i vad som hänt med sådan egendom av judiskt ursprung som förts till Sverige i samband med de nazistiska judeförföljelserna före och under andra världskriget.

Finner kommissionen egendom av sådant slag som uppdraget avser skall egendomen i görligaste mån anges och beskrivas.

Arbetsformer m.m.

För kommissionens arbete gäller kommittéförordningen (1976:119).

Redovisning av uppdraget

Kommissionen skall redovisa sitt uppdrag senast den 1 mars 1998.

(Utrikesdepartementet)

Bilaga 2

Kommittédirektiv

Tilläggsdirektiv till Kommissionen om judiska tillgångar i Sverige vid tiden för andra världskriget (UD 1997:05)

Dir. 1997:148

Beslut vid regeringssammanträde den 11 december 1997.

Sammanfattning av uppdraget

Kommissionen om judiska tillgångar i Sverige vid tiden för andra världskriget (1997:05) skall, så snart Riksbankens arkivutredning redovisat sitt resultat, med förtur utföra den del av utredningsuppdraget i direktiven 1997:31 som avser att analysera och ta ställning till vad som kommer fram vid Riksbankens utredning samt, i enlighet med de ursprungliga direktiven, göra de kompletterande undersökningar som kommissionen bedömer vara nödvändiga. Denna del av kommissionens uppdrag skall snarast möjligt redovisas särskilt.

Kommissionen skall redovisa sitt uppdrag i övrigt senast den 30 november 1998.

Bakgrund

Regeringen beslutade genom kommittédirektiv den 13 februari 1997 (dir. 1997:31) att en kommission skulle tillkallas med uppgift att undersöka andra världskriget hur myndigheter, banker och andra före och under andra världskriget befattat sig med guld och andra tillgångar som kan ha tillhört judar och som förvärvats från Nazityskland, hur herrelösa bankkonton som

tillhört judar i Sverige behandlats och om egendom som tillhört tyska judar kommit att likvideras genom Flyktkapitalbyråns verksamhet.

Vidare skall kommissionen enligt direktiven analysera och ta ställning till vad som kommer fram vid Riksbankens genomgång av arkivhandlingar i syfte att belysa frågan om bankens förvärv av rövat guld. Kommissionen bör, om den finner detta vara till gagn för utredningen, göra kompletterande undersökningar i saken med särskild fokusering på frågan om guld som kan ha tillhört judar.

Enligt direktiven skall kommissionen redovisa sitt uppdrag senast den 1 mars 1998.

Kommissionen har hemställt om förlängd tid för sitt upp-drag och har bl.a. anfört att Riksbankens utredning, som ursprungligen skulle ha redovisats under första halvåret 1997, nu förväntas bli klar först vid årsskiftet 1997/98.

En viktig del av kommissionens arbete är att gå igenom Riksbankens utredningsresultat och därtill göra kompletterande undersökningar om detta skulle vara till gagn för utredningen. Då Riksbankens utredning är fördröjd bör kommissionens uppdragstid förlängas till utgången av november 1998.

Det kan komma att bli nödvändigt för regeringen att ta ställning till delar av vad som kommer fram av Riksbankens utredning. Kommissionen bör därför, så snart som Riksbanksutredningens resultat föreligger, med förtur ta sig an denna del av utredningsuppdraget. Kommissionen bör också redovisa sin analys och resultatet av egna eventuella fortsatta utredningar i ett särskilt betänkande snarast möjligt.

Uppdraget

Kommissionen skall, så snart Riksbankens arkivutredning redovisat sitt resultat, med förtur utföra den del av utredningsuppdraget i direktiven 1997:31 som avser att analysera och ta ställning till vad som kommer fram vid Riksbankens utredning samt, i enlighet med de ursprungliga direktiven, göra de kompletterande undersökningar som kommissionen bedömer vara nödvändiga. Denna del av kommissionens uppdrag skall snarast möjligt redovisas särskilt.

Kommissionen skall redovisa sitt uppdrag i övrigt senast den 30 november 1998.I övrigt gäller direktiven 1997:31

(Utrikesdepartementet)

Bilaga 3

Kommissionens externa uppdragstagare och eventuella rapporter från dem

Susanne Berger, journalist.

Stéphane Bruchfeld, idéhistoriker.

Klaus Böhme, docent.

Jenny Forkman, jur. kand:

- Rapport om svensk lagstiftning 1933-45.

Sven Fritz, biträdande professor emeritus:

- Rapport om inventering i vissa myndigheters arkiv.
- Rapport om tre storbankers affärer med utländska, främst tyska, obligationer.
- Rapport om nazitidens återköp från Sverige av utländska, främst tyska, statsobligationer, och från utlandet till Sverige av svenska värdepapper.
- Tillägg till rapport om nazitidens återköp från Sverige av utländska, främst tyska, statsobligationer, och från utlandet till Sverige av svenska värdepapper.
- Rapport om genomgång av Jacob Wallenbergs och Marcus Wallenberg Jr:s brevväxling 1937-46 med företrädesvis tyskspråkiga korrespondenter.
- Rapport om Riksbankens återköp av svenska statsobligationer från Holland 1941-42.
- Rapport om genomgång av Valutakontorets styrelseprotokoll och om Paulding-affären.
- Rapport om granskning av Jacob Wallenbergs och Marcus Wallenbergs privata korrespondens 1933-46 och av Valutakontorets korrespondens med fyra stormakter 1945.
- Rapport om uppgörelse mellan Nederlandsche Bank och Stockholms Enskilda Bank rörande amerikanska obligationer som den senare inköpt i Holland under kriget.

Jan Glete, docent:

- Rapport om översiktlig undersökning av Svenska Handelsbankens arkiv, mars 1998.

Kerstin Gustafson, fil. kand.:

- Rapport från Stockholms Judiska församlings arkiv.
- Rapport från bl.a. Flyktkapitalbyråns arkiv.
- Rapport om genomgång av deklarationsblanketter i Flyktkapitalbyråns arkiv.
- Rapport om Svenska Röda Korsets och Svenska kyrkans arkiv.

Peter Hedberg, fil. kand.:

- Rapport om granskning av den av Säpo dokumenterade verksamheten hos Tyska Handelskammaren under andra världskriget.
- Rapport om granskning av Valutakontorets arkiv.
- Rapport om granskning av Eric von Rosens arkiv.
- Rapport om guldimport.

Hans von Heijne, f.d. chefsjurist:

- Rapport om regelverket kring svenska försäkringar.

Alf W. Johansson, docent:

- Regeringen och opinionen under andra världskriget.
- Uppgifter i Bagges dagbok om judiska flyktingar och naziguld.
- Nationalsocialistiska och Nationella (Nationella förbundet) röstandelar i 1936 års riksdagsmannaval.

Margareta Larsson, fil. dr:

- Arbetsrapport angående depositioner av judisk egendom vid svenska beskickningar i utlandet i samband med andra världskriget.

Henrik Lindberg, doktorand:

- Rapport om inventering i Riksbankens arkiv av kontakter mellan Wallenberg och Ivar Rooth 1933-1946.

Gunnar Lindqvist, fil. dr.:

- Två rapporter rörande sådan konst som vid tiden för andra världskriget kan ha kommit till Sverige från Nazityskland och naziockuperade länder och som kan ha konfiskerats eller plundrats från i första hand judar.

Sven Nordlund, biträdande professor:

- Två rapporter rörande inventering av primärmaterial rörande patent- och varumärkeshandlingar samt uppgifter om judiskt företagande, företagare och judiska intressen i företag med utgångspunkt från Flyktkapitalbyråns arkiv.

Sven- Olof Olsson, docent:

- Genomgång av SJ: s centralarkiv.

Gunnar Richardson, professor emiritus:

- Rapport över iakttagelser vid genomgång av Skandarkiv i Norrköping.

Per Schybergson, docent:

- Två rapporter med synpunkter på forskning i Wallenbergarkivet om Enskilda Bankens och bröderna Wallenbergs korrespondens och övriga handlingar.

Bilaga 4

Arkiv

Kommissionen har har hämtat uppgifter från följande arkiv:

Svenska arkiv

Arvid Richerts arkiv (Landsarkivet i Göteborg)
Bank- och fondinspektionens arkiv (RA)
Bankoutskottets arkiv (riksdagen)
Beskicknings- och konsulatarkiv (UD, RA)
Bukowskis arkiv (Stockholm)
Clearingnämndens arkiv (RA)
Dag Hammarskjölds arkiv (KB)
Eric von Rosens privatarkiv (RA)
Ernst Wigforss korrespondens (UB, Lund)
Finansdepartementets arkiv (RA)
Flyktkapitalbyråns arkiv (RA)
Gösta Bagges minnesanteckningar (RA)
Göteborgs konstmuseums arkiv (Göteborg)
Handelsbankens historiska arkiv (Stockholm)
Handelsdepartementets arkiv (RA)
Handelskommissionens arkiv (RA, Stockholm)
Herman Erikssons arkiv (UD,RA)
Industrikommissionens arkiv (RA, Stockholm)
Ivar Rooths arkiv (Riksbanken)
Judiska församlingarnas arkiv (Stockholm, Göteborg, Malmö)
Konstmuseums klipparkiv (Stockholm)
Nationalmuseums arkiv (Stockholm)
Riksbankens arkiv (Stockholm)
Restitutionsnämndens arkiv (RA)
Röda Korsets arkiv (RA)
SJ:s arkiv (Stockholm)
Skandniaviska bankens arkiv (Skandarkiv, Norrköping)
Wallenbergsarkivet (Stiftelsen för Ekonomisk Forskning inom Bank och Företagande, Stockholm)
Stockholms Auktionsverks arkiv (Stockholms stadsarkiv)
Svenska kyrkans arkiv (Uppsala)
Säkerhetspolisens arkiv (Rikspolisstyrelsen, Stockholm)

Utrikesdepartementets arkiv (UD, RA)
Utrikesnämndens arkiv (RA)
Utrikesutskottets arkiv (RA)
Valutakontorets arkiv (RA)

Utländska arkiv

Algmeen Rijksarchief Den Haag (ARA, Haag, Nederländerna)
BIS arkiv (Basel, Schweiz)
Bundesgericht Tribunal Fédéral (Bern, Schweiz)
Bundesfinanzministeriums arkiv (Bonn, Tyskland)
Centrum för bevarande av historisk-dokumentära samlingar (TsChIDK, Moskva, Ryssland)
Bundesarchiv (Koblenz, Tyskland)
National Archives II (Maryland, USA)
Nederländska utrikesministeriets arkiv (Haag, Nederländerna)
Rijksmuseums arkiv (Amsterdam, Nederländerna)
Schweiziska nationalbankens arkiv (Zürich, Schweiz)
Zionist Archives, (Jerusalem, Israel)

Förkortningar

KB	Kungliga biblioteket
RA	Riksarkivet
UB	Universitetsbiblioteket
UD	Utrikesdepartementet

Bilaga 5

Tabeller

Kontofordringar[1]

	1966		1997	
Bank (namn 1966)	Antal	Behållning (kr)	Antal	Behållning (kr)
Svenska Handelsbanken	263	699 521	263*	699 521*
Skandinaviska Banken	108	495 905	108	495 905
Stockholms Ensk. Bank	96	622 153	94	615 563
Göteborgs Bank	19	39 954	19*	39 954*
Sveriges Kreditbank	26	22 722	26*	22 722*
Wermlands Ensk. Bank	49	197 456	12	43 038
Sundsvallsbanken	13	9 453	13	9 453
Skånska Banken	12	16 404	12*	16 404*
Östergötlands Ensk. Bank	9	10 333	6	22 547
Uplandsbanken	9	8 194	7	8 149
Smålands Bank	12	41 943	12	41 943
Jämtlands Folkbank	2	2 435	2	2 435
TOTALT	618	2 166 473	572	2 015 199

* 1966 års siffror har godtagits av nuvarande bank.

[1] Anmärkning: Tabellerna grundar sig på ett betydligt fylligare underlag, som kommissionen erhållit från Bankföreningen. Åtskilliga fusioner har skett mellan 1966 och 1997. Bankerna har gjort sina redovisningar utifrån delvis skiftande förutsättningar och principer.

Herrelösa depåer och bankfack[2]

	1966		1997	
Bank (namn 1966)	Antal	Värde (kr)	Antal	Värde (kr)
Svenska Handelsbanken	7	127 642	4	854 159
Skandinaviska Banken	7	257 460	4	2 473 942
Stockholms Enskilda Bank	9	107 550+6 (låsta) bankfack	5	1 604 047+10 bank-fack
Göteborgs Bank	2	51 363 +1 konvolut	-	-
Sveriges Kreditbank	2	600		0
Wermlands Enskilda Bank	1	5 000		-
Skånska Banken	3	37 949	3	134 912
Östergötlands Enskilda Bank	1	1 588	1	1 588
TOTALT	32	589 152+ 6 bankfack + 1 konvolut.	17	5 068 648 +10 bankfack

[2] Anmärkning: Tabellerna grundar sig på ett betydligt fylligare underlag, som kommissionen erhållit från Bankföreningen. Åtskilliga fusioner har skett mellan 1966 och 1997. Bankerna har gjort sina redovisningar utifrån delvis skiftande förutsättningar och principer.

Bilaga 6

Banklista

Nedan återges den lista över herrelösa banktillgångar som kommissionen offentliggjorde den 4 mars 1998.

Kommissionen om judiska tillgångar i Sverige vid tiden för andra världskriget tillkännager idag följande lista över s.k. herrelösa tillgångar i svenska banker. Listan innehåller namn på kontohavare m.fl., med uppgiven adress utomlands, som år 1945 hade banktillgångar i Sverige och som inte avhörts sedan dess. På listan finns också depositioner i Sveriges Riksbank avseende valutabeslag under andra världskriget och åren närmast därefter. Även konton m.m. med små behållningar har upptagits. Listan har framtagits med hjälp av Svenska Bankföreningen och Sveriges Riksbank.

Personer med frågor eller anspråk rörande enskilda bankkonton m.m. hänvisas till: FöreningsSparbanken (FSPA), Boel-Marie Bergquist, tel. 08-782 34 09, Handelsbanken (SHB), Robert Vikström, tel. 08-701 13 01, Nordbanken (NB), Roy Johansson, tel. 08-614 87 68, Skandinaviska Enskilda Banken (SEB), Jan Dahlén, tel. 08-763 83 22, Östgöta Enskilda Bank (ÖEB), Arne Peterson, tel. 08-796 05 38 och Sveriges Riksbank, Informationssekretariatet, tel. 08-787 01 00.

Allmänna frågor angående redovisningen av s.k. herrelösa bankkonton besvaras av Kommissionen om judiska tillgångar i Sverige vid tiden för andra världskriget, tel. 08-405 37 97 eller 08-405 37 68.

Efternamn, Förnamn	Land	Bank
Aaltonen, Antti Wiilo		Sveriges Riksbank
Abrahamsson, Martin	USA	SHB
Abrahamsson, Oskar	USA	SHB
Ahlin, Oskar	USA	SHB
Albedyll, v, Silvius	Portugal	SHB
Alekseff, Michail	Sverige	SEB/Skandinaviska B.
Alexander av Oldenburg	-	SEB/Stockholms Ensk.B.
Amundsen, O	Norge	SEB/Skandinaviska B.
Anderson, Artur	Estland	SEB/Skandinaviska B.

Andersson, Alma Frk	USA	SHB/Skånska banken
Andersson, Alrik	USA	NB/Smålands Bank
Andersson, Anna	USA	SHB
Andersson, Anna S	USA	NB/Sveriges Kreditbank
Andersson, Carl	Canada	SHB
Andersson, Carl	Canada	SHB
Andersson, Christina	USA	NB/Wermlands Ensk.B.
Andersson, Edvin	Canada	SHB
Andersson, Emil	USA	NB/Sveriges Kreditbank
Andersson, Frans	-	SHB
Andersson, Gunnar	USA	SHB
Andersson, Gustaf	USA	NB/Wermlands Ensk.B.
Andersson, Nils	USA	SHB
Andersson, Thyra Olivia	USA	SHB
Andresen, Joh. H.	Norge	SHB
Andresen, N. D.Y.	Norge	SEB/Stockholms Ensk.B.
Antons, M.	Lettland	SEB/Stockholms Ensk.B.
Appleby, James William		Sveriges Riksbank
Aronstams, Jazeps	Lettland	SHB
Arp, Carl	Angola	SHB
Aschworth, Ethel	England	SHB
Asmus, Agate	Estland	SEB/Skandinaviska B.
Astrild A/S	Norge	SEB/Skandinaviska B.
Augustsson, Aron Severin	USA	SHB
Augustsson, Johan Hilmer	USA	SHB
Averbuchs, Girss	Lettland	SEB/Stockholms Ensk.B.
Averbuchs, Leibs	Lettland	SEB/Stockholms Ensk.B.
Bagard, Grey Marcel Ernetz		Sveriges Riksbank
Bagaturoff, Michael	Ryssland	SEB/Skandinaviska B.
Bahgman, Alexander	Estland	SEB/Skandinaviska B.
Bakke, J. P.		Sveriges Riksbank
Bakkevig, Knut	Norge	SHB
Baltzer, F.	Estland	SEB/Stockholms Ensk.B.
Bartels, Erwin		Sveriges Riksbank
Bechterewa, Berta	Lettland	SEB/Skandinaviska B.
Belonoschkin, Alexander, "AB"	Ryssland	SEB/Stockholms Ensk.B.
Benson, Elisabeth	USA	NB/Smålands Bank
Berg, Charles Minton	USA	NB/Uplandsbanken
Bergman, Ernst	Estland	SEB/Skandinaviska B.
Bergman, Hans K.		Sveriges Riksbank
Bergqvist, Ottilia	USA	SHB
Berkowits, Etel, Frl.	-	SEB/Stockholms Ensk.B.

Berntsson, Axel	USA	SHB
Beusa, Maurice		SHB
Bezprosvanny, Haim	Estland	SHB
Birk, Aadu	Estland	SEB/Stockholms Ensk.B.
Björk, Gunnar	Finland	NB/Göteborgs Bank
Björklund, Annie, Augusta	USA	SHB
Björklund-Persson, Hildur Naemi	USA	SHB
Björnstad, Sigurd	Norge	SHB
Blankensteins, Ananijs	Norge	SEB/Skandinaviska B.
Bodin, Charlotte	USA	SHB
Bodine, Electric Company	USA	SEB/Skandinaviska B.
Bohlin, Sofia	USA	NB/Wermlands Ensk.B.
Bollström, M	-	Östgöta Enskilda Bank
Bolstad, L. H.		Sveriges Riksbank
Bonsdorf, Ewald	Tyskland	SHB
Bonsdorffs Stärbhus, von Hj.	Finland	SEB/Skandinaviska B.
Bordewich, Caroline	Norge	SHB
Borgeson, Carl Birger och Lisa	USA	SHB
Braschinsky, Dora	Estland	SEB/Skandinaviska B.
Bratt, Gustav, A.	USA	SHB
Brevern von, George H.	Estland	SEB/Skandinaviska B.
Brezal, Rudolf	Polen	SEB/Skandinaviska B.
Brigader, Emma	Estland	SEB/Skandinaviska B.
Bues, August	Tyskland	SEB/Stockholms Ensk.B.
Böhle, J.	Norsk	SEB/Stockholms Ensk.B.
Böhm, Brüder	-	SHB
Böhm, Brüder	-	SHB
Cahn, Artur	Frankrike	SEB/Stockholms Ensk.B.
Carling, Helge	USA	SHB
Carling, Martha	USA	SHB
Carlson, Ellen	USA	NB/Uplandsbanken
Carlsson, Adolph G.	-	SHB
Carlsson, Amanda Paulina	USA	NB/Sveriges Kreditbank
Carlsson, Augusto	Brasilien	NB/Göteborgs Bank
Carlsson, Claus	USA	NB/Sveriges Kreditbank
Carlsson, Hjalmar	USA	SHB
Carlsson, Signe	USA	SHB
Cassel, Axel F.	USA	Östgöta Enskilda Bank
Caune, Robert	Lettland	SHB

Cedercreutz, Jonas	Finland	NB/Sundsvallsbanken
Chabanoff, Marie	-	SEB/Stockholms Ensk.B.
Chiba, Alois	Tjeckoslovakien	SHB
Chioralia, C	-	SEB/Stockholms Ensk.B.
Cins, M	Lettland	SEB/Stockholms Ensk.B.
Citron, J.	Finland	SEB/Stockholms Ensk.B.
Clarks & Sons Ltd	Nord Irland	SEB/Skand.B. Malmö
Claudius, M.	Danmark	SHB
Cour la, Theodor	Danmark	NB/Göteborgs Bank
Croom, Carfield	USA	SHB
Curty & Cie	Frankrike	SHB
Czerny, Erwin	-	SEB/Stockholms Ensk.B.
Czersovsky, Alfred	Tjeckoslovakien	SHB
Dahlström, Gerda	USA	SHB
Danielowski, Else	Tyskland	SEB/Skandinaviska B.
Danneberg, P.	Lettland	SEB/Skandinaviska B.
Dausa, Michalina Frau	Lettland	SEB/Stockholms Ensk.B.
Dedek, Jaroslav	Tyskland	SEB/Skandinaviska B.
Dennisoff de, Vassily Herr	-	SHB/Skånska banken
Despradel, Robert	Dom.Rep.	SEB/Stockholms Ensk.B.
Deutsche Evangelische Kirkchengemeinde	Portugal	SHB
Deutsche Fensterglas Ausfuhr	Tjeckoslovakien	SEB/Stockholms Ensk.B.
Deutsches Konsulat Göteborg	-	SHB
Dittmayer & Co, Hans	Tjeckoslovakien	SHB
Djebaroff, Iv. As.	Bulgarien	SHB
Dobkin, M. S.	Danmark	SHB
Doempke, Reinhard	Polen	SEB/Skånska banken
Doempke, Reinhard, Herr	Polen	SHB/Skånska Banken
Domosewicky, sterbhus, Chaim Leib	Lithauen	SEB/Skandinaviska B.
Donner, Johannes	Lettland	SEB/Stockholms Ensk.B.
Dounaew, Leonid	Ryssland	SEB/Stockholms Ensk.B.
Dreschel, Hulda	-	SHB
Duchrow & Co	Tjeckoslovakien	SHB
Duchrow & Co	Tjeckoslovakien	SEB/Stockholms Ensk.B.
Dürr, A. Herr	Tyskland	SHB
Dziedziul, Alfred	Polen	SEB/Skandinaviska B.
Edholm, Karl	USA	FSPA/Jämtl. Folkbank
Edlund, Johan Felix	USA	SHB
Edwall, Nathaniel C.	USA	SHB

Eerich, Arnold	Estland	SEB/Skandinaviska B.
Eesti Lennuliinide A.S	Estland	SEB/Stockholms Ensk.B.
Eidsvold, Edvin Ingolf Arnesen		Sveriges Riksbank
Ekström, Carl Bertil		Sveriges Riksbank
Emilson, T. A. F.		Sveriges Riksbank
Emoiricos, Eugenie S.	England	SEB/Skandinaviska B.
Engeström, Ilona Fru	Ungern	SEB/Skandinaviska B.
Engström, Gustaf Hjalmar	Finland	NB/Sundsvallsbanken
Epiag Erste Böhmische Porzellanind. AG	Tjeckoslovakien	SHB
Epsteins, Falks	Belgien	SHB
Erickson, Conrad	USA	NB/Wermlands Ensk.B.
Erickson, Selma	USA	SHB
Eriksen, G. G.		Sveriges Riksbank
Eriksson John A. och Greta	-	SHB
Eriksson, Carl Arthur Erland	USA	NB/Sveriges Kreditbank
Eriksson, Carolin	USA	SHB
Eriksson, Djos Erik	USA	SHB
Eriksson, Hans	Norge	NB/Wermlands Ensk.B.
Eriksson, Lydia Frk	USA	SHB
Estein, Beines	Estland	SEB/Skandinaviska B.
Estländische Versicherungs A. G. "EKA"	Estland	SEB/Skandinaviska B.
Eulan, Paul E.	Tjeckoslovakien	SEB/Stockholms Ensk.B.
Excell, Isak Emil	USA	NB/Smålands Bank
Expocuirs	USA	SEB/Skandinaviska B.
Eyjölfsdottir, Gudny		Sveriges Riksbank
Fadlewska, Erminia	Monaco	SHB
Feferberg, Maksymilian	Sverige	SEB/Stockholms Ensk.B.
Feinmanis, Zamuelis	Lettland	SEB/Stockholms Ensk.B.
Feldmann, Karl	Estland	SEB/Skandinaviska B.
Fernandez, Diez		Sveriges Riksbank
Finkelsztejn, Jakob	Frankrike	SHB
Fischer, Ladislas	Irak	SHB
Floru, Ion I.	Ryssland	SHB
Fogelmanis, Boruchs u/o Roza	Lettland	SEB/Skandinaviska B.
Forsell, Oscar William	USA	NB/Sveriges Kreditbank
Forsman, Axel	USA	SHB
Forssberg, Anne-Marie	Tjeckoslovakien	SHB
Frank, Jacob	Tyskland	SHB

Frankrike	-	SEB/Skandinaviska B.
Fréedéricksz, Emma	Finland	SEB/Skandinaviska B.
Fridström, August	-	SHB
Friedländer, N. H	Finland	SEB/Skandinaviska B.
Friedman, Feiga	Lettland	SEB/Stockholms Ensk.B.
Friedmann, Taube u/o Herzfeld, Rosalie	Estland	SEB/Stockholms Ensk.B.
Friedström, Carl	-	SHB
Fritze, G. M.	Holland	SHB
Fuhrmeister & Co	Tyskland	SEB/Skandinaviska B.
Föld, Helmi	Estland	SEB/Skandinaviska B.
Gaster-Mayer, Karin	Mexico	NB/Uplandsbanken
Gaster-Mayer, Karin	Mexico	NB/Uplandsbanken
Gauwirtschaftskammer Sudentland	Tjeckoslovakien	SHB
Gerassimoff, Alexander	Frankrike	SEB/Stockholms Ensk.B.
Giese von, Eberhard	Tyskland	SHB
Giese, Herman	Tyskland	SHB/Skånska banken
Glaswarenfabrik Rabik, R.	Tjeckoslovakien	SEB/Stockholms Ensk.B.
Goldammer von, Else, Frau	Schweiz	SEB/Stockholms Ensk.B.
Goldstein, Oscar Dr	Rumänien	SEB/Stockholms Ensk.B.
Gottfriedt, Hans/Anna	Lettland	SEB/Skandinaviska B.
Grant, O. A.	Estland	SHB
Grebst, Vally	Sverige	NB/Sveriges Kreditbank
Green, Anna Frk	USA	SHB
Greve, H.A	Nederländerna	SEB/Stockholms Ensk.B.
Grinstein, G	Ryssland	SEB/Skandinaviska B.
Grosser, G F	Tjeckoslovakien	SEB/Skandinaviska B.
Grünholz, Erna	Tyskland	SHB
Grunspan-Schmolka, Wally	Frankrike	SEB/Skandinaviska B.
Grynberg, Chaim	Rumänien	SHB
Guardiana, La	Frankrike	SEB/Stockholms Ensk.B.
Gudmundsson, Peter		Sveriges Riksbank
Gumaelius, A. S.	Monaco	SHB
Gustafsson, Martin	USA	Östgöta Enskilda Bank
Gustavsson, Karl	-	SHB
Göransson, Anne	USA	SHB
Haertwig, Ernst	Tjeckoslovakien	SHB
Halbach-Hoernel, Agnes	USA	SHB
Hallberg, Carl	USA	SHB
Hallin, Olov E.	USA	SHB
Hallsten, Hilda	USA	SHB
Hansen, Finn		Sveriges Riksbank

Hansen, M.		Sveriges Riksbank
Hansen, Poul Georg		Sveriges Riksbank
Hansson, Alex	USA	SHB
Hansson-Falk, Karl Herbert	USA	SHB
Hart, Iwan &/eller Leo		Sveriges Riksbank
Hartberg, Herman	Danmark	NB/Göteborgs Bank
Hasselqvist, H	Norge	NB/Smålands Bank
Hausmann & Walter	Tjeckoslovakien	SHB
Havlik, J. Central Büro	Tjeckoslovakien	SHB
Helgesen, Joh. O/Oline	Norge	SHB
Hellström, A. M.		Sveriges Riksbank
Herdt, Fritz	Japan	SHB
Herdtmann, Boris	Ryssland	SEB/Skandinaviska B.
Herdtmann, Boris	Ryssland	SEB/Skandinaviska B.
Hermansson, Dorothy	USA	NB/Uplandsbanken
Hess, Ella	Frankrike	SHB/Skånska Banken
Heyerdahl, Jens P	Norge	SEB/Stockholms Ensk.B.
Hjelt, Allan	Finland	SHB
Hoffman, B	-	SEB/Stockholms Ensk.B.
Hohlov, R.	Estland	SEB/Stockholms Ensk.B.
Holecek, Vlasimil		Sveriges Riksbank
Holm, Thure	USA	SHB
Holmgren, Carl & Ellen N	USA	NB/Smålands Bank
Holmqvist, Gustav	USA	SHB
Hopfenkonzern G.m.b.h	Polen	SEB/Skandinaviska B.
Hübner, Georg Firma	Tjeckoslovakien	Östgöta Enskilda Bank
Huldin, Evald	USA	NB/Sundsvallsbanken
Hult, Emil	USA	SHB
Hult, Emil	USA	SHB
Hultberg, Letty	USA	SHB
Hüppler, Gustav	Estland	SEB/Skandinaviska B.
Hänilane, Johann	Estland	SEB/Skandinaviska B.
Indrenius-Zalewski, Bernhard	Finland	SHB
Ivanova, Vera Fru	Finland	NB/Göteborgs Bank
Ives, Chauncy B. Esq.	Sverige	SEB/Stockholms Ensk.B.
Jacobsen, Agentur A/S Sigval	Norge	SHB
Jacobsen, Arnold	Estland	SEB/Skandinaviska B.
Jacobson, Jul.	Lettland	SHB
Jacobsson, William Henning	USA	NB/Sveriges Kreditbank
Jakhelln, Elisabeth/Alf	Norge	SHB

Jakobson, Helene	Lettland	SHB
Jakobson, Samuel	Estland	SHB
Jakobsons, Hanna	Lettland	SEB/Stockholms Ensk.B.
Jansson, Gustav och Mary	-	SHB
Jansson, Jenny Augusta	USA	NB/Wermlands Ensk.B.
Jarlsby, Olav Trygve		Sveriges Riksbank
Jarvis, David Barron		Sveriges Riksbank
Javitz, Pauline, Madame	Frankrike	SEB/Stockholms Ensk.B.
Jerlin, Daniel M.	USA	SHB
Johansen, E. J.		Sveriges Riksbank
Johansson, Agnes N	USA	NB/Sveriges Kreditbank
Johansson, Annie	USA	SHB
Johansson, Claes	USA	NB/Sveriges Kreditbank
Johansson, Elmer	USA	SHB
Johansson, Gunnar Herman	USA	NB/Smålands Bank
Johansson, Helga Sofia Frk	USA	Östgöta Enskilda Bank
Johansson, Lars Erik	USA	SHB
Johansson, Olle Petter	USA	NB/Sveriges Kreditbank
Johansson, Oscar	USA	SHB
Johansson, Per	Canada	SHB
Johnson, Anna K.	-	SHB
Johnson, Ellen	USA	SHB
Johnson, Emil N	USA	SHB
Johnson, Emma	USA	SHB
Johnson, Gustav R. Z.	USA	NB/Smålands Bank
Johnson, Gustav R. Z.	USA	NB/Smålands Bank
Johnson, J. Emil	USA	SHB
Johnson, John	USA	SHB
Johnsson, Hazel	USA	SHB
Johnsson, Hazel	-	SHB
Johnsson, Martin, Carl	USA	SHB
Johnsson, Olof Fritiof	USA	SHB/Skånska banken
Jones, Hugo	USA	SHB
Jonsson, Carl, L.	USA	SHB
Jordan, Molle Fröken	Norge	NB/Göteborgs Bank
Jory, Auguste J P	Holland	NB/Göteborgs Bank
Junoscha, Anatol	Lettland	SEB/Stockholms Ensk.B.
Junoscha, Anatol	Lettland	SEB/Stockholms Ensk.B.
Jurenka, K.	Tjeckoslovakien	SHB
Jürgens, Jaan	USA	SHB
Jürvetson, Juhan		Sveriges Riksbank
Jäckel & Co, J. W	Tjeckoslovakien	SHB

Jönsson, Frans Emil	USA	NB/Sveriges Kreditbank
Kablitz, Richard	Sverige	SHB
Kác, Vaclac	Tjeckoslovakien	SHB
Kahn, S.	Syd Afrika	SEB/Stockholms Ensk.B.
Kalai, E.	Ungern	SEB/Stockholms Ensk.B.
Kalberg, Väino	Estland	SEB/Skandinaviska B.
Kalmanok, N.S	Tyskland	SEB/Stockholms Ensk.B.
Kalnin & W.Kraemer, L.	Lettland	SEB/Stockholms Ensk.B.
Kalnings, Elisabeth	Lettland	SEB/Skandinaviska B.
Kappels Forlag, Alex	Danmark	SHB/Skånska banken
Kapper, Karl	Estland	SEB/Stockholms Ensk.B.
Karlin, Harry	Lettland	SEB/Stockholms Ensk.B.
Karlin, M.B	Lettland	SEB/Stockholms Ensk.B.
Karlsson, Axel Josef Albin	USA	SHB
Karlsson, Karin	USA	NB/Sveriges Kreditbank
Karlsson, Knut Felix Theodor		Sveriges Riksbank
Kassman & Co, A/S	Danmark	SEB/Skandinaviska B.
Kaufmann, E.	Estland	SEB/Stockholms Ensk.B.
Keller, C.J.	Lettland	SEB/Stockholms Ensk.B.
Keller, O.J.	Lettland	SEB/Skandinaviska B.
Kersinskis-Kersis, Romualds	Lettland	SEB/Stockholms Ensk.B.
Kiaer, Ingeborg	Norge	NB/Sundsvallsbanken
Kiaer, Ingeborg	Norge	NB/Sundsvallsbanken
Kiaer, Ingeborg	Norge	NB/Sundsvallsbanken
Kink, Alexander	Estland	SEB/Skandinaviska B.
Kisk, Karl G	USA	NB/Wermlands Ensk.B.
Kivikari, Arnold	Estland	NB/Sveriges Kreditbank
Kluge, J. A.	Tjeckoslovakien	SHB
Kobler, Klara	Polen	SEB/Skandinaviska B.
Koch, Karl	Tyskland	SHB
Kolb, Hans	-	SHB
Konikovs, David	Lettland	SEB/Stockholms Ensk.B.
Konow & Smith, Agence	Frankrike	SHB
Kornhuber, Arthur	Estland	SEB/Stockholms Ensk.B.
Kousmichoff & Sons, P. M.	England	SEB/Skandinaviska B.
Kousmichoff, V. P.	England	SEB/Skandinaviska B.
Kovners, David	-	SEB/Stockholms Ensk.B.
Krajewsky, Demetrius	Ryssland	SEB/Skandinaviska B.
Kral, Leopold	-	SHB
Krauce, Johann	Tjeckoslovakien	Östgöta Enskilda Bank
Krause, Johann	Tjeckoslovakien	SHB

Krisiansen, Hjalmar Robsrud	Norge	SHB
Kristeller, Nathan	Polen	SEB/Skandinaviska B.
Kron, I.	-	SEB/Stockholms Ensk.B.
Kron, Miron	Frankrike	SEB/Stockholms Ensk.B.
Kronenberg, Karl	Lettland	SEB/Stockholms Ensk.B.
Kronski, Eugene	Frankrike	SEB/Stockholms Ensk.B.
Kruus, A.	Estland	SEB/Stockholms Ensk.B.
Kudar, Johan	-	SEB/Stockholms Ensk.B.
Kuprianof, Ivan A.	Ryssland	SEB/Skandinaviska B.
Kurgo, Mihkel	Estland	SEB/Stockholms Ensk.B.
Kurtztisch, Fr. W H	Spanien	NB/Göteborgs Bank
Kurvits, Peter	Estland	SEB/Stockholms Ensk.B.
Kusmin-Tscherechinsky, A	Estland	SEB/Skandinaviska B.
Küsti, Anton	Estland	SHB
Köhler, Alfred	Tyskland	SHB
Laane A. & Baltser F.	Estland	SEB/Stockholms Ensk.B.
Laakso, Aira		Sveriges Riksbank
Laeva-Omanikud, Käsmu	Estland	SHB
Lagerwall, Gabriele Margareta		Sveriges Riksbank
Lahemaa, Johannes	Estland	SEB/Skandinaviska B.
Landauer, Edvard		Sveriges Riksbank
Landén, Magnus	USA	SHB
Landén-Karlsson, Vivian	USA	SHB
Langer & Söhne, Norbert	Tjeckoslovakien	SEB/Stockholms Ensk.B.
Larsson, Frida	USA	SHB
Lauer, Koloman	Holland	SHB
Leinets, Harald		Sveriges Riksbank
Lentz, O. H. W.		Sveriges Riksbank
Leprevost, André Attaché	Frankrike	NB/Göteborgs Bank
Lessner, Hilda Frau	Tyskland	SEB/Stockholms Ensk.B.
Lettische Gesandtschaft Berlin	Lettland	SEB/Stockholms Ensk.B.
Lettische Regierung	Lettland	SEB/Stockholms Ensk.B.
Lieknis, Emma	Lettland	SEB/Stockholms Ensk.B.
Lier, Nadeshda	Lettland	SEB/Skandinaviska B.
Lilja, Selma E. Idandotter		Sveriges Riksbank
Liljeberg, Naomi	USA	SHB
Liljeberg, Ruth	USA	SHB
Lipa, Paul		SEB/Stockholms Ensk.B.
Ljung, Karl	Canada	Östgöta Enskilda Bank
Ljunggren, John	USA	SHB

Ljungström, Karl Johan	USA	SHB
Lopatnikov, Eleonora	Finland	SEB/Skandinaviska B.
Lopato, Nikolai	Estland	SHB
Lorenz, Josef	Tjeckoslovakien	SHB
Luchsinger, Bruno o/e Helene	Estland	SEB/Stockholms Ensk.B.
Luks, Jean	Estland	SHB
Lunde, Eigel	Norge	SHB
Lundgren, Albert	USA	SHB
Lundström, Carl Robert	USA	NB/Smålands Bank
Lundström, Gustav V.	USA	NB/Smålands Bank
Lövnaeseth, Astrid	Norge	NB/Wermlands Ensk.B.
Löwenberg, Rose	Lettland	SEB/Stockholms Ensk.B.
Löwenberg, Rose	Lettland	SEB/Stockholms Ensk.B.
MacConnel, Rèné	England	SEB/Stockholms Ensk.B.
Magnusson, Emma Frk	USA	SHB
Magnusson, Lotten	USA	SHB
Magyar, Stefan	Ungern	SEB/Skandinaviska B.
Mahla, Gebr.	Tjeckoslovakien	SHB
Malkow-Panin, Georg	Estland	SEB/Skandinaviska B.
Malm, David	-	NB/Wermlands Ensk.B.
Marchiones, Belvis	Mexico	SEB/Skandinaviska B.
Marcouse, Jules	Lettland	SHB
Markgraf, Friedr.	Tyskland	SEB/Skandinaviska B.
Martsson, Oskar	Estland	SEB/Stockholms Ensk.B.
Maskaug, Einar	Norge	SEB/Stockholms Ensk.B.
Mattson, Lisa	USA	SHB
Mautner, Felix/Edith	-	SHB
McClure, Linda, Fru	USA	SHB/Skånska banken
Meijer, Hulda Amalia	USA	NB/Göteborgs Bank
Mether, Rafael	-	SHB
Metz, Julius	Ungern	SEB/Skandinaviska B.
Meyer, Hans	Danmark	SEB/Skandinaviska B.
Meyer-Putnik, Herta	Estland	SEB/Stockholms Ensk.B.
Michael, Kalabus	Lettland	SEB/Stockholms Ensk.B.
Miettinen, Erkki		Sveriges Riksbank
Mitt, Karl	Estland	SHB
Moline, Henry U	-	SHB
Mooser, Joh.	Estland	SHB
Moriniere, de la, Bernard	Frankrike	SEB/Skandinaviska B.
Moscho, K. Cavalla	Sverige	SEB/Stockholms Ensk.B.
Motzfedt, P. U. A	Norge	SHB

Müller, Paul	Kina	SHB
Myllenberg, Paul Börje	USA	SHB
Männik, Johannes	Sverige	SHB
Möistus, K	Tyskland	SEB/Skandinaviska B.
Mölder, Laas	Estland	SEB/Skandinaviska B.
N.N. Koffie Maatschappij	Nederländerna	SEB/Stockholms Ensk.B.
Narva Flachs-Manufaktur vorm. Flachs-Spinnerei	Danmark	SEB/Skandinaviska B.
Neiburgers, Levs Herr	Lettland	NB/Göteborgs Bank
Nellis, Rudolf	Estland	SEB/Skandinaviska B.
Nelson, Albin	USA	SHB
Nelson, Anna Sofia	USA	SHB
Nelson, Axel Leonard	USA	Östgöta Enskilda Bank
Nelson, Lawrence	USA	NB/Uplandsbanken
Nelsson, Rut	USA	SHB
Neumann, Otto	Palestina	SHB
Newman, Davida Frk	Sverige	SHB
Nicaise, Michel	Estland	SEB/Stockholms Ensk.B.
Nielsen, Holger Bundgaard		Sveriges Riksbank
Niermann, Hermann	-	SEB/Stockholms Ensk.B.
Nihtig, Juhan	Estland	SEB/Stockholms Ensk.B.
Nilsson, Adela Rosa	USA	SHB
Nilsson, Harry	USA	SHB
Nilsson, Johan	USA	NB/Wermlands Ensk.B.
Nilsson, Johan	USA	NB/Wermlands Ensk.B.
Nilsson, Sven	Tyskland	NB/Sundsvallsbanken
Noaksson, Rich.	-	SHB
Norberg, Inga	England	SHB
Nordling, Paul	USA	SHB
Noréen, Signe	Norge	NB/Wermlands Ensk.B.
Norling Y Cia S L, W. Helmer	Spanien	NB/Göteborgs Bank
Nyström, Anders Magnus	USA	SHB
Oberleithner's Söhne, Ed.	Tjeckoslovakien	SEB/Stockholms Ensk.B.
Odemer, Felix		Sveriges Riksbank
Ohlsson, Clara	USA	SHB
Okeson, Axel	USA	NB/Smålands Bank
Olsson, Gustav	USA	SHB
Olsson, S.R	England	SHB
Pabst, Ingeborg		Sveriges Riksbank
Palm, Viktor och Karl	USA	Östgöta Enskilda Bank
Panzerbieter, K. H.	England	SHB
Paulding & Co.		SEB/Stockholms Ensk.B.

Paz de, C. A und Charlotte	Tyskland	SHB
Pearson, Ivar F	USA	SHB
Pearsons dödsbo, Ida	-	SHB
Pedersen, M.		Sveriges Riksbank
Persson, Carolina Fr	USA	SHB/Skånska banken
Persson, Helga	USA	SHB
Petersen & Co, K. G, Stahl- u. Zinkwerke	Polen	SHB
Petersen, Peter	Danmark	SEB/Skandinaviska B.
Peterson, Carl E	-	SHB
Petersson, Ejnar	USA	SHB
Pincus, Alfred	Tyskland	SEB/Skånska banken
Planelles-Granell, S/A	Spanien	SEB/Skandinaviska B.
Pletnew, Dimitri	-	SEB/Skandinaviska B.
Polska Akcyjne Spolka Telefonicsna	Polen	SHB
Poolak, Hans	Estland	SEB/Skandinaviska B.
Poolak, Karline	Estland	SEB/Skandinaviska B.
Presstjänst Prisma	Danmark	SEB/Skandinaviska B.
Presto, Gustav	Italien	NB/Göteborgs Bank
Quambusch, Herbert	-	SEB/Skandinaviska B.
Quick, James	-	SHB
Rabinowitz, S	-	SEB/Skandinaviska B.
Rachmilevitsch, Josef	Ryssland	SEB/Skandinaviska B.
Rakiskiene, Leja Lentol	Sverige	NB/Sundsvallsbanken
Ramsay, Patrik W. M.	Frankrike	SHB
Rees, Van & Greve, N.V. Messrs.	Nederländerna	SEB/Stockholms Ensk.B.
Regenhardt, K/G C	Tyskland	SHB
Regnell, Ander	USA	NB/Sundsvallsbanken
Reinok, V.	Estland	SEB/Stockholms Ensk.B.
Remigolskis, Meijers-Jankelis o/e Zelma		SEB/Stockholms Ensk.B.
Rentel, Gustaf Karl		Sveriges Riksbank
Renteln von, Oswald	Schweiz	SHB
Repo, Julius		Sveriges Riksbank
Rettich von, Adolf	Österrike	SHB
Richter, Anton	Tjeckoslovakien	SHB
Romans, Pauls	Lettland	SHB
Rosanoff	-	NB/Sundsvallsbanken
Rosenhardt, S	Tyskland	SHB
Rosenkvist, Eva Fru	USA	SHB
Rosovsky, S. Herrn	Schweiz	SEB/Stockholms Ensk.B.

Rossbaum, L. Herrn	-	SEB/Stockholms Ensk.B.
Roubalova, Jana & Roubal, Jan	Polen	SEB/Skandinaviska B.
Ruhen & Cohrs	Tyskland	SHB
Röhrig, Friedr. Louis	Tyskland	SEB/Skandinaviska B.
Sabsay, Boris	Estland	SEB/Skandinaviska B.
Sacher, Boruch	Estland	SEB/Stockholms Ensk.B.
Saervartveit, Olav O.	Norge	SHB
Salgo, Elmer Thomas		Sveriges Riksbank
Salm, Hilja	Estland	SEB/Stockholms Ensk.B.
Samuelsen, Erling	USA	SEB/Skandinaviska B.
Sandin, Thor och Ebba	USA	SHB
Sandmark, Emil Arnold		Sveriges Riksbank
Sapugo, Zalamans	Lettland	SHB
Schaarschmidt & Herold, Firma	Tyskland	SHB/Skånska banken
Schapiro, Gabriel	Lettland	SEB/Stockholms Ensk.B.
Schapiro, Gabriel	Lettland	SEB/Stockholms Ensk.B.
Scherling, D. G.	Lettland	SEB/Skandinaviska B.
Schestakoff, P	Ryssland	SHB/Skånska banken
Scheutz, Thor	Sverige	NB/Sveriges Kreditbank
Schick, Isaak, Herrn	-	SEB/Stockholms Ensk.B.
Schiel, Gebr. Vereinigte Seidenwarenfabr.	Tjeckoslovakien	SHB
Schiemann von, O.	-	SHB
Schilling von, Bado	Lettland	SEB/Skandinaviska B.
Schinz, Conrad	Schweiz	SEB/Skandinaviska B.
Schlesinger, Elise	-	SEB/Stockholms Ensk.B.
Schmitz, Paul	Japan	SHB
Schneider, Ulrich	England	SHB
Schulds, A. T (A. T Shulds)	USA	Östgöta Enskilda Bank
Schulenberg, Guillermo	Argentina	NB/Göteborgs Bank
Schulze-Rikart, Kurt	Tyskland	SHB
Schwarz, C. H	Japan	SHB
Schweigaard, N.	Norge	SEB/Skandinaviska B.
Schwimmer, Jenö, Herrn	Ungern	SEB/Stockholms Ensk.B.
Schörpner, Frant.	Tjeckoslovakien	SEB/Skandinaviska B.
Scitikov, v, Loun	Estland	SHB
Sederowsky, Karl Rud.	-	SHB/Skånska banken
Sedvall, N. D	USA	SHB
Sedwall, Nils David	USA	NB/Sundsvallsbanken
Sedwall, Olov	USA	NB/Sundsvallsbanken
Seesheimo, Viola	Finland	SEB/Skandinaviska B.

Seger, Ernst	Tyskland	NB/Sveriges Kreditbank
Seger, Fritz	Tyskland	NB/Sveriges Kreditbank
Selin, Johan Fridolf	USA	NB/Sveriges Kreditbank
Selmanowitsch, Runin	Estland	SEB/Stockholms Ensk.B.
Seya, Pierre	Sverige	SEB/Stockholms Ensk.B.
Seyffart, Alexander	-	SEB/Stockholms Ensk.B.
Sick & Söhne	Tjeckoslovakien	SHB
Sihvonen, Daniel	Finland	SEB/Skandinaviska B.
Silberberg, Magda	Estland	SHB
Silfverhjelm, Bertil	Ryssland	FSPA/Jämtl. Folkbank
Silin, Ida u/o Welta	Lettland	SEB/Skandinaviska B.
Siljan, Halfvdan	Norge	NB/Göteborgs Bank
Simenson, J.	Estland	SEB/Skandinaviska B.
Simsivart, Valdemar	Estland	SHB
Simunek, Fr.	Tjeckoslovakien	SEB/Skandinaviska B.
Skobloff, W.	Estland	SHB
Skript, Alexander	Egypten	SEB/Stockholms Ensk.B.
Skworzow, Nicolaj, Herrn	Ryssland	SEB/Stockholms Ensk.B.
Sköien, Odd		Sveriges Riksbank
Sliwczynski, Tadeusz	Polen	SEB/Skandinaviska B.
Smed, Olof	USA	SHB
Smilgain-Simsen, Louise	Lettland	SEB/Skandinaviska B.
Smith, Olaf	Frankrike	SEB/Stockholms Ensk.B.
Smörholm, Asbjörn	Norge	SHB
Spegelhauer, W Herr	Danmark	SHB/Skånska banken
Spjuts barn, Johan Alfred	USA	SHB
Stahl- und Zinkwerke		
Stanlaws, Albert	Sverige	NB/Sveriges Kreditbank
Steckbauer, Eduard	Tjeckoslovakien	SHB
Stefansen, Hugo	Danmark	SEB/Skandinaviska B.
Stefanssen, Hugo Anders	Danmark	SHB
Stemplin, Katarina	Ryssland	SEB/Skandinaviska B.
Stenrud, Carl och Aagot	Norge	NB/Göteborgs Bank
Stixrud, Th.	Norge	SEB/Skandinaviska B.
Stoenescu, A. Gh	Rumänien	SEB/Stockholms Ensk.B.
Strand, Ida	USA	NB/Smålands Bank
Strandman, Otto	Estland	SEB/Skandinaviska B.
Strauch, Otto och Tully	Sverige	NB/Sveriges Kreditbank
Styrmannen å finska ångbåten Kontio		Sveriges Riksbank
Suleks-Freimans, Aleks.	Polen	SEB/Skandinaviska B.
Sundin-Muraro, Signe	USA	NB/Uplandsbanken

Sundqvist, C. L.	USA	SHB
Sundqvist, Carl, L.	USA	SHB
Surin, Alexander	Ryssland	SHB
Sutins, Lazars	Lettland	SHB
Svensson, Ester G. C.		Sveriges Riksbank
Svensson, Karl David	USA	SHB
Svensson, Maria	USA	SHB
Svensson, Vilhelm & John	-	SHB
Sverre, N. M	USA	SHB
Svirlovskis, Eduard	Lettland	SEB/Stockholms Ensk.B.
Swanson, John Alfr.	USA	SHB
Swansson, Lilly	-	SHB
Sörensen, E.		Sveriges Riksbank
Sörenssen, Aymar	Spanien	SEB/Stockholms Ensk.B.
Tallo, Joan	Estland	SHB
Tankelovics, Issers	Lettland	SEB/Skandinaviska B.
Tavanger, Johannes		Sveriges Riksbank
Teicher, Paul	Tyskland	SHB
Then, Albert	Österrike	SHB
Thorn, Carl	USA	SHB
Thurnqvist, Oscar W.	USA	SHB
Tobias, Else	-	SHB
Tommsh, Julius		Sveriges Riksbank
Triola Aktien-Wäschefabrik	Tjeckoslovakien	SHB
Tusti, Johannes	Estland	SEB/Skandinaviska B.
Tutschke, Franz	Tjeckoslovakien	SHB
Tyyskä, Väinö		Sveriges Riksbank
Tölk, Albert	Estland	SHB
Ulander, Nels (Lotten)	USA	NB/Sundsvallsbanken
Ulstad, Paul	Norge	SHB
Uthmann, von , Bruno	Sverige	SHB
Valencic, Rodolpho	England	SEB/Skandinaviska B.
Vasseur, Francis	Sverige	NB/Sveriges Kreditbank
Vastli, Alfred	Estland	SEB/Skand.B. Göteborg
Vidsers, Ovseijs	Belgien	SHB
Vikander, Elin	USA	SHB
Vinikas, Josifas	Estland	SEB/Stockholms Ensk.B.
Vos de, P Herr	Danmark	SHB/Skånska banken
Wagler, Wilhelm	Tyskland	SEB/Skandinaviska B.
Waldes & Co	Tjeckoslovakien	SHB
Waldmann, Franz u. Hildegard	Egypten	SEB/Skandinaviska B.
Walley, Alma Fru	Sverige	NB/Sveriges Kreditbank

Wanna, Alexander		Sveriges Riksbank
Wannag, Arthur	Norge	SHB
Wauters, Charles	Sverige	SEB/Stockholms Ensk.B.
Weijland, Karin	USA	SHB
Weil, Thilde	England	SHB
Weiss, Aurelin	Frankrike	SEB/Stockholms Ensk.B.
Wentzel, Thyra	Frankrike	SEB/Stockholms Ensk.B.
Westberg, Allan	USA	SHB
Westermann, Simon	Frankrike	SHB
Westling, Sven E.	USA	SHB
Wieberg, B Georg	Norge	NB/Göteborgs Bank
Wikström, Arne	USA	SHB
Wilke, Wilhelm	Tyskland	SEB/Skandinaviska B.
Witkowski, Moszko-M.	Lettland	SHB
Wittmach, L. A. M.		Sveriges Riksbank
Woinoff, Aglaida	Tunisien	SEB/Skandinaviska B.
Wolf, Werner	Rumänien	SHB
Wolfschmidt A. A.G der Hefefabrik, Branntwein-Brennerei-Spritrectification und Destillatur	Lettland	SEB/Stockholms Ensk.B.
Wolfschmidt, A., A.G. der Hefefabrik, Branntwein-Brennerei Spritrectification und Destillatur	Lettland	SHB
Wäschenfabr. Novela Jindrich Kubik	Tjeckoslovakien	SHB
Xavier Ets, Robert	Frankrike	SEB/Skandinaviska B.
Yates, E Mrs	England	NB/Göteborgs Bank
Zabko-Potopowicz, Antoni	-	SEB/Stockholms Ensk.B.
Zacher, Heinrich	Iran	SHB
Zaki, Hassan	Egypten	SEB/Stockholms Ensk.B.
Zellermeyer, David	Tyskland	SEB/Stockholms Ensk.B.
Öhrström, Ivar och Eugenia	USA	NB/Göteborgs Bank
Örnberg, Eileen Ingeborg	USA	SHB
Östlund, Ella	USA	SHB
Övergaard, Britta	England	SHB
Özis, Fazil	Grekland	SHB
Beslagsrapporter nr 266-268, 270, 273, Tullkammaren i Mon		Sveriges Riksbank

Gammal konst

Modern konst

GALERIE S:T LUCAS

Sthlm 1944 Klara Civilstyckeri AB 44*7 14

Flamländskt-Holländskt måleri

Galerie S:t Lucas

STUREGATAN 3² - TEL. 20 69 69

ÖPPET:
VARDAGAR KL. 11—6 - SÖNDAGAR KL. 1—4

Katalog Nr 28 *29 april—16 maj 1944*

NATIONALMUSEUM

Bilaga 7

Den flamländsk-holländska utställningen i Galerie S:t Lucas är egentligen ingenting annat än ett blygsamt försök, att med ett litet antal tavlor föra publiken i närmare kontakt med det storartade flamländsk-holländska måleriet.

Ett litet galleri med begränsad ekonomi och utrymme kan naturligtvis ej konkurrera med de museala utställningarna, vilkas material samlas efter åratal i förväg uppgjord plan.

Det är dubbelt svårt att ordna en utställning av sådana verk, som äro till salu. Trots allt har det lyckats oss, att få till stånd en flamländsk-holländsk utställning, kompletterad med en del tyska verk, av sällsynta och kvalitativt högtstående tavlor. De flesta tavlorna äro expertiserade av Bredius, Burckhart, Friedländer, Glück, Hofstede de Groot, Martin, Rosenberg och Valentiner. Alla expertiser finnas tillgängliga i original.

Samtliga utställda tavlor äro till salu. Vi ställa dem gärna till eventuella köpares förfogande, i det fall de önska rådgöra med sina experter.

FÖR GALERIE S:T LUCAS
George Lindahl

1 FISKSTILLEBEN
Duk. H. 59. B. 83.
Signerad.

ANTWERPEN — MANERIST.
Omkring 1520.

2 TREDELAD ALTARTAVLA; i mitten: Kristus på korset; till vänster: Kristus bär korset; till höger: Nedtagningen från korset. Pannå. Mittstycke: H. 109. B. 72. Sidostycken: H. 109. B. 32. Kompositionen är delvis efter Dürer. (Kupferstich — Passion, band 12 och 14).
Expertis: Friedländer.
Pl. 1.

ANTWERPEN-MÄSTARE.
Omkring 1640.

3 MANSPORTRÄTT
Duk. H. 61. B. 45.
Tavlans mästare är antagligen elev till Rubens.

BACKHUYZEN. HENDRICUS VAN DEN SANDE-BACKHUYZEN.
Tillskriven.
F. i Haag den 2 jan. 1795. D. där den 12 dec. 1860.

4 SKEPPSBROTT PÅ STORMIGT HAV
Duk. H. 57. B. 78.

BEGA, CORNELIS, PIETERSZ.
F. i Haarlem den 15 nov. 1620. D. där den 30 aug. 1664. Elev till A. van Ostade.

5 MÅLTIDEN
Pannå. H. 25. 5. B. 20.
Expertis: Glück.
Pl. 2.

BENSON, AMBROSIUS. BENTSOEN. Tillskriven.
F. antagligen i Lombardiet, datum okänt. D. i Brygge den 12 jan. 1550. Verksam i Brygge, där han 1519 blev medlem av Lukasgillet.

6 TREDELAD ALTARTAVLA; i mitten: Nedtagningen från korset med en donator; till vänster: Den helige Hieronymus; till höger: Ett okänt helgon.
Pannå. Mittstycke: H. 68. B. 44. Sidostycken: H. 68. B. 19.
Pl. 3.

BERGEN, DIRCK VAN BERGHEN. VAN DEN BERGEN. Tillskriven.
F. i Haarlem 1640. D. där 1690. Elev till Adrian v. d. Velde. Verksam även i England.

7 LANDSKAP MED KOR
Duk. H. 45. B. 53.

BOL, FERDINAND.
F. i Dordrecht den 24 juni 1616. D. i Amsterdam den 24 juli 1680.

8 PORTRÄTT AV EN ADELSDAM MED FJÄDERHATT
Duk. H. 81. B. 63.
Tavlan målades sannolikt omkring 1660 i hans »ljusa manér», som efterföljde hans tidigare ljusdunkel-period.
Tidigare i Ludwig Petris samling i Budapest.
Pl. 4.

BRAMER, LEONARD.
F. i Delfft 1595. D. där den 10 febr. 1674. Elev till Adr. Verdoel, studerade i Genua och Rom, påverkad av Rembrandt.

9 OMSKÄRELSEN
Pannå. H. 69. B. 87.
Pl. 5.

BRAY, JEAN DE.
F. i Haarlem, födelseår okänt. D. där 1697. Elev till sin fader Salomon de Bray.

10 DAMPORTRÄTT
Duk. H. 51. B. 45.

BROUWER, ADRIAAN. BRAUWER.
F. i. Oudenaarde 1606. D. den 1 febr. 1638. Elev till Frans Hals.

11 VÄRDSHUSSCEN
Pannå. H. 34. B. 28.
Signerad.
Expertis: Bredius; Friedländer.
Pl. 6.

BRUEGHEL I, JAN. (även kallad **FLUWEELEN BRUEGHEL** eller **DE VELOURS,** alltså Sammets-Brueghel.)
F. i Bryssel 1568. D. i Antwerpen den 13 jan. 1625. Elev till Marie de Bessemers. Studerade även i Tyskland och Italien.

12 FLORA MED NYMFER OCH AMORINER I BLOMSTERGÅRDEN
Duk. H. 98. B. 145,5.
Figurerna ha tillkommit i Rubens' ateljé av samma hand, som målat figurerna på de i Prado-museet i Madrid befintliga Brueghel-tavlorna. Denna tavla fanns tidigare i Eremitaget. Såldes på Lepke-auktion i nov. 1928. Upptagen i kat. »Kunstwerken aus den Beständen Leningrader Museen und Schlösser» som nr. 361. En lika stor replik finns i gamla Pinakotheket i München (nr. 705).
Expertis: Glück.

CEULEN I, CORNELIUS JANSSENS. JANSON. JONSON.
Döpt i London den 14 okt. 1593. D. i Amsterdam eller Utrecht 1664. Verksam huvudsakligen i London.

13 PORTRÄTT AV EN UNG MAN
Pannå. H. 70. B. 58.
Expertis: Friedländer.

CORNELISSEN, CORNELIS VAN. VON HAARLEM.
F. i Haarlem 1562. D. där den 11 nov. 1638. Elev till Pieter Pietersz och Gillis Congnet. Studerade även i Frankrike.

14 SAPPHO
Pannå. H. 66,5. B. 50.
Signerad.

DELFF, JACOB WILLEMSZ. JACOBUS DELFIUS II.
F. den 24 maj 1619. D. den 17 juni 1661. Elev till sin fader Willem Jacobsz Delff och Michiel Mierevelt.

15 PORTRÄTT AV EN UNG MAN
Pannå. H. 78. B. 63.
Tidigare i den Lammska samlingen.
Expertis: Friedländer.
Pl. 7.

DIETRICH, CHRISTIAN, WILHELM, ERNST. DIETRICI. DIETRICY.
F. i Weimar 1712. D. i Dresden 1774.

16 KRISTUS BOTAR SJUKA
Pannå. H. 49,5. B. 66.
Pl. 8.

EECKHOUT, ALBERT VAN DER.
Födelse- och dödsår okända. Arbetade mellan 1656 och 1680 för kurfursten Johann Georg II.

17 **KRISTUS VÄLSIGNAR BARNEN**
Pannå. H. 38. B. 53.
Signerad.

ELLIGER I, OTTMAR.
F. i Gothenburg den 8 sept. 1633. D. i Köpenhamn eller Berlin 1679.

18 **BLOMSTILLEBEN**
Duk. H. 90. B. 78.
Expertis: Friedländer.
Pl. 9.

FLAMLÄNDSK MÄSTARE.
Omkring 1570.

19 **SOMMAR**
Pannå. H. 32. B. 46.
Tavlan visar tydlig påverkan av P. Brueghel.

FLAMLÄNDSK MÄSTARE.
Omkring 1690.

20 **STILLEBEN**
Pannå. H. 71. B. 106.
Pl. 10.

FLAMLÄNDSK-TYSK MÄSTARE.
Omkring 1530.

21 **GOTTFRIED BOUILLONS INTÅG I JERUSALEM**
Pannå. H. 47. B. 36.

FLINCK, GOVERT.
F. i Cleve den 25 jan. 1615. D. i Amsterdam den 2 febr. 1660. Elev till Rembrandt.

22 **KRISTI OMSKÄRELSE**
Pannå. H. 27. B. 34.

GAEL, BARENT. GAAL. Hans art.
F. omkring 1620. D. efter 1687. Elev till Ph. Wouwerman.

23 **DANS UTANFÖR ETT VÄRDSHUS**
Pannå. H. 47. B. 70.

GOYEN, JAN, JOSEFSZ VAN.
F. i Leiden den 13 jan. 1596. D. i Haag i slutet av april 1656. Elev till C. Schilperoort, I. N. Swanenburgh, J. A. de Man, H. Clock och E. v. d. Velde. Svärfar till Jan Steen.

24 **HUSET PÅ FLODSTRANDEN**
Pannå. H. 45,5. B. 63.
Signerad och daterad 1650.
Expertis: Glück; Rosenberg.
Pl. 11.

GRAAF, JOSUA DE. GRAVE.
Födelse- och dödsår okända. Verksam mellan 1672 och 1711 i Haag.

25 **FLODLANDSKAP MED SLOTT**
Pannå. H. 23. B. 28.5.
Signerad.

HOBBEMA, MEINDERT.
F. i Amsterdam 1638. D. där den 7 dec. 1709. Elev till Jacob Ruysdael.

26 **LANDSKAP**
Duk. H. 34.5. B. 33.
Expertis: Friedländer; Valentiner.
Pl. 12.

HOLLÄNDSK MÄSTARE.
Omkring 1660.

27 **MODERN**
Pannå. H. 29. B. 22.

HONDECOETER, MELCHIOR DE. HONDEKOETER.
F. i Utrecht 1636. D. i Amsterdam 1695. Elev till sin fader Gysbert d'Hondecoeter och J. B. Weenix.

28 **JAKTBYTE**
Duk. H. 98. B. 82.
Signerad.
Pl. 13.

HOOGSTRATEN, DIRK VAN.
F. i Amsterdam 1595. D. i Dordrecht den 20 dec. 1640.

29 ROMANTISKT LANDSKAP
Pannå. H. 36. B. 49.
Signerad.
Pl. 14.

HULT, PIETER VAN DER. HULST. (även kallad Solrosen).
F. i Dordrecht den 25 febr. 1651. D. i Haag 1708. Elev till Willem Doudyn. Studerade senare i Italien.

30 SKOGSBLOMMOR OCH DJUR
Duk. H. 78. B. 64.
Signerad.
Pl. 15.

KAMPER, GOTTHART. GODHARD.
F. i Düsseldorf 1614. D. i Leiden 1679.

31 MANSPORTRÄTT
Pannå. H. 67. B. 51,5.
Signerad.

KNYFF, WOUTER.
F. i Wezel 1620. Dödsår okänt. Verksam i Haarlem efter 1640.

32 STADSBILD
Pannå. H. 32.5. B. 50.
Pl. 16.

KRUSEMAN, JAN, ADAM, JANSZOON.
F. i Haarlem den 12 febr. 1804. D. där den 17 mars 1862. Elev till Corn. Kruseman och Jaques Louis David.

33 NEAPOLITANSK FAMILJ
Duk. H. 149. B. 132.
Signerad och daterad 1842.
Pl. 17.

LAGOOR, JOHAN. C. VAN LAGOOR. J. P. LAGOOR.
Födelse- och dödsår okända. Verksam omkring 1645 i Haarlem.

34 SKOGSLANDSKAP
Duk. H. 66. B. 85.
Signerad.
Tavlan är en pendant till en i Budapestmuséet befintlig tavla, som tidigare ansågs vara målad av Hobbema, men som nu identifierats såsom ett verk av L.

LASTMAN, PIETER, PIETERSZ.
F. i Amsterdam 1583. D. där den 4 april 1633. Vistades från 1604 i Italien och kom under inflytande av Caravaggio och Adam Elsheimer. Rembrandt studerade hos L. 1622—1623.

35 DAVID MED GOLIATS HUVUD OMGIVEN AV ÄNGLAR
Pannå. H. 49. B. 40.
På pannåns baksida finns ett gammalt brev, skrivet av Joseph Müller till J. Luckett Esq., ägare till tavlan före 1892.
Tidigare i Claes Livijns samling.

LINT, PETER VAN.
Döpt i Antwerpen den 28 juni 1609. D. där den 25 sept. 1690. Elev till Roeland Jacobs. Studerade senare i Italien.

36 JAKOBS OCH ESAUS MÖTE
Duk. H. 122. B. 180.
Pl. 18.

LIVENS, JAN. LIEVENS, LIEVENSZ.
F. i Leiden den 24 okt. 1607. D. i Amsterdam den 8 juni 1674. Elev till Joris van Schootens i Leiden och Pieter Lastman i Amsterdam och utbildad under Rembrandts inflytande.

37 PORTRÄTT AV EN GAMMAL MAN
Pannå. H. 58. B. 40.
Tidigare i Ludwig Petris samling i Budapest.

MABUSE. JAN GOSSART. MALBODIUS. MABUSIUS. MALBOGIE. MELBODIE.

(uppkallad efter staden Maubeuge i Hennegau).

F. antagligen 1472. D. i Middelburg omkring 1533. Verksam i Flandern, Italien (påverkad av Lionardo), Danmark och sannolikt England.

38 ECCE HOMO

Pannå. H. 32. B. 25.

Tavlan är en replik. Ecce Homotavlan i Antwerpenmuséet visar samma Kristusgestalt, men där finnas ännu tre män, som begabba honom. Den tavlan är signerad Ioannes Malbodius Invent. Repliker finnas även i Gent och Braunschweig. En annan replik såldes på auktion av Clavé-Bouhagen i Köln 1894.

Pl. 19.

MAES, NICOLAUS.

F. i Dordrecht 1632. D. i Amsterdam den 24 nov. 1693. Elev till Rembrandt.

39 PORTRÄTT AV EN HERTIGINNA

Pannå. H. 45. B. 31.

Expertis: Friedländer; Glück.

Pl. 20.

MAGERSTADT, ANDREAS. MAGERSTETTEN. MAGERSTEDT.

F. i Hamburg, årtal okänt. Verksam i Danmark mellan 1642 och 1646 för Christian IV:s räkning.

40 PORTRÄTT AV PHILIPPINA SABINA, GRÄVIN VON HOHENLOE UND FREWLEIN ZU SMIGENBURG SHILLINGSFÜRST 1653

Kopparplåt. H. 22. B. 15.

Pl. 21.

41 PORTRÄTT AV CHARLOTTE, GRÄVIN UND FREWLEIN VON HOHENLOE SHILLINGSFÜRST 1652

Kopparplåt. H. 22. B. 15.

Pl. 22.

METSU, GABRIEL.

F. i Leiden omkring 1630. D. i Amsterdam den 24 okt. 1667.

42 KVINNA PÅ LOGGIA

Pannå. H. 29. B. 23.5.

I Eremitaget finns en replik med smärre avvikelser. Beskrivning: Hofstede de Groot, kat. I, 907, sidan 320, nr 214.

Signerad.

Expertis: Glück.

NARENUS. NERANUS.

Födelse- och dödsår okända. Efterföljare och ev. elev till Rembrandt och J. G. Vliet. Verksam i Amsterdam mellan 1635 och 1655. Enligt Wurzbach äro endast fyra tavlor kända av denna mästare, därav ännu en i Sverige i Coll. Wachtmeister, Vanäs.

43 HÄXAN FRÅN ENDOR

Pannå. H. 47,5. B. 63.

Denna tavla försåldes i nov. 1906 på auktion hos C. F. Roos u. Cie. och beskrives sålunda i Niederländisches Künstlerlexikon, Wurzbach: »Nattligt landskap med en krigare, som knäböjer framför den lysande uppenbarelse av en ur graven uppstigande gammal man.»

Signerad.

Pl. 23.

NEDERLÄNDSK MÄSTARE.

Omkring 1530.

44 DEN HELIGA FAMILJEN

Pannå. H. 93. B. 59.

Tavlan står mycket nära B. Orleys art. Förebilden till kompositionen är delvis Rafaels »Madonna della Sedia».

Expertis: Friedländer.

NEEFFS II, PEETER.

F. i Antwerpen den 23 maj 1620. D. där efter 1675. Elev till sin fader Peeter Neeffs I.

45 GOTISK KYRKOINTERIÖR

Duk. H. 38. B. 52.

Signerad och daterad 1658.

NICKELE, ISAAC VAN.

Födelseår okänt. D. i Haarlem den 27 dec. 1703. Sannolikt elev till Saenredam.

46 KYRKOINTERIÖR

Duk. H. 59,5. B. 73.

ORLEY, BERNARD DE. BAREND VAN ORLEY. BARENT VAN BRYSSEL. BERNARDO DI BRÜSSELES. d'ORLICH. d'OURLECH. ORLET. Tillskriven.

F. i Bryssel omkring 1493. D. där den 6 jan. 1542. Sannolikt elev till sin fader Valentin d'Orley och till sin broder Philipp. Studerade även i Italien.

47 TREDELAD ALTARTAVLA; i mitten: Den heliga familjen med en ängel; till vänster: Den heliga Katarina; till höger: En kvinnlig martyr. Pannå. Mittstycke: H. 92. B. 57. Sidostycken: H. 91,5. B. 24,5.

Tavlan kan ej med säkerhet tillskrivas Orley. Den vänstra delen, Den heliga Katarina, är otvivelaktigt målad under italienskt inflytande. Mittstycket har vissa likheter med Güstrow-altarets anonyme mästare. Det är inte uteslutet, att tavlan målades av Orleys elev Pieter Cock van Aelst, som var påverkad av Orleys italienskt influerade måleri. Denne mästare, även kallad Coecke van Aelst, Alsloot, Aloost, föddes i Aelst den 14 aug. 1502 och dog 1550. Hans elev var Pieter Brueghel I, som även gifte sig med hans dotter.

Utställd i Bryssel på Flamländska utställningen i augusti 1926 som nr. 201.

Beskrivning: »Magyar Müvészet» 1938, band VII—VIII, sidan 243.

Pl. 24.

PATINIR, JOACHIM. PATENIER. PATENIERS.

F. 1485. D. i Antwerpen den 5 okt. 1524. Elev till Gerard David.

48 DEN HELIGE HIERONYMUS I KLIPPLANDSKAP

Pannå. H. 41. B. 50.

Stadssiluetten i bakgrunden är Antwerpen. En variant, starkt nedskuren, såldes på auktion hos Cassierer, Berlin, 1926. Tidigare i Coll. Schonbroek, Bryssel. Beskriven av Giroux 1927, nr. 334, och av M. J. Friedländer, Altniederländische Malerei, band IX, nr. 241 a.

Expertis: Burckhart; Friedländer.

Pl. 25.

POELENBURGH, CORNELIUS VAN. POELENBORCH.

F. i Utrecht 1586. D. där den 12 aug. 1667. Elev till Abraham Bloemaerts, påverkad av Elsheimer. Verksam i Rom, Utrecht och London.

49 MARIE BEBÅDELSE

Pannå. H. 48. B. 39,5.

POTTER, PAULUS.

F. i Enkhuyzen den 20 nov. 1625. D. i Amsterdam den 17 jan. 1654. Elev till sin fader P. S. Potter.

50 KOR OCH FÅR PÅ ÄNGEN

Kopparplåt. H. 44. B. 58.

Expertis: Friedländer.

Pl. 26.

51 RYTTARE (Sannolikt självporträtt.)

Pannå. H. 33. B. 42.

Signerad.

Expertis: Friedländer.

Pl. 27.

POURBUS, PEETER, (JANSZ). POERBUS.

F. i Gouda 1510. D. i Brygge den 30 jan. 1584. Elev till L. Blondeel.

52 PORTRÄTT AV EN GAMMAL DAM

Pannå. H. 29,5. B. 18,5.

Expertis: Glück.

PYNAKER, THOMAS. PINAGIER.

F. 1616. D. i Paris den 6 jan. 1653. Verksam i Frankrike.

53 HERDARNAS UPPENBARELSE

Duk. H. 50,5. B. 40,5.

REMBRANDT, HARMENSZ VAN RYN. RHYN.

F. i Leiden den 15 juli 1606. D. i Amsterdam den 4 okt. 1669. Elev till J. I. v. Swanenburg, J. v. Schooten och P. Lastman och i början under A. Elsheimers inflytande.

54 SJÄLVPORTRÄTT

Pannå. Ovaldiameter: H. 75,5. B. 63,5.

Tavlan målades med största sannolikhet 1633.

Expertis: Glück; Hofstede de Groot.

Pl. 28.

ROMBOUTS, SALOMON.

Verksam i Haarlem 1650—1670.

55 ÖVERFALLET

Pannå. H. 60. B. 74.

Signerad.

RUYSDAEL. I, JACOB, IZAAKSZOON. RUISDAEL.
F. i Haarlem 1625. D. där den 14 mars 1682. Sannolikt elev till Cornelisz Vroom.

56 BERGLANDSKAP MED VATTENFALL
Duk. H. 68. B. 55.
Expertis: Hofstede de Groot; Glück; Rosenberg.
Upptagen i Rosenbergs verk över Ruisdael som nr. 248.
Upptagen i Karl Woermanns katalog, 2:dra upplagan, Dresden 1907, sidan 238, nr. 295.
Upptagen i Hofstede de Groots kritiska beskrivning och förteckning, band IV, 1911, sidan 73, nr. 230.
Raderad av William Unger i hans verk över Weberska Galeriet, Wien 1891, med text av F. Schlie.
Upptagen i Weberska auktionskatalogen år 1912.
Tavlan fanns i konsul Eduard Webers samling i Hamburg och såldes på auktion 1912.
Pl. 29.

RUYSDAEL II, JAKOB, SALOMONSZ.
F. 1630. D. i Haarlem den 16 nov. 1681. Elev till sin fader Salomon Ruysdael.

57 JAKTSÄLLSKAP I SKOGEN
Duk. H. 64. B. 80.
Figurerna sannolikt målade av J. Lingelbach (1622—1674).
Expertis: Glück.
Pl. 30.

RUYSDAEL, SALOMON VAN.
F. i Haarlem omkring 1600. D. där den 1 nov. 1670. Elev till v. Schoeft, J. v. Goyen och E. v. d. Velde.

58 FISKARE VID FLODSTRANDEN
Pannå. Ovaldiameter: H. 37,5. B. 50,5.
Signerad och daterad 1635.
Expertis: Hofstede de Groot; Glück; Rosenberg.
Pl. 31.

59 FLODLANDSKAP
Pannå. H. 28. B. 40.
Målad omkring 1632.
Expertis: Glück.
Pl. 32.

SCHALCKEN, GODFRIED.
F. i Dordrecht 1643. D. i Haag den 13 nov. 1706. Elev till S. Hoogstraaten och G. Dou. Verksam i London.

60 KVINNA I FÖNSTER
Duk. H. 33. B. 27.

SEGERS, HERCULES, PIETERSZ.
F. i Haarlem 1590. D. i Amsterdam 1640. Elev till Gillis Coninxloo I.

61 LANDSKAP
Pannå. H. 37. B. 58,5.
Expertis: Bredius; Friedländer.
Pl. 33.

STEEN, JAN, HAVICKSZ.
F. i Leiden 1626. D. där den 3 febr. 1679. Elev till Nicolas Knupfer, Adriaen van Ostade och Jan van Goyen, vilkens dotter blev hans hustru.

62 KYRKMARKNAD
Pannå. H. 50. B. 69.
Expertis: Bredius; Glück; Martin.
Pl. 34.

ST. GUDULE-MÄSTARE.
Omkring 1480.

63 KRISTUS MED MARTYRREDSKAP
Pannå. H. 45. B. 31.
Tavlan är otvivelaktigt påverkad av Roger van der Weyden I.
Expertis: Friedländer; Glück.

MÄSTARE TILL »DES TODES MARIÄ».
Omkring 1510—1550.

64 MARIA MED BARNET
Pannå. H. 48,5. B. 36,5.
Från tavlans högra sida är tydligen en del borttagen. Till höger om Maria finns nämligen Josefs ansikte, numera övertäckt. Mästaren är uppkallad efter den i Pinakotheket i München befintliga tavlan. I varje fall är han påverkad av Qu. Massys och Mabuse, men är starkare gotiskt betonad. Han har identifierats som Joos van Beke, kallad van Cleve, senare som Jan Scorcel.
Tidigare i Coll. D. Jose M. a. De Alava, nr. 70.
Pl. 35.

TYSK MÄSTARE.
Omkring 1530.

65 MARIA MED BARNET OCH EN ÄNGEL
Pannå. H. 52. B. 32.
Tavlans mästare är sannolikt en nederrehnländsk målare under flamländskt inflytande.

TYSK MÄSTARE.
Omkring 1540.

66 HERDARNAS TILLBEDJAN
Pannå. H. 54. B. 36.

UDEN, LUCAS VAN.
F. i Antwerpen den 18 okt. 1595. D. där den 4 nov. 1672. Elev till sin fader, Artus von Uden. Senare under Rubens' inflytande.

67 LANDSKAP MED FIGURER
Duk. H. 51. B. 65.

WERFF, ADRIAEN VAN DER.
F. i Rotterdam den 21 jan. 1659. D. där den 12 nov. 1722.

68 BACKUS RIDANDE PÅ KENTAUER
Pannå. H. 51. B. 62.

WILLMAN, MICHAEL, LEOPOLD. WILLEMANS.
F. i Königsberg antagligen 1629. D. i Leubus den 26 aug. 1706. Elev till J. A. Backer och Rembrandt.

69 KRISTI FÖDELSE
Pannå. H. 55. B. 42,5.
Signerad.

VINCKEBOONS, DAVID. VINCK-BOONS.
F. antagligen i Mecheln 1578. D. i Amsterdam 1629. Elev till sin fader Philipp Vinckeboons.

70 BERGSPREDIKAN
Pannå. H. 52. B. 65,5.
Expertis: Glück.

MESDAG, HENDRIK, WILLEM.
F. i Gröningen den 23 febr. 1831. Elev till W. Roelofs och I. Alma Tadema.

71 HOLLÄNDSK FISKARBY
Papp. H. 22,5. B. 28.

PLANSCHER

KUNGL. BIBL.
1999 -03- 24
STOCKHOLM

Statens offentliga utredningar 1999

Kronologisk förteckning

1. Nya förmånsrättsregler + Bilagor. Ju.
2. Steriliseringsfrågan i Sverige 1935-1975. Ekonomisk ersättning. S.
3. Yrkesfiskets konkurrenssituation. Jo.
4. God sed i forskningen. U.
5. Effektiva värme- och miljölösningar. N.
6. Effektivare Totalförsvarsstöd i Östersjöområdet. Fö.
7. Märk väl! Fi.
8. Invandrarskap och medborgarskap. Demokratiutredningens skriftserie. Ju.
9. Att slakta ett får i Guds namn. Om religionsfrihet och demokrati. Demokratiutredningens skriftserie. Ju.
10. Rasism, nynazism och främlingskap. Demokratiutredningens skriftserie. Ju.
11. Bör demokratin avnationaliseras? Demokratiutredningens skriftserie. Ju.
12. Elektronisk demokrati. Demokratiutredningens skriftserie. Ju.
13. Etik och demokratisk statskonst. Demokratiutredningens skriftserie. Ju.
14. Den framtida kommersiella lokalradion. Ku.
15. Nytt system för prövning av hyres- och arrendemål. Ju.
16. Ökad rättssäkerhet i asylärenden. UD.
17. Garantipension och Bosättningstillägg för personer födda år 1937 eller tidigare. S.
18. Frågor till det industriella samhället. Ku.
19. Artikel 7 i EG:s varumärkesdirektiv. Ändringar i varumärkeslagen. Ju.
20. Sverige och judarnas tillgångar. UD.

Statens offentliga utredningar 1999

Systematisk förteckning

Justitiedepartementet

Nya förmånsrättsregler + Bilagor. [1]
Invandrarskap och medborgarskap. Demokratiutredningens skriftserie. [8]
Att slakta ett får i Guds namn. Om religionsfrihet och demokrati. Demokratiutredningens skriftserie. [9]
Rasism, nynazism och främlingskap. Demokratiutredningens skriftserie. [10]
Bör demokratin avnationaliseras? Demokratiutredningens skiftserie. [11]
Elektronisk demokrati. Demokratiutredningens skriftserie. [12]
Etik och demokratisk statskonst. Demokratiutredningens skriftserie. [13]
Nytt system för prövning av hyres- och arrendemål. [15]
Artikel 7 i EG:s varumärkesdirektiv.
Ändringar i varumärkeslagen. [19]

Utrikesdepartementet

Ökad rättssäkerhet i asylärenden. [16]
Sverige och judarnas tillgångar. [20]

Försvarsdepartementet

Effektivare Totalförsvarsstöd i Östersjöområdet. [6]

Socialdepartementet

Steriliseringsfrågan i Sverige 1935-1975. Ekonomisk ersättning. [2]
Garantipension och Bosättningstillägg för personer födda år 1937 eller tidigare. [17]

Finansdepartementet

Märk väl! [7]

Utbildningsdepartementet

God sed i forskningen. [4]

Jordbruksdepartementet

Yrkesfiskets konkurrenssituation. [3]

Kulturdepartementet

Den framtida kommersiella lokalradion. [14]
Frågor till det industriella samhället. [18]

Näringsdepartementet

Effektiva värme- och miljölösningar. [5]

fakta info direkt

Tel 08-587 671 00. Fax 08-587 671 71.
Box 6430, 113 82 Stockholm.
order@faktainfo.se www.faktainfo.se